

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA

ČASOPIS ARCHEOLOGICKÉHO ÚSTAVU SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED V NITRE

REDAKTOR BOHUSLAV CHROPOVSKÝ

Vychádza dva razy do roka, strán 480, ročné predplatné Kčs 150,—

Redakcia: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 949 11 Nitra-Hrad

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA

ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ СЛОВАЦКОЙ АКАДЕМИИ НАУК В НИТРЕ

РЕДАКТОР БОГУСЛАВ ХРОПОВСКИЙ

Выходит два раза в год из 480-ти страниц, подписная цена Kčs 150,—

Редакция: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 949 21 Nitra-Hrad

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA

ZEITSCHRIFT DES ARCHÄOLOGISCHEN INSTITUTES

DER SLOWAKISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN IN NITRA

SCHRIFTFLEITER BOHUSLAV CHROPOVSKÝ

Erscheint zweimal jährlich auf 480 Seiten, Bezugspreis Kčs 150,—

Redaktion: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 949 21 Nitra-Hrad

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
XXXI-2, 1983

Hlavný redaktor
BOHUSLAV CHROPOVSKÝ

Redakčná rada
Vojtech Budinský-Krička, Ján Dekan, Alojz Habovštiak, Josef Poulik, Miroslav Richter,
Alexander Ruttkay, Miroslav Štěpánek, Jozef Vladár

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA

ROČNÍK XXXI

ČÍSLO 2

VYDAVATELSTVO SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED, BRATISLAVA
1983

THE DEVELOPMENT OF THE SLAVS NORTH OF THE DANUBE DURING THE AVAR EMPIRE AND THEIR SOCIAL-CULTURAL CONTRIBUTION TO GREAT MORAVIA

BY ZLATA ČILINSKÁ

(The Institute of Archaeology of the Slovak Academy of Sciences in Nitra)

The study of the ancient history of the Slovak nation ranks among the major tasks of the present-day Slovak archaeology which, by its heuristic work, has collected a bulk of archaeological evidence, fulfilling all the conditions of basic material necessary for creation of the synthetic picture of the ancient history of the Slovaks. The obtained archaeological evidence of both material and non-material culture makes possible on one hand to fill the gaps which occurred in our people's history research for insufficient archaeological investigations, and, on the other, to correct some wrong theories and conclusions arising from tendentially misrepresented facts as well as absence of sources.

As the recent investigations have shown, the Slavs penetrated into the territory of Slovakia in a few groups, from several directions, and in different periods. That is why we cannot take into account a homogeneous material as well as non-material culture. Unrespectation of the fact like this led, naturally, to errors like interpretation of the ethnicity of the people using the inhumation cemeteries of the 7th-8th cc. in Southern Slovakia, which some scholars consider to be purely Avar. But the right chronological distribution of the examined cemeteries — mainly the specification of both the beginning and end of their usage —, detailed material culture analysis, and placing the buried society into the historical limits of the Early-Middle-Ages development in the territory of Slovakia shows that the lowlands of Southern Slovakia were settled by the Slavs who as the last wave of the Slavs expansion reached this territory in the very end of the 6th c., or/and at the very beginning of the 7th c. These Slavic tribes got to the close neighbourhood of the Avar territory, the Avars

temporarily had domination over them, but it has not affected their economic-cultural development.

The wrong conclusions regarding the ethnicity of the population buried in inhumation cemeteries found in the territory of Southern Slovakia arose due to the fact that it differed from the Slavic tribes settled in Northern and Eastern Slovakia in the material as well as non-material culture. The years of investigations indicate that these cultural differences are not of an ethnic character, but they are representatives of several tribal groups of the Slavs, that gradually and from several directions settled our territory (*Eisner 1966*, pp. 93—97, 129). The heterogeneity of the Slavic ethnic group shows to be a heritage of the process of crystallization throughout which the allied but partly culturally different tribal groups emerged, as it follows from the study of Soviet archaeologists (*Baran 1978*, pp. 5—39; *Sedov 1979*, p. 7 and ff.). The heritage of this process has been shown also during the colonization of Slovakia. The territory was settled by a few groups, each of them penetrating into this region in a different direction as well as time (*Čilinská 1981*, pp. 133—138). From the North throughout the Carpathian gaps Slavic tribes have arrived. They are characterized by the Prague-type pottery, squared semi-subterranean houses with fire-places or ovens in the corner, and the cremation burials. The evidence of this group as to the material as well as non-material culture we have found in northern regions as well as western boundaries of our territory.

Eastern Slovakia, being the nearest to the territory where the formation of Slavic ethnic group has come about, was settled very early (*Budinský-Krička 1966*, pp. 211—216), that is

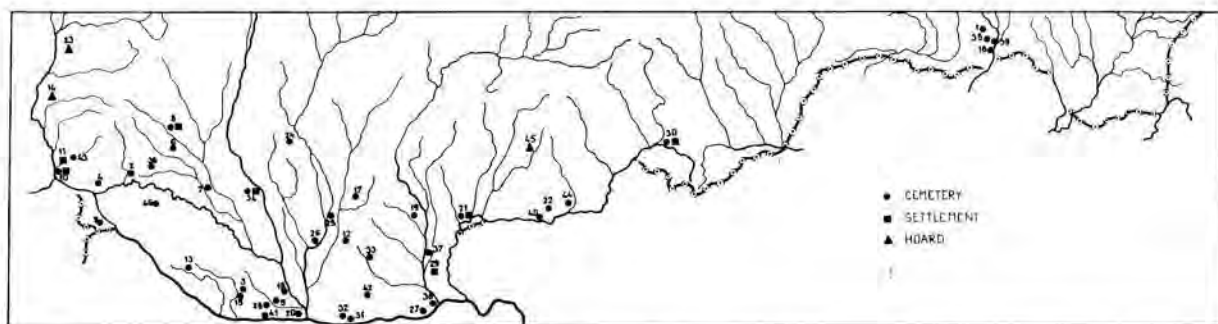

Fig. 1. Sites of the 7th-first half of the 9th cc. 1. — Barca; 2 — Bernolákovo; 3 — Bodza; 4 — Bratislava-Vajnory; 5 — Calovec; 6 — Cataj; 7 — Čierny Brod; 8 — Cífer-Pác; 9 — Čuňovo; 10 — Devínska Nová Ves; 11 — Devínske Jazero; 12 — Dvory nad Žitavou; 13 — Gabčíkovo; 14 — Gajary; 15 — Holiare; 16 — Hraničná nad Hornádom; 17 — Hul; 18 — Kameničná; 19 — Kuraľany; 20 — Komárno; 21 — Kubáňovo; 22 — Malá Čalomija; 23 — Moravský Ján; 24 — Nitra-Dolné Krškany; 25 — Nitriansky Hrádok; 26 — Nové Zámky; 27 — Obid; 28 — Okoličná; 29 — Pavlová; 30 — Prša; 31 — Radvaň nad Dunajom-Žitavská Tôň; 32 — Radvaň nad Dunajom-Virt; 33 — Rúbaň; 34 — Šafa nad Váhom; 35 — Šebastovce; 36 — Senec; 37 — Sikenička; 38 — Štúrovo; 39 — Valaliky-Všehsvätých; 40 — Veľká Čalomija; 41 — Veľké Kosihy; 42 — Vojnice; 43 — Záhorská Bystrica; 44 — Želovce; 45 — Zemiansky Vrbovok; 46 — Zlaté Klasy.

as early as the Late Roman Period in the Prešov-type sites. This group seems to be absorbed by other tribes represented by rough hand-made undecorated pottery equal to the pottery of Zhitomir region. It is often omitted that this type of pottery occurs at settlements with irregularly formed dwellings, and in numerous excavated settlements of Eastern Slovakia we have not uncovered squared semi-subterranean huts with fire-places (*Budinský-Krička* 1961, p. 356; *Pástor* 1958, pp. 327—330), characteristic of the Prague-type-pottery tribes. No cemeteries corresponding to this horizon were found in this territory as well and their absence was not removed by recent investigations just as in other territories settled by the Slavs in the same period (*Zoll-Adamikova* 1979, p. 948).

It follows from above that not all three ethnographical traits like cremation burials, squared semi-subterranean huts with fire-places, and hand-made pottery, that according to some authors are typical of the Slavs all over Europe (*Sedov* 1979, pp. 103 and ff.), can always be considered to be a criterion for the distinguishing of the Slavic settlement in our territory. In Eastern Slovakia we come across only one of the above mentioned traits — the pottery which is undoubtedly Slavic but found in irregularly formed dwellings, and the burial rite has been unknown so far.

The Southwestern Slovakia, especially the territory on the left bank of the Danube, was

occupied by none of the above mentioned Slavic colonizing groups, since, apart from isolated cases (the Prague-type pottery in the cemetery at Devínska Nová Ves), there is no evidence as far of the above-mentioned Slavic tribal groups. This territory was settled by the tribes which used inhumation cemeteries generally indicated as Slavic-Avar. The material as well as non-material culture of these cemeteries is not similar to the culture representing the population buried in the Prague-type urns, what many archaeologists regarded as ethnic differences. The abundant pottery of the examined inhumation cemeteries comes by its character to the wide range of the Slavic pottery. That is why it is one of the strong indicia for the Slavic population buried in these cemeteries.

Around 6,000 inhumation graves excavated so far in Southern Slovakia (Fig. 1), yielded a body of various material used as fundamental evidence for the study of the ancient history of our nation.

Before we examine the economic-social development of the Slavic tribes to the north of the Danube throughout the 7th-9th cc. we shall draw our attention to the questions of chronology, mainly to the fixation of the lower limit of the cemeteries appearance, i. e., the indication of time when the cemeteries began to be used first.

The relatively earliest graves have been found in the cemetery of Devínska Nová Ves,

Holiare, Štúrovo, and Želovce. I dated them, in accordance with *J. Eisner* (1952, p. 333), to the first third of the 7th c. (*Čilinská* 1980a, p. 81) — contrary to some archaeologists dating them to the year 670 (*Bóna* 1968, p. 612; *Bialeková* 1980a, p. 216) — provided that the population buried in these cemeteries horizon settled this territory in the very close of the 6th or at the very beginning of the 7th c. My dating was based, in accordance with *J. Eisner*, on a body of material sufficiently dated by coins excavated in some cemeteries of Hungaria (*Kovrig* 1963, pp. 105—121). They are mainly the works of craftsmen linked with dress and personal ornaments changable after fashion, therefore their usage is limited more than it is with tools, weapons, etc., the variability of which is minimal and they do not change typologically throughout a few centuries (e. g. knife, axe, sickle, etc.).

The oldest woman personal ornaments are the earrings of the type I, consisting of a large metal-bead pendant made up of two hollow hemispheres joint together (*Čilinská* 1975, Fig. 1) found in the cemeteries of Holiare, Štúrovo, and Želovce (Fig. 2). Since I dealt with the typological-chronological analysis of this type of personal ornament before (*Čilinská* 1975, p. 63—70), I want to repeat only a fact of a great importance. These earrings are always accompanied with coins dated to the beginning of the 7th c. (*Phokas* 602—610) and they are often accompanied with grave-goods like, for example, bracelets with widened terminals, dated in the graves by coins to the beginning of the 7th c. Hence the first half of the 7th c. is the period when this type of earrings predominates.

The specimens from the cemeteries of Holiare and Štúrovo made of silver are numbered among the most beautiful and ancient pieces. Those of grave 86 at Holiare are ornamented with a glass beads inlay which so often occurs on the ornaments of the Northern Black-Sea-shore region (*Kovrig* 1963, p. 109). Earrings of grave 591 found at Želovce are typologically congruent with them (*Čilinská* 1973, Tab. XCIC: 29, 30), but they are made of bronze, and, as it follows from the technical realization, by less skilful craftsman (Fig. 2: 5, 6) in the same period as the Holiare specimens were. There are other two earrings of this type found at Holiare (Fig. 2: 7, 8), showing an

exceptional skill. On the globe pendant there are semiglobe bulges and the pendant is all over decorated with lines of granulation. All the above-mentioned as well as other female graves containing this type of earrings of Štúrovo (Fig. 2: 3, 4), Holiare (Fig. 2: 11), and Želovce (Fig. 2: 1, 2, 9, 10), enable us to date the beginnings of the cemeteries usage as early as the first decades of the 7th c.

This dating is supported also by the oldest male burials with decorated belts. The belt-mounts, in our country regarded as the types of western origin, were found in the cemeteries of Štúrovo (*Točík* 1968a, Tab. XXX: 18, 19), Holiare (*Točík* 1968b, Tab. LXI: 15—20), Nové Zámky (*Čilinská* 1966, Tab. XL: 2—5), and Želovce (*Čilinská* 1973, Tab. L: 11—13, 15, 16). Following the typological-chronological analysis, *I. Bóna* (1961—1962, pp. 49—68) made conclusion that the occurrence of this type of personal ornaments in the Avar Period cemeteries may be dated to the break of the 6th-7th cc., or/and the first half of the 7th c.

Fig. 2. Earrings with pendant of two hollow hemispheres joint together (Type D). 1, 2, 5, 6, 9, 10 — Želovce; 3, 4 — Štúrovo; 7, 8, 11 — Holiare.

One of the oldest graves excavated in Slovakia are also those of Devínska Nová Ves — nos. 124 and 131 (Eisner 1952, pp. 41—46) in which the ancient sets of belt-mounts were found and in grave 131 apart from the ancient strap-end (Fig. 3) also a horse-harness ornament of western origin, which dates the burials to the first half of the 7th c. (Keller-Bierbrauer 1965, pp. 378, 379). The analogies of the strap-end from grave 131 are found in grave 1 of Törökbálint site (Kovrig 1957, Tab. XVII: 12—15), which, on the basis of its affinity with the grave-goods of other cemeteries dated by coins, I.

Fig. 3. Devínska Nová Ves. Strap-end of grave 131.

Fig. 4. Zelovce. Pottery of grave 282.

Kovrig dates to the beginning of the 7th c. (Kovrig 1963, p. 133).

This dating of the oldest graves is supported by other inventory belonging to the Martynivka-Čadjavica sphere, dated to the 6th-7th cc., that will be mentioned below in relation to other problems.

Thus, we can make conclusion that in the turn of the 6th and 7th cc., but at the latest at the beginning of the 7th c., the tribes arrived in Southern Slovakia which buried non-cremated bodies of their dead and furnished the graves with personal goods and almost all of them with pottery. The unanswered question is what tribes they were and what ethnic group it was.

The hitherto known two alternatives — the Avars and the Slavs — have been a controversial point for a few decades. The opposing groups of archaeologists yield arguments of their alternative on this problem. The basic argument is a burial rite and it speaks in the Avars' behalf. However, the results of the complex analysis of the material as well as non-material culture evidence is not clearly in their behalf. The Avars, a league of nomadic tribes, entered the history of Europe in the mid-6th c. Their ancient history has been unknown so far and even the recent extent works on the Avars (Kollautz — Miyakawa 1970; Avenarius 1974) were not successful enough to make clear it. The authors used all available historical and archaeological material but in spite of it they have not made clear the ethnogeny of these nomads and have not presented the material culture of the Avars before their arrival in Europe. That is why the origin of heterogeneous material culture found in the graves of the Avar Period in the Carpathian Basin raised questions what remnants belong to the Avars and what to other ethnic groups living with them in the close symbiosis.

The material culture found in the cemeteries is a mixture that mirrors ethno-cultural situation in this territory. That is why the analysis of a part of the material as well as non-material culture is immensely important, which is either an ethnic attribute or can throw the light upon the ethnic questions. One of the sources like this found in the cemeteries of Southern Slovakia is the pottery which will be, above all, dealt with.

It was J. Eisner (1952, pp. 254—265) who typologically classified the pottery in his key

work Devínska Nová Ves into two types — Tisza type and Danube type. This classification was widely adopted but for a fact that the one group of archaeologists hold these types to be a manifestation of two ethnic groups (Szöke 1953, pp. 53—57), and the other suggests that the two types represent chronological differences (Čilinská 1966, p. 203). The typological-statistical analysis, however, showed that the rough hand-made pottery, the so-called Tisza type, is not characteristic of only the early horizon and the Danube type of only the late horizon of the inhumation cemeteries. There are some examples to support it, e. g. grave 282 of Želovce, in which both the types of pottery were found (Fig. 4). On the other hand, graves 591, 617, and 684 of the same cemetery next to each other contained the pots of various types (Fig. 5). The female personal ornaments dated these graves to the same horizon, namely to the second and third quarter of the 7th c., in graves 591 and 684 being thin-walled pots of the Danube type and in grave 617 thick-walled pot belonging to the Tisza type.

The three vessels comparison shows that, from the typological point of view, they are uniform. They are pots with oval sides, narrowed to the neck and bottom at almost the same width, typologically resembling. There are only some differences in technology as well as ornamentation. The wheel-made pots of graves 591 and 684 are ornamented, the hand-made pot of grave 617 is without ornamentation.

The three pots can be ranked among the vessels of the second group of the Slavic pottery according to Sedov (1979, p. 119 and ff.). Tracing the Carpathian Basin pottery of the 7th-8th cc. in its wider aspects the author points out its affinity with the forms of the 6th-7th cc. in the Lower Danube and Northern Black-Sea-shore region. In his opinion this type of pottery was spread in the Middle Danube from the Northern Black-Sea-shore region (Southern Ukraine), along the Lower Danube especially during the movement of the Slavic tribes of Antes.

There are also other specimens of the material culture of the oldest inhumation cemeteries in the Danube Basin linked with these Slavic tribes. They are products of handicraft belonging to the so-called Martynivka-Čadjavica sphere.

Among the belt-mounts there is a set of the foot-warrior found in grave 484 of Holiare, furnished with a sabre and iron axe of „banded” type (Fig. 6), comparable with the findings of the above-mentioned sphere in Ukraine. The strap-end is of silver, nearly angular in the lower end, what, together with its ornament, makes it resembling the specimens of the hoard found at Martynivka, dated by B. A. Rybakov (1953, p. 76—89) to the 6th c. While in two Martynivka strap-ends there are engraved stylized figures composed in one line (Fetich 1951. Tab. XXII: 1—7), on the Holiare

Fig. 5. Želovce. 1 — grave 591; 2 — grave 617; 3 — grave 684.

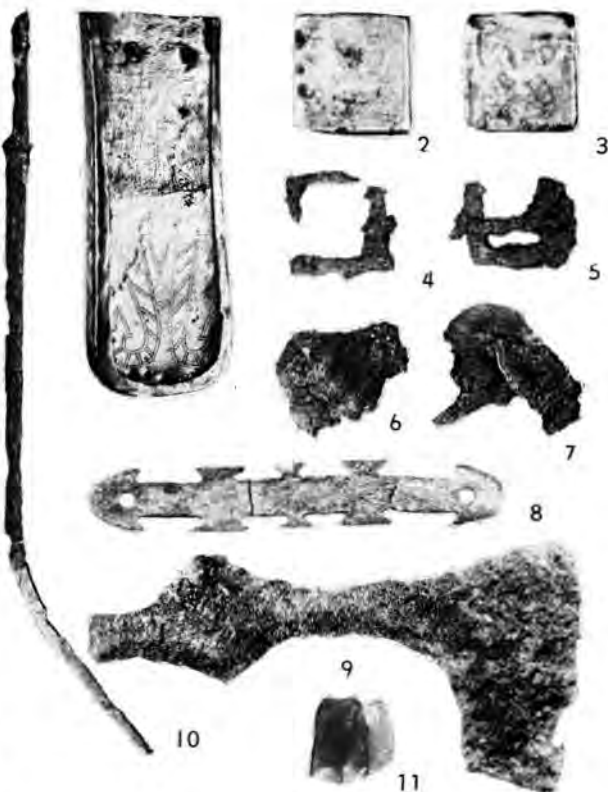

Fig. 6. Holiare. Inventory of grave 484.

strap-end as well as squared mounts of this grave there are repoussée figures in the position back to back as well as crossed stylized animals (Fig. 6:1).

The set of the belt-mounts of bronze plate found in grave 646 at Holiare with repoussée ornamentation (Točík 1968a, Tab. XXIX: 4—12) ranks among the finds of the Middle Dnieper region, the Martynivka sphere. What links them is the ornamentation of embossed dots which is an accompanying trait of the trapezoidal bronze plate pendants — the hair ornaments, which A. Sós (1958, p. 118) links with the Eastern Slavs.

The affinity of the belt-ornaments of our territory with the findings of Martynivka provokes to devote attention to the findings of the territory which belonged to the homeland of the Slavs.

In the territory of Southern Ukraine there is a group of archaeological findings of the 6th-7th cc. which are linked one another and various components support their genetic resemblance. The above-mentioned Martynivka finding of such a great importance for us is linked with another remarkable hoard of Zalesie, the importance of which for the history of Eastern Europe was pointed out by the Hungarian archaeologist N. Fettich (1951). He noted the close link of the Martynivka, Zalesie (the Ukraine SSR), and Čadjavica (Yugoslavia) findings and, what is most important, he noticed an ethno-cultural linking of this finding group which he called the „Martynivka-Kultur“. On the basis of a body of archaeological evidence he studied a technology of production, material as well as ornamentation and allocated further criteria, the correlation of which proved the appurtenance of the findings to the identical cultural sphere and artistic style. N. Fettich writes (1951, p. 140) as follows: „Martinowka, (Kreis Kanew des ehem. Gouv. Kiew), Zalesie und Čadjavica sind also Fundstellen von drei eng zusammenhängenden Funden“.

Čadjavica, where two (?) inhumation graves were uncovered, is situated in Yugoslavia (Croatia). In the graves belt-mounts, earrings with star-shaped pendant, bracelets, and torques (Fettich 1951, pp. 115—117) were found. As N. Fettich rightly noted, by technology, ornamentation as well as typology they belong to the identical ethno-cultural sphere with findings of Martynivka, Zalesie, and other

Middle Dnieper sites. N. Fettich was, however, wrong in maintaining the findings are relics of the Huns, whom he assigned this cultural sphere.

However, B. A. Rybakov (1953, pp. 50—60) pointed out a relation of the Martynivka findings to those of other sites in the territory of Southern Ukraine, where, in his opinion, the Russian nation was formed. This territory, therefore, he considers to be a cradle of Slavdom. There are archaeological sources of the 6th-7th cc. in this territory such as settlements, cremation as well as inhumation cemeteries where apart from pottery mainly the male belt-mounts, earrings, and bow-shaped brooches were found. The treatment of analogous findings excavated in the territory of Europe supported it was a compact whole linked with the expansion of a certain part of the Slavic ethnic group.

Remarkable findings of the Martynivka-Čadjavica assemblage are bow-shaped brooches considered by B. A. Rybakov (1953, pp. 23—104) as well as J. Werner (1950, pp. 150—172, 1960, pp. 114—120) to be an ethnic attribute of the Slavic Antes which supports the penetration of these tribes into Southern as well as Central Europe. Accordingly another Soviet archaeologist V. Sedov (1979, p. 128 and ff.) links the bow-shaped brooches with the Slavic Antes. He came to this conclusion by treating the territory these brooches were found in; it covers the territory where his second group of the Slavic pottery he had assigned to the Antes was found.

The bow-shaped brooches are spread on the northern side of the Lower Danube, to the west up to the territory of Eastern Pannonia (Sedov 1979, Fig. 24). As to the territory of Slovakia, not a single specimen of this female personal ornament has been found as far. However, the earliest horizon of the inhumation cemeteries contains earrings often met with the bow-shaped brooches — the so-called star-shaped-pendant earrings. The common appearance of the above-mentioned brooches with these earrings can be observed not only within one site but also within the burial complexes in the territory to the north of the Lower and Middle Danube.

The star-shaped earrings were a favourite personal ornament throughout a relatively long time as well as wide area, what led to the

emergence of several geographical-chronological variants (Čilinská 1975, pp. 70—72), of which it is the types of Martynivka-Čadjavica sphere we are interested in.

Throughout the 6th-7th cc. star-shaped earrings occurred in two geographical regions. They are the Northern Black-Sea-shore region and neighbouring Southern Ukraine as well as the Middle Danube region, namely Pannonia and the allied part of Slovakia (Čilinská 1975, pp. 71, 72; Kiss 1977, Tab. XXXI, grave 106). The territory between the Danube and Tisza as well as the region eastward the Tisza is hitherto without any finding of this type of earrings. Hence it follows that the ethnic group represented by star-shaped earrings, has not settled the central territory of the Avar empire. Thus, the Middle-Danube region linking with Southern Ukraine is supported also by these craftsmen's masterpieces showing at the same time also the direction of the expansion of a certain group of Slavic tribes.

Similar differences, representing different Slavic groups, as are presented in the material culture, might be expected in the non-material one as well. It, therefore, does not seem to be absurd that some Slavic tribes buried non-cremated individuals according to the custom that was either inherited or influenced from the outside before they had left their original settlements. B. A. Rybakov (1953, p. 53 and ff.) supposes that the different burial rite of the Slavs was inherited, but the second eventuality may not be excluded as well. The Slavic tribes settling the boundary of the steppe came to acquaintance with tribal leagues of the Black-Sea-shore region, the nomads inclusively, who influenced the non-material culture of the Slavs, mainly as to the burial rite.

There are cremation as well as inhumation cemeteries in the region, which was a part of territory where the crystalizing process of the Slavs came about and whence their expansion began (Rybakov 1953, p. 53). The burying of non-cremated bodies in the Eastern Slavs area is adduced also by Kucharenko (1955, pp. 33, 37). It is, therefore, necessary to admit that the burying of non-cremated bodies was not unknown for some part of the Slavs. It is supported by the above-mentioned inhumation graves of Čadjavica, where at present it can be no doubt about their Slavic ethnicity and at the same time they show the link of the Middle

Dnieper with the Croation region in Yugoslavia. Following the data of J. Korošec and Z. Vinski, J. Eisner (1966, p. 108) wrote on the graves of Čadjavica: "... that the Slavic nobility of the 7th c. did not cremate their dead." Though at present we cannot agree with the opinion that it was only members of nobility who were not cremated, nevertheless, J. Eisner made an important step forward as far as the knowledge of the development of the non-material culture of the Slavs is concerned.

The above-mentioned findings of the same ethno-cultural sphere have been found also in the cemetery of Oroszlány in Pannonia. A. Sós-Cs. (1958, p. 123) supposes that it was used by the Slavs who arrived in Pannonia from the Middle Dnieper region in the second half of the 6th c. together with the Avars. There are also other examples of graves furnished like those which led A. Sós-Cs. to the thought of Slavic ethnicity of the Oroszlány cemetery. The author genetically links them with cemeteries in the territory of Pannonia namely with those of Pécs and Cserkút and, on the basis of the affinity of these graves inventory with the findings of the Pastyrskoe fortified settlement, with other South-Russian sites of the Martynivka sphere (Sós-Cs. 1958, p. 120). As the material of Pannonia is concerned, her conclusion is as follows: "... den Nachlass des slawischen Völkerreste der sich in Zusammenhang mit der Awaren invasion von der Dneprgegend getrennt hat und sich am Ende des 6. Jh. in Pannonien ansiedelte." Also J. Herrmann (1979, p. 57) maintains the same. He wrote as follows: "Das Vorkommen von Fibeln aus diesem Gebiet in frühen awarisch-slawischen Fundzusammenhängen in Ungarn kann doch nur bedeuten, dass die Awaren während ihres Vordringens in der Mitte des 6. Jh. auf eine aktive, produktive archäologisch-kulturelle slawische Kultur am mittleren Dnjepr trafen." These conclusions are supported also by inventory of other graves in the cemeteries in county Baranya, published by A. Kiss (1977) in the very close of the 70s. More and more frequently excavated inhumation graves with findings of the Eastern Slavs region in Pannonia fully support the conclusion that the Slavs occupied this territory from the period of the Avars arrival in the Carpathian Basin and left some geographical names registered as late as the 11th c. (Kniezsa 1938, p. 365 and ff.).

The mentioned though hitherto little evidence for the non-cremation burials occurrence with the part of the Slavic tribes supports the fact that the inhumation cemeteries cannot be linked with the Avars exclusively. Accordingly not the difference of the mode of burying is the ethnic criterion for examination of the so-called Slavic-Avar cemeteries, but, as it is shown, also other traits of the burial rite. It is possible to separate a part of the non-material culture undoubtedly belonging to the Avars, linked with the nomadic surroundings of the East.

What is a specific feature of the early Avar cemeteries are burials of horsemen as well as burials of horses as they are often found in chieftain's burials — small „family cemeteries“. (Bóna 1979, pp. 30—31), and the other Avar cemeteries. The cemetery of Szekszárd (Rosner 1977, pp. 79—108) is concerned to be the most typical example of the nomad burial rite.

The statistical analysis of the horseman's burials types made by A. Kiss (1962, pp. 153—162), as well as analysis of the burial rite used in the early Avar cemeteries made by I. Bóna (1979, pp. 3—32) have shown that in the earliest Avar cemeteries those modes of horse burials are common which originate in the East in the territory of nomads (Bóna 1979, pp. 15—22; Rosner 1977, pp. 100—108). The position of the horse or its part by the feet of the man on the same axis (only in isolated cases by the skull) is most frequent. The burials of horses as well as symbolic graves (the horse-harness dug only) are frequent, too.

None of these burial customs has been found in the cemeteries of the northern edge of the Avar empire. In the territory to the north of the Danube the horse lay always on the side of the man, if on his left side — the orientation of horse was the same, if on his right side, the orientation of horse was opposite.

One of the earliest horseman's burials in the territory to the north of the Danube are the above-mentioned graves 124, 131 of Devínska Nová Ves, where the horse lay on the right side of the horseman, with skull pointing his feet (Eisner 1952, pp. 41, 44). At Holiare the horse of the earliest grave 134 lay on the left side of the human skeleton on the same axis as that of the horseman (Točík 1968b, p. 32). The above-mentioned graves are dated to the 7th

c., i. e. to the period when the Avars in the Tisza region put the horse or its part by the feet of the horseman.

The above-mentioned horseman's graves of Devínska Nová Ves and Holiare are the only ones in the cemeteries north of the Danube which can be dated to the 7th c. The other coeval male graves contain no horses, some of them are furnished with weapons (Holiare, Štúrovo, Devínska Nová Ves, Želovce, etc.). The early horizon of the inhumation cemeteries is almost without horseman's graves, which are, as will be seen below, more frequent in the late horizon, especially just before as well as during the Avar empire decay.

All these facts mentioned above should be regarded in order to solve the ethnic problems objectively without keeping up the traditional conclusions set up at the beginning of the archaeological science development in the Slavic countries which yield data on the settlement process of the Slavic tribes here. It was the arrival of the Slavic tribes representing by the findings of the Martynovka-Čadjavica sphere which was a final phase of the process of settling also in the territory of Slovakia. We come across these findings from Ukraine (Martynovka, Zalesie, Kharivky, Pereshchepina, etc.) throughout the Lower Danube up to the territory of Croatia (Čadjavica, Knin) and throughout the territory of Pannonia (Cserkút, Pécs, Keszthely, Oroszlány, etc.) up to the left side of the Danube (Devínska Nová Ves, Holiare) as well as the Ipel-Basin region (Želovce). These sites have drawn the line of the tribes penetration into the territory of Slovakia in the end of the 6th but at the latest at the beginning of the 7th c.

It is not possible as far to study in detail a course of the Slavic expansion in the southern — Danube-Basin route. This will be possible by further investigations in the Middle Dnieper Basin as well as the Lower Danube, and the additional excavations with their publication in Pannonia, as far as this territory is an important link in a chain of the Slavic settlement process evidence in Southern and Central Europe.

The first movement of the Slavic tribes to the south began in the 5th c., according to the written records as early as 493—495, and from this time the Slavs attacked Balkan Byzantine provinces regularly (Tretjakov 1958, p. 184).

and their power is reflected by gaining the victory over the Byzantine troops nearby Constantinople in 550 (Ratkoš 1964, p. 36). This attempt of the Slavs to occupy the territory to the south and further west along the Danube was made more complicated but, on the other hand, it quickened by the Avar appearance. The results of the Soviet (Sedov 1979, p. 128), Hungarian (Sós-Cs. 1958, p. 118), and other archaeologists (Herrmann 1979, p. 55) show it was these nomads movement due to which the Slavic tribes arrived also in the Middle Danube.

Undoubtedly, it is not necessary to underline that it is not a case of the renewing of the old, reactionary anti-Slavic theory, according to which the Slovak predecessors inhabited this territory drawn by the Avars (on this problem see Eisner 1966, p. 97, the foot-note contains a literature with conclusions like this). I sufficiently pointed out the fact that throughout the 5th-6th cc. Slovakia was settled by the Slavs who arrived here in several migration waves closed by those Slavic tribes which under the pressure of the historic events in the Dnieper Basin region left this territory and moved far to the Carpathian Basin.

It has not been definitively solved so far, to what an extent these Slavic groups can be linked with the historical Antes, whose original settlements V. V. Sedov (1979, p. 128 and ff.) places between the Dnieper and Dniester, whence, in his opinion, they spread out to the Southern and Central Europe. The author came to this conclusion mainly by the study of the occurrence of a certain type of pottery (Prague-Penkowka type). He characterizes this pottery as slightly profiled pots with a round or oval body, the highest extension in the middle of the total height; the neck as well as bottom is narrowed, the diameter of them being more or less the same (Sedov 1979, p. 119). These types of pots represent, according to V. V. Sedov (1979, p. 128), the group of the Slavs, which together with the Avars moved far to the Carpathian Basin. The author writes as follows:

„Очевидно можно полагать, что в Паннонии, как и в пределах распространения всей кельтской культуры, вместе с аварами осели и славяне — потомки антского населения.“

The Yugoslavian archaeologist Z. Vinski (1952, pp. 52, 55) came to the same conclusion.

He considers the Yugoslavian tribe of Croats to be a part of the Antes league of the Slavs. According to him the name of Antes dies out during the Slavic expansion, when in the very close of the 6th c. and at the very beginning of the 7th c. the tribes of Antes settled in the new settlements and occupied a part of the Balkan peninsula. Z. Vinski came to this conclusion by the analysis of the female personal ornaments, mainly the earrings with a star-shaped pendant. They, as I have shown above, can be considered to be a Slavic ethnographical trait, therefore, in accordance with V. V. Sedov, it may be supposed that it was the Slavic tribes from the Middle Dnieper, which moved to the territory of Slovakia and settled in the fertile lowland of Southwestern Slovakia. This movement was a part of the migration process coming about in the second half of the 6th c., about which J. Herrmann (1979, p. 55) writes as follows „...so werden Teile der Bewohner dieses Gebietes an der Wanderbewegung teilgenommen haben oder im Verlauf des Awareneinfalls in der Mitte des 6. Jh. nach Westen und Südwesten, evtl. auch nach Norden, abgedrängt worden sein.“

Completion of a hypothesis of the Slavic migration by the Danube route supposes to make more exact dating of the early medieval findings, especially from the Martynivka cultural sphere as well as bow-shaped brooches, which is not satisfactory. The differences in the absolute dating are relatively great (Smilenko 1975, pp. 98—100).

A. K. Ambroz (1971a, pp. 96—121; 1971b, pp. 106—134) worked out a chronology of early medieval findings which is closely related with our territory. His chronological system is based on graves of the early medieval cemetery at Suuk-Su. The vertical stratigraphy of the graves made possible to work out a relative chronology, mainly for the works of art. As to solving the problems of the earliest Slavic settlement of our territory and the Carpathian Basin at all, it is necessary for the above-mentioned author to date the early medieval findings absolutely, what is unreal as regard to the historical relations. In the chronological system of A. K. Ambroz, the findings of the Martynivka sphere came to the period after the year 650. Such a late dating does not correspond to the cultural-historical development of the Eastern (Smilenko 1975, pp. 98, 99) as

well as Central and Southern Europe (Werner 1974, pp. 119—129). A. K. Ambroz synchronized the earliest findings of the Avar empire Period in the Carpathian Basin with those of the III, especially IV stage of the usage of the Suuk-Su cemetery, what is the 7th century in the absolute chronology, mainly its second half (Ambroz 1971a, p. 120). Using this dating of findings a hundred years hiatus is supposed what is unreal as to the written records supporting the Carpathian Basin settlement in the mid-6th c. by the Avars, in whose graves the artifacts were found, dated by A. K. Ambroz to the second half of the 7th c. (Ambroz 1973, p. 88).

The discussion concerning the chronological problems deviates from this work, it is not, therefore, possible to treat them here. It will be, however, necessary of trace them and analyze a body of evidence as to the material culture on the basis of historical relations which were in the Early Middle Ages throughout the territory of Eurazia.

These Slavic tribes which arrived in the territory north of the Danube by the Danube route, got here into contact with the group of the Prague-type-pottery Slavs who occupied our territory through the passes of the Northern Carpathian bows from the North already in the preceding century. Their linking is supported by two types of pottery representing the two Slavic groups (Sedov 1979, pp. 126, 127), which in the above-mentioned directions occupied Slovakia for ever. The border of these allied tribes was a northern part of the Danube-Basin lowland in Southwestern Slovakia. This alliance of both Slavic groups is represented by two cemeteries of Čataj, where nearby the cremation cemetery with a Prague-type pottery the inhumation cemetery of the 7th-8th cc. (Pavúk 1976, p. 180) was excavated. Unfortunately, neither of them is systematically excavated. Only some parts of them were uncovered which have not been published as a whole so far, therefore, it is not possible to know their mutual relations. No doubt this is a region of a great significance in solving a link of the Slavic tribal groups, that lived in neighbourhood and influenced one another. It is supported especially by the Prague-type pottery on which an influence of the Danube type pottery is evident as early as the beginning of the 7th c. (Bialeková 1962, p.

126). Contemporarily it seems to be a century when the Prague type is dying out (Bialeková 1968, pp. 619—625) and the development of the Slavic pottery proceeds using the Danube pot as a basic form. It is reflected by the pottery of Závada cemetery of the first half of the 9th c., which resembles the types of Southwestern Slovakia (Bialeková 1982, p. 145).

The movement of the Slavs far to the regions occupied by the Avars made possible a symbiosis of these two ethnic groups which was of different character in different geographical regions as well as periods. The Avar-Slavic relationships did not stagnate but developed and to a certain degree was determined by historical conditions. The written records of this period, recording mostly the joint fighting actions of the Avars and the Slavs, mirror no doubt the vasa relationships of the Slavs, but by no means their slavery position. They created an economic basis without which the nomads could not form such a powerful empire and keep it up more than two centuries. The Avar nomads economy, based on the cattle-breeding, did not find available conditions in the Carpathian Basin and that is why the production forces has not been further developed as well. The predatory campaigns, which aimed at enriching of some members of the society, could not form the basis of the economic system — agriculture, that is why the Avars sponge on agricultural tribes. It is quite understandable that Slavic-Avar symbiosis in the Middle Danube led to the cultural-economic predominance of the Slavs finished by the assimilation of the Avars to the Slavs.

The archaeological evidence of this period in our territory is represented by cemeteries which yielded a great deal of underlying data on the tracing of the history and development of this territory settlement. The results of the structural analysis of a body of archaeological evidence showed that while the non-material culture was relatively homogeneous, the material one, due to the ethno-cultural situation, was heterogeneous. It is, therefore, very important to grasp exactly a proportion of the main ethnic groups in economic, political as well as cultural sphere in the Avar empire. What seems to be important from this point of view are differences which are evident in the material culture both of the peripheral and central territories of the Avar empire.

The substantial difference in this respect is found in biritual cemeteries uncovered in our territory, especially in the vicinity of Bratislava gate (*Mináč 1978*, p. 73 and ff.), in the Ipeľ Basin (*Čilinská 1970*, pp. 27—31), and in the south of Eastern Slovakia (*Pástor 1982*, p. 305). However, the cremation burials occur not only in the earliest phase of the cemeteries, but they are also dated to the second half of the 7th c. and in isolated cases also to the 8th c. On one side, this fact mirrors the survival of the population of that Slavic group which with the Prague-type pottery occupied our territory from the north and only slowly left the cremation rite, on the other, it confirms its co-existence with related ethnic groups. The survival of the old traditions in the burial rite seems to be the only difference between the two Slavic groups, since the social-economic development continued towards the wiping off any differences.

As to the non-material culture there is a significant difference in the placing of the pots into the graves. They are very frequent grave-goods in the Danube Basin; in the cemeteries they were found in 60—80 % of graves and both typologically and genetically are related to the pottery of Eastern Slavs. In the Tisza Basin there was no pottery in the graves, or very rarely; it is true mainly as to the cemeteries of the first Avar conquerors, where mainly the metal vessels were found in the „princes' " graves (*Csallány 1940*, pp. 134—144).

The uniformity of the burial rite, according to which the pottery was placed into the graves, proceeds in the Middle Danube also in the Late Avar Period, while in the Tisza Basin in this period there is absence of this pottery (*Kovrig 1963*, p. 142; *Garam 1979*, p. 48).

The placing of wooden buckets into the graves is also regarded as a burial custom of the Danube-Basin people. It was already noticed by *S. Szatmári-B.* (1969, p. 163 and ff.) and *V. Mináč* (1978, p. 73 and ff.) who link this custom with ethnic differences in the settlement of the central and peripheral parts of the Avar empire.

In the material culture there are also evident differences which hint at the ethnic difference. They are especially earrings with a star-shaped pendant which, as mentioned above, have not been found in the central territory of the Avar Empire, yet.

There is a significant difference in the male belt-mounts, especially in the cast industry, which will be discussed further in another stage of the development of the society during the Avar empire Period, but then I shall not devote my attention to its ethnic attribution. Having a great deal of evidence of the Slavic population settled in the Middle Danube throughout the 7th-8th cc. there is no doubt it took part in manufacturing as well as using of the craftsman's products, the belt-mounts inclusively. It is supported by differences in creation which I render to point out.

In the central territory of the Avar empire, occupied by the members of the Avar ethnic groups, there are belts decorated with remarkable large mounts which were not found in the Danube region. The characteristic motif of griffin, so often repeated on the belt-mounts, was created differently both in the Tisza and Danube Basin. The rectangular griffin mounts of the Tisza-Basin cemeteries are very conspicuous (Fig. 7), the griffin is realistic, while in the Danube Basin it is not the same. It is believed the further the territory was from the centre of the Avar empire, the more the claim of realistic representation of this mythic beast was neglected. In the territory to the north of the Danube there are very numerous mounts on which the animal's figure (which hardly can be called by griffin) disappears in variety

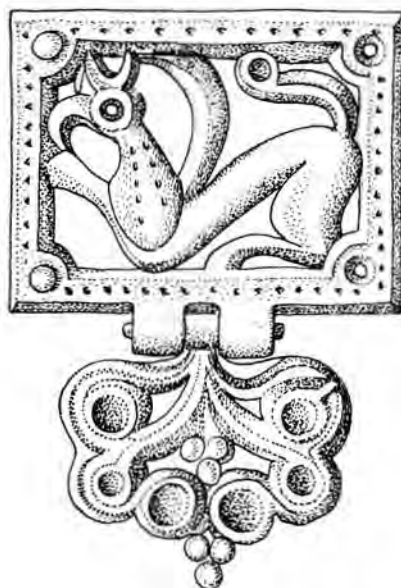

Fig. 7. Classical representation of griffin. Unknown site (Szeged vicinity, according to *Hampel*).

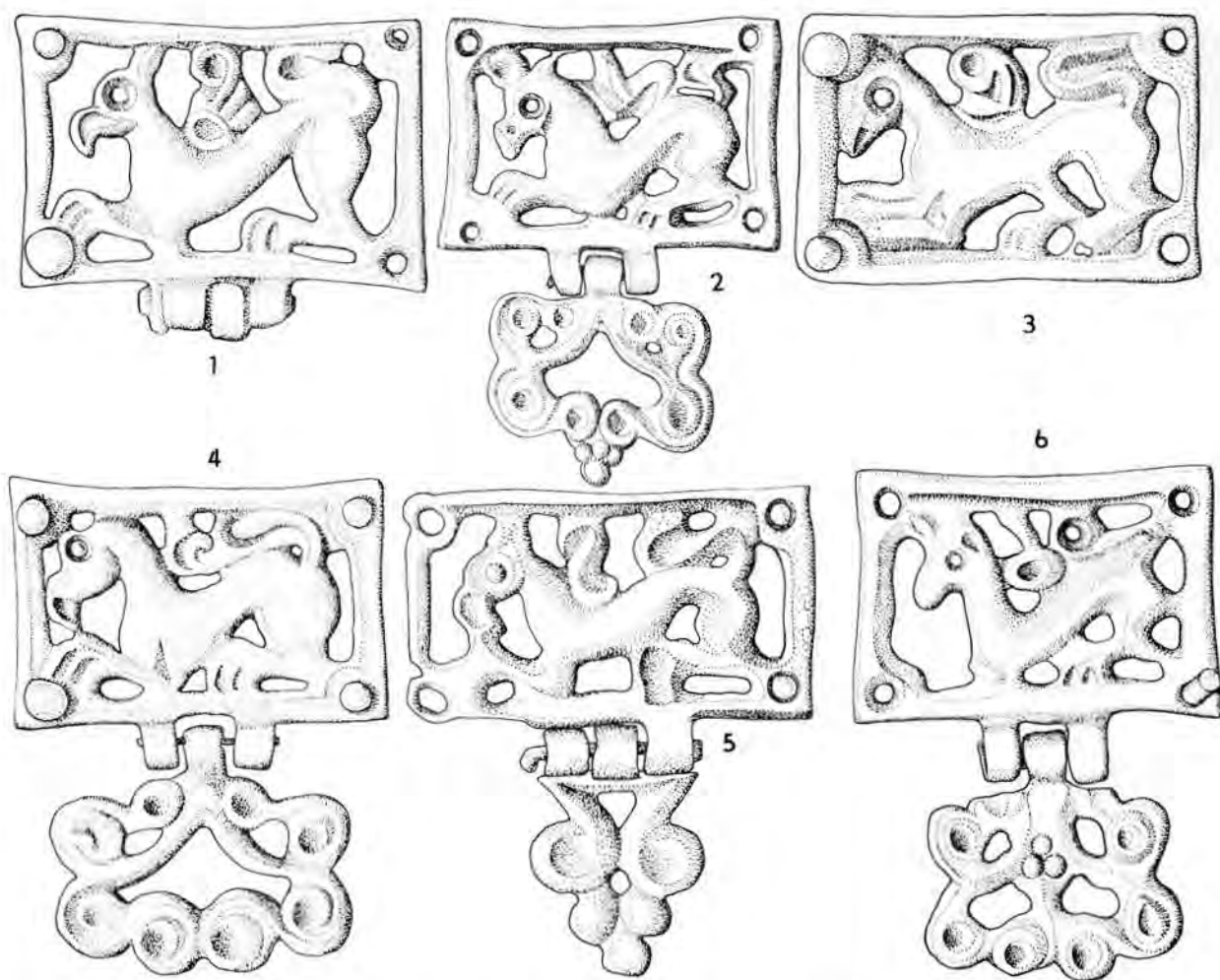

Fig. 8. Griffins representation of the sites north of the Danube. 1 — Nové Zámky, grave 44; 2 — Radvaň nad Dunajom-Žitavská Tôň, grave 16; 3 — Obid, grave 8; 4 — Čierny Brod, grave 88; 5 — Šafa nad Váhom-Veča, grave 75; 6 — Cífer-Pác, grave 33.

of ornamentation motifs (Fig. 8: 1—6). It is also supported by the mounts in grave 33 of Cífer-Pác (Fig. 8: 6), found in the northern edge of the addition of the inhumation cemeteries, which will be of a great importance in the study of the history of the Slavs in South-western Slovakia after the whole cemetery is excavated. On these mounts the griffin's representation seems to be faded out in ornamental elements which, instead of wings and tail, fill up the area around the animal.

Strap-end was the most significant belt-mount, whose importance is stressed in the Tisza Basin by its sizes as well as remarkable ornament (Fig. 9: 3—4). This territory strap-ends are extremely large, sometimes as large as 20 cm (Erdélyi 1966, Figs. 23, 24), often double, hinged (Erdélyi 1966, Fig. 31), and their occurrence is less frequent towards the

periphery of the Empire. In our territory, the strap-ends are relatively small, so to say, only the derivatives of those of the Tisza Basin (Fig. 9: 1, 2).

The problem posed in this light shows how complicated the ethno-cultural situation in the territory north of the Danube was, but at the same time confirms a presence of the Slavs in this territory who can be regarded as an element of organization abilities, what they demonstrated by the Samo's tribal league organization in the 20s of the 7th c.

In this period there is evidence of the Slavs in connection with the Avars in the historical sources of the, so-called *Fredegar's* chronicle, which throws the light upon some moments of the history of the Slavs and their relationships to the Avars. From my aspect three points mentioned by Fredegar are important.

1. Anti-Avar revolt of the Slavs in 623 when they defeated the Avars and formed the tribal league.

2. The mention of Samo: "... Samo, of Frankish origin, of the Semon region, came with many merchants and went to trade with the Slavs.

3. The mention of the Slavs dependence that is as follows: "... the Slavs paid tributes to the Huns."

These reports analysis yields data which cannot be obtained archaeologically, but the conclusion based on both the archaeological and historical evidence will not be far from the truth anyway.

In the anti-Avar revolt the Slavs gained the victory in the period very favourable for them. It was the period after the death of the great khagan Bajan (603) what badly influenced the Avar tribal league. In the heterogeneous society concentrated in the Avar empire the inner dissensions came about resulting in political as well as economic crisis, the failure in the international forum inclusively. In the first third of the 7th c. predatory campaigns to the neighbouring countries stopped what strengthened the inner economic crisis. The Slavs exploited this situation and began to release themselves from both the Avar rule and the tribute duty (Havlik 1963, p. 60) with success which was influenced by several factors.

Undoubtedly, one of the basic conditions of the successful struggle was a higher level of the economic-social development of the revolting tribes, their warfare being equal to that of the Avars. But, surely, it was also a number of the revolting tribes members what played a role in it. It presupposes an independent development which was not in the case of the Slavic settlement living in the central territory of the Avar empire. Knowing the background of the uprising we have to assume that it was due to the tribes occupying the territory accessible to the Avar pillages, but settled mostly or purely by the Slavic population with independent ethnic and economic-social position; their political dependence on the Avars was more than probable.

This assumption is also confirmed by the trade of the Franks and the Slavic tribes which could trade within the own social organization. However, their dependence on the Avars is expressed in the Fredegar's mention of the tri-

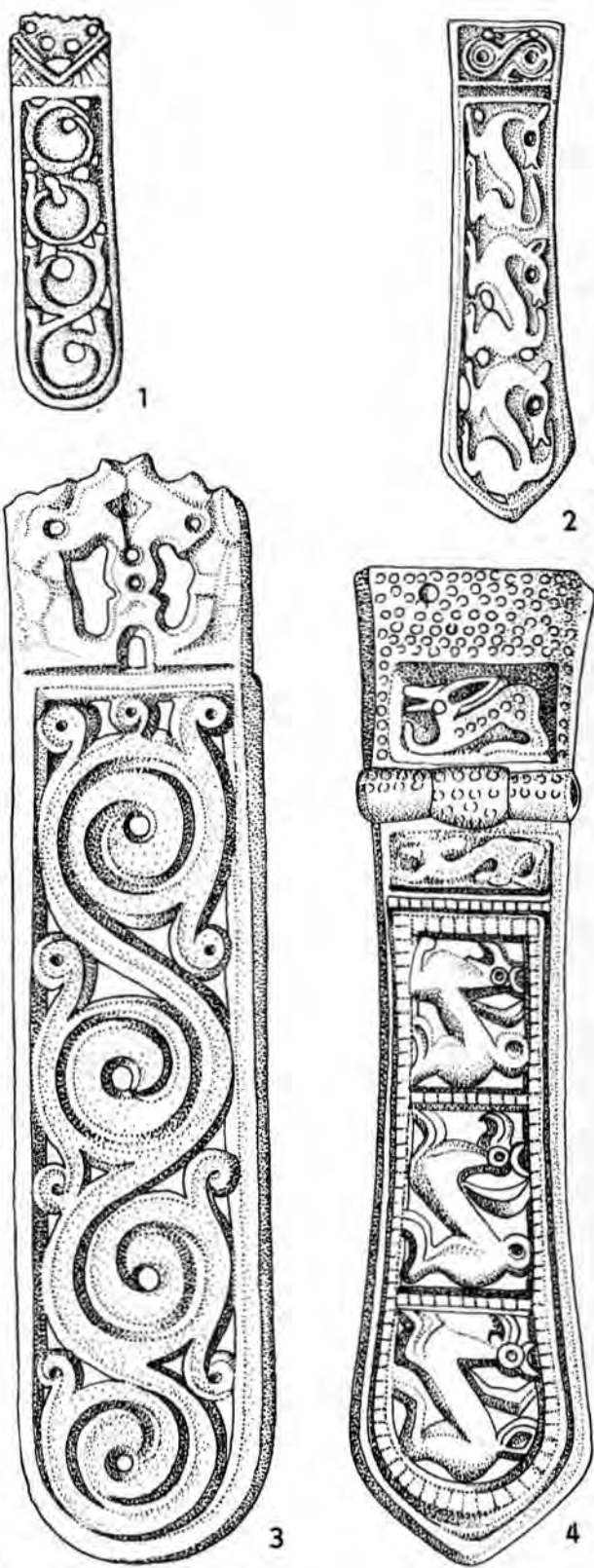

Fig. 9. Decorated belt strap-ends. Territory north of the Danube: 1 — Holiare; 2 — Nové Zámky. Tisza Basin: 3—4 — unknown site (Szeged vicinity, according to Hampel).

butes which the Slavs had to pay to the Avars to ransom the freedom in this way.

This Fredegar's mention of the tributes was paid a little attention as far (Avenarius 1974 p. 131), though it belongs to important points in the illumination of the Slav-Avar relationships. The Fredegar's mention expresses a political dependence of the Slavic population exploited by the Avars also economically by paying the tributes. The dependence like this could not, however, arise under any conditions. The tribute payers could be only the tribes on such an economic and social level that they were able to fulfil this duty and at the same time to save their ethnic independence.

The Slavic tribes in the Middle Danube reached such a social level of development what is reflected by the settlements where they lived as well as cemeteries they used. They mirror a crisis of the primitive community system and a split of the family ties. The grave groups were no more comprised of the related-by-blood, but what is apparent in the cemeteries is an isolation of the graves, in which also the inventory indicates an individual of the higher social position. Also the small dwellings are no more clan houses and do not form a system of houses with the families related by blood.

All these circumstances have to be considered searching the territory where the Slavs revolt arose as well as tribes merged in the Samo's tribal league.

The territory to the north of the Danube was a periphery of the Avar empire, or/and in close neighbourhood of it. According to the archaeological findings the west boundaries of the Avar empire at the beginning of the 7th c. reached more or less the Danube, i. e. the eastern boundary of Pannonia. I. Kovrig (1955, p. 182) by the analysis of the Avar findings found out that the territory westward the Danube was not occupied by the Avars in this period but it was under their control as well as the territory of Lower Austria and Burgenland, what is reflected by the archaeological evidence of A. Lippert (1968—1970, p. 145 and ff.). That is why I suppose the Pannonian Slavs belonged to the tribes forming the Samo's tribal league together with the Slavs north of the Danube in Southwestern Slovakia, Southern Moravia, and a part of Lower Austria. This conclusion is indirectly confirmed by the fact

that the Frankish merchants coming from the west by no means cross the Avar territory in order to trade with the Slavs. Hence it follows that the Slavs they traded with settled in the territory westward the Avar settlements. The archaeological findings seem to be a direct evidence of it. The mapping of the west origin findings of the 7th c. clearly reflects that mainly the weapons coming here by means of trade were found in the territory northward the Danube in the wedge formed by the Danube and Rába (Zábojník 1978, Fig. 2). The most of them belong to the Samo's death period, what, however, does not change the fact that this was the territory where the tradition of the trade with the western neighbours, represented by weapons as well as other inventory (Zábojník 1978, pp. 193—214) was apparent.

From the period of the Samo's Empire a rising tendency in the economic as well as social development of the Slavic tribes north of the Danube is evident.

The richness of the material culture in the earliest inhumation cemeteries in Southwestern Slovakia reflects an extraordinary growth of the productive forces. As a result, the relations of production has changed; the growth of economy set in society what was a foothold of the Samo's tribal league power as well as of the rise of its importance in the surrounding world. In this sense the archaeological sources can be linked with historical records mentioning the fights of the Slavic tribes with the Franks. The rising power of the Slavic league raised fears in the Frankish king Dagobert who intended to destroy it by the campaign against the Samo's tribal league. The campaign came to its end in the year 631 by the victory of the Slavs. Surely, later the Slavs had to resist also against the Avars who could not be satisfied with the loss of the tributes and further economic exploitation.

What the further history of the Slavic tribal league was in the second half of the 7th c. we have not found out in the written records. Fredegar wrote that Samo has reigned for 35 years and the death stopped his reign around the year 658 (Ratkoš 1964, p. 59). The absence of the written records of the Slavic tribal league history is understood as its fall after the Samo's death. But there is no news of the Avars in this period as well. It could be due to the fact the Avars did not wage any campaigns

and were not any dangerous neighbour that is why the historians did not write about them. It is supposed this situation was due to the strengthened crisis within the Avar empire, in which the Khaganate found itself in consequence of the Slavic uprising (623), the victory of Byzantium (626), and the Bulgarian uprisings (630). These consequent disasters surely resulted in the political-economic harms they were not able to overcome. This was the reason why the nomads whose history consisted of a series of the wars, stopped to wage the campaigns. This situation created available conditions of the economic-social development especially of the Slavic tribes mainly in the territory of the former Samo's tribal league.

After the death of Samo the league split into principalities by disintegration and their development continued more or less independently or in some dependence on the Avars. L. Havlík (1963, p. 62) supposes that in the territory of Moravia the Morava as well as Dyja principalities emerged which, in his opinion, adjoined similar Slavic principalities. One of principalities like those was probably formed by the Slavs north of the Danube in the Danubian lowland of Southwestern Slovakia. This principality covers the territory limited by the Ipel Basin in the east, the Carpathian bow in the west, the northern spur of the Danubian hilly country in the north. The Danube was a natural border in the south. This Slavic principality was the nearest one to the central Avar territory, therefore, it should be necessary to reckon with its greatest dependence on the Avars. The character and the depth of this dependence may be supposed only, but by no means it was such a state which caused the contra-Avar uprising of 623. It was especially the economic exploitation of the Slavs by the form of tributes paid to the Avars. This co-existence had different influence on the development of our predecessors (Chropovský 1982, p. 20). On one hand, it hampered the economic development of the Slavs on the way to the feudal relations (Havlík 1963, p. 60), but on the other, it made possible for the Slavs to fall in with the cultural sphere of the Carpathian Basin and to exploit the contacts of the Avar empire with the near as well as distant cultural centres. It resulted in the uniformity of the material culture mainly of the elements, which are found to be a privilege of the nobility, such

as mounted belts, woman personal ornaments, therefore, this uniformity should be understood as a manifestation of the cultural but not ethnic correlation.

The archaeological evidence, represented by sporadically found settlements but far more numerous cemeteries, reflects a relative density of population. On the other hand, the continuity of settlement is reflected by the material culture whose continuance as well as high stage show an economic-social prosperity of the Slavic ethnic group.

The insufficient number of settlements inhabited by the population using the examined cemeteries (Fig. 1) makes difficult our investigation of the social-economic structure. Hitherto only isolated huts found nearby the cemeteries such as Devínska Nová Ves (Eisner 1939—1946, pp. 94—105), Prša (Točík 1963, pp. 152—154), Cífer-Pác (Kolník 1975, p. 60; 1976, p. 136), and Šaľa nad Váhom-Duslo (Liptáková 1963, p. 336) were dated to the 7th-8th cc. This disproportion is surely a result of the incorrect dating of many settlement complexes, as it was pointed out by several archaeologists (Točík 1963, pp. 166, 167; Čilinská 1965, pp. 51, 52). Therefore, one of the important tasks of the Slovak archaeology is to revise the dating of the investigated Slavic objects with regard to the differences in technology of the ritual and common pottery.

However, also the importance of the cemeteries is not negligible for the knowledge of development, mainly if the evidence of cemeteries is analyzed within the intentions of the Marxian methodology. It means to understand these cemeteries as a reflection of the life of the society and consider a rich and heterogeneous material culture to be especially material goods, a way of production of which was determined by the social life of the population buried in the examined cemeteries.

While in the material culture the cemeteries show social differences, it is not so in the non-material culture represented by the burial rite. It is uniform, orientation exclusively, and the same is the society.

As to the orientation as early as 1961 I showed a difference in the orientation of graves, according to which the inhumation cemeteries of the 7th-8th cc. can be divided into two groups (Čilinská 1961, p. 344). From this time excavated or/and partly uncovered cemeteries

Fig. 10. Cemeteries of the 7th-first half of the 9th c. with different orientation (site numbering see Fig. 1).

increased in number by around 50 % and all of them belong to one of these two groups, but for the cemetery of Hraničná nad Hornádom (Pástor 1971, p. 89), situated to the south of the Košice Basin (S-N orientation of graves).

In the first, more numerous group of the cemeteries the dead are basically orientated to the NW, with some deviations to the north and West. In this group in horse-and-horseman graves the horse lay on the left side of the dead, identically orientated. It comprises 64 % of all cemeteries, irrespectively of dating, geographical position and social differentiation. It consists of the cemeteries with relatively rich inventory (Nové Zámky, Šaľa nad Váhom-Duslo), but also the poor ones (Dvory nad Žitavou, Šaľa nad Váhom-Veča), those with the numerous warrior's graves (Želovce), but also those, where the weapons appear very rarely (Prša, Šaľa nad Váhom-Duslo). This group includes also three cemeteries excavated in recent years at Komárno; in two of them the dead lay with the head to the west (Čilinská 1982, p. 358), in the third one the skull pointed NW (Trugly 1981, p. 49). In my opinion, the orientation W-E is one of the deviations of the NW-SE orientation, what is confirmed by numerous burials of horseman in the Komárno cemeteries, where the horse lay on the left side of the dead man, in identical orientation, according to the custom in this group (Čilinská 1966, pp. 121–122; Točík 1970, pp. 45–46).

The second group comprises cemeteries with the skull pointed the east, with deviations to the south, where the horse in the horse-and-horseman graves lay on the right side of the male with the head by the feet of the man. This group covers 23 % of cemeteries (the rest of 13 % comes to the cemetery of Hraničná nad Hornádom and the cemeteries where only se-

veral burials were accidentally excavated, for example cemeteries of Hul, Sikenička, and others), i. e. cemeteries of Devínska Nová Ves, Záhorská Bystrica, Bernolákovo, Vajnory, Radvaň nad Dunajom-Žitavská Tôň, Barca, Vsechsvätých, and Šebastovce.

The mapping of the cemeteries shows (Fig. 10) that it is not a close geographical region what links them, though the majority of them comes from the wider region of the Bratislava Gate; outside it we have excavated Radvaň nad Dunajom-Žitavská Tôň and Šebastovce, Barca as well as Vsechsvätých in the Košice Basin. As to the chronological classification, in this group there are burials of the 7th c. (Devínska Nová Ves, Vajnory, Záhorská Bystrica, Šebastovce, Vsechsvätých) as well as 8th c. (Radvaň nad Dunajom-Žitavská Tôň, Bernolákovo, Záhorská Bystrica, Devínska Nová Ves).

The only common point linking the second group of the cemeteries is numerous burials of horseman and warrior which occur here (they are absent only in the cemetery of Barca and Vajnory, where only several burials were uncovered during the rescue excavations). But the conclusion of the different ethnic group comprising warriors different from the other population in the burial rite is not possible by the fact that the identical orientation was found in the graves of the common people, not belonging to the warrior elite, e. g. in the cemetery of Devínska Nová Ves. And finally also three cemeteries of Komárno, in which the excavated burials belong mostly to the armed horsemen (in the cemetery of the J. Váradi street the burials of horseman make up as much as 75 % of the uncovered graves), are by the character of their material culture closely related to the cemeteries of Radvaň nad Dunajom-Žitavská Tôň, Bernolákovo, and others

of this group, but by the orientation they belong to the first group.

The mathematical-statistical analyses and typological-chronological studies have not yielded any indicia as far to express difference in orientation. In the present state of investigation it is possible to make only hypothetical conclusion that the different orientation cannot be linked with the ethnic or rank differences. That is why this difference in the placing of the dead individuals cannot be regarded as substantial and equal by its significance to the differences of the material culture which express a different economic and social state of population buried in examined cemeteries. This is why I shall further devote my attention to the material culture, chiefly to its functional analysis, using the results of the morphological and chronological analysis made by several authors (Eisner 1952; Čilinská 1966, 1975; Kraskovská 1972; Dekan 1964, 1972. In these studies see other literature).

The inventory placed into the graves is of double character what is important to take into consideration also in its interpretation. The dress and personal equipment as well as all the things representing personal goods and the social position, constitute a basic source for the knowledge of society and its cultural, political as well as social-economic development. The second group of the inventory consists of the grave-goods which were only to some extent connected with the rank of the dead. The main function of the grave-goods was to keep the burial customs and to equip the dead to the other world with all necessary for the life to come (food, drink, vessel, etc.). It is, therefore, impossible to reckon among the grave-goods those objects, which indicate the occupation of the dead (e. g. implements) or indicate an activity practised by the dead man throughout his/her life (e. g. needle-case, spindle-whorl, etc.).

Personal equipment as well as that part of the grave-goods which was a product of man work as a source of evidence fulfils in the study of the history of the traced society also another function especially that of the product of human activity. B. A. Kolčín (1978, p. 32) expressed the importance of the archaeological evidence from this point of view as follows: „Any archaeological finding is a materialized complex of the human work, a bit of the his-

tory of people whose work created this object“.

This brief expression of the Marxian principle that studying history means knowing mainly a state of the goods production which determines also a stage of the society development, seems to be a direction for study. Therefore, the prime task also in the study of the pre-Great Moravian Period is to know a state of the production as well as relations existing in the Slavic society of this period. The problem is very complicated as it is the period when the social relations based on the kinship were broken down and at the same time new relationships emerged based on the private property. So it was the period when old relations have not been definitely dead yet and the new ones have not been generally accepted. To know and solve the above-mentioned problems the Slovak archaeology uses various methods. A sufficient number of excavated cemeteries of the period in question makes possible their horizontal-stratigraphical analysis, whose results answer many questions linked with social formation. The tracing of the topographical distribution of the graves yielded important results and corroborated that the cemeteries reflect relations of the society buried there. Mainly the examination of the distribution of the higher-ranked-people graves (with a mounted belt, weapons, or a horse) yields an important knowledge (Dekan 1971, p. 575). To what an extent it is possible to make historical as well as social-economic conclusions from this, it will be shown in the analysis of two cemeteries, representatives of various geographical regions with different presence of weapons and graves of horseman.

The cemetery of Želovce found in the Ipeľ Basin (Čilinská 1973), represents a body of archaeological evidence reflecting the society of the 7th-8th cc. in the eastern edge of the Slavic principality lying to the north of the Danube. It is one of the largest cemeteries excavated in the territory of Slovakia (870 graves), which by its unique character, i. e. a large number of the cutting weapons (20 pieces), and by the absence of the graves of horseman drew archaeologist's attention, mainly as to solving the problems of the Samo's tribal league (Dekan 1971, p. 568; Čilinská 1980a, p. 81).

In this cemetery a relatively large number of mounted belts was found. In 31 graves com-

plete belt-sets were found (in others unique belt-mounts occurred), from which 14 were pressed, in 9 graves plate mounts were found (some of them combined with cast strap-ends) and in 8 cases cast sets of the belt-mounts occurred (Čilinská 1973, pp. 20, 21). These three groups of mounts have a function of chronological criterion on one side, but simultaneously they indicate an economic-social position of the settlement throughout its existence. The falling tendency of the occurrence of the late cast sets of the belt-mounts expresses a changing function of the settlement as well as importance of the social position of the buried (Čilinská — Wolska 1979, p. 146). Accordingly it is possible to explain a decrease of the other inventory, the woman's dress and personal ornaments inclusively, which as to the number and a wide scale of types is represented mainly in the earlier phase of the cemetery usage (Čilinská — Wolska 1979, p. 146).

Interesting data were obtained by the analysis of the inventory representing social groups of population in connection with a topographical distribution of these graves in the cemetery. The burials are concentrated into two groups which, though not very conspicuously, are separated one from another (Fig. 11). The

northern part, area I, with 628 burials (72.2 % of graves), chronologically, by its contents as well as topographically differs from the southern part, area II, where 242 graves were found (27.8 %), therefore, we shall examine each separately.

The chronological attribution of area I made on the basis of the old types of earrings and the belt-mounts can be only approximate. The earrings with a pendant of large hollow hemispheres joint together as well as the pressed sets of the belt-mounts indicate that this area came to usage in the first half of the 7th c., but it is not possible to determine clearly a system of burying (Fig. 11). The chronological continuity in burying is shown mainly with common people, while the members of the higher ranked social stratum had some special places reserved for them, so the cemetery mirrors a social structure of population. It follows from the fact that there are graves in neighbourhood even with a hundred years difference in dating. The classical example of it is grave 485 of area I (Fig. 13), which by the set of the belt-mounts is dated to the second half or the end of the 8th c., being in the group of the graves of the 7th c. The later digging of the pit is supported also by its squeezed placing between graves 486 and 513 (Čilinská 1973, plan II), so it is the only grave belonging to the higher ranked member of the society, which

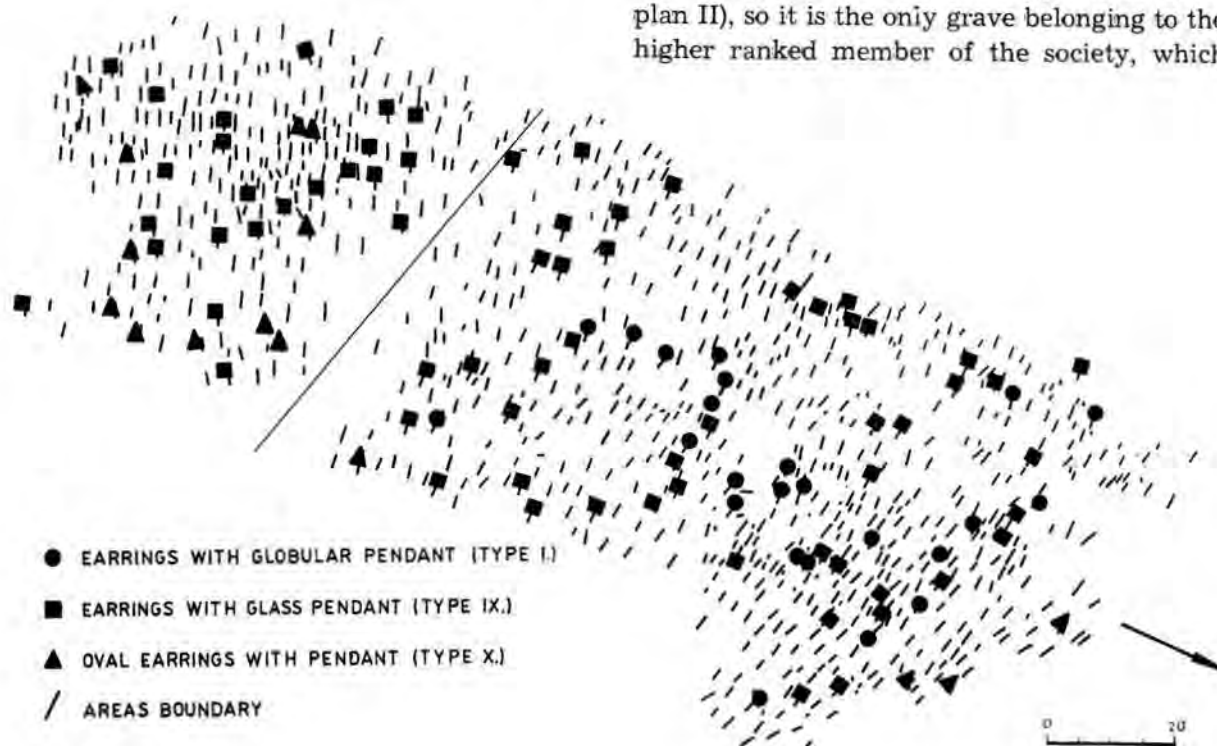

Fig. 11. Zelovce. Topographical distribution of various types of earrings in the cemetery.

is not separated from the other graves, as it was with other burials of this kind.

Also grave 335 of warrior with a cast set of the belt-mounts was found in the group of the graves of warrior, in which occurred pressed sets of the belt-mounts (Fig. 13). Though the time difference in this case was not great, as the pressed sets of the belt-mounts of graves 311, 312, 318, 328, and 818 are relatively young, while cast squared mounts with geometrical ornament of grave 335 belong to the oldest cast mounts (Dekan 1972, p. 325), yet they are not contemporary to the pressed ones.

The burials of the outstanding position in the cemetery are of double character: 1. — those in which a weapon was found; 2. — those in which a man was with a mounted belt but without a weapon. Both categories of the graves are separated also in the cemetery.

Graves with a cutting weapon are concentrated in the middle of the area, in its western edge there are six burials, in its eastern edge three (Fig. 12). In the northern as well as in the southern edge there was no burial with a cutting weapon. In the northern edge, however, the graves with other kind of weapon (Fig. 12) were concentrated. There were five graves there (of the total six) with axes and one with a hammer-axe. In these burials the

buried had no mounted belt, only in graves 657 and 787 there were fragments of mounts. The graves with axes were rather poor and except the axes there was nothing to differ them from those of the common people.

Thus, in area I, there were majority of warriors buried in the second and third third of the 7th c., where the warriors formed a numerous part of the population using this cemetery. Although the low index of masculinity (Stloukal-Hanáková 1974, p. 151) shows that not all the men were buried together with their women and children in the cemetery of Želovce. It is likely a group of the warriors took part in various fighting actions and they never came back. Maybe it was they who had places reserved in the cemetery, which, as the excavations had shown, stayed without burials (Fig. 12).

As to the graves of warrior it is necessary to draw our attention to the burials where only arrowheads were found (Fig. 12). It is interesting that if the arrowheads occurred in the graves of warrior together with a cutting weapon, they always were accompanied with a bow which, however, was not found in the grave in the case when the arrowhead was uncovered isolated. Therefore, the question is how to interpret them. Weighing all the circumstances of the occurrence of the isolated arrowheads it is shown that they symbolically indicated members of the military detachments

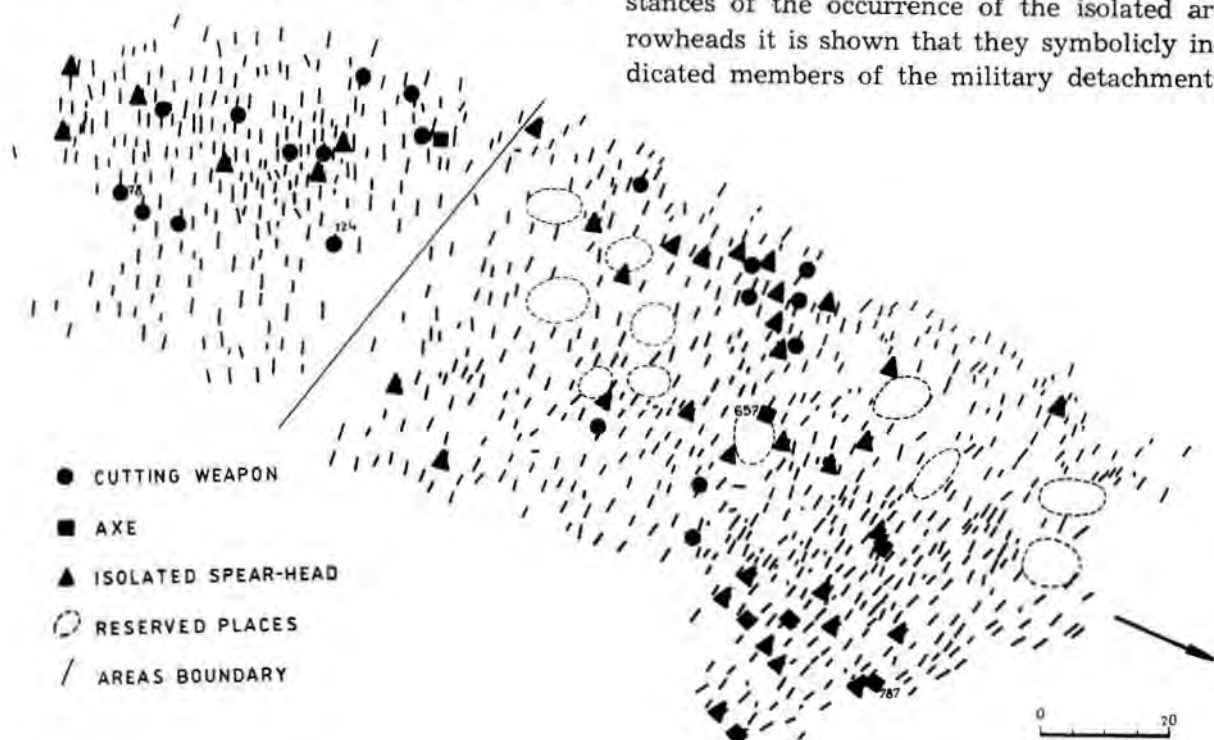

Fig. 12. Želovce, Topographical distribution of weapons in the cemetery.

who, however, did not belong to the nobility, represented mainly by the mounted belt. In the burials with isolated arrowheads no mounted belt was found in 99.08 % and in the rest 0.92 % of the graves no complete sets were found, but isolated mounts. Hence it follows, the warriors without property but free were determined by arrowheads, that is why they were mostly found in the graves of males of the productive age (72 %), less in the infant's as well as adolescent's burials, they were not found in the burials of senile individuals. This group of warriors seems to be a military reserve which was organized for fighting, if it was necessary, headed by alderman (Ruttkay 1982, pp. 171, 177), otherwise they practised agriculture, while the warriors with mounted belts belonged to the military elite, whose position was strengthened by the economic basis.

The southern concentration of the Želovce cemetery burials — area II — represents from the chronological and social points of view more homogeneous complex. Analysis of the material available as a dating criterion showed that area II was used later than area I. It is supported especially by absence of earrings with a large pendant of hollow hemispheres joint together (Fig. 11). But there is also abundance of circular earrings with a glass-bead pen-

dant of the type IX (Čilinská 1975, Fig. 1), especially in the western part of the area. Towards the eastern edge they slowly disappeared and were changed with oval earrings with a pyramidal pendant of the type X (Čilinská 1975, Fig. 1), the youngest in the inhumation cemeteries. This horizontal stratigraphy is confirmed also by sets of the belt-mounts (Fig. 13). Three burials (44, 175, 820) with engraved as well as pressed mounts were found in the western part of area II. The oldest burial is no. 820 (Čilinská 1973, Tab. CXXXI: 4—6), in which the warrior buried with a sabre had a belt decorated with an embossed interlace ornament, worn in the first half of the 7th c. From the large strap-end only a part was preserved what reflects its long wearing. It was smoothed and repaired, so it is likely it was given into the grave as late as in the second half of the above-mentioned century. The mounts of graves 44 and 175 (Čilinská 1973, Tab. VIII: 30; XXXI: 3—11) belong to the relatively youngest specimens of the plate industry and they are contemporary to the oldest types of cast mounts (the second half of the 7th c.). Towards the eastern edge of area II there are graves with purely cast belt-mounts, which simultaneously indicate the second half of the 8th c. to be a period, when the burying here came to its end. One of the youngest graves in the eastern edge of area II is male burial 363 with a late set of the lead belt-mounts (Čilinská 1973, Tab. LX: 12—48). Thus,

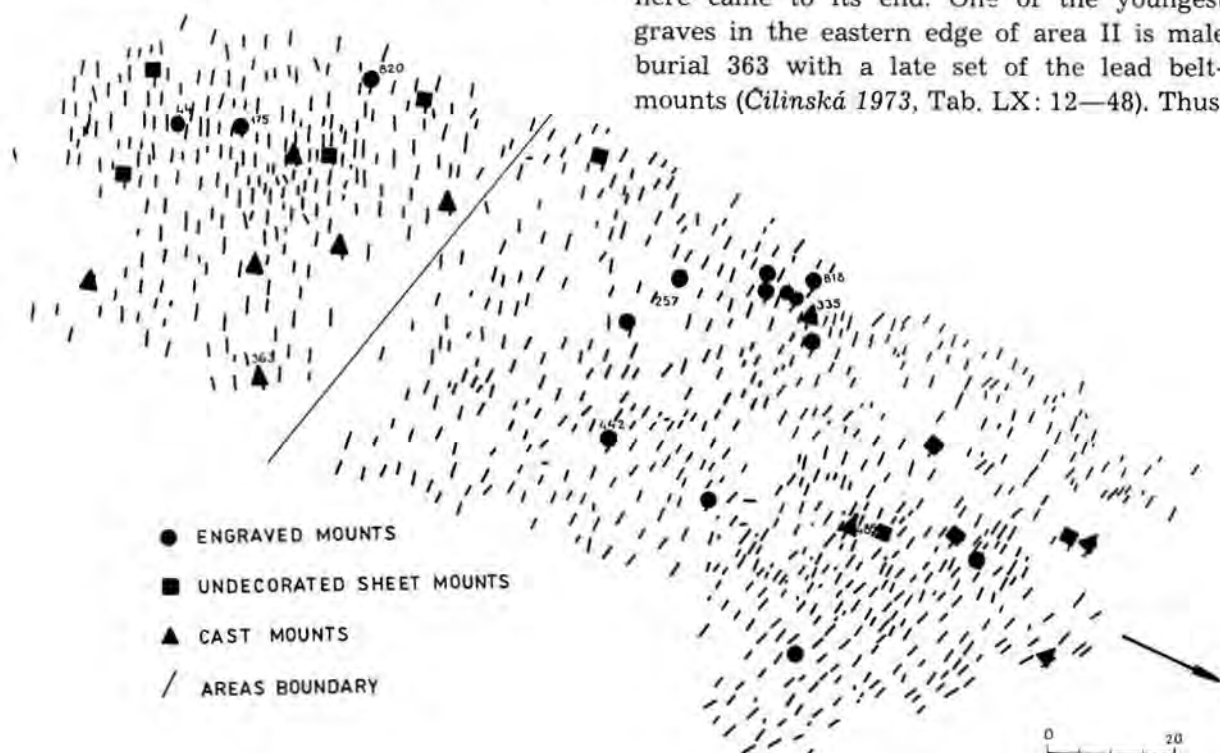

Fig. 13. Želovce. Topographical distribution of graves with decorated belts.

approximately 120—130 years — from the second half of the 7th c. up to the end of the 8th c. — another population settled nearby Želovce used it.

As to the contents also the burials of area II are of double character. Mainly the male burials are concerned which have a determining position. They are chiefly warriors who were eleven found in area II with a cutting weapon (Fig. 12). It is uncomparably higher percentage of the burials with a cutting weapon than in area I. All the graves of warriors are concentrated in the western relatively older part of the cemetery while in the eastern one, which was used in the end of the cemetery usage, there is no warrior burial, with the arrowhead, as well (Fig. 12). Six graves, in which isolated arrowheads were found, were situated in the western part. Among them only one burial with arrowhead occurred accompanied with a bow (grave 38). It signifies that the warriors lived in the society using this cemetery in the second half of the 7th c. and at the beginning of the 8th c. In the eastern part there is not only absence of the warrior graves, but also the burials with sets of the belt-mounts are isolated, what was likely linked with a decrease of the settlement significance and its continuous coming to an end (*Čilinská — Wolska 1979*, pp. 158, 159). In that period, i. e. in the second half of the 8th c., the men of the productive age together with parts of their families left the settlement. This shows they have not left for fighting, but they migrated to the regions rising in both power and economic importance. Only old men stayed in the settlement. It made no sense for them at all to look for a new existence in prosperous centres. It is reflected by grave 363 mentioned above, in which was a man of the age of 50—60, buried with a very young type of the set of the lead belt-mounts (*Čilinská 1973*, Tab. LX: 12—41), which was uncovered in the eastern edge of the cemetery (Fig. 13).

From the above-mentioned analysis we can infer that the Želovce cemetery was used by population of two settlements. Settlement I using area I emerged in the first half of the 7th c. and the social differentiation of its society is mirrored also in the cemetery. The graves of warrior were concentrated to the groups, what means that this category of population had some places reserved. It is supported by

the group of the warrior graves with engraved belt-mounts found in the western edge (Fig. 12). Among them there is also warrior's grave 335 with a cast set of the belt-mounts though the other burials with cast mounts (but without weapons), contemporary to burial 335, were found in the northern part of the cemetery.

One of outstanding personalities of settlement I in the 7th c. was a man of the age of 30—40 found in grave 442, whose distance from the graves around as well as inventory accompanying him to the other world confirms it clearly. Another grave (818), whose equipment indicates a mounted man (the grave was uncovered in the underground water, so a part of inventory stayed likely in the mud under the water), and the chalice of the Byzantine (?) origin (Fig. 14) found in the grave denotes maybe a warrior who probably took part in campaigns against Byzantium where he spoiled also the chalice. Nearby this burial a woman was buried (grave 257, Fig. 13) with a similar chalice of the same origin. Probably both specimens got to the Želovce settlement in the same way. It is interesting that they are the only chalices found in the cemetery in Slovakia (chalice of Zemiansky Vrbovok belongs to the hoard; *Svoboda 1953*, pp. 33—93).

In all probability, a part of warriors of settlement I took part in the campaigns against Byzantium in the first half of the 7th c., later likely in military actions against the Franks (found relatively abundant inventory of the western origin), what caused also the rise of the wealth of some individuals, found in the graves of the second and third third of the 7th

Fig. 14. Želovce. Chalice of grave 257.

c. (Čilinská — Wolská 1979, p. 142 and ff.). The growth of the personal goods of the Slavs taking part in the campaigns against Byzantium was mentioned by the Syrian John of Ephesus (Mishulin 1941, p. 252): „The warriors got rich, they have got gold, silver, herds of horses as well as rich equipment“, what adds our knowledge obtained by analysis of the archaeological sources. According to this a part of the members of the military detachments changed into a rich stratum of population, what accelerated a process of the decay of the primitive formation and gave rise to a new community.

By the horizontal-stratigraphical analysis the Želovce site can be considered to be a settlement of agricultural production whose population consisted partly of free warriors and by getting personal goods some of them reach a higher social as well as ruling position in the settlement.

The second settlement, using area II, arose in the course of the second half of the 7th c., but the reason of its emergence is not said by the archaeological evidence. It was likely a settlement keeping guard over some important strategical point. Eleven warrior burials of the western part of the area (Fig. 11) show the warriors to be in the settlement in the period when the plate industry was dying out and the epoch of cast mounts began, on the contrary to settlement I, where no warriors stayed in the period mentioned above, as it was shown by absence of these graves in the northern part of area I. There is no evidence of the warriors' leaving of settlement II and there are no free places in their cemetery as well, which should be supposed to be reserved for absent warriors, as it was in area I. The less density of the burials found in the eastern part of area II was linked with the fact the settlement was coming to its end. It follows also from the absence of the graves of warrior in the relatively younger western part, which shows that in the very end of the 8th c. there were no warriors in settlement II as well.

Unfortunately, the cemetery of Želovce is the only one excavated in this region as far, therefore, there is no possibility to confront as well as verify our conclusions. That is why the conclusion of the loss of significance in this region in the very end of the 8th c. can be considered to be just a hypothesis, as well as that of the migration of its population to the settle-

ments north of the Danube, where, as further development has shown, in the 9th c. a Slavic overtribal formation, the so-called Pribina's principality emerged which in this period took leading position among the Slavic tribes settled in the territory of Slovakia.

The cemeteries of Southwestern Slovakia evidenced the existence of settlements also in the first half of the 9th c. (Točík 1960, p. 281; Čilinská 1980a, pp. 38, 39) getting over a very complicated economic-social development. Horizontal-stratigraphical examination as well as analyses of burials contents in all cemeteries mirrored a highly differentiated society and evidenced the growth of the goods of some individuals who also reached a leading position in society, what undoubtedly caused a continuous fall of the common property and the decay of the clan ties. In consequence of this fact the clan ties had no more a decisive role and the position of the person possessing goods was more and more strengthened.

Also in the Nové Zámky cemetery a population was buried reflecting what was mentioned above. Unfortunately, the cemetery has not been excavated completely (Čilinská 1966, pp. 9, 10), but cca. 70 unexcavated burials to 524 uncovered are not decisive. On the whole it can be considered to be rich, relatively with a large number of burials with sets of the belt-mounts and abundant yellow pottery (Čilinská 1966, pp. 206—211). In twelve graves a horseman with horse was buried but there is absence of weapons in the cemetery. In two graves arrowheads in one an axe and in another a spearhead were found what is undoubtedly negligible. The cemetery was uncovered on the old trade route, which influenced a character of settlement using this cemetery.

The cemetery was used by three groups of population whose burials are evidently separated (Fig. 15). A certain concentration of burials evident in all areas indicates that the population was divided according to the personal goods.

The northern part of the cemetery, denoted as area I, had 84 graves, area II, lying in the centre of the cemetery, had 334 graves, whereas in the southern part, area III, 98 graves were found. In addition to the number of the graves individual areas differ in percentage of the graves of horseman, sets of the belt-mounts and weapons. The inventory shows that all

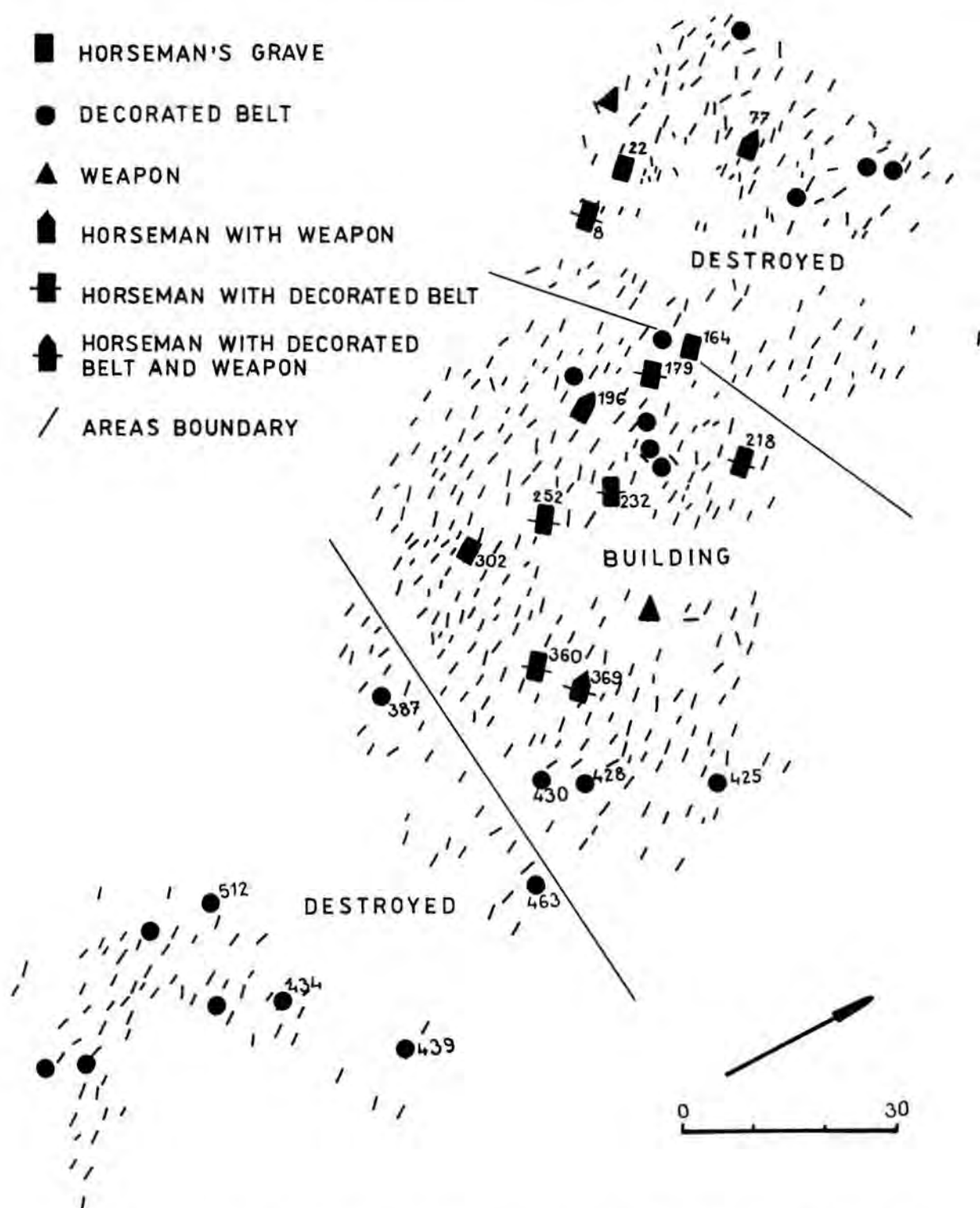

Fig. 15. Nové Zámky. Topographical distribution of graves with higher ranked individuals.

three areas were used contemporary; areas I and II were used around the year 650, area III somewhat later (the end of the 7th c.) and all three stopped using at the beginning of the 9th c. The different burial structure in all areas is deduced as follows.

In area I there were graves 8, 22, 77 where three males were buried with horses (Fig. 15), but the mounted belt was found only with the horseman of grave 8, the others two contained simple belts without mounts and also their other equipment was poor. In grave 22, where

a male of the age of senilis was found, a horse had not a complete harness, stirrups as well as bridle-bit were missing. This horse was old, the only one in the cemetery of the age more than 20 years, whereas the other horses of the cemetery are 2.5, 3, 5, 6 years old (Müller 1966, p. 217). In this group other four males with mounted belts were found who just as the horsemen were buried in the northern part and around their graves there was a free place. Hence some distance of these graves from the others indicates their unique position and the question is whether it was linked with the fact they belonged to the warriors, since, except one arrowhead of grave 77, in no grave of this group a weapon was found. The southern part of the cemetery belonged to the common people, what is reflected by the personal goods found in the graves.

The similar concentration of graves according to the property is evident also in area II (Fig. 15). Nine graves of horseman were grouped in the centre of the area. In the northern part of the cemetery graves 164, 179, and 196 are side by side, all with simple belts without mounts. To the south of this group there is another one with graves 232, 252, and 302, latter only with a simple belt, whereas the former two graves contained sets of the belt mounts and other numerous inventory, the mounted horse-harness inclusively. In the southern part of area II there are graves 360 and 369, in which occurred horsemen with mounted belts. The burials participation in individual groups is evidenced also by the fact that there are no graves between each other, so the burying of outstanding members of society side by side is quite evident. The similar groups are formed also by other than horseman graves in which males with mounted belts were buried (Fig. 15).

Also the graves of area II are mostly without weapons. The axe was found in grave of horseman 196, spearhead in another grave of horseman 369, and two arrowheads were found in grave 322 (Čilinská 1966, pp. 186, 187). So neither this population can be regarded as warriors.

The topographical distribution of the graves supported by chronological analysis showed that neither this area was used continuously, but groups of population of different social position had their places, what was strictly

respected. In consequence of this the graves belonging to different horizons of time occur side by side (e. g. graves 202 and 176) and, on the contrary, graves with almost contemporary inventory are far one from another (e. g. graves 176 and 425).

In area III there is the largest part unexcavated; being 98 excavated graves available for study. It is typical of this population that no horseman with a horse was buried here as well as no grave with a weapon was found. On the contrary, in nine burials occurred belt-mounts, five of them (graves 387, 434, 439, 463, 512) were with complete sets. Also these burials, just as the areas mentioned above, are distant from the graves around what again indicates a privileged position of the dead who wore mounted belt. The absence of weapons as well as horsemen shows a different social character from the population using areas I and II.

The short analysis can be closed by stating that in the cemetery of Nové Zámky a chronological sequence in burying was not observed, but the social structure was respected. The male burials with mounted belts and the graves of horseman including also individuals with belts without mounts, show equal social rank of the dead buried there. The graves of the other inhabitants occurred practically in rows, respecting the graves of the members of the higher social rank.

Proceeding the absence of weapons and relative richness of burial inventory in area III, I suppose that a part of the buried are specialized craftsmen and merchants, what follows from the position of the settlement lying nearby the trade route denoted as Via Bohemica in the Middle Ages. The handy craftsmen and capable merchants reached personal goods, their property continuously grew up and the end of the common property set in, what was characteristic of the pre-feudal period.

To draw a definite conclusion concerning the society using the cemetery of Nové Zámky it is necessary to wait for publication of not very distant contemporary cemetery of Dvory nad Žitavou (100 graves excavated), which as to the account as well as heterogeneous inventory, differs diametrically from the cemetery of Nové Zámky. The graves contained a very poor inventory, absence of the graves with sets of the belt-mounts, graves of horseman as well as weapons (Točík 1965, p. 29) shows that it is

a case of the different social group of population.

The analysis of the Nové Zámky and Želovce cemeteries has shown they cannot be regarded as uniform. Striking differences in the structure of graves with different material culture reflect that each area of the cemetery belonged to a corresponding settlement of different character and this is where the roots of the settlement differentiation should be searched for, which probably underlay servicable settlements of the Great Moravian Period (Krajčovič 1956a, pp. 337—367; 1956b, pp. 222—243, Kučera 1964, pp. 552—571). Hence for the knowledge of the whole process of development of the Old Slavs society it is important to study not only individual cemeteries but especially differences within one cemetery.

It is also corroborated by the results of the horizontal-stratigraphical analysis of other cemeteries (Keller — Bierbrauer 1965, pp. 377—397; Mináč 1973, pp. 61—80; Wiedermann 1980), analogical to the results given in the analysis of Želovce and Nové Zámky cemeteries. In the cemeteries the groups of graves are apparent (Wiedermann 1980, p. 75), whose structure did not reflect relations based on the family ties. The isolation of the burials of rich individuals or the rich burials concentration (Budinský-Krička 1956, p. 41) evidenced the arising of new social relations in the society in which rich individuals were preferred. The goods provided them for a privileged position, which is mirrored also in the cemeteries.

It is clear that it is not possible in the cemeteries to grasp the whole complexity of the social structure. The validity of cemeteries as sources of evidence is not always the same and depends to what an extent a certain phenomenon is repeated and generalized. As to some source is not of such a validity, the archaeologist comes to the situation when the conclusion becomes working hypotheses. It is so in the case of the graves of horseman in which no weapon was found, therefore, their interpretation as graves of warrior is not clear, though the topographical distribution of the graves in the cemetery (Nové Zámky), in some distance from others, shows their higher social position. This problem, which is closely related with the question of horse significance in the grave, is more and more striking especially as a number

of graves of horseman without a weapon is rising, even these burials contained no inventory as well (Čilinská 1976, p. 84).

The problems linked with interpretation of the social position of the buried in individual burials are illustrated in graves 74 (area I) and 252 (area II) of Nové Zámky, in which males with identical belts were buried (Čilinská 1966, Tab. XXV: 1—18; Tab. XLXII: 1—19). Both they were decorated with rectangular mounts with a griffin, they had identical buckles with two side-straps on each of them. Large strap-ends on both belts are identical and judging from the technical defect on the back of the strap-ends (Čilinská 1966, p. 169) they were made up in one mold or the mold was made up of one model. Hence there is no doubt that those who wore these belts lived at the same time, the first buried with a horse (grave 252), the second without it (grave 74). Judging from the belt they both had identical social position, but whether in grave 252 the horse was an attribute of the warrior if no weapon was found in the grave, can be only supposed.

The treatment as well as comparison of the graves hitherto uncovered in the territory to the north of the Danube have brought more and more knowledge of the social changes, which happened in this territory. The differences found in the character of the material culture in individual cemeteries reflect the great progress in the social differentiation.

The rapidly progressing disintegration of the clan ties throughout the 6th-7th cc. (Dostál 1982, pp. 57—59) was completed in the 8th-9th cc. and the private-ownership relations within the neighbouring community became more and more evident. This social system made possible to accumulate the surplus product, which on one side led to the enlargement of the goods of individuals, on the other resulted in separation as well as improvement in specialization of handicrafts. This historical change was of a great importance for the history of the Slavs living north of the Danube, since it put the basis for the accelerated progress in production as well as growth of the productivity of labour. Thus the surplus product was more and more enlarged what led to further growth of social differentiation (Masson 1978, p. 47).

The archaeological findings of the 7th-8th cc. in our territory sufficiently illustrate that it was this period, when the process of separa-

tion of some handicrafts from agriculture and their extriction from the home production came over (*Chropovský* 1970, p. 145). As a matter of fact, not all branches of production were at the same degree. The major demand for some goods resulted in extension of their production, linked with the satisfaction of the demands for the first-rate quality. The excavated material shows that they are especially a ferrous metal manufacturing and the non-ferrous metals processing, which reached sufficient specialization in their degree of development. The motive power in the iron manufacturing was especially rising demands for the first-rate farm implements necessary to the working of large areas of the land, inevitable for sustenance of such a number of population settled in our territory throughout the 7th and especially the 8th cc. No less was a demand for the weapons wanted for the defence of independence against the Avars and Franks. The progress in the non-ferrous metals manufacturing accelerated more and more rising demands for luxurious things as well as insignia (the sets of the belt-mounts), which differed the members of the higher strata from the common people. Unfortunately, in the territory of Slovakia no such objects resembling those of the territory of Eastern Slavs have been found (*Širinskij* 1978, p. 162), therefore, in examination of the state of the production we have to be satisfied with the results yielded by metallographical analysis of some products, which are not numerous as far, but very promising starting-points.

The most numerous data have been collected in metallurgy which is considered to be the oldest specialized handicraft (*Pleiner* 1958, pp. 191—285) linked with smithing specialization (*Pleiner* 1962, p. 135). According to *R. Pleiner* (1967, p. 135), the Slavic smiths as early as the pre-Great Moravian Period produced about 100 kinds of iron products. Many of them are of such a quality that they had to be produced by high specialists. His opinion follows from the metallographical analyses of some findings of the pre-Great Moravian Period, which he has published in several studies (*Pleiner* 1967, pp. 77—188; 1979, pp. 625—627). These analyses evidenced that most of the product examined were produced in specialized smitheries and that throughout the 8th c. there were specialized smiths in larger centres of settlement

producing weapons as well as knives for the larger territory (*Pleiner* 1967, p. 99).

In the pre-Great Moravian cemeteries further evidence of the specialized handicraft as to the non-ferrous metals manufacturing can be found. The products of gold, silver, and especially bronze reflect a rapid development of metal chasing and casting throughout two centuries before the Great Moravian state emerged.

The epoch of plate, chased as well as pressed industry of the 7th c. represents the highest stage of the home manufacturing. The inventory of cemeteries betrays home workshops with restricted territorial activity. In the Želovce cemetery the earrings occurred, which, in spite of some typological analogy with contemporary specimens of the rest of the Avar empire territory, are specific imitations of jewellery made up by special craftsmen (*Čilinská* 1973, p. 17; 1975, Fig. 11: 5, 7, 9).

There is some archaeological evidence of these craftsmen in the graves, in which some special implements were found and which are generally considered to be burials of wandering craftsmen (*Mitscha-Marheim* 1963, p. 98, *Werner* 1970, pp. 65—81; *Klanica* 1974, p. 20). To the detail treatise of these problem given by *Z. Klanica* (1974, pp. 20, 21), based on the archaeological evidence as well as theories of some scholars, I add that conclusions concerning wandering craftsmen in the 7th c. are reflected also in the contemporary hoard of silver specimens found in the territory of Slovakia at Zemiansky Vrbovok (*Svoboda* 1953, pp. 33—93).

The manufacturing of chased as well as pressed industry has not supposed a wide knowledge of metallurgy and has not required a complicated technology. The plate of metal, which was decorated by craftsman by chasing as well as pressing, was a basic material of manufacturing. In our territory mounts with pressed ornament are more frequent and it is the case when the technology was very simple. It was dependent on models which craftsmen possessed, just as other implements, which were put into their graves. Two new data follow from the above-mentioned fact.

Firstly, the wandering craftsmen were specialized masters who have not taken part in agriculturing (*Bleiber* 1981, p. 102). Secondly, these craftsmen belonged to the wealthy indi-

viduals, who, as the hoard of Zemiansky Vrbovok betrays, possessed some goods, which was a source to obtain the further personal property. There are many analogies in the Carpathian Basin (Csallány 1933, pp. 49—54), in the East (Rybakov 1958, pp. 670—671) as well as in the West (Deceans 1971, pp. 1—125).

Therefore, there is no doubt, that as early as the 7th c. private ownership has existed, and the craftsmen of this period belonged to the owners' stratum, separated from the common farmers and played an important role in further development of non-ferrous metals handicraft.

The development led to the emergence of specialized workshops with several specialists, who were required by the complicated technology of casting, which predominated in the non-ferrous metals manufacturing from the half of the 7th c.

In the analysis of the cast mounts of the non-ferrous metals from the view-point of the knowledge of the production degree, the starting-point is the fact, that the mounts are richly decorated with a fine and complicated ornament (Fig. 16). It was not simple at all to engrave such a pattern to a lasting (sandstone?) mold, therefore, most likely they were not used. Such a mold has been found as far neither in the whole contemporary Carpathian Basin, nor there, where it would be rightly expected, e. g. in uncovered casting workshops of the 7th-8th cc. in Pendzhikent (Raspopova 1980, pp. 53, 54). That is why an unlasting casting mold made up of sand or clay is supposed to be used (Klanica 1974, pp. 4, 5; see there further literature). The model, of which the mold was made up, was of wax or other material, to which a fine ornament could be incised.

Once usage of molds (only in some cases they were used several times, see see strapends with ornament of fighting animals of graves 74 and 252 of the Nové Zámky cemetery) expected to make up new ones, what has been shown by many excavated cast mounts as well as numerous molds. Since softer models with a fine openwork ornament has not lasted long, it was necessary to make up them very frequently, therefore, we have to reckon besides the casters also with the craftsmen working here, who were specialized in patterns, others in molds or in the woman's personal ornaments and so the cast industry production

gradually reached a degree of high specialization.

This fact needed a different organization of work from that of the plate mounts production used before. The masters — specialists were grouped in central workshops and only they were able to satisfy rising demands of the stratum with a continuously growing private property and, on the other hand, to create a relatively uniform work found in the 8th-century cemeteries.

The sufficient number of products made up of non-ferrous metals found in the cemeteries of Slovakia cannot yield a complete picture of the non-ferrous metals production throughout the pre-Great Moravian Period, since we have no metallographical analyses of findings as well as examination of their processing. How the mentioned analyses would help to push the study of the state of producing forward, was shown by a metallographical analysis of several specimens of the belt-mounts and horse-harness-mounts with an animal ornamentation from the Nové Zámky cemetery (Čilinská 1966, pp. 178, 188). The belt-mounts analysis of graves 218 and 252 has shown, that the mounts were made up in one workshop, but at the same time we found out a difference between the manufacturing of them and the hor-

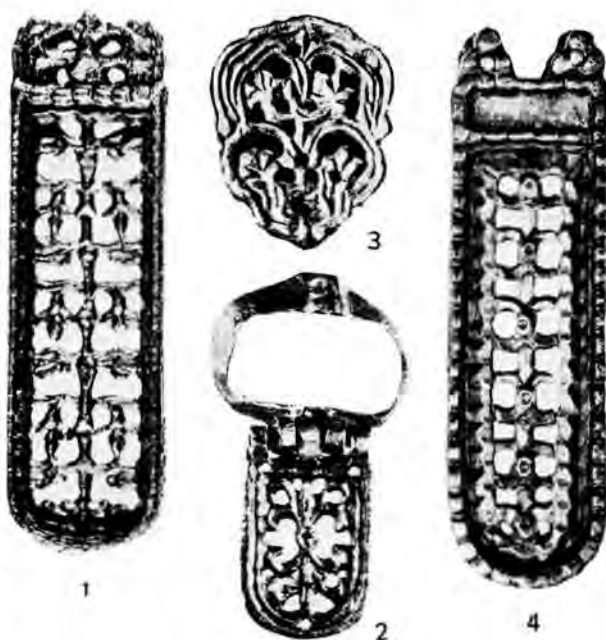

Fig. 16. Cast mounts with open-work ornament. 1, 2 — Šafa nad Váhom-Duslo, grave 152; 3 — Komárno-Hadovce, grave 15; 4 — Komárno-Hadovce, grave 24.

se-harness-mounts (grave 218), which were made of a material of less quality and little attention was paid to the technique proper. This result of the metallographical analysis is expected to be verified by numerous analyses, from which important conclusions, concerning the state of the casting specimens producing, will surely follow (Kolčín 1978, p. 30).

The present state of knowledge has not allowed to make a definite conclusion of the production of jewellery. The 7th-century earrings of the Želovce cemetery betray, as it has been said before, a local workshop, products of which differ by material of inferior quality and rough work from those they imitated. The woman personal ornaments uniformity throughout the territory of Southern Slovakia allows us to suppose that in the 8th c. within the casting workshops there were specialists in woman personal ornaments especially in producing of earrings.

Further crafts existing in the pre-Great Moravian Period (pottery, carpentry, cooperage, bone carving, etc.), have not reached a level of the former and so they are not decisive from the aspect of social-economic development of the Slavic society and have not influenced decisively the creation of the economic prerequisite for the new social relations emergence.

In spite of the mentioned knowledge a social position of masters-specialists differentiated socially as well as by property stayed unanswered. The cardinal problem is a producer's relationships to the means of production. Having known it we should answer the question on which step of the social ladder stood the specialized craftsmen in the process of the clan system disintegration. Solving these problems we feel a lack of settlements with workshops objects or producing centres, which would enlarged our knowledge of the state of the producing development, social position of craftsmen, and their relationships to the ruling stratum.

The uncovered objects in Nitra-Martinský vrch showed, according to B. Chropovský (1970, p. 118), craftsmen's settlements with specialized workshops as early as the pre-Great Moravian Period. The craft, separated from agriculture in its main branches of production, changed into specialized manufacturing. Throughout the 8th c. the rise of the economic elements completed the disintegration

of the system, in which the economic basis was based on the common property of the means of production (especially landed property) the so-called neighbourhood community as a culminated stadium of the clan system.

The analysis of the inhumation cemeteries showed that in the 8th c. the clan relations are not predominant in the society buried here. They were buried in rows and the groups of the graves with attributes of the higher social position indicate an isolation of certain groups, which was assured by their position following from the private property, classifying them above the others. Hence it follows that the communities were noted for dualism i. e. on one side, the common landed property, as in the archaeological sources we have no evidence of private landed property (as it was so in the Great Moravian Period), on the other, the individual working of the land and claiming crops to themselves. Within the communities handicrafts have been developing which were closely related with barter, what only strengthened the disintegration emerging in the community by the change in proportion of the producing forces and the relations of production (Marx — Engels 1935, p. 681).

The development led into the emergence of larger settlements. The settling of Nitra throughout the 8th c. (Chropovský 1961, p. 139 and ff.; 1964, p. 114 and ff.) shows, just as eight cemeteries found in the area of the Komárno city (Čilinská 1982, pp. 343—389; Trugly 1971, pp. 49—54), the concentration of population in new-built centres and strategically important places. It reflects an aimed organization of settlement, preceding new forms of the society organization, causing revolutionary changes both in political and social life of the Slavs north of the Danube (Chropovský 1982, pp. 23, 24).

Hence in the very close of the 8th c. the economic conditions were formed, which made possible the emergence of the over-tribal formation (Chropovský — Vladár — Ruttkay 1978, p. 269). Also the political situation was favourable. The Avar empire was coming to its end, what meant the Slavs liberation from the deadweight the Avars were for them. They, that is to say, lived to the detriment of the especially economically prospering Slavic tribes, what, naturally, hampered their development. That is why the end of the Avars power

meant in some extent the liberation of the Slavs from the persistent exploitation and dynamization of the development of the economic basis.

The unification of the Old Slavic tribes north of the Danube was rapidly progressing also by the danger, which at this time appeared from the side of the Frankish empire, against which the southern border of the territory, that was the Danube, called for defence.

The Danubian crosses were of a great strategic importance in the period of the Frankish attacks against the Avar empire, whose liquidation was only one of the reasons for the campaign of Charles the Great to the Middle Danube. The emperor had nearly the same interest in the territory north of the Danube settled by the Slavs (Ruttkay 1982, p. 183). It follows from his order to go on a mission to the Slavs at the synod on the bank of the Danube in 798 (Cibulka 1958, p. 251). It is not excluded that this happened only after the unsuccessful attempts to reach the territory of the Slavs north of the Danube by the act of aggression at the beginning of the last decade of the 8th c., which, since they were unsuccessful, analysts have not noted. The supposed friendly relations of the Slavs and the Franks in the close of the 8th c. (Bialeková 1980a, p. 30), have not been mentioned in the written records. On the contrary, there is the following mention of the year 796: "During the Pipin's campaign against the Avars eastwards the Danube the barbaric people living north of the Danube exploited it for the campaign against Noricum and the Frankish empire, where they fought against the troops of Charles the Great." (Bartoňková — Havlík — Ludvíkovský — Večerka 1977, p. 14).

The historical events mentioned in the written records can be archaeologically confirmed by the cemeteries of armed detachments uncovered recently on the left bank of the Danube. Their concentration was found especially in the region, which was mostly threatened. According to the record of *Annales Regni Francorum* in the year 791, the Frankish troops came as far as the confluence of the Rába and Danube, which became a borderline of the Eastern Mark (Havlík 1964, p. 188). This record is undoubtedly linked with taking safety measures nearby Komárno and Radvaň nad Dunajom-Žitavská Tőň.

Within Komárno three cemeteries have been found, belonging to the guard settlements (Čilinská 1982, p. 343—389; Trugly 1981, pp. 49—54). The graves of armed horsemen were numerous, in the cemetery of Váradi street as many as 75 %, at the Hadovce site 44 %; they are numerous also in the cemetery at the Docks site, which has not been published completely. In spite of the fact that the graves were mostly disturbed and robbed, in all three cemeteries there were many indicia showing importance this place was attached by contemporary society. This set of the safety measures came into being in the place of the Váh and Danube confluence, and it was to protect approach to the Váh Basin, densely settled by the Slavs, from the Frankish troops.

There is another cemetery of warriors nearby Komárno on the bank of the Danube at Radvaň nad Dunajom-Žitavská Tőň, not far from which the Danube used to be crossed as late as the Middle Ages, what was mentioned in the record of 1373, according to which the Hungarian king Louis the Great has forbidden the merchants to use the route towards Nyerjesujfalu and charged them to use the cross nearby Žitavská Tőň (Fejér 1829—1844, 6, p. 172).

The cemeteries of Komárno and Žitavská Tőň, just like the others of this kind on the northern bank of the Danube (Čilinská 1978, pp. 125—132), are of great importance as sources reflecting history of the territory north of the Danube. With regard to the Pribina's principality emergence, the guard detachments on the Danube, assuring safety in the South, played an important role. The detailed analysis of the material culture of the above-mentioned cemeteries shows that these guards cannot be linked with the Avar detachments destroyed by the campaign in the year 791 (Bialeková 1980b, p. 31), since the close of the 8th c. has not meant the end of the guard-settlements.

It may be supported by the confrontation of the material culture of the cemeteries north of the Danube containing findings of the first half of the 9th c. uncovered especially in Southern Moravia, whose relations to the Danube Basin as early as the 7th c., but mainly throughout the 8th c. are shown in several sites, especially Mikulčice (Klanica 1973, pp. 339—344). The archaeological findings of the Blatnica-Mikulčice style indicate not only one cultural-

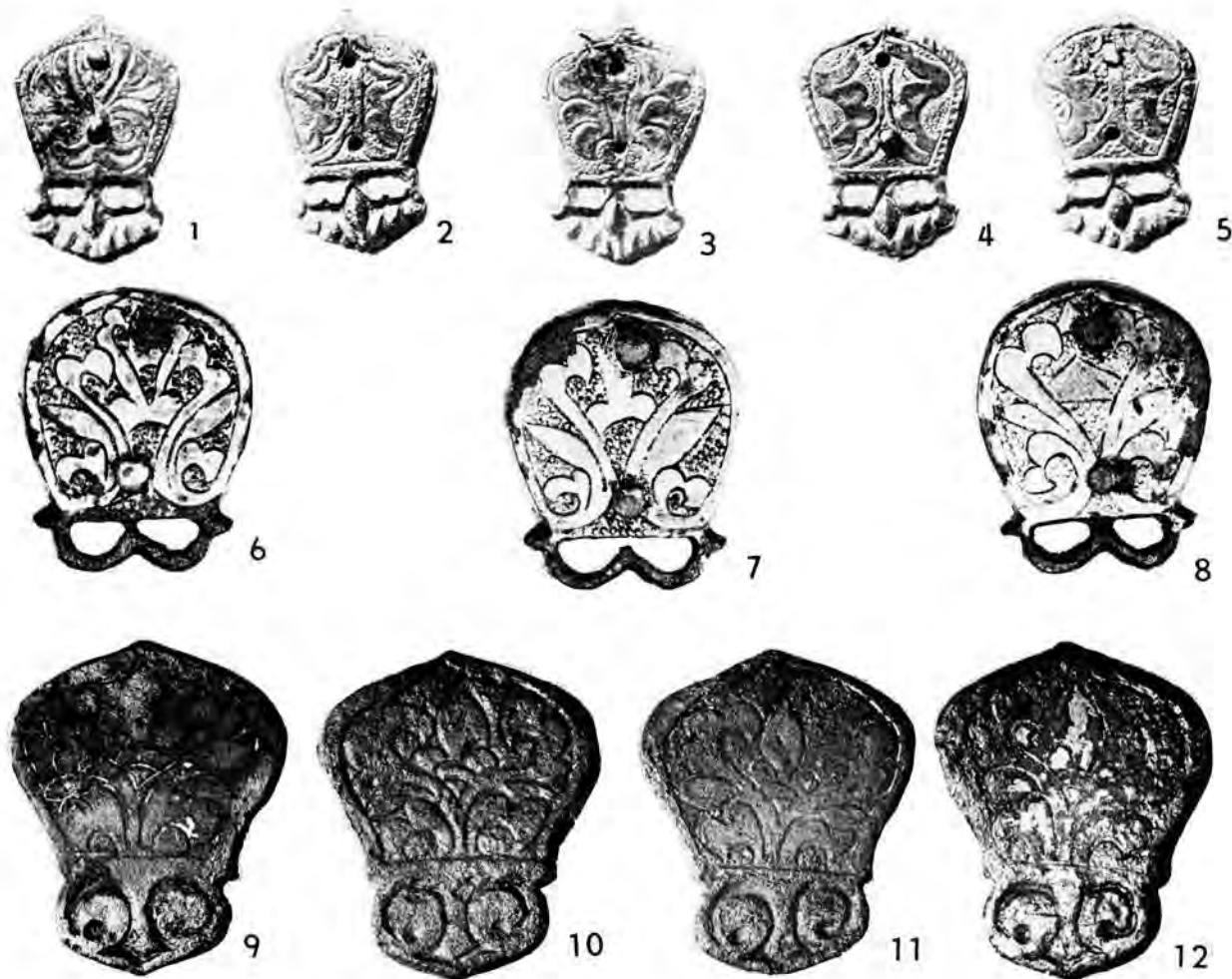

Fig. 17. Blatnica-Mikulčice style mounts. 1–5 — Blatnica; 6–8 — Komárno-Hadovce, grave 24; 9–12 — Komárno-docks, grave 1.

artistic sphere but also contemporary horizon, which covers also the findings of our inhumation cemeteries. „The reflection of the uniform process of the development both of Slovakia and Southern Moravia in the first quarter of the 9th c. is appearance of the so-called Blatnica-Mikulčice style of the craftsmen's products“, wrote A. Ruttkay (*Chropovský — Vladár — Ruttkay 1978*, p. 287). Also Southwestern Slovakia should be numbered to this development, as it is shown on the cast mounts of the Blatnica-Mikulčice style of the cemeteries north of the Danube, strengthened by their affinity to the mounts of Blatnica.

The Blatnica finding, its dating as well as artistic style was analysed by several scholars (Arbman 1962, pp. 331–338; Benda 1963, pp. 199–216, here the author mentioned also the literature on the Blatnica finding, pp. 219–220). The most of them dated it to the first

half of the 9th c. (Poulik 1975, p. 62). In the cemetery of Komárno-Hadovce, grave 24, the gild mounts of the horse-harness, ornamented with a palmette on the punched background were found (Fig. 17: 6–8), which style is closely resembling those of Blatnica (Fig. 17: 1–5). Almost identical with the Blatnica mounts are the horse-harness ornaments of grave 1 in another Komárno cemetery uncovered in the Docks (Fig. 17: 9–12), which likely represent the products of one workshop, therefore the great time difference cannot be admitted in both findings dating.

The one cultural sphere influence represents an ornament on the belt-mounts and buttons of the Moravian sites (Klanica 1970, pp. 421–445), which, solving the problems of chronology, are not sufficiently taken into consideration. The ornament on the specimens found at Mikulčice in grave 44 dated by J. Poulik (1975,

p. 63, Tab. 34) to the first quarter of the 9th c. is identical with those found on many mounts of the north-of-the-Danube sites of Slovakia, among them on the belt-hole guards of grave 152 in the cemetery of Saľa nad Váhom-Duslo (Čilinská 1981, Fig. 63), on which on the punched roughened background a group of five leaflets was engraved, different only by number of leaflets from that of the seven leaflets found on the buttons of grave 70, Mikulčice (Klanica 1970, p. 442, Fig. 9: 3).

These works of art represent the western influence on the Danubian ones, mainly after the year 800, about which H. Arbman (1962, p. 334) has written: „Nachdem die Awaren endgültig geschlagen waren (im Jahre 796) und eine systematische Expansion von karolingischer Seite in östlicher Richtung vorbereitet wurde, erreichten starke, vom Westen kommende künstlerische Impulse die slawischen Werkstätten, die zu der Zeit zum Teil mit awarischen Mustern arbeiteten“. In the workshops like those two strap-ends were likely manufactured, found in the Šebastovce cemetery in graves 67 and 221 (Dekan 1972, Figs. 67 and 118), in which on the lower edge there is a globular protuberance, characteristic of the products of the Frankish empire workshops and present also on the strap-ends of Mikulčice (Poulik 1975, p. 57, Fig. 16: 1).

Similarly under the influence of the western workshops the strap-ends were produced, which differed by dimensions from the specimens of previous period. The length of the strap-ends is shortened and the proportions are a little bit wider, as it was on the strap-ends of Southern Moravia in the first half of the 9th c. (Poulik 1975, pp. 63–66). The strap-ends of graves 26 and 31 found at Radvaň nad Dunajom-Žitavská Tŕň (Budinský-Krička 1956, Tab. XXIV: 8, XXX: 6) are ornamented with palmette of a very late character and their widening dimensions are significant for the products after the year 800. Even more strikingly the change of proportions is shown on the horse-harness mounts in the cemetery of Komárno-the Docks. In grave 1 there was no specimen (Fig. 18: 2) resembling by its proportions the strap-ends from Moravia and similarly the strap-ends found in grave 24 of the Komárno-Hadovce cemetery showed a new stream, which influenced the strap-ends also as to the form (Fig. 18: 1, 3, 4).

The above-mentioned mounts are cast with a strongly gilt surface, which is typical for the period of the height of the pre-Great Moravian works of art (Benda 1971, p. 6). In the end of the 8th c. also the craftsmen manufacturing pressed mounts have renewed their activity and continued also in the first quarter of the 9th c. (Čilinská, 1980, pp. 58, 59). Ones of the most attractive works, available also to the dating of the Radvaň nad Dunajom-Žitavská Tŕň cemetery, are horse-harness-mounts with a human masks ornamentation of grave 10 (Budinský-Krička 1956, Tab. XVIII: 2–4), which J. Poulik (1975, p. 64) linked by style with the human face representation on the strap-end of Mikulčice grave 100, made up at the beginning of the 9th c. (Poulik 1975, p. 67), where also mask-shaped mounts of Radvaň nad Dunajom-Žitavská Tŕň belong.

Hence, in the latest horizon of the inhumation cemeteries to the north of the Danube the Slavs were buried, the descendants of the tribes settling the territory by Danubian route from the South, that is why the different material culture from that of the tribes settled northwards the line Bratislava-Nitra-Prša-Košice is found as late as the Pribina's times. I suppose that the latest horizon of the inhumation cemeteries north of the Danube is contemporary to the oldest one e. g. of the Závada

Fig. 18. Cast strap-ends. 1, 3, 4 – Komárno-Hadovce, grave 24; 2 – Komárno-docks, grave 1.

cemetery (district of Topoľčany, Middle Nitra region), dated to the first third of the 9th c. (Bialeková 1982, p. 154), but also to other cemeteries northwards the above-mentioned line (Budinský-Krička 1959, pp. 35—36).

Both material and non-material culture evidenced that the influence of the Danube Basin was directed not only to the West — to Moravia (Poulik 1948a, pp. 70, 77; 1948b, pp. 325—348, 1957, p. 241 and ff.; Hrubý 1955; Klanica 1966, pp. 121—134; Čilinská 1971, pp. 65—70), but also to the North, where it affected the development of the Slavic tribes, mediating all the positive they have received from the Avars and the rest of the antiquity.

One of the most important changes in the life of the Slavs of the northern regions was in the burial rite. The transition towards the inhumation set up under the influence of the related southern tribes, with which they overtook also the burial rite. The grave pits, their arrangement, the deposition of the dead as well as grave-goods such as pottery, buckets, meat, eggs, and the like (Chropovský 1957, pp. 190—193, 196, 197; Budinský-Krička 1959, pp. 10—19; Bialeková 1982, pp. 137—142) linked together both regions from the beginning of the 9th c.

The material culture has overcome more complicated process of development. As early as the process of unification of the Slavic tribes to the over-tribal unit set up the culture representing the higher social stratum began to be separated (Chropovský — Vladár — Ruttkay 1978, p. 287). A part of the material culture which was a product of the home workshop and represent the widest strata of common people, has common features with the culture of the tribes living on the river Danube and mirrors mutual relations of both Slavic groups.

It is especially pottery, what shows uniform tendencies in the development from the 8th c. The so-called Danube type of ware has affected a development of the Prague-type pottery (Bialeková 1962, p. 126) from the 7th c., when at the same time the Prague-type pottery was dying out (Bialeková 1968, pp. 619—625). This line of development has continued in both territories by the Danube type as late as the Great Moravian Period (Chropovský 1957, pp. 202, 203; Budinský-Krička 1959, p. 22; Bialeková 1982, p. 145).

The uniformity of the development of both territories is also reflected by a simple woman jewellery, a product of home workshops, and other grave-goods in female burials, such as needle-cases, spindle-whorls (Chropovský 1957, pp. 200—210; Budinský-Krička 1959, p. 30), which reflect a uniform basis of civilization of the pre-Great Moravian Period, qualitatively and geographically more equal as it was recently supposed (Chropovský — Vladár — Ruttkay 1978, p. 287).

One of the most significant evidence as to the uniform development of both regions, were weapons. The development of weapons represented by specimens of the Danube cemeteries of the 7th-8th cc., continued also in the succeeding century. Axes, thrust as well as long-distance weapons, found in the Slavic cemeteries of the northern region, are genetically linked with the part of military equipment of the Danube Basin cemeteries, which was not of eastern origin. The types which until the year 800 the Slavic warriors obtained from the Avars, after this year came to their end. The Slavs began to develop the own production of weapons especially after the provision of the Tionville Reich assembly in 805 concerning the ban on the export of Frankish weapons to the lands of the Slavs (Ratkoš 1964, pp. 154, 155). This is also the end of the era of the eastern origin weapons; they were not produced by Slavic blacksmiths. In further development of the Slavic warfare the western weapons were used in minimum extent (Ruttkay 1976, p. 363; 1982, p. 177), and their significance for the Slavic weapon production was not decisive.

The differences of the equipment are closely related with a decorated belt, which, just like the weapon, characterized a certain part of population that began to differ from the common people also by its equipment. The belt-mounts are that part of the material culture which is different in both geographical regions, it means, the higher social stratum in both tribal groups was orientated to the different cultural spheres.

In the territory north of the Danube the tradition of the decorated belts of the previous period has continued, though the mounts were made under the influence of a new artistic style with the plant ornament representations, especially the palmette derivatives made on the punched background. New artistic influences

are evident also on the iron mounts decorated by cladding, especially on the horse-harness-mounts — phalerae as well as iron parts of the horse-harness, such as bridle-bits, on which the ornamentation was found (Čilinská 1982, p. 348). In the northern region this style occurred on parts of the warrior's equipment (Bialeková 1981, Fig. 3).

Hence, this is the period where the roots of two cultures developing from the early feudalism have to be found, i. e. the culture of nobility and the culture of common people (Rybáček 1978, p. 20—29). In our territory this process of separation has its origin in the pre-Great Moravian Period, when the Blatnica-Mikulčice style represented the emerging Slavic nobility (Chropovský — Vladár — Ruttkay 1978, p. 287). The cultural-political orientation of the nobility was also reflected in the material culture, which was characteristic of it, therefore this part of the material culture is not determining for the indication of ethnicity. It is mirrored by the common people culture, which did not react so quickly to the cultural-political changes and so it may be considered to be an expression of ethnicity. Only in this way the genetic link of the 8th and 9th centuries, underlined by J. Böhm (1951, p. 165) as early as 30 years ago, can be understood.

It is necessary to take into consideration these facts in interpretation of the process of unification of the Slavic tribes into an over-

tribal unit. The tribes both of the North and South took part in this process. The present state of investigation, unfortunately, has not permitted to determine definitely the tribes playing a decisive role in this process. The social differentiation as well as material culture, showing the state of production from the cemeteries as early as the 8th c., are evidently on the side of the Slavic tribes from the southern region, though there is no archaeological evidence of the fortified settlements, which most strikingly show social changes (Chropovský — Vladár — Ruttkay 1978, pp. 286, 287). Their absence is a handicap in solving a lot of questions linked with the social development of the Slavic tribes settled to the north of the Danube. As far as the system of fortified settlements will probably be impossible to show archaeologically (Bialeková 1980a, p. 30), I have tried on the basis of other archaeological sources to find out a state of development of the Old Slavs society on the threshold of the period, when the first state emerged.

The present state of investigation undoubtedly betrays an influence of the Danube Slavs on the Slavic tribes occupying the rest of the territory of Slovakia and shows their cultural-social contribution to the rising of the Nitra over-tribal unit, which was one of the foundation-stones in the formation of the Great Moravian empire.

Translated by E. Gromová

Literature

- AMBROZ, A. K.: Problemy rannesrednevekovoi khronologii Vostochnoi Evropy. I. Sov. Arkheol., 2, 1971a, pp. 96—123.
- AMBROZ, A. K.: Problemy rannesrednevekovoi khronologii Vostochnoi Evropy. II. Sov. Arkheol., 3, 1971b, pp. 106—134.
- AMBROZ, A. K.: Stremena i sēdla rannego srednevekov'ya kak khronologicheski pokazatel' (IV—VII vv.) Sov. Arkheol., 4, 1973, pp. 81—98.
- ARBMAN, H.: Blatnica und Vaage. Pamāt. archeol., 53, 1962, pp. 331—338.
- AVENARIUS, A.: Die Awaren in Europa. Bratislava 1974.
- BARAN, V. D.: Slavyane v seredine I tysyacheletiya n. ē. In: Problemy ētnogeneza slavyan. Kiev 1978, pp. 5—39.
- BARTONKOVÁ, D. — HAVLÍK, L. — LUDVÍKOVSKÝ, J. — VEČERKA, R.: Magnae Moraviae Fontes Historici. 5. Brno 1977.
- BENDA, K.: Karolínská složka blatnického nálezu. Slov. Archeol., 11, 1963, pp. 199—220.
- BENDA, K.: Bemerkungen zum Stil und zur Chronologie der spätaWARENZEITLICHEN Metallkunst. Umění, 19, 1971, pp. 1—34.
- BIALEKOVÁ, D.: Nové včasnოსlovenské nálezy z juhozápadného Slovenska. Slov. Archeol., 10, 1962, pp. 97—145.
- BIALEKOVÁ, D.: Zur Datierung der oberen Grenze des Prager Typus in der Südwestslowakei. Archeol. Rozhl., 20, 1968, pp. 619—625.
- BIALEKOVÁ, D.: Slovanské obdobie. Slov. Archeol., 28, 1980a, pp. 213—228.
- BIALEKOVÁ, D.: Odras franských vplyvov v kultúre Slovanov (K otázke datovania blatnicko-mikulčického horizontu). In: Medzinárodný kongres slovanskej archeológie. Nitra 1980b, pp. 28—35.
- BIALEKOVÁ, D.: The Great Moravian Period. In: Archaeological research in Slovakia. Nitra 1981, pp. 151—167.
- BIALEKOVÁ, D.: Slovanské pohrebisko v Závade. Slov. Archeol., 30, 1982, pp. 123—157.
- BLEIBER, W.: Naturalwirtschaft und Ware-Geld-Beziehungen zwischen Somme und Loire während des 7. Jahrhunderts. Berlin 1981.
- BÖHM, J.: K otázke vzniku feudalismu v českých zemích. Český lid, 6, 1951, pp. 162—180.
- BÓNA, I.: Beiträge zu den ethnischen Verhältnissen des 6.—7. Jahrhunderts in Westungarn. In: Alba Regia. 1961—1962. Székesfehérvár 1963, pp. 49—68.
- BÓNA, I.: Abriss der Siedlungsgeschichte Ungarns im 5.—7. Jahrhundert und die AWARENSIEDLUNG von Dunaújváros. Archeologické Rozhl., 20, 1968, pp. 605—618.
- BÓNA, I.: A Szegvár-Sapoldali lovas sír. Archaeol. Ért., 106, 1979, pp. 3—32.
- BUDINSKÝ-KRÍČKA, V.: Pohrebisko z doby avarskej v Žitavskej Tóni na Slovensku. Slov. Archeol., 4, 1956, pp. 5—131.
- BUDINSKÝ-KRÍČKA, V.: Slovanské mohyly v Skalici. Bratislava 1959.
- BUDINSKÝ-KRÍČKA, V.: Slovanské osídlenie na severovýchodnom Slovensku. Slov. Archeol., 9, 1961, pp. 347—374.
- BUDINSKÝ-KRÍČKA, V.: Staroslovanské obdobie. In: Pravek východného Slovenska I. Košice 1966, pp. 211—216.
- CIBULKA, J.: Velkomoravský kostel v Modré u Velehradu. Praha 1958.
- CSALLÁNY, D.: Goldschmiedegrab aus der AWARENZEIT von Kunszentmárton (Ungarn). Szentés 1933.
- CSALLÁNY, D.: Kora-avarkori edények Magyarországon. In: Dolgozatok. 16. Szeged 1940, pp. 134—144.
- ČILINSKÁ, Z.: Nové nálezy falér zo slovansko-avarských pohrebísk na Slovensku. Slov. Archeol., 9, 1961, pp. 325—346.
- ČILINSKÁ, Z.: Sociálno-ekonomická problematika vo svetle pohrebísk juhozápadného Slovenska zo 7.—8. stor. In: O počiatkoch slovenských dejín. Bratislava 1965, pp. 36—53.
- ČILINSKÁ, Z.: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky. Bratislava 1966.
- ČILINSKÁ, Z.: Žiarové hroby na predveľkomoravskom kostrovom pohrebisku v Želovciach. In: Sbor. Národ. Múzea v Praze. 24. Praha 1970, pp. 27—31.
- ČILINSKÁ, Z.: Vzťahy podunajských a moravských Slovanov v 8. a 9. stor. In: Z dejín Slovanů na území ČSSR, Uherské Hradiště 1971, pp. 65—72.
- ČILINSKÁ, Z.: Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovec. Bratislava 1973.
- ČILINSKÁ, Z.: Frauenschmuck aus dem 7.—8. Jahrhundert im Karpatenbecken. Slov. Archeol., 23, 1975, pp. 63—96.
- ČILINSKÁ, Z.: Pohrebisko z 8. stor. v Číferi-Páci. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1975. Nitra 1976, pp. 82—85.
- ČILINSKÁ, Z.: Zur Frage der Wachtsiedlungen an der mittleren Donau im 8. Jh. In: Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotliny. Novi Sad 1978, pp. 125—132.
- ČILINSKÁ, Z.: Zur Frage des Samo-Reiches. In: Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave. 2. Bratislava 1980a, pp. 79—84.
- ČILINSKÁ, Z.: K chronologickým a etnickým otázkam pohrebísk 8. stor. na strednom Dunaji. In: IV. Medzinárodný kongres slovanskej archeológie. Nitra 1980b, pp. 36—41.
- ČILINSKÁ, Z.: The Pre-Great Moravian Period. In: Archaeological research in Slovakia. Nitra 1981, pp. 133—149.
- ČILINSKÁ, Z.: Dve pohrebiská z 8.—9. stor. v Komárne. Slov. Archeol., 30, 1982, pp. 343—389.
- ČILINSKÁ, Z. — WOLSKA, W.: Štruktúrna a demografická analýza včasnohistorického pohrebiska v Želovciach. Slov. Archeol., 27, 1979, pp. 139—166.
- DECAENS, J.: Un nouveau cimetière du haut moyen âge en Normandie, Hérouvillette (Calvados). Archeol. Médiévale, 1, 1971, pp. 1—125.
- DEKAN, J.: Les motifs figuratifs humains sur les bronzes moulés de la zone danubienne centrale à l'époque précédant l'empire de la Grande Moravie. In: Stud. hist. slov. 2. Bratislava 1964, pp. 52—102.

- DEKAN, J.: Vývoj a stav archeologického výskumu doby predveľkomoravskej. *Slov. Archeol.*, 19, 1971, pp. 559—580.
- DEKAN, J.: Herkunft und Ethnizität der gegossenen Bronzeindustrie des 8. Jahrhunderts. *Slov. Archeol.*, 20, 1972, pp. 317—452.
- DOSTÁL, B.: K časné slovanskému osídlení v Břec-lavi-Pohansku. Praha 1982.
- EISNER, J.: Sídliště ze starší doby hradištní v slovanském Pomoraví. *Památ. archeol.*, 42, 1939—1946, pp. 94—105.
- EISNER, J.: Devínska Nová Ves. Bratislava 1952.
- EISNER, J.: Rukověť slovanské archeologie. Praha 1966.
- ERDELYI, I.: Die Kunst der Awaren. Budapest 1966.
- FEJÉR, G.: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. IX. Budae 1829—1844.
- FETTICH, N.: Archäologische Studien zur Geschichte der späthunnischen Metallkunst. *Archaeol. Hung.* 31. Budapest 1951.
- GARAM, E.: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre. Budapest 1979.
- HAMPEL, J.: Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn I.—III. Braunschweig 1905.
- HAVLÍK, L.: Stáří Slované v rakouském Podunají v době od 6. do 12. století. Praha 1963.
- HAVLÍK, L. E.: Velká Morava a středoevropští Slované. Praha 1964.
- HERRMANN, J.: Probleme der Herausbildung der archäologischen Kulturen slawischer Stämme des 6.—9. Jh. In: *Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave*. 1. Bratislava 1979, pp. 49—75.
- HRUBÝ, V.: Staré Město — velkomoravské pohřebiště „Na Valách“. Praha 1955.
- CHROPOVSKÝ, B.: Slovanské pohrebisko z 9. stor. vo Veľkom Grobe. *Slov. Archeol.*, 5, 1957, pp. 175—239.
- CHROPOVSKÝ, B.: K otázkam historického postavenia Nitry v VIII.—IX. storočí. In: *Študijné zvesti Archeol. Úst. SAV*. 6. Nitra 1961, pp. 139—160.
- CHROPOVSKÝ, B.: Z najstarších dejín Nitry. *Vlastived. Čas.*, 13, 1964, pp. 114—120.
- CHROPOVSKÝ, B.: Slovensko na úsvite dejín. Bratislava 1970.
- CHROPOVSKÝ, B.: K etnogenéze Slovákov. *Hist. Čas.*, 30, 1982, pp. 19—29.
- CHROPOVSKÝ, B. — VLADÁR, J. — RUTTKAY, A.: Slovenská akadémia vied a 25 rokov archeologického bádania na Slovensku. *Slov. Archeol.*, 25, 1978, pp. 245—306.
- KELLER, E. — BIERBRAUER, V.: Beiträge zum awarenzeitlichen Gräberfeld von Devínska Nová Ves. *Slov. Archeol.*, 13, 1965, pp. 377—397.
- KISS, A.: Az avarokori lovasmetkezés szokásának vizsgálata. In: *A Janus Pannonius Múz. Évk. Pécs* 1962, pp. 153—162.
- KISS, A.: Avar Cemeteries in County Baranya. Budapest 1977.
- KLANICA, Z.: Vorgrossmährische Siedlung in Mikulčice und ihre Beziehungen zum Karpatenbecken. In: *Študijné zvesti Archeol. Úst. SAV* 16. Nitra 1966, pp. 121—134.
- KLANICA, Z.: Velkomoravský gombík. *Archeol. Rozhl.*, 22, 1970, pp. 421—445.
- KLANICA, Z.: Die Slawen im Marchgebiet und ihre Beziehungen zum awarischen Stammesverband. In: *Ber. über II. Internationalen Kongress für slawische Archäologie*. II. Berlin 1973, pp. 339—344.
- KLANICA, Z.: Práce klenotníků na slovanských hradištích. Praha 1974.
- KNIEZSA, I.: Magyarországnépei a XI. században. In: *Emlékkönyv szent István halálának kilencszázadik évfordulójára*. II. Budapest 1938, pp. 365—472.
- KOLČIN, B. A.: Integrácia vied a archeológia. In: *Leninské myšlienky v skúmaní dejín prvotnopospolnej, otrokárskej a feudálnej spoločnosti*. Nitra 1978, pp. 30—42.
- KOLLAUTZ, A. — MIYAKAWA, H.: Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes. I—II. Klagenfurt 1970.
- KOLNÍK, T.: Výskum v Cíferi-Páci (výskum 1974). In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku* 1974. Nitra 1975, pp. 58—60.
- KOLNÍK, T.: Rímska stanica v Cíferi-Páci (výskum 1975). In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku* 1975. Nitra 1976, pp. 134—140.
- KOVRIG, I.: Contribution au problème de l'occupation de la Hongrie par les Avars. *Acta archaeol. Acad. Sci. hung.*, 6, 1955, pp. 163—191.
- KOVRIG, I.: Kora-avarkori širok Törökbálintrol. In: *Folia archaeol.* 9. Budapest 1957, pp. 119—131.
- KOVRIG, I.: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. Budapest 1963.
- KRAJČOVIČ, R.: K otázke sociálneho rozvrstvenia staroslovanského etnika na Slovensku. *Slov. Národop.*, 4, 1956a, pp. 337—367.
- KRAJČOVIČ, R.: Počiatky feudalizmu u nás vo svetle jazykových faktov. *Hist. Čas.*, 4, 1956b, pp. 222—243.
- KRASKOVSKÁ, L.: Slovansko-avarské pohrebisko pri Záhorskej Bystrici. Bratislava 1972.
- KUČERA, M.: K problému včasnostredovekej služobníckej organizácie na Slovensku. *Hist. Čas.*, 12, 1964, pp. 552—571.
- KUCHARENKO, YU. V.: Slavyanskije drevnosti 5—9 vekov na territorii prip'yatskogo poles'ya. In: *Krat. Soobshch. Inst. Ist. mater. Kul't.* 57. Moskva 1955, pp. 33—38.
- LIPPERT, A.: Awaren nach 800 in Niederösterreich? In: *Jb. Landeskde. Niederösterreich*. 38. Wien 1968—1970, pp. 145—157.
- LIPTÁKOVÁ, Z.: Výskum v dusikárni pri Šali. *Archeol. Rozhl.*, 15, 1963, pp. 327—339.
- MARKS, K. — ENGELS, F.: Chernovye nabroski pis'ma Marksa V. I. Zasluch. In: *Sochineniya*. 27. Moskva 1935.
- MASSON, V. M.: Ekonomické predpoklady vzniku ranotriednej spoločnosti. In: *Leninské myšlienky v skúmaní dejín prvotnopospolnej, otrokárskej a feudálnej spoločnosti*. Nitra 1978, pp. 43—49.
- MINÁČ, V.: O osídlení Bratislavskej brány. In: *Zbor. Slov. nár. Múz.* 72. História 18. Martin 1978, pp. 61—80.

- MISHULIN, A. V.: Drevnie slavyane v otryvках grekorimskikh i vizantijskikh pisatelej po 7 v. n. è. In: Vest. drev. Istor. 1. Moskva 1941, pp. 200—284.
- MITSCHE-MÄRHEIM, H.: Dunkler Jahrhunderte goldene Spuren. Wien 1963.
- MÜLLER, H.-J.: Die Pferdeskelettfunde des slawisch-awarischen Gräberfeldes von Nové Zámky. Slov. Archeol., 14, 1966, pp. 205—225.
- PÁSTOR, J.: Sídliškový výskum na Somotorskej hore r. 1955. Slov. Archeol., 6, 1958, pp. 311—331.
- PÁSTOR, J.: Kostrové pohrebisko v Hraníčnej pri Hornáde. In: Východoslovenský pravek. 2. Košice 1971, pp. 89—179.
- PÁSTOR, J.: Slovansko-avarské pohrebisko vo Valalikoch, okr. Košice-vidiek. In: Historica Carpatica. 13. Košice 1982, pp. 305—333.
- PAVÚK, J.: Záchraný výskum na trase autostrády v Čataji. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1975. Nitra 1976, pp. 177—182.
- PLEINER, R.: Základy slovanského železářského hutnictví v českých zemích. Praha 1958.
- PLEINER, R.: Staré evropské železářství. Praha 1962.
- PLEINER, R.: Die Technologie des Schmiedes in der grossmährischen Kultur. Slov. Archeol., 15, 1967, pp. 77—188.
- PLEINER, R.: Zur Technik der Säbel aus den slawisch-awarischen Gräberfeldern der Südslowakei. In: Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave. 1. Bratislava 1979, pp. 625—627.
- POULÍK, J.: Staroslovanská Morava. Praha 1948a.
- POULÍK, J.: Kultura moravských Slovanů a Avari. In: Slavia Antiqua. 1. Warszawa—Poznań 1948b, pp. 325—348.
- POULÍK, J.: Výsledky výskumu na Velkomoravském hradišti Valy u Mikulčic. Pamät. archeol., 48, 1957, pp. 241—388.
- POULÍK, J.: Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských. Praha 1975.
- RASPOPOVA, W. I.: Metallicheskie izdeliya ranne-srednevekovogo Sogda. Leningrad 1980.
- RATKOŠ, P.: Pramene k dejinám Veľkej Moravy. Bratislava 1964.
- ROSNER, Gy.: A Szekszárd-Bogyiszlói úti avar temető ló- és lovastemetkezései. In: A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve. 6—7. (1975—1976). Szekszárd 1977, pp. 79—108.
- RUTTKAY, A.: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II). Slov. Archeol., 24, 1976, pp. 245—395.
- RUTTKAY, A.: The Organization of Troops, Warfare and Arms in the Period of the Great Moravian State. Slov. Archeol., 30, 1982, pp. 165—193.
- RYBAKOV, B. A.: Drevnie rusy. Sov. Arkheol., 19, 1953, pp. 23—104.
- RYBAKOV, B. A.: Remeslo drevnej Rusi. Moskva 1958.
- RYBAKOV, B. A.: O dvoch kulturách včasného feudalizmu. In: Leninské myšlienky v skúmaní dejín prvotnopopolnej, otrokárskej a feudálnej spoločnosti. Nitra 1978, pp. 20—29.
- SEDOV, V. V.: Proischozhenie i rannaya istoriya slavyan. Moskva 1979.
- SMILENKO, A. T.: Slovyany ta ikh susidy v stepovomu Podniprovi (II-XIII. st.). Kyiv 1975.
- SÓS, A.: Das frühawarenzeitliche Gräberfeld von Oroszlány. In: Folia archaeol. 10. Budapest 1958, pp. 105—124.
- STLOUKAL, M.—HANÁKOVÁ, H.: Archeologický výskum pohřebiště ze 7.—8. století v Želovcích. Slov. Archeol., 22, 1974, pp. 129—188.
- SVOBODA, B.: Poklad byzantského kovotepce v Zemianském Vrbovku. Pamät. archeol., 44, 1953, pp. 33—93.
- SZATMÁRI, S.: Das spätawarenzeitliche Fundmaterial der Randgebiete. In: A Móra Ferenc Múz. Évk. 2. Szeged 1969, pp. 163—174.
- SZÓKE, B.: Az avarokori temetők „nomád” kerámiaja. Archaeol. Ért., 84, 1953, pp. 53—57.
- SIRINSKIJ, S. S.: Objektívne zákonitosti a subjektívny faktor pri formovaní staroruského štátu. In: Leninské myšlienky v skúmaní dejín prvotnopopolnej, otrokárskej a feudálnej spoločnosti. Nitra 1978, pp. 158—176.
- TOČÍK, A.: Radové pohrebisko devínskeho typu z XI. stor. v Mlynárčiach pri Nitre. Slov. Archeol., 8, 1960, pp. 269—283.
- TOČÍK, A.: Pohrebisko a sídlisko z doby avarskej riše v Prši. Slov. Archeol., 11, 1963, pp. 121—198.
- TOČÍK, A.: Slovania na strednom Dunaji v 5.—8. stor. In: O počiatkoch slovenských dejín. Bratislava 1965, pp. 20—35.
- TOČÍK, A.: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Stúrovo. Bratislava 1968a.
- TOČÍK, A.: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Holiare. Bratislava 1968b.
- TOČÍK, A.: Pohrebný rítus na včasnostredovekých pohrebiskách v Holiaroch a Stúrove. Slov. Archeol., 18, 1970, pp. 29—56.
- TRETJAKOV, P. N.: U kolébky staré Rusi. Praha 1958.
- TRUGLY, A.: Záchraný výskum z doby avarskej riše v Komárne—lodeniciach. Archeol. Rozhl., 33, 1981, pp. 49—54, 118, 119.
- VINSKI, Z.: Naušnice zvjezdolikog tipa u arheološkom muzeju u Zagrebu s posebnim obzirom na nosioce srebrnog nakita Čadavica. In: Starohrvatska Prosvjeta. III—2. Zagreb 1952, pp. 29—56.
- WERNER, J.: Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts. In: Reinecke Festschrift. Mainz 1950, pp. 150—172.
- WERNER, J.: Neues zur Frage der slawischen Bügelfibeln aus südosteuropäischen Ländern. Germania, 38, 1960, pp. 114—120.
- WERNER, J.: Zur Verbreitung frühgeschichtlicher Metallarbeiten. In: Antikvariskt arkiv. 38. Early Medieval Studies 1. Stockholm 1970, pp. 65—81.
- WERNER, J.: Nomadische Gürtel bei Persern, Byzantinern und Longobarden. In: Atti del Convegno internazionale sul Tema: La civiltà dei Longobardi in Europa. Roma 1974, pp. 109—139.
- WIEDERMANN, E.: Ranostredoveké pohrebisko v Stúrove. [Diplomová práca.] Bratislava 1980. Univerzita Komenského. Filozofická fakulta.

ZÁBOJNÍK, J.: K výskytu predmetov západného pôvodu na pohrebiskách z obdobia avarskej ríše v Dunajskej kotline. Slov. Archeol., 36, 1978, pp. 193—211.

ZOLL-ADAMIKOVA, H.: Die Verwendbarkeit der

Grabfunde aus dem 6.—10. Jh. für die Aussonderung der Stammesgruppen bei den Westslawen. In: Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave, 1. Bratislava 1979, pp. 941—952.

Развитие славян обитавших территорию севернее Дуная в период аварского каганата и их культурно-общественный вклад в Великую Моравию

Злата Чилинска

На территорию Словакии, в чрезвычайно сложную этно-культурную среду, приходят славянские племена в нескольких направлениях, многими путями и в разных периодах. Таким образом материальная и духовная культура не носит единый характер, что все-таки нельзя интерпретировать как этнические различия.

Территории севернее Дуная были заселены двумя племенными объединениями. Из севера, через карпатские перевалы пришли племена с пражским типом керамики и заселили территорию вплоть до линии Девинска-Нова-Вес — Трнава — Нитра. В область южнее этой линии пришли племена с дунайским и потисским типами керамики. Предлагаемая статья посвящена процессу развития этого заселения.

Древнейшие погребения с труположением, представляющие племенные объединения с дунайским и потисским типами керамики, были вскрыты на местонахождениях Девинска-Нова-Вес, Голяре, Штурово и Желовце. Изделия художественных ремесленников их датируют концом VI, или же началом VII в. Значит, в южную Словакию передвигаются племена, которые хоронят несожженные тела и кладут их в могилы вместе с личным имуществом и почти всегда с керамикой, являющейся атрибутом славянского населения, на рубеже VI и VII вв., но не позже начала VII в.

Типы сосудов, обнаруженных в могильниках с труположением относятся, опираясь на классификацию *Седова*, ко второй группе славянской керамики. Они восходят к Украине, откуда вместе с передвигающимися антскими племенами они попали через нижнее течение р. Дунай и Паннонию на территорию севернее среднего Дуная. Эти племена представляют собой последнюю волну славянской колонизации территории нынешней Словакии.

Часть славян переселилась в области находившиеся под властью аваров. Таким образом жили эти две этнические общества в симбиозе, который имел в отдельных периодах и географических областях разный характер. Разницы в духовной (биритуальные могильники, положение лошадей в погребении) и материальной культуре (керамика, звездобразные серьги, отличные поясные украшения), наблюдающиеся в области среднего течения р. Дунай, несомненно подтверждают поселение, этнически отличающееся от центральной территории аварского каганата в Потисье.

В отношениях аваров и славян не наблюдались застой, они наоборот развивались и были определены историческими условиями. В 20-ые гг. VII в. восстание славян против аваров вылилось в образование племенного союза Само, к которому принадлежали также жившие севернее Дуная славянские племена. После смерти Само, вследствие распада пле-

менного союза, стали независимыми отдельные княжества, которые развивались хотя самостоятельно, но в определенной зависимости от аваров. Одно из такого рода княжеств по всей вероятности образовали также славяне жившие севернее Дуная, в области Малой Средне-Дунайской низменности, в Юго-Западной Словакии. К этому княжеству принадлежала территория, которую окружала на востоке Ипельская котловина, на западе Карпатский изгиб, на севере северная окраина Дунайской холмистой местности. На юге образовала естественную границу р. Дунай. Так как ближайшим соседом аваров было как раз это славянское княжество, оно зависело от аваров, которые славян эксплуатировали экономически. По Фредегару они были аварам обязаны платить дань. Также другие письменные источники, относящиеся к данной эпохе подтверждают вассальную, но все-таки не невольническую зависимость славян от аваров. Славяне создали материальную базу, без которой бы кочевническим племенам не удалось образовать настолько стабильную единицу, какой был аварский каганат. Хозяйство аварских кочевников основывающееся только на разведении скота не имело в Карпатской котловине приятных условий для своего развития, вследствие чего не развивались ни производительные силы и авары жили за счет племен, занимавшихся сельским хозяйством. Таким образом симбиоз славян и аваров живших в области среднего течения р. Дунай постепенно перерос в превосходство славян перед аварами вплоть до окончательной абсорбации аваров славянским населением.

Экономический уровень, определенный необыкновенным ростом производительных сил и динамическим развитием производственных отношений обитавших области севернее Дуная славян с начала VII в., подтверждают археологические источники, в особенности могильники. Их горизонтально-стратиграфический анализ подтвердил их способность отображать социальную структуру населения.

Сгруппированные в отдельных могильниках в больших комплексах — ареалах — погребения представляют собой общины, отличавшиеся дуализмом — с одной стороны общественной собственностью на почву и с другой стороны личным обрабатыванием и присваиванием урожая. В рамках общин начинает

развиваться ремесленное производство, очень тесно связанное с обменом. Это все усилило противоречия возникшие внутри общины вследствие изменения отношений между производительными силами и производственными отношениями.

Расположение погребений и набор инвентаря в погребениях подтверждают существование дифференцированного общества. Но в период VIII в. родовые отношения не являются господствующими отношениями. Погребения, или же группы погребений с атрибутами, подтверждающими высшее общественное положение захороненного были изолированы от остальных погребений. Гарантией такого рода привилегированного положения была личная собственность, которая их выдвигала выше уровня остальных.

Развивающиеся области севернее Дуная в VII—VIII вв. стремились образовать большие селищные комплексы. Население сосредоточивалось в только возникших центрах, на стратегически важных местах. Такого рода целенаправленная организация жизни поселения принесла существенные изменения в политической и общественной жизни живших севернее Дуная славян. В конце VIII в. были созданы экономические условия для возникновения сверхплеменного объединения. Благоприятной являлась также политическая обстановка. Господство аваров в Карпатской котловине подходило к концу, и поэтому славяне освобождались от эксплуатации, за чем последовало их экономическое развитие.

Процесс объединения славянских племен поселившихся севернее Дуная после 800 г. ускорила новая опасность, на этот раз со стороны Франкского государства, против которого необходимым являлось защитить южную границу — Дунай. Таким образом броды через Дунай приобрели необыкновенное стратегическое значение. Франкский правитель проявил интерес к территории севернее Дуная, что следовало также из его постановления о миссионерской деятельности среди славян живших севернее Дуная. Это по всей вероятности последовало за неудачными попытками приобрести в конце VIII в. военными действиями области севернее Дуная. События, упомянутые в письменных источниках подтверждают археологические находки из могильников вооруженных гарнизонов, обнаруженных на левом берегу р. Дунай, дока-

зывающие существование собрания мер предосторожности. Обеспечивая оборону юга они играли в организации княжества Прибины важную роль.

Анализ инвентаря из могильников, относящихся к сторожевым поселкам и его сопоставление с предметами материальной культуры первой половины IX в. из соседних славянских областей, в особенности из южной Моравии, дали возможность передвинуть верхнюю границу датировки до первой половины IX в. На памятниках блатнико-микульчицкого стиля можно демонстрировать не только культурно-художественный округ, но также один хронологический горизонт. К нему относятся также памятники, обнаруженные в могильниках сторожевых поселков на Дунае. Заметным доказательством этого является сходство находок из местонахождения Блатница с инвентарем из дунайских могильников.

Наиболее сходны оказываются украшения поясов и конской сбруи из могильников в Комарно-Гадовце, Комарно-Лоденице и Радвань-над-Дунаём — Житавская-Туонь. Влияние западных мастерских на наконечники от поясов сказывается в изменении формы и новых орнаментационных элементах. Наконечники сокращаются и одновременно расширяются, как можно наблюдать на наконечниках первой половины IX в. в южной Моравии. Наконечники из погребений №№ 26 и 31 в с. Радвань-над-Дунаём — Житавская-Туонь орнаментированы пальметтой с весьма поздними характерными признаками и их расширение является характерной чертой производства после 800 г. Еще более выразительно проявляется изменение размеров наконечников конской сбруи на могильниках в Комарно. В погребении № 1 на могильнике в Комарно-Лоденице найден экземпляр, напоминающий о размерах наконечника из соседней Моравии. На могильнике в Комарно-Гадовце в погребении № 24 обнаружены наконечники, свидетельствующие о новом культурном течении, которое оставило следы на их форме.

Приведенные выше украшения литые, с сильно позолоченной поверхностью, что характерно для кульминирующего довеликоморавского ремесла на территории севернее Дуная, а также для современных ему мастерских в южной Моравии. На культурное, постоянно повышающееся сходство обеих областей ука-

зывают также чеканные украшения. К наиболее выразительным относятся масковидные украшения конской сбруи из погребения № 10 в с. Радвань-над-Дунаём — Житавская-Туонь, имеющие связь в художественном стиле с передачей человеческого лица на наконечнике из погребения № 100 на памятнике Микульчице, сделанном в начале IX в. К этому периоду относятся также масковидные бляхи с памятника Радвань-над-Дунаём — Житавская-Туонь. Также анализ других украшений из следующих современных могильников, относящихся к сторожевым поселкам, однозначно подтвердил, что падение политической власти аваров не значило конец элитных военных отрядов. Могильники на территории севернее Дуная подтверждают их наличие также после 800 г.

Датировка самого позднего горизонта упомянутых могильников первой половины IX в. однозначно исключает возможность считать аваров после 791 г., значит в те времена, когда их разгромили франки, сторожами бродов через Дунай. Но с другой стороны это были как раз славяне, которые должны были защищать территорию, на которой возникло сверхплеменное объединение Прибины.

В самом позднем горизонте могильников с труположением, обнаруженных в области севернее Дуная, хоронили славян, потомков племен попавших на нашу территорию из юга вдоль течения р. Дунай. Таким образом о материальной культуре, отличавшейся от культуры племен обитавших области севернее Средне-Дунайской равнины можно говорить даже еще в период правления Прибины. Как это подтверждают предметы материальной культуры, славяне обитавшие бассейн Дуная оказали влияние на славянские племена, которые заселили северные области, опосредствуя им все то положительное, что им предоставляли отношения с остатками античного мира. Влиянию подверглась как духовная (изменения погребального обряда), так и материальная культура, развивающаяся сложными путями. В период объединения славянских племен выделяется культура представляющая высший общественный слой, но только часть материальной культуры, являющаяся продуктом домашних мастерских, а также представителем широких масс населения носит общие черты в обеих географических областях и отображает взаимоотноше-

ния обеих приведенных славянских объединений.

Прежде всего керамику характеризуют от VIII в. сходные тенденции развития. Дунайский тип посуды оказал влияние на керамику пражского типа и с VIII в. в керамике продолжает развиваться на обеих территориях, вплоть до великоморавского периода, дунайский тип. Отображением единого развития обеих областей является также простое женское украшение и другие изделия домашних мастерских, подтверждающие единую основу цивилизации в довеликоморавском периоде, с качественной и географической точек зрения более ровную, чем еще недавно предполагалось.

Отличия в развитии обеих областей наблюдаются на оружии и поясах, которые, в качестве атрибутов высшего общественного положения отражают ориентацию на разного рода культурные области формирующегося дворянства. Определяя этническую принад-

лежность населения решающим фактором является все-таки культура простого народа, которая не отзывалась очень быстро на культурно-политические изменения, и таким образом ее можно считать этническим проявлением.

Все эти факты являются определяющими для понятия объединительного процесса славянских племен, завершившегося образованием сверхплеменного союза, в который были включены племена заселившие так север как и юг. Нынешнее состояние исследований несомненно подтверждает влияние, которое оказали обитавшие бассейн Дуная славяне на славянские племена, заселившие другие области Словакии, подтверждает также их вклад в культурную и общественную области, при образовании нитрианского сверхплеменного союза, являющегося одним из основных краеугольных камней Великоморавского государства.

Перевод Г. Забойниковой

SPÄTHALLSTATT- UND FRÜHLATÈNEZEITLICHES GRÄBERFELD IN BUČANY

JOZEF BUJNA — PETER ROMSAUER

(Archäologisches Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, Nitra)

Im J. 1978 wurde in Bučany (Bez. Trnava) zufällig ein späthallstatt- und frühlatènezeitliches Gräberfeld entdeckt. Es befand sich am Ostrand einer Lößterrasse in der Flur Kopanice, am Nordostrand der Gemeinde Bučany (Abb. 1).

Die Gemeinde Bučany liegt etwa 8 km nordöstlich von Trnava beim Zusammenfluß des Baches Blava mit dem Dudvák. Längs des Dudvák zieht sich eine mächtige Lößterrasse, die den Ostrand der Trnava-Tafel bildet. Das Bachtal teilt von der Terrasse einen langen spornartigen Ausläufer ab, der sich beim Nordrand der Gemeinde zu einem Plateau von etwa 12 ha erweitert. Die Fundstelle befindet sich auf dieser Terrasse, die an der Ostseite das Inundationsgelände um 15–20 m überragt (Abb. 2). Unter einer 40–60 cm mächtigen Schwarzerdeschicht liegt qualitativer Löß, der für den Bau der Fahrdämme exploitiert wurde.

Im August 1978 begann die Firma Doprastav, Betrieb Žilina, die Vorbereitungsarbeiten zur Erschließung einer Lehmgrube für den Autobahnabschnitt D 61 zwischen Trnava und Hlohovec. Bei der Entfernung der Ackerkrume traten Siedlungs- und Grabfunde zutage. Nach Besichtigung der Fundstelle durch J. Pavúk, der die ersten Funde aus vernichteten Gräbern sicherstellte (Lesefunde 1978), trat das Archäologische Institut der SAW zur Realisierung einer Rettungsgrabung heran, an deren Leitung sich die Autoren des Beitrags unter technischer Mitarbeit von J. Császta, O. Kelemenová und M. Molnárová beteiligten. In vier Grabungssaisons der J. 1978–1981 wurde eine Fläche von 500 m Länge und 60–150 m Breite untersucht. Auf dieser etwa 5 ha großen Fläche untersuchten wir 193 Siedlungsobjekte (Lengyel-Kultur, Gruppe Bajč-Retz, Maďarovce-

Kultur, Kalenderberg-Kultur, Mittelalter bis Neuzeit) und 55 Gräber (Romsauer 1980; Bujna — Romsauer 1980; 1981; 1982). Von der Gesamtzahl der untersuchten Gräber können 36 aufgrund des Grabinventars oder zumindest nach der Orientierung und Lage des Grabes in die Späthallstatt- und Frühlatènezeit gewiesen werden. Es sind die Gräber 1–41, mit Ausnahme der Gräber 12 (ein irrtümlich bezeichneter neuzeitlicher Eingriff), 25 (Bestattung in einem mittelalterlichen Siedlungsobjekt), 26 (bei der Lößexploitation vernichtet), 34 und 35, die wahrscheinlich den Nordrand eines frühmittelalterlichen Gräberfeldes

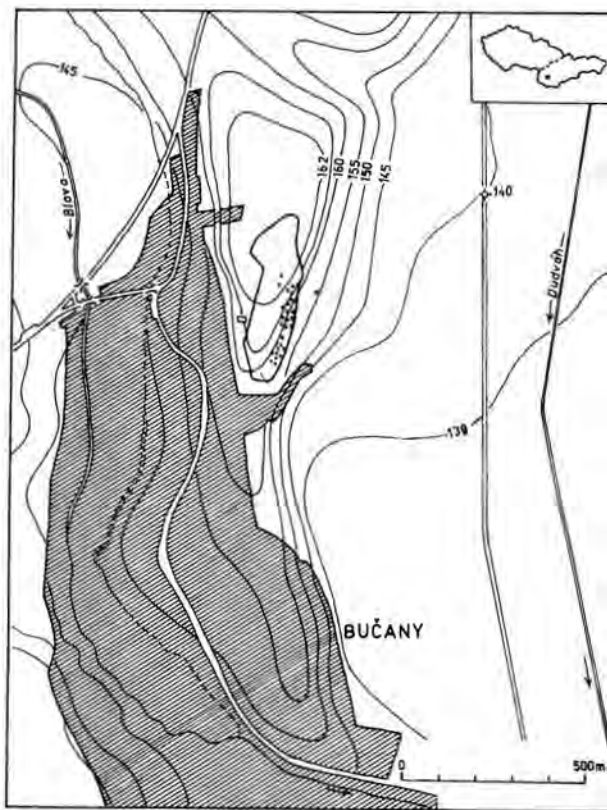

Abb. 1. Bučany. Situationsplan der Fundstelle.

Abb. 2. Bučany. Blick auf die Fundstelle von Osten.

bilden, von dem ein Abschnitt im Südteil der untersuchten Fläche abgedeckt wurde. Die übrigen Gräber sind durch Funde in das Neolithikum — die Lengyel-Kultur — und in das 10. Jh. datiert.

Die späthallstatt- und frühlatènezeitlichen Gräber wurden in einem 20–60 m breiten und 240 m langen Streifen bloß im Südostteil der untersuchten Fläche erschlossen (Abb. 3–5). Ostwärts senkte sich die Terrasse in das Inundationsgelände mit einem verhältnismäßig steilen Hang, auf welchem keine Gräber vorkamen. Deswegen ist die Voraussetzung real, daß mit Ausnahme einiger vernichteter Gräber am nordöstlichen Gräberfeldrand, wo mit der Lößabgrabung begonnen wurde, das ganze Gräberfeld untersucht wurde.

Mehrere Gräber wurden bereits früher beim Anpflanzen eines Weingartens gestört. Wahrscheinlich wurde beim Ausheben der Grube für einen Weinstock, die das Grab 1 störte, der von J. Eisner (1933, S. 149, Taf. XL: 1) als Einzelfund aus Bučany ohne nähere Lokalisierung publizierte bronzene Beinring gehoben. Der angeführte Ring ähnelt dem aus diesem gestörten Grab bei der Grabung gewonnenen Beinring.

Die Grabungsfläche wurde mit einem Bulldozer bis auf die Schwarzerde-Lößgrenze vom

Humus abgeschürft. Auf diesem Niveau wurde der größere Teil der Fläche danach mit einem Grader und der Streifen mit dem Vorkommen von Gräbern ebenfalls noch manuell gesäubert. Die meisten der Gräber skizzierten sich mit der dunkler gefärbten Füllerde recht gut an der Schwarzerde-Lößgrenze, so daß sie gleich nach der groben Säuberung der Fläche durch die Mechanismen festgestellt werden konnten. Da viele von ihnen eine seichte Grabgrube hatten, wurden sie von den Maschinen teilweise gestört. Die Bauleitung des Autobahnabschnittes zeigte sich bei der archäologischen Rettungsgrabung recht zuvorkommend und stellte ebenfalls die nötigen Mechanismen bereitwillig zur Verfügung, wodurch unsere Arbeit erheblich beschleunigt wurde. Wir sprechen ihr auch an dieser Stelle unseren herzlichen Dank aus.

Die vorläufige anthropologische Analyse machte J. Jakab (Fundbericht des AI der SAW Nr. 9238/80), das osteologische Material bestimmte C. Ambros (1980 S. 21 f.) und die geophysikalische Überprüfung am Südrand der Grabungsfläche wie auch die Messungen der scheinbaren magnetischen Suszeptibilität der Keramik verwirklichte mit einem digitalen Kapameter KT-5 J. Tirpák (Fundbericht des AI der SAW Nr. 9429/81).

Abb. 3. Bučany, Blick auf den vom Humus abgeschürften Südteil der Grabungsfläche mit den Gräbern.

Beschreibung der Gräber und Funde

Im Text sind folgende Abkürzungen benützt: N = Norden, S = Süden, O = Osten, W = Westen, H. = Höhe, L. = Länge, Br. = Breite, D. = Dicke, T. = Tiefe, W. = lichte Weite, Dm. = Durchmesser, Mdm. = Mündungsdurchmesser, Bdm. = Bodendurchmesser, FLT = Frühlatènezeit, SHa = Späthallstattzeit, FLT-Fibel = Fibel vom Frühlatèneschema, Inv. Nr. = Inventarnummer. Die Tiefe der Gräber ist vom Niveau des vom Humus abgeschürften Geländes, also von der Schwarzerde-Lößgrenze angegeben. Die Ausmaße der Funde sind in cm angeführt.

Grab 1. Die in eine Exploitationsgrube der Lengyel-Kultur eingetiefte Grabgrube teilweise erst bei der Sohle, in ca. 20 cm Tiefe erkennbar (Ausmaße etwa $1,0 \times 1,8$ m). Das Grab durch Gruben für Weinstöcke gestört. Vermutlich wurde bei ihrer Ausschachtung das Skelett stark gestört und ein Teil des Inventars herausgenommen, wovon der bronzene Beinring zeugt, der von J. Eisner (1933, S. 149, Taf. XL: 1) publiziert wurde und jenem bei der Grabung aus dem Grab gewonnenen Beinring ähnelt.

In ursprünglicher Lage nur das Wadenbein, nach welchem die beiläufige Orientierung S—N bestimmt wurde. In der Verschüttungsschicht Bruchstücke des Schädels, einige Rippen und Wirbel (wahrscheinlich Frau, 50—60 Jahre).

1. Eisenfibel mit flachem Bügel, kurzem zurückgebogenem Fuß und langer Spirale auf einer Eisenachse mit Resten der Innensehne. Am Fuß und erhaltenen Windungsende festgenietete schälchenförmige Zier, vermutlich ursprünglich mit einer Einlage. Die unvollständig erhaltene Windung ist mit Verzierung aus einem Stück dünnen Eisendrahtes versehen, diese besteht aus zwei gegenüberliegenden kurzen Spirälröhrchen am erhaltenen Windungsende und drei weiteren Spirälröhrchen an der Außenseite der Windung, die abwechselnd oben und unten miteinander verbunden sind. Der Draht ist an der Verbindungs-

stelle leicht gerippt; L. 2,9 (zusammen mit Nr. 3—5 in der Verschüttungsschicht der Grabgrube; Taf. I: 1; XIV: 2).

2. Offenen rundstabiger honzener Beinring mit abwechselnden breiten und zwei schmalen Querrippen an der Außenseite; W. 8,7—9,3, D. 0,8—1,0 (am Wadenbein; Taf. I: 2).

3. Eisengerät, wahrscheinlich Toilettengegenstand (?), bestehend aus zwei Stäbchen mit profilierten Enden, die an einer Querachse hängen, an deren Ende ein rechteckiger Rahmen beweglich befestigt ist; L. 7,0 (Taf. I: 6).

4. Bernsteinperle; Dm. 1,1 (Taf. I: 3).

5. Bruchstück eines Eisenmessers; L. noch 5,0, Br. 1,7 (Taf. I: 4).

6. Ähnlicher Bronzering wie Nr. 2; W. 8,9—9,4, D. 0,8—1,0 (Slowakisches Nationalmuseum, Martin, Inv. Nr. 3026; Taf. I: 5).

Grab 2. Rechteckige Grabgrube ($2,5 \times 3,6$ m), an mehreren Stellen durch Gruben für Weinstöcke gestört. 0,6 m westlich von ihrem Rand zwei 4,4 m voneinander entfernte Pfostenlöcher (bei der Nordwestecke: Dm. 25,0, T. 10,0; bei der Südwestecke: Dm. 30,0, T. 20,0). Östlich von der Grabgrube wurden jedoch keine Pfostenlöcher mehr festgestellt.

Die Füllerde der Grabgrube dunkler gefärbt, stark mit Asche, kleinen Holzkohlenstückchen und gebrannten Lehmbröckchen durchsetzt. Die Wände senkrecht, die Sohle eben (T. 0,4—0,5 m). Die Wände stellenweise durchglüht, in den Ecken dunkelgefärbte halbkreisförmige Ausläufer. Intensive Brandspuren von 10—15 cm Dicke besonders in der Mitte der Ostwand in ca. 1,5 m Länge festgestellt. Im ziegelfarbenen Lehm von den Wänden, und besonders in den Ecken, waren verkohlte Holzreste. In der Nordhälfte der Westwand in ca. 30 cm Länge ein beinahe zusammenhängendes verkohltes Holzstück von 5—8 cm Dicke. Die Grubensohle wies keine ausgeprägteren Brand- oder Holzbelagspuren auf. Nach der erhaltenen Dicke des verkohlten Holzes besaß die Grabgrube

Abb. 4. Bučany. Blick auf die Grabungsfläche von Norden.

wahrscheinlich eine Rahmenkonstruktion aus Balken, die in den Ecken überkreuzt waren, wie es die erwähnten Ausläufer belegen. Durch die Holzkonstruktion schmälerte sich der Raum der Grabgrube auf die Ausmaße $2,2 \times 3,3$ m.

Das Skelett lag längs der Westwand in gestreckter Rückenlage (Frau, 20–30 Jahre). Orientierung SSW–NNO (195° – 15°).

Das Grabinventar trug keine Brandspuren, jedoch die Femorenbruchstücke waren kalzinert. Die Gefäße waren in einer Reihe in der Osthälfte der Grube abgestellt, also an der rechten Seite des Skelettes (Abb. 6; Taf. XV: 1).

1–2. Zwei Armringe aus dünnem Bronzestab linsenförmigen Querschnittes; W. 6,3, D. 0,3–0,4 (an beiden Unterarmen; Taf. II: 6, 7).

3. Tasse mit zwei Tierkopfansätzen am Bandhenkel, kurzem Hals und eingedelltem Umbruch, im Boden ein weniger ausgeprägter Omphalos. An der Innenseite eingeglättete Gittermuster. Ton: fein gemagert, graubraun; außen mit schwachen Graphitierungsspuren; H. 7,0, Mdm. 16,5, Dm. des Omphalos 3,5 (rechts von der Hand; Taf. II: 10; XII: 3).

4. Kleines bauchiges Gefäß. Ton: fein gemagert, braunschwarz; außen geglättet, unter dem Rand Graphitierungsspuren; H. 9,5, Mdm. 7,8, Dm. 11,5, Bdm. 4,0 (rechts von den Füßen; Taf. II: 8).

5. Flaschenförmiges Kegelhalsgefäß. Ton: fein gemagert, schwarz; außen geglättet; H. 20,5, Mdm. 11,0, Dm. 19,0, Bdm. 8,5 (rechts vom Unterarm; Taf. II: 9).

6. Kegelhalsgefäß mit hoch gesetzten breiten Schultern. Ton: fein gemagert, schwarzbraun; außen mit Graphitierungsspuren; H. 31,0, Mdm. 19,5, Dm. 31,0, Bdm. 16,5 (rechts vom Arm; Taf. II: 12).

7. Bodenteil eines großen dickwandigen Gefäßes. Ton: grob gemagert, stark graphithaltig; außen geglättet, braunschwarz; Bdm. 20,0, D. der Wände 1,4 (rechts von den Füßen; Taf. II: 11).

Grab 3. Rechteckige Grabgrube, graubraune Füllerde, die Wände senkrecht, in den Ecken gerundet, die Sohle eben ($2,0 \times 2,4$ m, T. 0,7 m).

Das Grab ziemlich durch die Erdarbeiten gestört. Das Skelett lag, nach den erhaltenen postkranialen Knochenresten zu urteilen, in der Westhälfte der Grabgrube, höchstwahrscheinlich in gestreckter Rückenlage (Mann, 50–60 Jahre). Orientierung vermutlich S–N. Die Gefäßbeigaben in der Nordostecke abgestellt, also wahrscheinlich rechts von den Beinen.

1. Eiserne Lanzenspitze mit schmalem Blatt; L. 16,7, Br. 2,7, Dm. der Tülle 0,9 (in der Nähe des Brustkorbes; Taf. III: 10).

2. Linsenflasche mit kurzem Hals. Ton: fein gemagert, grauschwarz; außen mit Graphitierungsspuren; H. 16,5, Mdm. 6,5, Dm. 20,5 (Taf. III: 12; XIII: 1).

3. Rundbodige Schale mit Trichterrand. Ton: fein gemagert, schwarzbraun; an der Außenseite rau; H. 4,3, Mdm. 11,0 (lag innen im Kegelhalsgefäß; Taf. III: 8).

4. Kegelhalsgefäß mit scharfem Bauchknick. Ton: fein gemagert, braunschwarz; Oberfläche geglättet und graphitiert; H. 30,7, Mdm. 21,0, Dm. 33,2, Bdm. 13,0 (Taf. III: 11).

5. Oberteil eines flaschenförmigen Gefäßes mit verdicktem Rand, niedrigem Hals und mit zwei Drehrillen umgrenztem Schulterwulst; vermutlich auf der Töpferscheibe nachgedreht. Ton: fein gemagert, im Kern grauschwarz; außen graubraun bis grauschwarz; Mdm. ca. 20,0 (Taf. III: 9).

6. Scherben wahrscheinlich eines Kegelhalsgefäßes. Ton: grob gemagert, rotbraun; Oberfläche graubraun; D. der Wände 0,8.

Grab 4. Rechteckige Grabgrube, die Wände senkrecht, die Sohle eben ($0,9 \times 1,75$ m, T. 0,3 m). Das Grab durch Gruben für Weinstöcke gestört und das Skelett, ursprünglich in gestreckter Rückenlage, war breitgeworfen (Kind, 7–8 Jahre); Orientierung SSO–NNW (165° – 345° ; Abb. 7).

1. FLT-Bronzefibel mit massivem Bügel, sechs-schleifiger Spirale und äußerer Sehne; der Fuß abgebrochen; L. noch 3,0 (an der rechten Schulter; Taf. II: 1a, b).

2–4. Kleine atypische Scherben, handgefertigt; nach den verschiedenen Werten der scheinbaren magnetischen Suszeptibilität vermutlich von drei verschiedenen Gefäßen (in der Verschüttungsschicht der Grabgrube).

Grab 5. Rechteckige Grabgrube, die Wände senkrecht, in den Ecken gerundet, die Sohle eben ($1,6 \times 2,5$ m, T. 0,7 m).

Das Skelett in gestreckter Rückenlage, in der Rumpfggend teilweise wahrscheinlich durch Ausraubung gestört (Frau, 30–40 Jahre). Orientierung O–W (100° – 280°). Die Gefäße längs der Wand an der rechten Seite des Skelettes abgestellt. Zwischen den Gefäßen Knochen von Ziege/Schaf (Abb. 8; Taf. XV: 2).

1. Fragment einer Eisendrahtfibel; L. noch 4,5 (Taf. III: 1).

2. Kästchenförmige Gürtelschließe aus Eisenblech; L. 2,7, Br. 3,6 (am Kreuzbein; Taf. III: 2a, b).

3–4. Zwei massive Eisenringe mit rechteckigem Querschnitt; Dm. 2,0 und 2,2, D. 0,5 (nebeneinander links im Becken; Taf. III: 3, 4).

5. Flache Schale mit Omphalos, unter dem Trichterrand eine Drehrille. Ton: fein geschlämmt; im Kern braun, außen mit schwarzgrauem Anstrich; H. 4, Mdm. 14,8 (rechts von den Füßen; Taf. III: 5).

6. Flaschenförmiges Gefäß mit abgestrichenem Rand. Ton: porös, braunschwarz, mit feiner Graphitmagerung; H. 17,8, Mdm. 11,7, Dm. 16,0, Bdm. 7,5 (rechts vom Oberschenkel; Taf. III: 6).

7. Flaschenförmiges Kegelhalsgefäß. Ton: fein gemagert; außen geglättet, graubraun, mit Graphitierungsspuren am Oberteil; H. 30,0, Mdm. 19,5, Dm. 29,5, Bdm. 14,5 (rechts von der Hand; Taf. III: 7; XIII: 5).

Grab 6. Rechteckige Grabgrube, graubraune Füllerde, die Wände senkrecht in den Ecken gerundet, die Sohle eben ($2 \times 2,2 \times 2,7$ m, T. 1 m).

Das Skelett in gestreckter Rückenlage in der Westhälfte der Grabgrube (Frau, 20–30 Jahre), Orientierung SSW–NNO (195° – 15°). Südlich vom Schädel der Erwachsenen eine Schale und bei ihr Fragmente eines Säuglingsskelettes und Knochen von Ziege/Schaf. Die übrigen Gefäße in einer Reihe in der Osthälfte der Grabgrube, also rechts vom Skelett (Abb. 9; Taf. XV: 3).

1. Lange Spirale auf Eisenachse mit Innensehne einer Eisenfibel; L. 2,5 (Taf. IV: 1).

Abb. 5. Bučany. Gräberfeldplan.

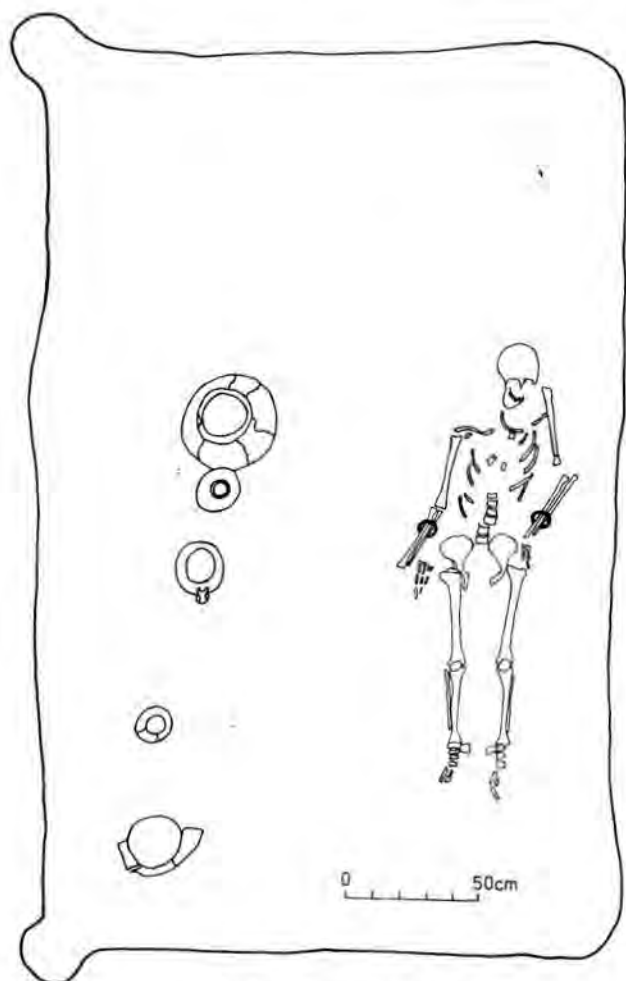

Abb. 6. Bučany. Grab 2.

2—3. Zwei rundstabige Bronzearmringe mit umlaufender leichter Rippe an der Außenseite; W. 6,5, D. 0,3 (an beiden Unterarmen; Taf. IV: 2, 4).

4. Halsband aus Bronzeblechröhrchen, 15 längere Stücke, beim Rand mit zwei Reihen Perlverzierung (L. 1,0—1,2, Dm. 0,7—0,8); vier kürzere Stücke mit Perlsaum in drei Reihen (L. 0,7—0,9, Dm. 0,7—0,8); kleine Bruchstücke weiterer Röhrchen und von einem Röhrchen das Bruchstück eines zylindrischen Kerns aus grüngrauer, feinmehlig, näher unbestimmbare Masse (auf dem Brustkorb; Taf. IV: 12).

5. Rundstabiger Bronzering mit übereinandergreifenden, mit einem Niet festgemachten Enden; W. 4,0, D. 0,3 (zusammen mit Nr. 6 und 7 am rechten Rand des Kreuzbeines; Taf. IV: 3).

6. Bernsteinperlen; ein Stück Dm. 2,0, H. 0,7; 19 Stück Dm. 0,7—1,0, H. 0,3—0,8; vier kleine Bruchstücke (Taf. IV: 6—9).

7. Bärenkralle mit kleinem Bohrloch, Amulett; L. 4,0 (Taf. IV: 10).

8. Fragmente eines eisernen Gürtelhakens; L. noch 4,0 (zwischen Becken und rechter Hand; Taf. IV: 11).

9. Fragmente eines Eisenmessers; L. noch 4,3 und 3,0, Br. 1,6 (bei der Schale, südlich des Schädels; Taf. IV: 5, 13).

10. Flache Schale mit eingezogenem Rand, innen mit eingeglätteter Verzierung in Form eines vier-

strahligen Sterns, die Zwischenfelder mit Gittermuster und beim Rand mit zusammenhängendem Band; der untere konische Teil an der Außenseite mit eingeglätteten Strahlenlinien bedeckt. Ton: fein geschlämmt, graubraun; Oberfläche graphitiert. H. 7,5, Mdm. 24,5, Dm. 26,0, Bdm. 7,5 (südlich des Schädels; Taf. IV: 17).

11. Tasse mit zwei knopfartigen Ansätzen am Bandhenkel und kurzem, kragenförmigem Hals; am Umbruch mit breiten Eindellungen und eingeglätteten senkrechten Rillen verziert, der Boden mit undeutlichem Omphalos. Ton: fein gemagert, braunschwarz; außen mit Graphitierungsspuren; H. 6,3, Mdm. 13,7 (zusammen mit Nr. 14 rechts vom Arm; Taf. IV: 18, XII: 1).

12. Kleines bauchiges Gefäß. Ton: fein gemagert, graubraun; Oberfläche außen geglättet, mit Graphitierungsspuren; H. 8,2, Mdm. 7,0, Dm. 11,5 (rechts vom Knie; Taf. IV: 14).

13. Terrine mit von innen herausgedrückten Bukeln auf der Schulter und kurzem Hals. Ton: porös, fein gemagert, braun; außen geglättet und mit Graphitierungsspuren; H. 16,0, Mdm. 23,5, Dm. 29,5, Bdm. 13,0 (rechts vom Schädel; Taf. IV: 19).

14. Scherben vermutlich einer Schale mit Omphalos, um welchen an der Innenseite geritzte konzentrische Kreise sind, und mit Drehrillen an der Wölbung. Ton: fein geschlämmt, rotbraun; Oberfläche mit schwarzem Anstrich in Mattglanz; Dm. etwa 24,0, Dm. des Omphalos 2,6, D. 0,5—1,0 (rechts vom Arm; Taf. IV: 16).

15. Bodenteil eines dickwandigen Gefäßes. Ton: grob gemagert, stark graphithaltig; die Außenseite mit graubraunem Anstrich; Bdm. 12,5 (rechts von den Füßen; Taf. IV: 15).

Grab 7 (Brandgrab). Rechteckige Grabgrube, ziemlich seicht (1,3—1,4 × 2,4, T. 0,2 m), ihre Orientierung N—S.

Ungefähr in Grubenmitte, etwas mehr in die Südhälfte verschoben, auf ovaler Fläche vorzüglich kalzinierter Bruchstücke von Menschen- und Tierknochen. Am Westrand dieser Fläche das abgestellte Metallinventar. Nach der Grabausstattung wahrscheinlich eine Frau (Abb. 10; Taf. XV: 4).

1—2. Zwei rundstabige schlangenförmige Schläfenringe aus versilberter Bronze. Die Spektralanalyse wurde von L. Págo, AI der ČSAV in Brno gemacht, für die wir ihm unseren Dank aussprechen.; D. 0,5—0,7 (Taf. V: 10, 11).

3. Halbrundstabiger Bronzearmring mit übereinandergreifenden Enden, vom Feuer deformiert; D. 0,4—0,7 (Taf. V: 8).

4. Fragmente eines rundstabigen Bronzearmrings mit außen leicht gerippten Enden; D. 0,5—0,7 (Taf. V: 9).

5. Fragment eines Eisenrings mit einem fast rechteckigen Stabquerschnitt; W. ca. 4,0, Br. 0,6, D. 0,4 (Taf. V: 7).

6—10. Fragmente von mindestens fünf Eisenmessern; davon zwei Stück mit einer Eisenhülle (L. noch 5,0 und 4,5, Br. 1,8) und drei mit Griffdorn (L. noch 9,7, 7,0 und 6,5, Br. 2,0), ein Klingenfragment mit abgestumpfter Spitze (L. noch 4,0, Br. 2,0). Auf den meisten Gewebereste (Taf. V: 12—18).

11. Doppelkonisches schlankes Gefäß mit Trichter- rand und wahrscheinlich mit vier Griffklappen am Bauchknick. Ton: fein gemagert, gelbbraun; H. 33,5, Mdm. 16,6, Dm. 21,0, Bdm. ca. 11,0 (bei der Nordwand der Grabgrube gelegen; Taf. V: 20; XIV: 8).

12. Boden- und Wandscherben eines größeren Gefäßes mit abgesetztem Standfuß. Ton: grob gemagert, im Kern grauschwarz, außen braungrau; Bdm. 15,0 (bei der Ostwand der Grabgrube; Taf. V: 19).

Grab 8. Rechteckige Grabgrube, in den Ecken gerundet, ziemlich seicht ($1,4 \times 2,4$ m, T. 0,15 m).

Das Skelett in gestreckter Rückenlage (Frau, 30—40 Jahre). Orientierung SSW—NNO (195° — 15°). Das Grab bei der maschinellen Abschürfung der Ackerkrume gestört und vom Skelett nur die linke Hälfte des Brustkorbes, der linke Arm, die Wadenbeine und Fußknochen erhalten. Längs der Ostwand, also rechts vom Skelett, abgestellte Gefäße. Rechts vom Arm Knochen von Ziege/Schaf (Abb. 11; Taf. XV: 5).

1. Eisenring mit linsenförmigem Stabquerschnitt, an einer Stelle deutliche Abnutzungsspuren vom Anhängen; W. 4,8, Br. 0,7, D. 0,5 (auf dem Bauch; Taf. I: 7).

2. Eisenmesser mit langem Griffdorn; L. noch 12,0, Br. 1,6 (neben dem rechten Arm samt den Tierknochen; Taf. I: 9).

3. Tasse mit Bandhenkel, der ursprünglich mit zwei, vermutlich hornartigen Ansätzen versehen war, und zwei Drehrillen unter dem ausladenden Rand, der niedrige Bodenteil mit Omphalos; wahrscheinlich nachgedreht. Ton: fein geschlämmt, im Kern rotbraun; Oberfläche mit schwarzem Anstrich; H. 5,5, Mdm. 13,0, Dm. 12,0, Dm. des Omphalos 2,5 (rechts vom Oberschenkel; Taf. I: 11).

4. Scherben einer wahrscheinlich rundbodigen Schale mit Drehrille unter dem Trichterrand; vermutlich nachgedreht; Ton: fein gemagert, im Kern schwarzgrau; Oberfläche rotbraun mit Graphitierungsspuren; H. etwa 5,0, Mdm. 15,0 (rechts vom Ellbogen; Taf. I: 10).

5. Handgefertigter Krug mit abgebrochenem Henkel. Ton: grob gemagert, rotbraun bis braunschwarz; H. 8,0, Mdm. 6,5, Dm. 8,5, Bdm. 3,5 (rechts von den Füßen; Taf. I: 8).

6. Kegelhalsgefäß. Ton: fein gemagert; Oberfläche mit schwarzem Anstrich in Mattglanz; H. 33,5, Mdm. 20,0, Dm. 32,5, Bdm. 13,5 (rechts vom Wadenbein; Taf. I: 12).

7. Boden- und Wandscherben eines handgefertigten Gefäßes. Ton: grob gemagert, hellgrau bis schwarzgrau; schlecht gebrannt, bröcklig.

Grab 9. Rechteckige Grabgrube, seicht, mit ebener Sohle ($1,4 \times 2,4$ m, T. 0,15 m). Längs zweier Drittel der Kurzseiten Gräbchen von 25—30 cm Tiefe und 30 cm Breite. Orientierung der Grabgrube NNO—SSW (15° — 195°).

Vom Skelett fand sich ein Schlüsselbein, mehrere Rippen und ein Armfragment (Erwachsener).

Ohne Funde.

Grab 10. Rechteckige Grabgrube, seicht, die Sohle eben ($1,2 \times 2,0$ m, T. 0,1 m). Gestört; vom Skelett erhielten sich in der Südhälfte der Grabgrube nur

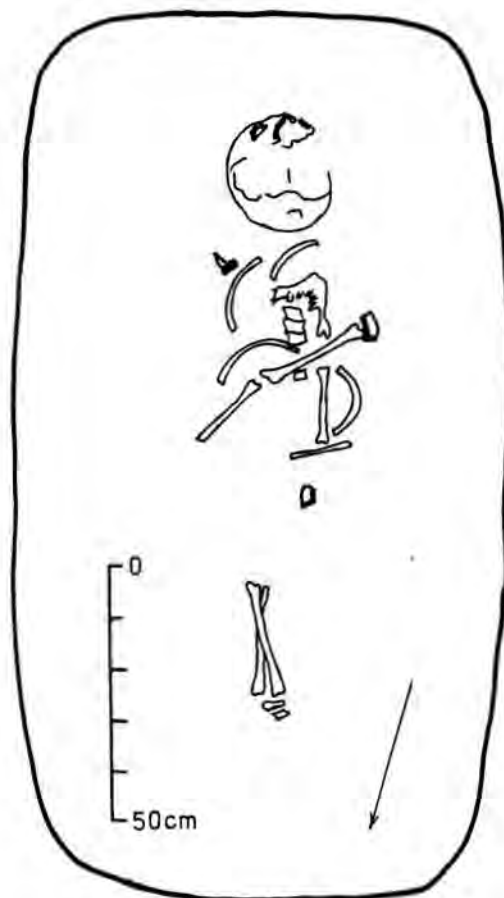

Abb. 7. Bucany. Grab 4.

Schädelbruchstücke, Fingerglieder der linken Hand, ein Wadenbeinfragment mit den Fußknochen des linken Beines und das rechte Wadenbein (nach anthropologischer Bestimmung wahrscheinlich ein Mann, 20—30 Jahre). Orientierung OSO—WNW (110° — 290°). Aufgrund der Orientierung des Skelettes, die mit den Frauengräbern 5, 11 und 14 übereinstimmt, dürfte es sich eher um eine Frau handeln.

1. Eisenmesser mit längerem Griffdorn; L. noch 9,0, Br. 1,5 (unter der linken Hand; Taf. II: 2).

Grab 11. Rechteckige Grabgrube, Füllerde graubraun, die Wände senkrecht, in den Ecken gerundet, die Sohle eben ($1,4$ — $1,5 \times 2,4$ m, T. 0,3 m).

Das Skelett in gestreckter Rückenlage, das rechte Bein leicht gewinkelt, der Schädel bei der Humusabschürfung beschädigt (Frau, 30—40 Jahre). An den Fragmenten des Hinterhauptes Spuren von ursprünglicher gewaltsamer Spaltung. Orientierung O—W (95° — 265°). Beim rechten Knie Knochen von Ziege/Schaf. An der rechten Seite des Skelettes abgestellte Gefäße (Abb. 12; Taf. XV: 6).

1. FLT-Bronzefibel, der Fuß in Form eines stilisierten Vogelkopfes mit Treibpunktverzierung, der Draht der Windung an der Außenseite mit quer gekerbter Rippe; 1 + 2 Windungen, Außensehne; L. 2,7 (auf dem Brustkorb; Abb. 26: 1; Taf. VI: 6).

2—3. Zwei Bronzearmringe aus dünnem Stäbchen von linsenförmigem Querschnitt, an der Außenseite

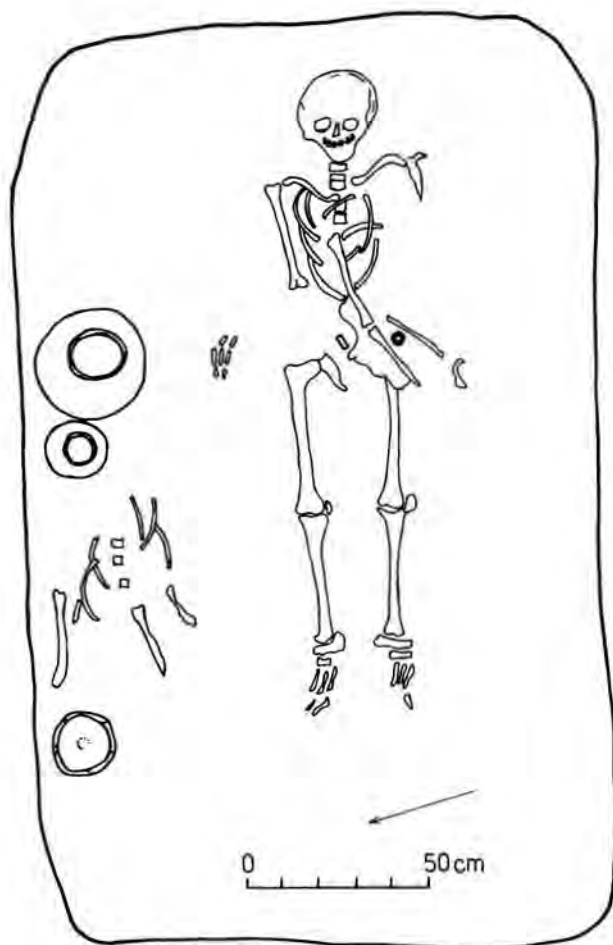

Abb. 8. Bučany. Grab 5.

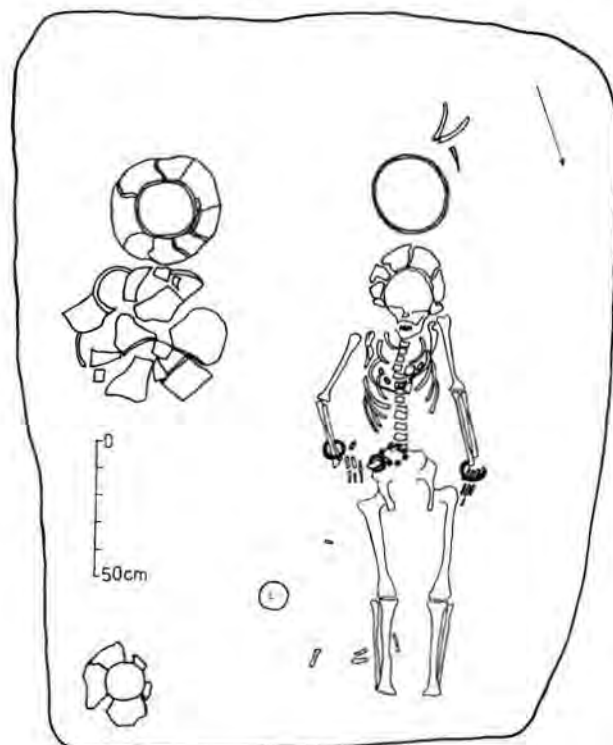

Abb. 9. Bučany. Grab 6.

mit feiner umlaufender Rippe verziert; W. 6,0, Br. 0,4, D. 0,2 (an beiden Unterarmen; Taf. VI: 7, 8).

4. Kästchenförmige Gürtelschließe aus Eisenblech; L. noch 4,3, Br. 3,4, D. 0,8 (auf dem Kreuzbein; Taf. VI: 9).

5—6. Eisenmesser mit Griffdorn (L. 12,0, Br. 1,3) und Bruchstück eines weiteren Eisenmessers (L. noch 5,0; unten beim rechten Schienbein; Taf. VI: 10, 11).

7. Tasse mit schmalen Bandhenkel, der ursprünglich mit zwei hornartigen Ansätzen versehen war, der niedrige Bodenteil mit Omphalos; vermutlich auf der Scheibe nachgedreht. Ton: fein geschlämmt, im Kern rotbraun; außen mit grauschwarzem Anstrich; H. 4,5, Mdm. 10,5, Dm. des Omphalos 2,0 (rechts vom Ellbogen; Taf. VI: 12).

8. Flaschenförmiges Gefäß mit niedrigem, bauchigem Unterteil und konischem Oberteil, unter dem ausladenden Rand eine Drehrille und Halswulst, der Boden mit leicht angedeutetem Omphalos; vermutlich nachgedreht. Ton: fein gemagert, hellgrau; H. 16,0, Mdm. 11,8, Dm. 21,0 (rechts vom Ellbogen; Taf. VI: 13; XIII: 3).

9. Flaschenförmiges Kegelhalsgefäß mit ausladendem Rand. Ton: fein gemagert, grauschwarz, graphithaltig; außen geglättet, graphitiert; H. 33,5, Mdm. 19,5, Dm. 31,0, Bdm. 13,5 (rechts vom Schädel; Taf. VI: 14).

Grab 12. Ein irrtümlich bezeichneter neuzeitlicher Eingriff, wahrscheinlich ein Schützengraben.

Grab 13. Rechteckige Grabgrube mit gerundeten Ecken, seicht, ebene Sohle (0,8—0,9 × 1,7 m, T. 0,15 m). Gestört; vom Skelett in gestreckter Rückenlage der rechte Arm und die Beine erhalten (wahrscheinlich Frau, 40—50 Jahre). Orientierung SO—NW (130°—310°).

Rechts vom Ellbogen Haushuhnknochen. Ohne Funde.

Grab 14. Unregelmäßig rechteckige schmale Grabgrube mit senkrechten Wänden, gerundeten Ecken und ebener Sohle (0,85 × 2,45 m, T. 0,25 m). Gestört; vom Skelett in gestreckter Rückenlage nur Schädelbruchstücke und die untere Hälfte von der Taille abwärts erhalten (Frau, 40—50 Jahre). Orientierung OSO—WNW (115°—295°).

Links vom Oberschenkel Knochen von Ziege/Schaf (Abb. 13).

1. Certosa-Fibel aus Bronze mit flachem Bügel, der an den Enden verziert ist, und mit 16-windiger Spiralrolle an Eisenachse; L. 4,2 (links vom Knie; Taf. II: 4a, b; XIV: 1).

2. Eisenmesser mit Griffdorn; L. noch 11,7, Br. 1,8 (links vom Knie, bei den Tierknochen; Taf. II: 5).

3. Bruchstück eines Eisenstäbchens mit rundem Querschnitt; L. noch 2,5, D. 0,4 (Taf. II: 3).

Grab 15. Rechteckige Grabgrube, seicht (0,85 × 1,7 m, T. 0,1 m). Vom Skelett mit vermutlicher ursprünglicher gestreckter Rückenlage nur Rippenfragmente, Fingerglieder der linken Hand und Fußknochen erhalten (Erwachsener, 40—50 Jahre). Orientierung etwa SSW—NNO (195°—15°).

Ohne Funde.

Grab 16. Der Grundriß der Grabgrube in Anbetracht der erheblichen Störung durch die Mechanis-

men nicht festgestellt (etwa $0,5-0,75 \times 1,45$ m, T. 0,1 m).

Vom Skelett, ursprünglich wahrscheinlich in gestreckter Rückenlage, nur Fingerglieder und Fragmente der langen Beinknochen erhalten (Erwachsener). Orientierung wahrscheinlich in der Richtung S—N.

Ohne Funde.

Grab 17. Das Grab durch Gruben für Weinstöcke gestört, der erhaltene Teil hatte unregelmäßig viereckigen Grundriß, wobei eine Seite gerundet war (ca. $0,8 \times 0,9$ m, T. 0,25 m).

In einer 15 cm mächtigen Schicht Bruchstücke der langen Gliedmaßenknochen, wahrscheinlich in sekundärer Lage (Kind, 6—14 Jahre). Orientierung der Grabgrube mutmaßlich N—S.

Grab 18. Leicht unregelmäßig rechteckige Grabgrube, die Wände senkrecht, in den Ecken gerundet, die Sohle eben ($1,4-1,6 \times 2,25$ m, T. 0,4 m).

Das Skelett längs der Westwand in gestreckter Rückenlage (Mann, 20—30 Jahre). Orientierung SSW—NNO ($195^\circ-15^\circ$). Der Schädel mit Blickrichtung nach Osten. Der linke Arm leicht gewinkelt und die Hand lag ursprünglich auf dem Bauch, wovon die im unteren Teil des Beckens gefundenen Fingerglieder zeugen; auch das linke Bein leicht angezogen und die Füße waren wahrscheinlich gekreuzt. Die Knochen des Brustkorbes längs des ganzen Skelettes breitgeworfen. Es handelt sich höchstwahrscheinlich um einen Eingriff, der entweder mit Grabraub oder mit dem Ritual zusammenhing.

In der Osthälfte der Grabgrube, also rechts vom Bestatteten, abgestellte Gefäße und Knochen von Rind und Hase (Abb. 14; Taf. XVI: 1, 2).

1. FLT-Bronzefibel mit flachem, asymmetrisch gewölbtem Bügel, plastisch verziertem und zurückgebogenem Fuß mit naturalistischem Tierkopf am Ende; 1 + 2 Windungen, Außensehne; L. 2,3 (auf der linken Hälfte des Brustkorbes; Abb. 26: 3a, b; Taf. VII: 6).

2. Eisenschwert in einer Eisenblechsheide. Nur die obere Hälfte erhalten, das abgebrochene Ende gebogen. Der Scheidenmund leicht ausgeschnitten, etwa 2 cm darunter Reste der Riemenschlaufe, unten mit ovalem Befestigungsplättchen und schmalen Steg; L. noch 38,0, Br. der Scheide 5,4 (quer hinter dem Kopf; Taf. VII: 10a, b).

3—5. Eiserne Lanzen spitze mit leicht ausgeschnittenem Blatt, ausgeprägter Mittelrippe und langer Tülle (beim Bergen zerfallen, nur in kleinen Bruchstücken erhalten); L. ca. 42,0, davon L. der Tülle 22,0, Br. des Blattes etwa 5,5, Dm. der Tülle 2,0 (auf dem linken Arm, die Spitze übereinstimmend mit dem Schädel orientiert). Röhrenartiger Griffbeschlag aus Eisenblech, durch umlaufende Rippen in fünf Felder aufgeteilt, die mit Reihen plastischer Doppelkreise verziert sind; an der Innenseite erhaltene Holzreste; L. 4,0, Dm. 2,0, D. 0,1 (auf dem linken Oberschenkel). Bandartiger Griffbeschlag aus Eisenblech mit zwei Reihen plastischer Doppelkreise verziert, die mit umlaufenden Rippen umgrenzt sind; an der Innenseite erhaltene Holzreste; L. 1,5, Dm. 2,4, D. 0,2 (beim linken Knie; Taf. VII: 13—15).

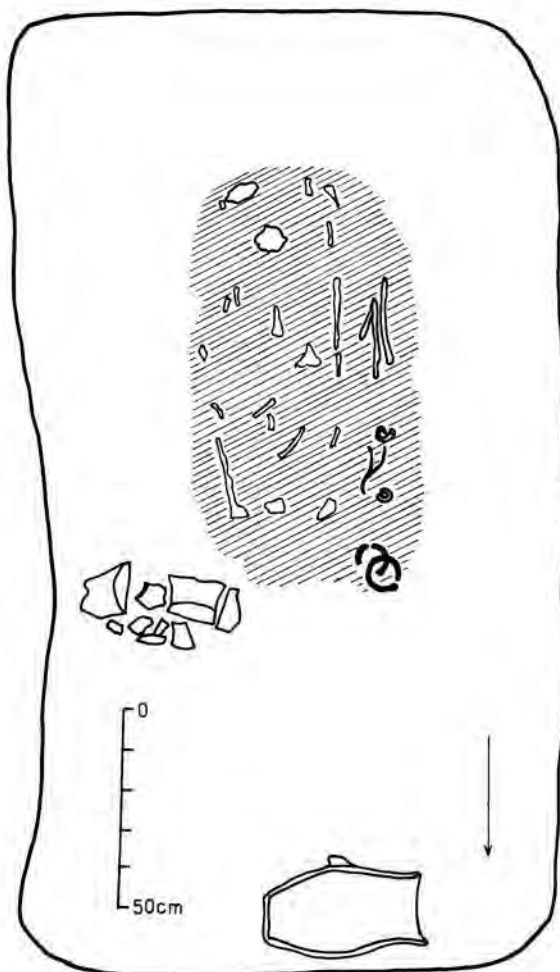

Abb. 10. Bučany. Grab 7.

6. Massiver Eisenring, an einer Stelle Abnutzungsspuren; Dm. 3,0—3,3, D. 0,7 (rechts vom Knie, zusammen mit einigen Rippen; Taf. VII: 8).

7. Eisenmesserfragment; L. noch 7,0, Br. 1,7 (rechts vom Arm, zusammen mit den Tierknochen; Taf. VII: 7).

8. Tasse mit schmalen Bandhenkel, auf dem zwei hornartige Ansätze sitzen, mit leichtem Halswulst unter dem ausladenden Rand, der niedrige Bodenteil ursprünglich wahrscheinlich mit Omphalos; auf der Scheibe nachgedreht. Ton: fein geschlämmt, im Kern rotbraun; außen mit graubraunem bis grauschwarzem Anstrich; H. ca. 6,5, Mdm. 12,8, Dm. 13,3 (rechts von den Füßen; Taf. VII: 9; XII: 4).

9. Flasche mit unten leicht umbiegender Rand, unter dem niedrigen Hals mit umlaufendem Wulst und mit doppelkonischem Körper. Auf der Schulter drei Paare Drehrillen und die Zwischenfelder wechselständig mit Bündeln eingeglätteter senkrechter Rillen verziert. Ton: fein gemagert, graubraun; außen mit braunem Anstrich; H. 29,5, Mdm. 16,3, Dm. 27,5, Bdm. 12,5 (zusammen mit Nr. 10 rechts vom Knie; Taf. VII: 12; XIII: 4).

10. Bauchscherbe eines größeren Gefäßes. Ton: grob gemagert, im Kern graubraun; außen mit schwarzem

1,55 × 2,1 m, T. 0,15 m). Längs der Kurzseiten waren Gräbchen von 30 cm Breite, die in die Tiefe von 20–25 cm reichten.

Orientierung der Grabgrube NNO–SSW (10°–190°). In ihrer Verschüttungsschicht verstreute Fragmente des postkranialen Skelettes (Geschlecht unbestimmt, nach der Grabausstattung etwa ein Mann, 16–20 Jahre). Das Grab wahrscheinlich durch Ausraubung und dann bei der Humusabschürfung gestört. In der Verschüttungsschicht Scherben (Taf. XVI: 5).

1. Bruchstücke eines röhrenartigen Eisenblechbeschlages, wahrscheinlich der Randbeschlag einer Schwertscheide; L. der Bruchstücke 3,5 und 6,0, Dm. 1,1 (bei der Westwand, in der Nähe des nördlichen Gräbchens, Taf. IX: 2).

2. Eiserner Lanzen Spitze mit deutlicher Mittelrippe; L. 18,5, Br. des Blattes 3,5, Dm. der Tülle 2,0 (in der Südwestecke, 10 cm oberhalb der Gräbchensohle, mit der Spitze nach Norden orientiert; Taf. IX: 1).

3. Zweiteilige Eisentrense mit tordierten Mundstücken, die mit Ösen und eingehängten eisernen Zügelringen versehen sind. L. der Mundstücke 7,8 und 8,5, Dm. der Ringe 3,0–3,2 (in der Mitte bei der Westwand; Taf. IV: 3a–c).

4. Eisenmesser mit Griffdorn; L. noch 8,5, Br. 1,5 (in der Mitte bei der Ostwand; Taf. IX: 4).

5. Kleine Randscherbe, vermutlich von einer auf der Scheibe nachgedrehten Tasse. Ton: fein geschlämmt, im Kern rotbraun; außen mit schwarzem Anstrich; D. 0,5 (Taf. IX: 5).

6. Randscherbe eines dickwandigen Gefäßes mit schräg abgestrichenem Rand. Ton: fein gemagert, braunschwarz; Mdm. ca. 14,0, D. 1,0 (Taf. IX: 6).

7. Scherbe eines dickwandigen Gefäßes mit gerundetem Rand. Ton: grob gemagert, graubraun; D. 1,4 (Taf. IX: 7).

8. Wandscherbe eines größeren Gefäßes. Ton: fein gemagert, im Kern grauschwarz; außen graphitisiert, mit Glättungsspuren; Dm. ca. 26,0, D. 0,6–0,8 (Taf. IX: 8).

9. Bauchscherbe eines dickwandigen Gefäßes. Ton: grob gemagert, im Kern grauschwarz; außen ziegelrot und geglättet; D. 1,5.

Grab 24. Unregelmäßig rechteckige Grabgrube mit verbreiteter Südhälfte und ebener Sohle (1,3–1,5 × 1,8 m, T. 0,2 m). An der Ostseite teilweise von einer mittelalterlichen Siedlungsgrube gestört (Objekt 31). Längs der Kurzseiten Gräbchen von 30–35 cm Breite, die bis in 30 cm Tiefe reichten. Die Gräbchen waren nicht in der ganzen Grabgrubenbreite ausgeschachtet, nur in 1,25–1,3 m Länge von der Westwand.

Das Skelett in gestreckter Rückenlage, in die Westhälfte der Grube verschoben (Frau, 20–22 Jahre). Orientierung SSW–NNO (190°–10°). Der umgedrehte Schädel in das Gräbchen abgerutscht, lag jedoch nicht auf dessen Sohle, sondern etwa 15 cm darüber. Die Beine in den Knien leicht gewinkelt und ragten auf die Sohle des Gräbchens, jedoch wurden Fußknochen nicht gefunden.

Rechts vom Oberschenkel in der Nordostecke, im Gräbchen Knochen von Ziege/Schaf (Abb. 17; Taf. XVI: 6).

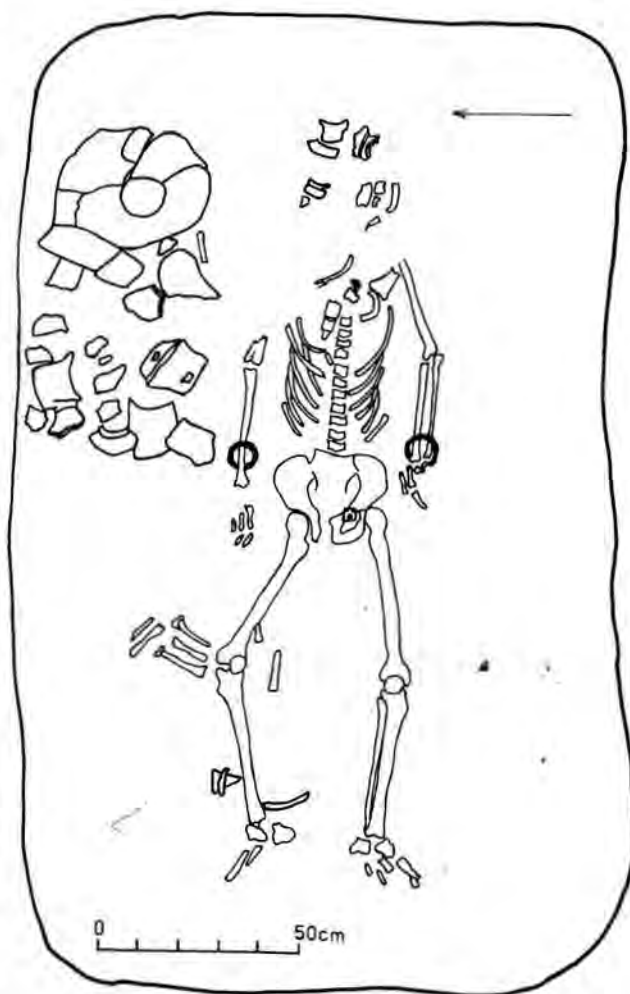

Abb. 12. Bučany. Grab 11.

1–2. Zwei hohle Armringe in Bruchstücken, aus dünnem Bronzeblech, mit Kreisaugen verziert, die Enden ineinandergeschoben und mit einem Niet festgemacht. Innen mit einer näher nicht bestimmten Masse ausgefüllt; W. 6,5, D. 0,6 (an beiden Unterarmen; Taf. VIII: 1a, b, 4a, b).

3. Bruchstück einer kästchenförmigen Gürtelschließe, aus Eisenblech; Ausmaße noch 2,0 × 2,5 (oberhalb des rechten Armes; Taf. VIII: 5).

4–5. Fragmente zweier Eisenmesser. Eines mit abgesetztem Griffdorn; L. noch 9,5, Br. 1,7. Vom zweiten nur ein kleines Bruchstück; L. noch 2,2. (In der Nordostecke der Grabgrube, am Rand des Gräbchens bei den Tierknochen; Taf. VIII: 6, 9.)

6. Bruchstücke eines Eisenstäbchens mit rundem Querschnitt; L. 4,0 und 1,5, Dm. 0,4–0,6 (rechts vom Knie; Taf. VIII: 2).

7. Doppelkonischer Tonwirtel. Ton: fein gemagert, graubraun; H. 1,7, Dm. 2,9 (rechts vom Schienbein; Taf. VIII: 3).

8. Scherbe eines bauchigen Kegelhalsgefäßes. Ton: fein gemagert, mit Graphitzusatz, porös, im Kern grauschwarz; außen geglättet, graubraun; Mdm. ca. 13,5, D. 0,8–1,1 (in der Verschüttungsschicht; Taf. VIII: 10).

9. Randscherbe eines größeren Kegelhalsgefäßes

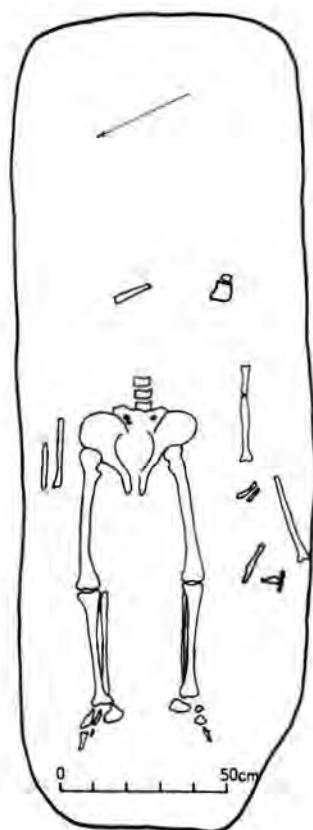

Abb. 13. Bučany. Grab 14.

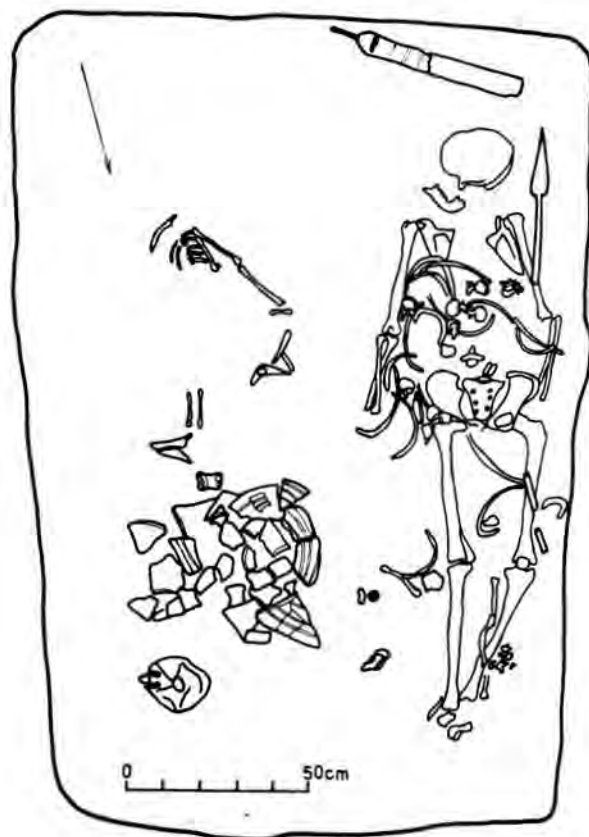

Abb. 14. Bučany. Grab 18.

mit ausladendem Rand. Ton: fein gemagert, im Kern grau; außen mit graubraunem Anstrich; Mdm. ca. 14,0, D. 1,0 (in der Verschüttungsschicht; Taf. VIII: 7).

10. Scherbe mit gerundetem Rand. Ton: fein gemagert, im Kern grauschwarz; außen geglättet, graubraun; Mdm. ca. 13,0, D. 0,6 (in der Verschüttungsschicht; Taf. VIII: 8).

Grab 25. Bestattung in einem mittelalterlichen Siedlungsobjekt.

Grab 26. Bei Erdarbeiten vernichtet; nur Knochenfragmente eines Erwachsenen erhalten.

Grab 27. Die Grabgrube war leicht am Rande eines bereits eingestürzten Siedlungsobjektes der Kalenderberg-Kultur eingetieft (Objekt 37). Ihre Umrisse nur in der Nordostecke kenntlich, die über den Rand des hallstattzeitlichen Objektes hinausragte. Das Grab wurde erst bei der Ausschachtung eines Schnittes durch das Siedlungsobjekt festgestellt, wobei das Skelett in der Rumpfparte teilweise gestört wurde.

Das Skelett in der Verschüttungsschicht des Objektes, etwa 20 cm unter dem Niveau der vom Humus abgeschürften Fläche, in gestreckter Rückenlage (Kind, 9—11 Jahre). Orientierung S—N (185°—5°). Rechts von den Beinen Gefäße und Knochen von Ziege/Schaf (Abb. 18; Taf. XVII: 1, 2).

1. FLT-Bronzefibel — Variante des Typs Marzabotto — mit rahmenförmigem Bügel und gewölbt zurückgebogenem Fuß, dieser mit stark stilisiertem Vogelkopf abgeschlossen und mit getriebener Verzierung versehen; der Draht der unvollständig erhaltenen großwindigen Spirale mit Schrägrillen als Nachahmung von Tordierung verziert; L. 3,2, Dm. der Windung 1,0 (bei der linken Hand; Abb. 26: 2; Taf. X: 6).

2. Armring aus dünnem Bronzestäbchen linsenförmigen Querschnittes; W. 6,4, D. 0,3 (am linken Unterarm; Taf. X: 7). Bei der Störung des rechten Armes wurde der zweite Armring nicht festgestellt.

3. Kästchenförmige Gürtelschließe aus Eisenblech in Bruchstücken (auf dem linken Oberschenkelgelenk; Taf. X: 8).

4. Bruchstück eines Eisenmessers mit langem Griffdorn; L. noch 6,0, Br. 1,8 (rechts vom Oberschenkel, bei den Tierknochen; Taf. X: 9).

5. Bruchstücke eines stark korrodierten Eisenstäbchens von rundem Querschnitt, wahrscheinlich Armring; Dm. ca. 6,5, D. 0,5 (vermutlich am linken Unterarm; Taf. X: 10).

6. Perle aus ockergelber Glaspaste mit blauen Augen auf weißen Flecken; Dm. 1,8, H. 0,9—1,1, Dm. des Loches 0,7 (aufgezogen auf dem Bruchstück eines Eisenstäbchens — Armring (?), beim linken Unterarm; Taf. X: 11).

7. Bernsteinperlen. Die größte Dm. 1,6, H. 0,9, Dm. des Loches 0,2 (bei der linken Hand). Zwei kleinere, Dm. 1,3 und 1,0, H. 1,0 und 0,9, Dm. des Loches 0,2 und 0,3 (links von den Füßen; Taf. X: 12—14).

8. Doppelkonischer Tonwirtel, mit strahlenförmigen Rillen verziert. Ton: stark graphithaltig; Dm. 2,0, H. 1,3, Dm. des Loches 0,4 (auf dem rechten Beckenknochen; Taf. X: 15).

9. Gedrücktkugelförmiger Tonwirtel. Ton: fein gemagert, graubraun bis grauschwarz; Dm. 2,7, H. 1,9, Dm.

des Loches 0,4 (in der Verschüttungsschicht; Taf. X: 16).

10. Teil eines doppelkonischen Tonwirtels. Ton: fein gemagert, graubraun bis grauschwarz; Dm. 5,5, H. 3,2, Dm. des Loches 0,7 (in der Verschüttungsschicht; Taf. X: 21).

11. Flache Schale mit Trichterrand und rundbodigem Unterteil mit Omphalos, Stempelverzierung an der Innenseite, auf der Scheibe nachgedreht. Um den Omphalos mit rotierender Rosette ein neunzipfeliger Stern aus doppelten, mit demselben Stempel geprägten Girlandenbögen mit perlartiger Innenverzierung. An den Zipfeln des Sterns Paare übereinander angebrachter konzentrischer Kreise mit einem Dreiblatt in der Mitte, zu beiden Seiten der Kreise ein S-Stempel, der sich auch an den Enden der an den oberen Kreis angesetzten Girlandenbögen wiederholt. Ton: fein geschlämmt, braunschwarz; H. 5,0, Mdm. 16,0, Dm. des Omphalos 2,8 (beim rechten Fuß; Abb. 27; Taf. X: 18; XII: 5a, b).

12. Terrine mit Halswulst, niedrigem bauchigem Körper und unausgeprägtem Omphalos, auf der Scheibe nachgedreht. Halswulst mit eingestempeltem Ornament in Form perlartiger Halbbögen, die mit dem Stempel an der Innenseite der Schale übereinstimmen. Ton: braunschwarz; H. 16,0, Mdm. 22,0, Dm. 28,0, Dm. des Omphalos 4,3 (rechts vom Schienbein; Taf. X: 20, XII: 6a, b).

13. Schüssel mit eingezogenem Rand in Bruchstücken. Ton: fein gemagert, im Kern grauschwarz; Oberfläche geglättet, graubraun, mit Graphitierungsspuren; Mdm. ca. 16,0 (beim rechten Fuß; Taf. X: 17).

14. Handgefertigtes Vasengefäß. Ton: graphithaltig; H. 10,5, Mdm. 8,3, Dm. 10,3, Bdm. 6,5 (bei der Ausschachtung des Schnittes, links vom linken Arm gefunden; Taf. X: 19).

Grab 28. Rechteckige Grabgrube mit senkrechten Wänden und ebener Sohle (0,9–1,0 × 1,85 m, T. 0,35 m).

Das Skelett in gestreckter Rückenlage, die Beine in der Richtung der Diagonale der Grabgrube (Frau, 50–60 Jahre). Orientierung SSW–NNO (195°–15°).

Rechts von den Füßen, in der Ecke, zwei Gefäße, rechts vom Schädel drei kleine Gefäße (Abb. 19; Taf. XVII: 3).

1. Armring aus dünnem Bronzestäbchen von linsenförmigem Querschnitt, außen mit feiner umlaufender Rippe; W. 5,6, D. 0,4 (am rechten Unterarm; Taf. IX: 10).

2–3. Doppelkonischer Tonwirtel, mit sternförmigen Rillen verziert. Ton: fein gemagert, im Kern rotbraun, außen graubraun; Dm. 3,3, H. 2,7, Dm. des Loches 0,8 (in der Verschüttungsschicht). Gedrücktkugeliges Tonwirtel. Ton: fein gemagert, außen graubraun; Dm. 3,0, H. 2,3, Dm. des Loches 0,7 (innen im Gefäß Nr. 4; Taf. IX: 13, 14).

4. Kleines Gefäß mit Bauchknick im unteren Drittel. Ton: fein gemagert, hellbraun; außen geglättet; H. 5,5, Mdm. 5,0, Dm. 7,3 (Taf. IX: 9).

5. Kleines flaschenförmiges Gefäß mit einer Reihe unregelmäßig eingedrückter Grübchen auf der Schulter und mit Bodendelle. Ton: gemagert, graubraun; H. 5,4, Mdm. 4,8, Dm. 8,0 (Taf. IX: 11; XIV: 5).

6. Kleines doppelkonisches Gefäß, der Oberteil nicht

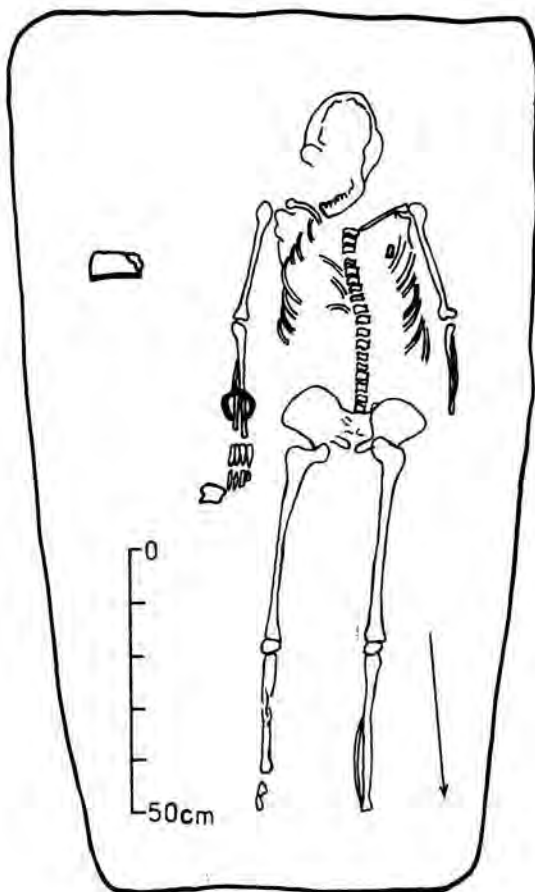

Abb. 15. Bučany. Grab 21.

erhalten. Ton: grob gemagert, graubraun bis grauschwarz; H. noch 5,5, Dm. 9,0, Bdm. 4,5 (Taf. IX: 12).

7. Handgefertigte Schüssel mit leicht eingezogenem Rand. Ton: grob gemagert, graubraun, graphithaltig; H. 5,0, Mdm. 10,0, Bdm. 7,0 (Taf. IX: 15).

8. Flaschenförmiges Kegelhalsgefäß mit hoch gesetzter Schulter. Trotz der unregelmäßigen Modellierung an der Innenseite Spuren einer Nachdrehung erkennbar. Ton: grob gemagert, graubraun; außen mit Mattglanz; H. 29,7–30,5, Mdm. 17,0–17,5, Dm. 23,0, Bdm. 13,0 (Taf. IX: 16; XIV: 7).

Grab 29. Rechteckige Grabgrube, gerundete Ecken, ebene Sohle (1,35 × 1,95 m, T. 0,1–0,15 m). In den Ecken Pfostenlöcher (Dm. ca. 40 cm, T. 25–30 cm). Mit der Längsachse NNO–SSW orientiert (25°–205°).

Vom Skelett nur Bruchstücke erhalten (Frau?, Maturus). Nach Fußknochen bei der Nordwand der Grabgrube zu schließen, war das Skelett vermutlich SSW–NNO ausgerichtet.

In der Verschüttungsschicht kleine Scherben und Bruchstücke von Menschenknochen (Taf. XVII: 4).

1. Melonenförmiger Tonwirtel. Ton: fein geschlämmt, hellbraun; Dm. 2,3, H. 1,5, Dm. des Loches 0,7 (bei der Südwestwand; Taf. VII: 1).

2. Gedrücktkugeliges Tonwirtel, mit strahlenförmigen Rillen verziert. Ton: fein geschlämmt, hellbraun; Dm. 2,7, H. 1,4, Dm. des Loches 0,5 (im Pfostenloch der Westecke; Taf. VII: 2).

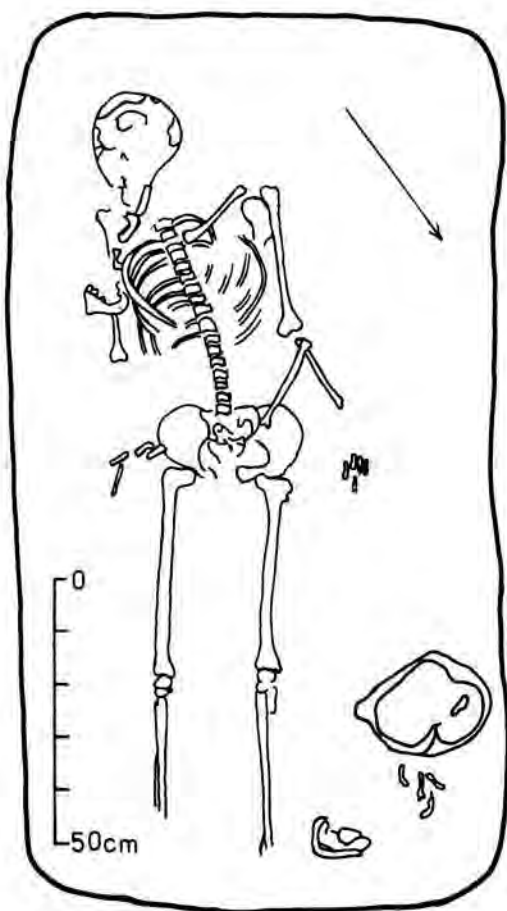

Abb. 16. Bučany, Grab 22.

Grab 30. Grabgrube von länglicher, rechteckiger Gestalt mit gerundeten Kurzseiten und mit leichter Verengung in der Mitte der Langseiten; die Wände senkrecht und die Sohle leicht gerundet, im Mittelteil am tiefsten ($0,55-0,65 \times 2,0$ m, T. $0,3-0,4$).

Das Skelett in gestreckter Rückenlage, im oberen Teil stark gestört, Bruchstücke der Schädelknochen auf dem Becken, fast vollkommen fehlten die Armknochen, Wirbel und Rippen (Frau, 20–30 Jahre). Orientierung SSO–NNW ($170^\circ-350^\circ$; Abb. 20; Taf. XVII: 5).

1. Kästchenförmige Gürtelschließe aus Eisenblech; Ausmaße noch $3,8 \times 2,4$ (auf dem Kreuzbein; Taf. VII: 3).

2. Kleine Bernsteinperlen, Teile von fünf Stück; Dm. ca. 1,0, H. $0,5-0,7$ (von der Taille abwärts auf dem Skelett verstreut; Taf. VII: 4).

3. Teil einer handgefertigten Situla mit Fingerdeln in zwei Reihen auf der Schulter. Ton: grob gemagert, stark graphithaltig; H. 19,5, Mdm. 17,5, Bdm. 13,0 (sie lag auf den Füßen; Taf. VII: 5; XIV: 3).

4. Wandscherbe eines dickwandigen Gefäßes (auf dem rechten Arm).

Grab 31. Rechteckige Grabgrube mit leicht gerundeten Langseiten und ebener Sohle ($0,8-1,0 \times 1,9$ m, T. $0,20$). Orientierung mit der Längsachse in der Richtung NW–SO ($300^\circ-120^\circ$). Das Grab wahrscheinlich noch alt gestört und abermals bei der Humusabschürfung.

Beim Nordwestrand der Grabgrube in sekundärer Lage Rippen und Wirbel, und im südöstlichen Teil, vermutlich in ursprünglicher Lage, Fußknochen (Frau, 20–30 Jahre), Orientierung wahrscheinlich NW–SO.

1. Armring aus massivem Bronzestab mit rhombischem Querschnitt, außen facettiert; W. 5,4, D. 0,4 (an der Stelle des rechten Unterarms; Taf. X: 1).

2. Handgefertigte Schale mit Trichterrand und konischem Körper mit Bodendelle. Ton: graubraun bis grauschwarz; H. 4,5, Mdm. 12,0 (bei den Füßen; Taf. X: 2).

Grab 32. Rechteckige Grabgrube mit senkrechten Wänden, gerundeten Ecken und ebener Sohle ($0,7-0,85 \times 1,6$ m, T. $0,3$ m).

Das Skelett lag diagonal in der Grube in gestreckter Rückenlage (Frau, 50–60 Jahre). Orientierung SSO–NNW ($170^\circ-350^\circ$; Abb. 21; Taf. XVII: 6).

1. Schale mit Fingerdeln auf der Schulter im oberen Drittel der Höhe und konischem Körper mit Bodendelle. Ton: fein gemagert, bröcklig; außen graphitisiert; H. 9,0, Mdm. 21,0, Bdm. 6,0 (bei der linken Hand; Taf. X: 3; XIII: 2).

Grab 33 (Brandgrab). Die Grabgrube skizzierte sich nach der Humusabschürfung mit der hellgrauen Verschüttungsschicht nur undeutlich als unregelmäßiges Rechteck, mit leichter Verbreiterung im Südteil ($0,8-0,95 \times 1,5$ m, T. $0,1$ m). Da sie sehr seicht war, wurde der Grabinhalt bei der Abschürfung teilweise gestört. Orientierung mit der Längsachse in der Richtung NW–SO ($330^\circ-150^\circ$).

In der Nordhälfte der Grabgrube auf einer kreisförmigen Fläche von etwa 30 cm Durchmesser kleine atypische kalzinierte Bruchstücke von Schädel und postkranialem Skelett, wahrscheinlich eines Tieres (Abb. 22).

1. Bruchstück eines Eisenstäbchens von quadratischem Querschnitt, allmählich zu einer Spitze auslaufend; L. noch 12,3, max. D. 0,6 (zusammen mit Nr. 2 in der Südhälfte der Grabgrube; Taf. X: 5).

2. Kleine Scherbe mit ausladendem, abgestrichenem Rand; vermutlich von einem Kegelhalsgefäß. Ton: fein gemagert, graubraun; außen geglättet (Taf. X: 4).

Grab 34. Fundleeres Skelettgrab; nach der Orientierung W–O, die mit der Orientierung der Gräber aus dem 10. Jh. übereinstimmt, und nach der Lage am Rand des frühlatènezeitlichen Gräberfeldes zum frühmittelalterlichen Gräberfeld gereiht.

Grab 35. Fundleeres Skelettgrab; nach den beim vorangehenden Grab angeführten Kriterien gehört das Grab höchstwahrscheinlich ebenfalls zum frühmittelalterlichen Gräberfeld.

Grab 36. Die Grabgrube unterschied sich mit ihrer lichten graubraunen Füllerde nur undeutlich von der Lößunterlage, so daß ihre Umrisse nicht genau bestimmbar waren. Wegen der seichten Anlegung (T. $0,1$ m) wurde sie bei der Abschürfung gestört.

Das Skelett in gestreckter Rückenlage (Frau, 40–50 Jahre). Orientierung S–N ($185^\circ-5^\circ$). Der Schädel, das linke Schienbein und die Fußknochen beider Füße wurden vom Bulldozer verschoben.

Ohne Funde.

Grab 37 (Brandgrab). Rechteckige Grabgrube mit gerundeten Ecken und ebener Sohle ($1,05 \times 2,15$ m;

T. 0,1–0,15 m). Orientierung mit der Längsachse NW–SO (330°–150°).

Vom Niveau der abgeschürften Fläche war die Füllerde der Grabgrube stark vermengt und rotbraun bis schwarzbraun gefärbt. In der Verschüttungsschicht etliche Scherben von handgefertigten Gefäßen. Die Grubensohle im zentralen Teil auf einer Fläche von etwa 0,5 × 1,4 m rotgebrannt. Die Intensität der Brennung war in der Nordwesthälfte am stärksten, wo ebenfalls die größte Konzentration der vollkommen kalzinierten Fragmente von Menschen- und Tierknochen war, und am Südostrand dieser Fläche, wo eine zweite, geringere Konzentration von Leichenbrand war (Erwachsener, nach der Grabausstattung wahrscheinlich ein Mann; Abb. 23; Taf. XVIII: 3).

1–2. Eiserne Lanzenspitze mit schmalen Blatt; L. 24,8, Br. 3,0, Dm. der Tülle 2,0. Bandartige Griffbeschläge aus Eisenblech in Bruchstücken; Dm. 1,5, Br. 0,5, D. 0,2 (am Südostrand der durchglühten Fläche; Taf. XI: 8, 9).

3. Eisenmesser in Bruchstücken, an der Klinge korrodierte Gewebereste; Br. 1,6 (in der Mitte der durchglühten Fläche; Taf. XI: 10–12).

4. Doppelkonischer Krug mit massivem übergreifendem Bandhenkel und leicht ausladendem Rand, oberhalb des Bauchknicks mit feinen Schrägkanelluren verziert. Ton: fein gemagert, graubraun bis grauschwarz; außen geglättet; H. 10,8, Mdm. 10,5 Dm. 12,8, Bdm. 6,0 (er lag bei der Südostwand der Grabgrube; Taf. XI: 13; XIV: 6).

5. Teil eines größeren handgefertigten Gefäßes. Bei der Abschürfung in bröcklige Bruchstücke zerfallen (bei der Nordostwand).

6. Eisengegenstand von unbekanntem Zweck, nur in kleinen atypischen Bruchstücken erhalten. Ausmaße nach dem Abdruck im Lehm etwa 1,5–2,0 × 8,5 (inmitten der durchglühten Fläche).

Grab 38 (Brandgrab). Grabgrube von rechteckiger Form mit gerundeten Ecken, leichter Verbreiterung im Nordteil und ebener Sohle (1,3–1,45 × 2,4 m, T. 0,25 m). Längs der Nordwand ein seichtes, 25 cm breites Gräbchen, das in 25 cm Tiefe reichte. Ein zweites paralleles Gräbchen von gleicher Breite war 30 cm tief in 0,5 m Entfernung von der Südwand. Orientierung der Grabgrube NNO–SSW (15°–195°).

Die rotbraun gebrannte Verschüttungsschicht mit kleinen Holzkohlenstückchen durchsetzt. Ungefähr in der Mitte der Grabgrube, zwischen den Gräbchen, auf ovaler Fläche von 0,6 × 1,1 m Ausmaß vollkommen und unvollkommen kalzinierte Menschenknochen konzentriert (Frau?, 20–30 Jahre). Inmitten des Gräbchens in der Südhälfte der Grabgrube ein vasenförmiges Gefäß, in dessen Nähe die Sohle stark durchglüht und mit kalzinierten Knochen überschüttet war (Abb. 24; Taf. XVIII: 1, 2).

1–2. Bruchstücke wahrscheinlich zweier Eisenmesser. Eines mit Blechhülse; L. noch 3,3, Br. 1,8. Das zweite Messer mit Griffdorn; L. noch 2,3, Br. 1,8. Klingenfragment mit abgestumpfter Spitze; L. noch 2,3, Br. 1,8 (beim Kegelhalsgefäß; Taf. XI: 14–16).

3. Kegelhalsgefäß mit Bauchknick. Ton: grob gemagert, graubraun; außen geglättet, grauschwarz, mit

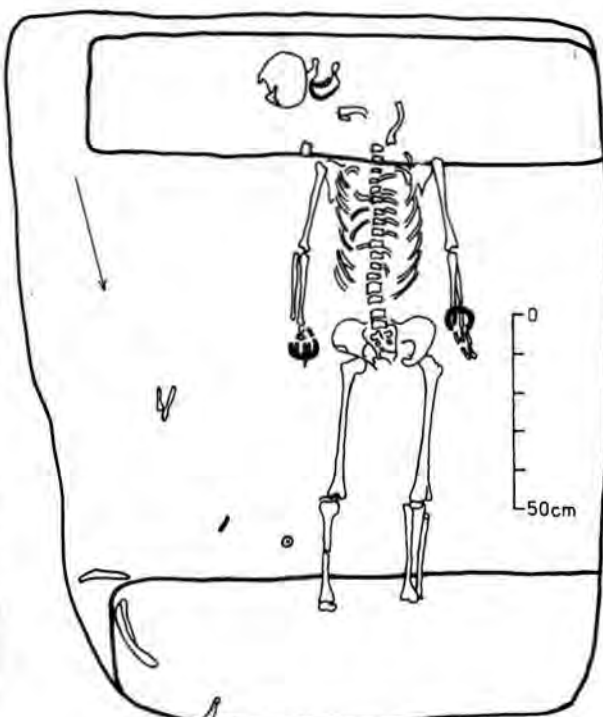

Abb. 17. Bučany. Grab 24.

Graphitierungsspuren; H. noch 30,5, Dm. des Halses 16,0, Dm. 32,0, Bdm. 12,5 (inmitten des südlichen Gräbchens; Taf. XI: 19).

4. Dünnwandige Scherbe, vermutlich von einem flaschenförmigen, auf der Scheibe nachgedrehten Gefäß mit leicht verbreitertem und schräg abgestrichenem Rand. Ton: fein geschlämmt, graubraun; außen geglättet; Mdm. ca. 20,0, D. 0,5 (Taf. XI: 17).

5. Kleine Scherbe eines handgefertigten Gefäßes mit gerundetem Rand. Ton: fein gemagert, rotbraun; Mdm. ca. 26,0, D. 1,1–1,6 (Taf. XI: 18).

Grab 39. Trapezförmige Grabgrube (1,2–1,5 × 2,5 m, T. 0,15 m). Wegen der seichten Anlegung wurde das Grab bei der Abschürfung gestört.

Das Skelett in gestreckter Rückenlage in der Osthälfte der Grabgrube (Frau, 20–30 Jahre). Der Schädel und linke Armknochen vom Bulldozer verschleppt. Orientierung SSO–NNW (170°–350°; Taf. XVIII: 4).

Ohne Funde.

Grab 40. Die Grabgrube nach der Humusabschürfung nur undeutlich als unregelmäßige Form erkennbar, die Sohle eben (ca. 0,65–0,8 × 1,8 m, T. 0,25 m). Teilweise vom Bulldozer gestört.

Das Skelett ursprünglich wahrscheinlich in gestreckter Rückenlage (Mann, 40–50 Jahre). Da die Rumpfknochen ziemlich durcheinander vermengt waren, mußte das Grab bereits früher gestört worden sein. Der Schädel vielleicht vom Bulldozer verschleppt. Orientierung SO–NW (125°–305°; Taf. XVIII: 5).

Ohne Funde.

Grab 41. Rechteckige Grabgrube mit gerundeten Ecken und ebener Sohle (1,0 × 2,2 m, T. 0,15 m).

Abb. 18. Bučany, Grab 27.

In der Mitte der Grabgrube ein an der rechten Seite liegendes Skelett mit leicht angezogenen Beinen (nach der anthropologischen Bestimmung wahrscheinlich ein Mann, 30—40 Jahre). Schädel und Rumpf teilweise bei der Humusabschürfung gestört. Der Schädel, auf der rechten Schläfe liegend, hatte die Blickrichtung nach Osten. Orientierung S—N ($185^\circ-5^\circ$). Nach der Grabausstattung eher eine Frau (Abb. 25; Taf. XVIII: 6).

1. Rundstabiger Bronzearmring mit feiner umlaufender Rippe an der Augenzeit, mit breitgeschämerten, übereinandergelegten und mit einem Niet befestigten Enden; W. 6,4, D. 0,3 (am rechten Unterarm; Taf. XI: 1).

2. Armring aus dünnem Bronzestab mit linsenartigem Querschnitt, deformiert; Br. 0,25, D. 0,15 (am rechten Unterarm; Taf. XI: 2).

3. Armring aus einem Bronzestab mit linsenförmigem Querschnitt; W. 6,3, Br. 0,3, D. 0,2 (am linken Unterarm; Taf. XI: 3).

4. Eiserner Gürtelhaken mit Scheibe, in Bruchstücken; L. noch 10,3, Dm. der Scheibe 2,5 (auf dem linken Oberschenkel; Taf. XI: 7).

5. Gegenstand aus einem Eisenstab, in der Mitte durch einen Wulst gegliedert, an einem Ende spitz auslaufend, ursprünglich vermutlich in einem Griff

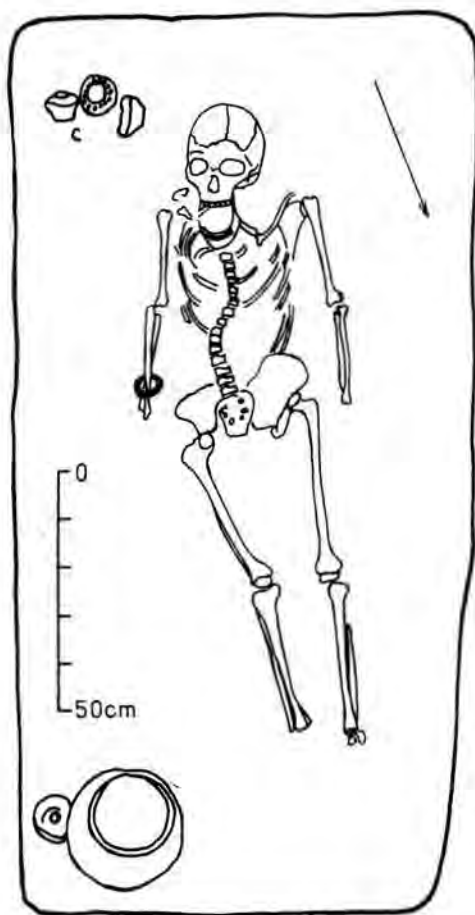

Abb. 19. Bučany, Grab 28.

aus organischer Masse eingesetzt, am anderen Ende gegabelt, mit der Schneide an der Innenseite; wahrscheinlich zum Nagelschneiden benützt, in zwei Bruchstücken; L. noch 6,9, max. Dm. 0,7 (zusammen mit Nr. 6 beim linken Ellbogen; Taf. XI: 5).

6. Eisenniet; L. 1,2, Dm. des Kopfes 1,3 (Taf. XI: 4).

7. Doppelkonischer Tonwirtel mit strahlenförmigen Rillen. Ton: fein geschlämmt, graubraun; außen graphitiert; Dm. 2,5, H. 0,9, Dm. des Loches 0,3 (links auf dem Becken; Taf. XI: 6).

8. Bruchstücke eines nicht näher bestimmbar Eisengegenstandes, der bei der Abdeckung des Grabes auseinanderfiel (auf der linken Seite des Brustkorbes).

Lesefunde. 1. Kleines Bruchstück, wahrscheinlich von einer Lanzentülle, mit einem Niet, an der Innenseite erhaltene Holzreste; L. noch 3,0, W. ca. 1,0 (Taf. V: 2).

2. Bruchstück eines Eisenmessers mit breiter Klinge (Rasiermesser?); L. noch 5,3, Br. noch 2,8 (Taf. V: 3).

3. Massiver Eisenring mit schmaler Hülse; Dm. 3,2, W. 1,0 (Taf. V: 4).

4. Miniaturgefäß mit abgebrochenem Oberteil. Ton: fein gemagert, grauschwarz, graphithaltig; H. noch 3,2, Dm. 4,0, Bdm. 2,2 (Taf. V: 5).

5. Eiförmiger Topf mit ausladendem Rand und vier Griffklappen unter der größten Weite. Ton: fein gema-

gert, graubraun; H. 30,5, Mdm. 13,5, Dm. 21,5, Bdm. 10,5 (Taf. V: 6; XIV: 4). Aufgrund der typologischen Analyse des Keramikinventars aus dem Gräberfeld dürfte der Topf aus einem Brandgrab stammen (siehe Inv. aus Grab 7).

Kritik des Quellenfonds

Das Gräberfeld mit seinen Funden repräsentiert den größten untersuchten Verband im Gebiet der Slowakei aus dem bisher wenig bekannten Zeitabschnitt, aus welchem nur einige aus vernichteten Gräbern in Stupava gerettete Funde (Eisner 1930; 1933, S. 168–170, Taf. LII: 1–7, LIII: 1–5) und einige Einzelfunde zur Verfügung standen. Die Gesamtzahl der 36 untersuchten Gräber, die zeitlich in die Späthallstatt- bis Frühlátènezeit zuweisbar sind, bildet mit Ausnahme einiger weniger Gräber, die im Nordteil des Gräberfeldes durch die Erdarbeiten kurz vor Beginn der Rettungsgrabung vernichtet wurden, ein komplettes Gräberfeld. Es ist anzunehmen, daß sich die ursprüngliche Gräberzahl um 40 herum bewegt hatte. Von den abgedeckten Gräbern wurden in der Vergangenheit oder während der Erdarbeiten 26 mehr oder weniger gestört. Davon enthielten sechs (Gräber 9, 15, 16, 36, 39 und 40) überhaupt kein Begleitmaterial, im Grab 13 wurden beim Skelett nur Tierknochen und im Grab 17 nur kleine atypische Scherben gefunden.

In Anbetracht dessen, daß das ziemlich gestörte Grab 9 übereinstimmende Orientierung und Grabgrubengestaltung mit den Gräbern 23 und 24 hatte, ist vor auszusetzen, daß es ursprünglich ebenfalls eine Ausstattung enthalten hat. Ähnlich ist bei dem gestörten Grab 13, in welchem bei dem unvollständigen Skelett eines Erwachsenen die gleiche Gattung von Fleischspeisen gefunden wurde wie in dem reich ausgestatteten Grab 19, die Annahme begründet, daß es ursprünglich ebenfalls eine Ausstattung enthalten hat. In diesem Zusammenhang sei angeführt, daß das Vorkommen von Fleischspeisenresten in beigabenlosen Gräbern auf látènezeitlichen Gräberfeldern untypisch ist (Bujna 1982, S. 363 f.). Da in den gestörten Gräbern 15 und 16 nur etliche Knochen eines Erwachsenen gefunden wurden, kann nicht eindeutig entschieden werden, ob diese Gräber ursprünglich fundlos waren. Von diesem Gesichtspunkt bleibt ebenfalls das bei

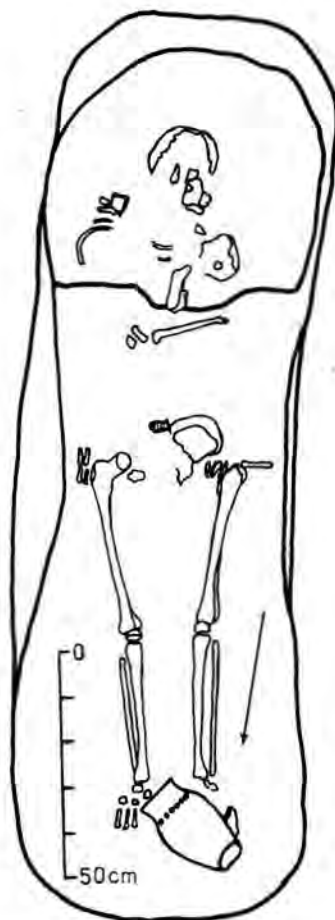

Abb. 20. Bučany, Grab 30.

Erdarbeiten vom Bulldozer vernichtete Grab 17 strittig, in welchem in der atypischen Grabgrube nur Bruchstücke der Röhrenknochen eines Kindes und mehrere kleine Scherben vorhanden waren. Die Gräber 36 und 39 wurden wegen ihrer seichten Anlegung bei der Humusabschürfung gestört und es ist nicht ausgeschlossen, daß zusammen mit den Schädeln ebenfalls die Funde vom Bulldozer weggeschafft worden sein konnten. Das Grab 40 war wahrscheinlich bereits alt gestört, etwa zwecks Ausraubung, wovon die breitgeworfenen Rumpfknochen und die unanatomische Lage der Oberschenkelknochen zeugen, wobei die Wadenbeine wie auch die Fußknochen ursprüngliche Lage hatten. Aufgrund der angeführten Umstände läßt sich nicht eindeutig die ursprüngliche Zahl der Gräber ohne Ausstattung bestimmen. Vermutlich dürften sämtliche untersuchten Gräber einst eine Grabausstattung enthalten haben, oder war die Zahl der beigabenlosen Gräber nur gering.

In 31 Gräbern waren Erwachsene bestattet, davon in sechs Gräbern Männer und in 22 Frauen. Im Falle der gestörten beigabenlosen Gräber 9, 15 und 16 ließ sich das Geschlecht des Bestatteten nicht bestimmen. In vier Gräbern waren Kinder begraben und in ein Brandgrab hatte man wahrscheinlich nur kalzinierte Tierknochen untergebracht. Im Falle zweier Skelettgräber, bei denen die anthropologische Bestimmung fraglich ist, setzen wir aufgrund der Orientierung des Bestatteten oder der Grabausstattung abweichendes Geschlecht voraus. Beim Grab 10 mutmaßen wir aufgrund der Orientierung des unvollständig erhaltenen Skelettes in O-W-Richtung, die mit der Orientierung der Frauengräber 5, 11 und 14 übereinstimmt, daß es sich um ein Frauengrab handelt. Nach der Grabausstattung von Grab 41 dürfte hier eine Frau und nicht ein Mann begraben worden sein.

Bestattungsbrauch

Anlage und Belegung des Gräberfeldes

Das Gräberfeld erstreckte sich auf einem leicht sich senkenden Plateau längs des östlichen Terrassenrandes, wo dieser sich in das Inundationsgelände zu senken begann (Abb. 3). Dank der umfangreichen flächenmäßigen Abdeckung konnte das ganze Gräberfeld untersucht werden, das eine Fläche von etwa 0,5 ha einnahm. Auf so einer Fläche hätten die 36 Gräber ohne Benützung von Maschinen wohl kaum abgedeckt werden können. Diese Tatsache hat wahrscheinlich den bisherigen ungünstigen Forschungsstand bedingt, weil bisher aus dem untersuchten Zeitabschnitt nur Einzelgräber oder kleine Gräbergruppen bekannt waren.

Die Gräber waren unregelmäßig verteilt, bildeten zwei größere Gruppierungen mit einer Gräberkonzentration im südlichen und im zentralen Teil des Gräberfeldes (Abb. 5). Dazwischen befanden sich in größeren Entfernungen weitere Gräber und im Nordteil des Gräberfeldes wiesen die Gräber in gegenseitig großen Abständen Streulage auf. Die Verfolgung bestimmter Beziehungen und Gesetzmäßigkeiten dieser Verteilung vom chronologischen und demographischen Gesichtspunkt wird erst nach der Auswertung des Grabinventars mög-

lich sein. Vorläufig skizziert es sich, daß auf dem Gräberfeld horizontale Stratigraphie mit einer Konzentration der ältesten Gräber im Nordteil und der jüngsten im Südabschnitt belegt ist.

Kennzeichnung

Mit Rücksicht darauf, daß das Areal der Fundstelle in der Vergangenheit intensiv landwirtschaftlich genutzt wurde, konnte nicht festgestellt werden, ob über den Gräbern ursprünglich Hügel aufgeschüttet waren. Da besonders im zentralen und südlichen Teil des Gräberfeldes die Gräber in kleinen Abständen voneinander konzentriert waren, scheint die Annahme ihrer Markierung mit Hügelschüttungen nicht real zu sein. Weil mehrere Gräber schon alt gestört waren und die Spuren des Eingriffs sich in der Regel auf den Oberkörper des Bestatteten beschränkten, muß irgendeine Art von Kennzeichnung angenommen werden. Am wahrscheinlichsten dürfte die Möglichkeit sein, daß über den Gräbern ein kleiner Erdaufwurf des aus dem beim Zugraben übrigbleibenden Materials angehäuft war (cf. Lorenz 1980, S. 138). Auch für das Gebiet Ostösterreichs setzt J.-W. Neugebauer (1981, S. 31) in diesem Zeitabschnitt nur Flachgräber voraus, die mit Holzpfehlen oder Steinen oberirdisch gekennzeichnet waren und in diesem Zusammenhang erwägt er über niedere Erdaufwürfe, die jedoch nicht als echte Hügel gewertet werden dürfen.

Eine oberirdische Kennzeichnung—Markierung über dem Geländeniveau mit Holzpfehlen oder einer leichten Holzkonstruktion ist bei den Gräbern 2 und 29 anzunehmen. An der Westseite des Grabes 2 erfaßten wir zwei kleinere Pfostenlöcher, doch trotz günstiger Bodenbedingungen konnte ein weiteres Pfostenlöcherpaar mit der vorausgesetzten Unterbringung parallel an der Ostseite des Grabes nicht festgestellt werden. Es ist nicht ausgeschlossen, daß in Anbetracht der geringen Tiefe der Pfostenlöcher von nur 10–20 cm vom Niveau des vom Humus abgeschürften Geländes, das zweite Paar bei der Abschürfung vernichtet worden sein konnte. Wahrscheinlich hängen mit einer oberirdischen Kennzeichnung auch die vier Pfostenlöcher zusammen, die in den Ecken des Grabes 29 erfaßt wurden (Taf. XVII: 4). Die Seichtheit der Grabgrube, nur 15 cm vom Niveau des abgeschürften Geländes, schließt die Möglichkeit aus, daß diese

Pfosten den Bestandteil einer hölzernen Grabausgestaltung gebildet haben. Außerdem würde die Größe ihrer Durchmesser von etwa 40 cm und Tiefe von 25–30 cm eher für ihre Funktion als Träger sprechen.

Grabbau

Der Großteil der Gräber hatte rechteckige Grabgruben mit senkrechten Wänden und ebener Sohle. Ihre Ausmaße bewegten sich zwischen $1-1,9 \times 2-2,5$ m, und zwar in 17 Fällen, oder zwischen $0,5-0,9 \times 1,5-1,9$ m bei 11 Gräbern. Nur bei zwei reich ausgestatteten Frauengräbern (2 und 6) überschritten die Ausmaße der Grabgruben $2 \times 2,5$ m. Die Brandgräber wiesen ebenfalls rechteckige Grabgruben mittlerer Ausmaße auf.

In acht Fällen wurde trapezförmiger Grundriß festgestellt, und zwar bei sechs Gräbern (6, 18, 21, 24, 33 und 39) mit verbreiteter Südhälfte, also beim Schädel des Bestatteten, und bei zwei Gräbern (23 und 38) mit verbreiteter Nordhälfte. Grab 23 war wahrscheinlich ausgeraubt, so daß aufgrund der postkranialen Skelettfragmente die Orientierung des Bestatteten nicht bestimmbar war, und Grab 38 wies Brandbestattungsritus auf. Mit Ausnahme des Brandgrabes 33, in welchem wahrscheinlich nur kalzinierte Tierknochen untergebracht waren, handelt es sich um Bestattungen im Alter von 18–30 Jahren, denen man immer eine Grabausstattung mitgegeben hatte. Diese kann auch bei dem gestörten Skelettgrab 39 vorausgesetzt werden.

Die Gräber, die nur 1–2 Gefäße oder überhaupt keine Gefäßbeigaben enthielten, besaßen Grabgruben kleinerer Ausmaße, vor allem was die Breite der Grabgrube betrifft. Von diesen hatten die Gräber 14, 30 und 41 eine ungewöhnlich schmale, längliche Grabgrube.

Die meisten Grabgruben waren sehr seicht, mit nur 25 cm Tiefe vom abgeschürften Geländeneiveau. In sieben Gräbern bewegte sich die Tiefe der Grubensohlen zwischen 30–50 cm und nur vier Gräber (2, 3, 5 und 6) waren 50–100 cm eingetieft. Auch wenn in Betracht gezogen wird, daß bei der Humusabschürfung eine ungefähr 50–60 cm dicke Schicht entfernt wurde, waren die Gräber aus Bučany im Vergleich zu den Flachgräberfeldern der älteren und mittleren Latènezeit relativ seicht angelegt.

Spuren einer besonderen Grabausgestaltung trafen wir nur in fünf Gräbern an. Das Grab

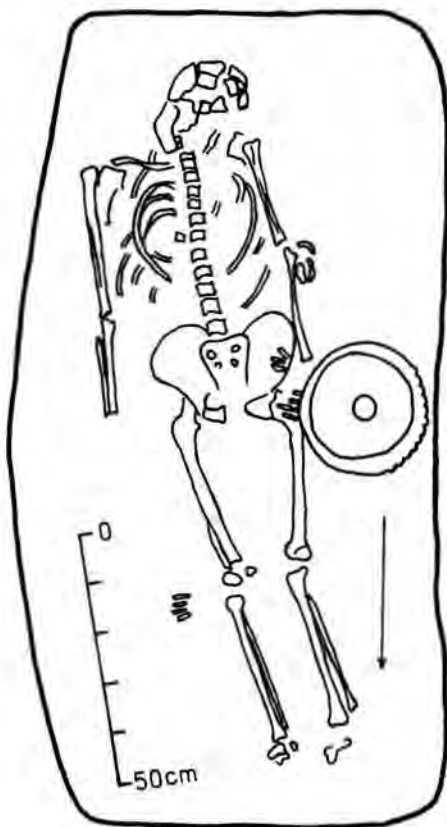

Abb. 21. Bučany. Grab 32.

2 wies außer der oberirdischen Kennzeichnung als einziges auf dem Gräberfeld eine mit Holz ausgestattete Grabgrube auf. Die 50 cm eingetieft Grabgrube besaß senkrechte Wände, die stellenweise gebrannt waren und in den Ecken bei der Ostwand deutliche halbkreisförmige Ausläufer hatten (Abb. 6; Taf. XV: 1). In dem rotgebrannten Lehm von den Wänden wie auch in den Ecken fanden sich verkohlte Holzreste. Nach der erhaltenen Dicke des verkohlten Holzes besaß die Grabgrube wahrscheinlich eine Balkenkonstruktion, die in den Ecken gekreuzt waren, wie es die sog. Ausläufer belegen. Durch die Holzkonstruktion wurde der Raum dieser größten Grabgrube von 2,5 m Breite und 3,6 m Länge auf die Ausmaße $2,2 \times 3,3$ m geschnitten. Trotz der erkennbaren Verbrennung der Holzkonstruktion, der Durchglühung der Wände wie auch der Füllerde, die mit Asche, Holzkohlenstückchen und gebrannten Lehmbrocken vermengt war, beobachteten wir auf der Grubensohle keine ausgeprägteren Brandspuren. Das Grabinventar trug ebenfalls keine Brandspuren und nur Teile der Femoren des Skelettes waren stellenweise zum Teil kalziniert. Da das Skelett der jungen Frau den

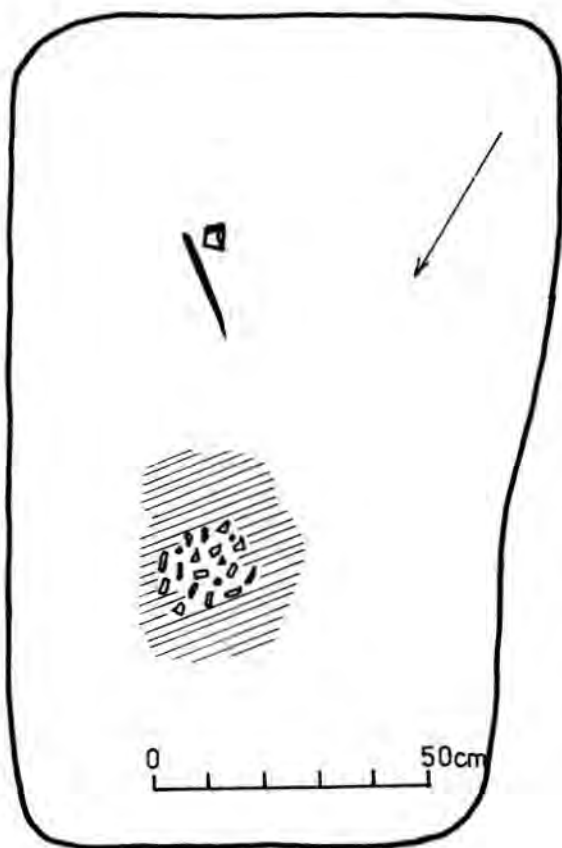

Abb. 22. Bučany. Grab 33.

Rumpfbortteil, den Schädel und linken Arm teilweise gestört hatte und bei der Erschließung des Grabes bei der Bestatteten nur zwei Bronzearmringe gefunden wurden, was mit der hohen Gefäßzahl wie auch mit den großen Ausmaßen und der aufwandreichen Grabgrubenausgestaltung kontrastiert, wurde das Grab wahrscheinlich schon in der Vergangenheit ausgeraubt. Weil das Grab 2 während des raschen Fortschreitens der Erdarbeiten abgedeckt wurde, gleich in den ersten Tagen der begonnenen Rettungsgrabung, ohne Anwesenheit eines Fachmannes, fehlen detailliertere Geländebeobachtungen. Aufgrund der angeführten Fundumstände kann nicht festgestellt werden, ob es zum Verbrennen der Holzkonstruktion absichtlich während des Bestattungsrituals oder nach einem bestimmten Zeitabstand kam, etwa im Zusammenhang mit der abermaligen Öffnung der Grabkammer.

In den Gräbern 9, 23, 24 und 38 waren an der Innenseite der kürzeren Wände Gräbchen eingetieft. Dabei hatten das Männergrab 23 und das Frauengrab 24, in denen junge Individuen mit reicher Ausstattung lagen, übereinstimmende Orientierung, Form und Grabgru-

benausgestaltung und waren unweit voneinander situiert. Im Grab 23 waren die Gräbchen von 30 cm Breite längs der ganzen Länge der Kurzseiten bis zu einer Tiefe von 20–25 cm ausgehoben, also etwa 10–15 cm unter das Niveau der Grubensohle (Taf. XVI: 5). Dieses Grab wurde wahrscheinlich beim Ausrauben und dann abermals bei der Humusabschürfung gestört. Im Grab 24 waren die gleich breiten Gräbchen bis 40 cm tief ausgehoben, also etwa 20 cm unter das Niveau der Grubensohle, jedoch nicht in der ganzen Breite der Grabgrube, sondern nur in 1,25 m Länge von der Westwand (Abb. 17; Taf. XVI: 6). Das Frauenskelett lag in gestreckter Rückenlage, der Schädel war umgedreht und in das Gräbchen bei der Südwand hinabgefallen, jedoch nicht ganz auf dessen Sohle, sondern etwa 15 cm darüber. Die Beine waren in den Knien leicht gebogen und die Enden der Schien- und Wadenbeine lagen auf der Gräbchensohle bei der Nordwand, die Fußknochen wurden nicht gefunden. Aus angeführten Beobachtungen geht hervor, daß das südliche Gräbchen mit organischem Material, auf welchem ursprünglich der Kopf der Toten geruht hatte, ausgefüllt gewesen sein mußte.

Das weitere Skelettgrab 9 mit übereinstimmender Orientierung und Grabgrubengestaltung, jedoch ohne Ausstattung, hatte Gräbchen von 30 cm Breite längs zweier Drittel der Kurzseiten ausgehoben. Das nördliche Gräbchen war bis zu 30 cm Tiefe in 1,1 m Länge von der Westwand ausgehoben und das südliche bis zu 25 cm Tiefe in gleicher Länge, jedoch von der Ostwand. Die Grabgrube war abermals sehr seicht, nur 15 cm unter das Niveau des abgeschürften Geländes reichend, und das Grab wurde wahrscheinlich ausgeraubt und ebenfalls bei der Entfernung der Ackerkrume gestört.

Im Brandgrab 38 waren seichte Gräbchen ausgehoben, nur 5 cm unter das Niveau der Grubensohle, von der Innenseite der nördlichen Kurzwand und in 0,5 m Entfernung von der Südwand (Abb. 24; Taf. XVIII: 2). Die Grabgrube wies jedoch abweichende Orientierung von den vorangehenden drei Skelettgräbern auf und das Grab lag vereinzelt am nördlichen Gräberfeldrand.

Orientierung

In den meisten Gräbern waren die Toten mit dem Kopf ungefähr nach Süden orientiert. Die

häufigste Abweichung, in 16 Fällen, war nach Westen; davon wiesen acht Skelettgräber (2, 6, 8, 9, 15, 18, 24 und 28) 10° – 15° Abweichung auf. Übereinstimmende Orientierung hatte ebenfalls das Brandgrab 38. Mit Ausnahme des Grabes 18, in welchem ein junger Mann mit Bewaffnung bestattet war, und den zwei gestörten Gräbern 9 und 15, bei denen die Geschlechterbestimmung nicht möglich war, handelt es sich um Frauenbestattungen. Drei weitere Gräber hatten eine größere Abweichung in den Grenzen zwischen 25° – 35° . Im Falle der Gräber 22 und 29 handelt es sich um Frauenbestattungen, im Grab 23 lag abermals ein junger Mann mit Bewaffnung. Wenn auch die Orientierung des Skelettes im Grab 23 in Anbetracht der erheblichen Störung nicht bestimmt werden konnte, war die Grabgrube ähnlich orientiert und sogar so wie das unweit untergebrachte Frauengrab 22 ausgestaltet. Die Skelettgräber 21, 27, 36 und 41 und die Grabgrube des Brandgrabes 7 hatten die übereinstimmende Orientierung beinahe S-N, nur mit 5° Abweichung nach SW. In vier von diesen Gräbern lagen Frauen und im Grab 27 ein Kind, jedoch mit typischer Frauenausstattung.

Weitere 12 Gräber wiesen eine größere oder kleinere Abweichung nach Osten auf. Bei den drei Frauengräbern 30, 32 und 37 betrug die Abweichung 10° und beim Kindergrab 4 etwa 15° . Das nahe beieinander untergebrachte Frauengräberpaar 10 und 14 hatte die übereinstimmende Orientierung OSO-WNW, auch das zweite unweit voneinander situierte Frauengräberpaar 5 und 11 war übereinstimmend O-W orientiert. Das Frauengrab 13 und das Männergrab 40 hatten die gleiche Orientierung SO-NW. Ähnlich ausgerichtet waren auch die Grabgruben der Brandgräber 33 (wahrscheinlich Tier) und 37 (wahrscheinlich Mann). Das einzige Grab 31 enthielt ein Frauenskelett mit der Orientierung des Schädels nach NW.

Bei den restlichen sechs Skelettgräbern ließ sich wegen der starken Störung nicht die genaue Orientierung der Bestatteten feststellen, jedoch die Grabgruben waren ungefähr S-N ausgerichtet.

Es kann konstatiert werden, daß die grundlegende Orientierung der Bestatteten auf dem Gräberfeld von Bučany in S-N-Richtung mit der überwiegenden Orientierung der keltischen Gräber aus der älteren und mittleren Latène-

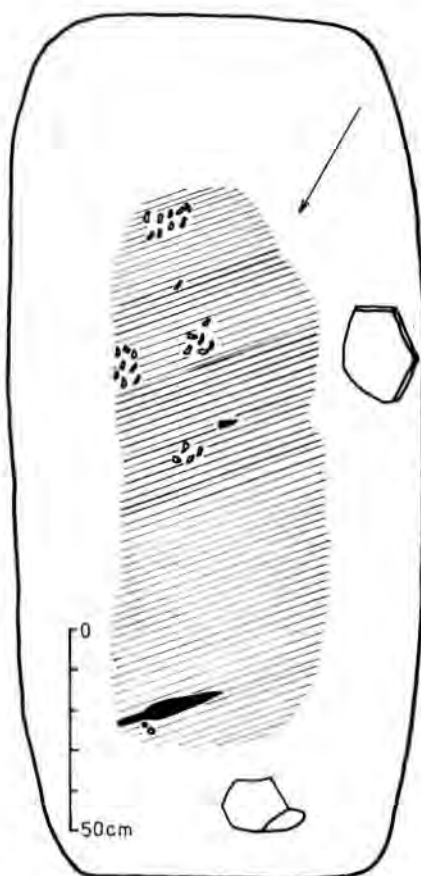

Abb. 23. Bučany. Grab 37.

zeit in der Slowakei übereinstimmt. Ein gewisser Unterschied besteht nur in der Abweichung von dieser grundlegenden Achse, weil auf dem Gräberfeld von Bučany mit größerem Anteil die Abweichung nach SW vertreten ist, während auf den jüngeren keltischen Gräberfeldern die Abweichung nach SO vorherrscht (cf. Bujna 1982, S. 377, 382, 384, 392).

Bettungsart der Toten

In den meisten Skelettgräbern hatten die Bestatteten gestreckte Rückenlage, parallel mit der Längsachse der Grabgrube. In Gräbern mit Keramikbeigaben lag das Skelett gebräuchlich in der Westhälfte und die Gefäße an seiner rechten Seite, also in der Osthälfte der Grabgrube. Im Falle der O-W orientierten Gräber 5 und 11 befand sich das Skelett in der Südhälfte und die Gefäße waren abermals an seiner rechten Seite, also in der Nordhälfte der Grabgrube. In den Gräbern 22 und 32 mit abweichender Lage der Gefäße, und zwar an der linken Seite der Bestatteten, demnach im Westteil der Grabgrube, lagen die Skelette längs der Diagonale der Grabgrube. In den Männergräbern 18 und 19 ruhten die Bestatte-

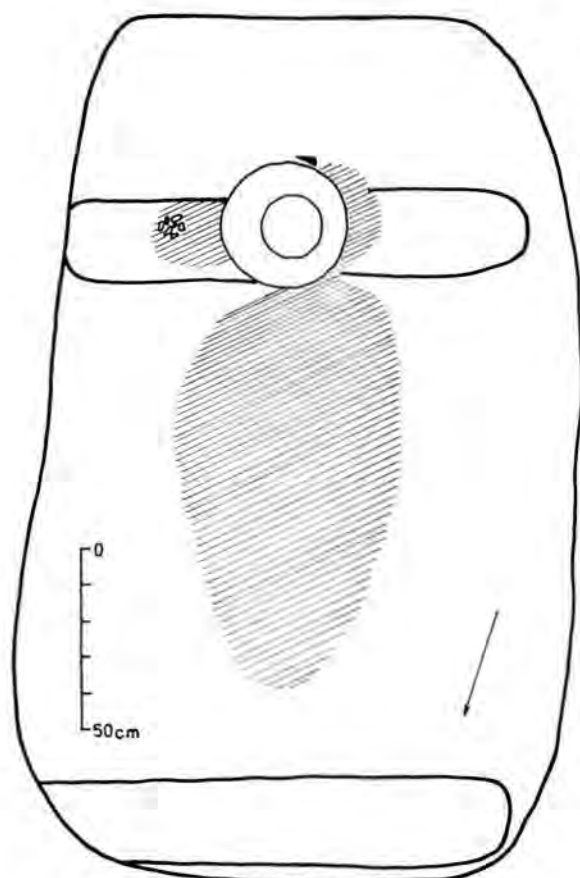

Abb. 24. Bučany. Grab 38.

ten mit dem Kopf auf dem rechten Schläfenbein, also mit der Blickrichtung nach Osten. Im Frauengrab 11 hatte die Bestattete das rechte Bein leicht gebogen und an den Fragmenten des Hinterhauptknochens wurden Spuren von gewaltsamer ursprünglicher Spaltung konstatiert. Im Grab 24 mit den an der Innenseite der kürzeren Wände ausgehobenen Gräbchen hatte der Kopf der Bestatteten ursprünglich auf einer organischen Ausfüllung des südlichen Gräbchens gelegen und die leicht in den Knien gebogenen Unterschenkel auf der Sohle des nördlichen Gräbchens. Einer besonderen Bettung des Skelettes, und zwar an der rechten Seite mit leicht gewinkelten Beinen, begegneten wir nur im Skelettgrab 41, in welchem die Tote vermutlich eine Frau war. Das Grab befand sich separiert beim nördlichen Gräberfeldrand.

Im Grab 6 war südlich vom Schädel der jungen, in gestreckter Rückenlage bestatteten Frau ein Säuglingsskelett untergebracht.

In sämtlichen vier Brandgräbern war der Leichenbrand ungefähr in die Mitte der Grab-

grube auf eine beiläufig ovale Fläche geschüttet, die Spuren von Durchglühung trug. Mit dem Bestattungsritus wie auch mit dem Grabinventar unterscheiden sich diese Gräber von den Skelettgräbern. Ihre Grabgruben hatten jedoch übereinstimmende Form und Orientierung mit den Skelettgräbern und das Grab 38 sogar eine ähnliche Grubenausgestaltung wie die Skelettgräber 9, 23 und 24; auch mit ihrer Lage bilden die Brandgräber einen Bestandteil des Gräberfeldes.

Störung der Gräber

Von der Gesamtzahl der 36 untersuchten Gräber wurden in der Vergangenheit oder während der Erdarbeiten 26 gestört. Diese hohe Zahl hängt teils mit der geringen Tiefe der meisten Grabgruben zusammen, teils mit der Benützung von Mechanismen bei der Abschürfung der Ackerkrume. Wahrscheinlich waren 19 Gräber schon alt gestört, entweder zwecks Aushebung des Grabinventars oder aus rituellen Gründen. Bei mehreren Gräbern läßt sich ein solcher Eingriff bloß voraussetzen, weil die Seichtheit der Grabgruben und ihre abermalige Störung während der Erdarbeiten die Verfolgung der Spuren des Eingriffes im Zusammenhang mit der Graböffnung nicht ermöglichten. Spuren von Grabraub ließen sich am ausgeprägtesten in den Gräbern 19, 23, 29 und 40 beobachten. In den meisten von ihnen war der Oberkörper der Bestatteten breitgeworfen, vor allem die Rumpfgegend. Die Rumpfknochen befanden sich verstreut, oftmals sogar zwischen den Knochen der unteren Gliedmaßen, was teils davon zeugt, daß das ganze Grab geöffnet worden war — zumindest im Raum des Skelettes, weil die Gefäße durch diesen Eingriff nicht gestört waren —, teils davon, daß zur Zeit der Graböffnung das Muskelgewebe bereits vermodert war, da die Knochen einzeln an verschiedenen Stellen disloziert waren. Die Gräberstörung zwecks Hebung des Grabinventars ist eine auf latènezeitlichen Gräberfeldern verhältnismäßig häufig anzutreffende Erscheinung (cf. Bujna 1982, S. 315 f.).

Lage des Grabinventars.

Trachtzubehör

Ringschmuck. In vier Skelettgräbern waren Frauen mit Bronzearmringen an beiden Unterarmen bestattet. In den Gräbern 2, 6 und 11 liegt der gebräuchlichste Armringtyp auf dem Gräberfeld vor — ein Ring aus dünnem

Bronzestab, entweder glatt oder mit feiner umlaufender Rippe verziert, und im Grab 24 waren es hohle Ringe aus Bronzeblech. Zu diesen vier Gräbern kann das Brandgrab 7 zugerechnet werden, in welchem ebenfalls zwei Armringe, jedoch von abweichendem Typ waren. Die im Grab 41 bestattete Frau besaß an beiden Unterarmen je einen geschlossenen Bronzering und außerdem auf dem rechten Unterarm einen dritten Ring mit breitgehämmerten übereinandergreifenden und vernieteten Enden. In diesem Zusammenhang verweisen wir auf die bereits angeführte abweichende Lage dieser Frauenbestattung.

Je einen Armring, und zwar auf dem rechten Unterarm, hatten die Bestatteten in den Gräbern 21, 28 und 31. In den ersten beiden Gräbern handelt es sich abermals um den gebräuchlichsten Typ, im Grab 31 war es ein Typ aus massiverem, an der Außenseite facettiertem Bronzestab. In dem reich ausgestatteten Kindergrab 27 wurde ein Bronzearmring des gebräuchlichen Typs am linken Unterarm, wahrscheinlich zusammen mit einem eisernen Stabarmring gefunden, der nur in kleinen Bruchstücken erhalten blieb. Während die Gräber mit übereinstimmendem Armringpaar zu den am reichsten ausgestatteten Frauengräbern auf dem Gräberfeld gehören, enthielten die Frauengräber mit nur einem Armring eine geringere Zahl von Gewandzubehör oder keramischen Beigaben.

Ein Beinring kam nur in einem Grabe vor, in dem vernichteten Grab 1; zu diesem vereinzelter Exemplar gehört zweifellos der zweite übereinstimmende Ring, der aus dem Grab noch vor der Grabung gehoben wurde.

Fibeln. Man fand sie in acht Gräbern. In dreien (1, 5 und 6) waren es Eisenexemplare und in fünf (4, 11, 14, 18 und 27) Bronzeexemplare, jeweils nur zu je einem Stück. Mit Ausnahme der beiden Kindergräber 4 und 27 und des Kriegergrabes 18 waren in den übrigen Gräbern Frauen bestattet. Da der Großteil dieser Gräber gestört war, ließ sich die ursprüngliche Lage der Fibeln in den Gräbern nicht verfolgen. Wahrscheinlich befand sich die Fibel in funktioneller Lage im Kindergrab 4 — auf dem rechten Arm, im Frauengrab 11 — auf dem Brustbein, während sie im Kindergrab 27 bei der linken Hand zusammen mit der größten Bernsteinperle untergebracht war.

Gürtelbestandteile. Eiserner Gürtelschließen

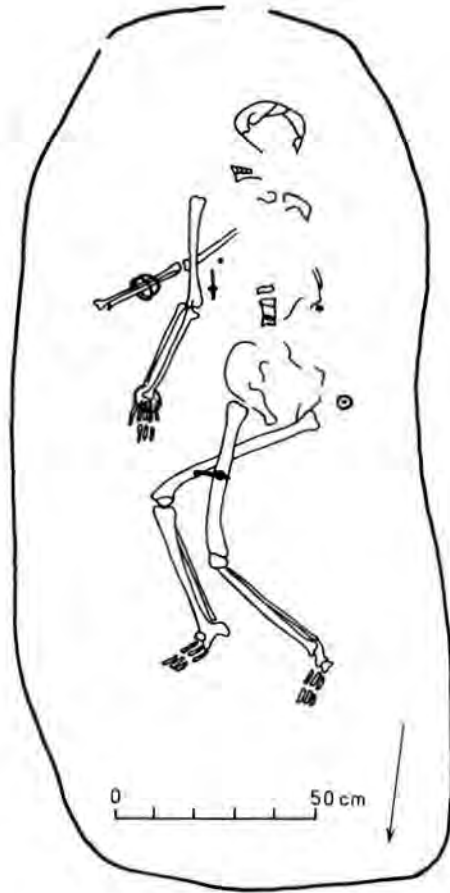

Abb. 25. Bučany. Grab 41.

kamen in neun Gräbern vor, in denen erwachsene Frauen oder in zwei Fällen junge Individuen im Alter von 9—15 Jahren bestattet waren. In den Gräbern 6 und 41, die wahrscheinlich in die ältere Belegungsphase des Gräberfeldes entfallen, war der Typ einer hakenförmigen Gürtelschließe vertreten, in den Gräbern 5, 11, 20, 21, 24, 27 und 30 war es der Typ einer kästchenförmigen Gürtelschließe, der chronologisch bis in die jüngere Phase fortbestand. In den meisten Gräbern wurden die Gürtelschließen in der üblichen funktionellen Lage in der Beckengegend gefunden. Nur im Grab 21, in welchem die Bestattete bloß einen Armring besaß, lag die Gürtelschließe im oberen Teil der linken Brustkorbhälfte und im Grab 24 mit dem vereinzelter Armringtyp dicht oberhalb des rechten Armes.

In weiteren drei Gräbern (5, 18 und 19) kamen massive Eisenringe von Gürteln vor. Im Frauengrab 5 hatten sie rechteckigen Querschnitt und waren in Kombination mit einer Gürtelschließe, die auf dem Kreuzbein gefunden wurde, während die Ringe nebeneinander auf der linken Beckenhälfte lagen. Im gestör-

ten Männergrab 19 wurden ebenfalls zwei Eisenringe gefunden, jedoch mit gerundeterem Querschnitt, sie lagen bei der rechten Hand. In Anbetracht der Funktion eines Gürtels im Männergrab ist anzunehmen, daß der erwachsene Mann aus Grab 19 ursprünglich wahrscheinlich mit einem Schwert bestattet war. In dem gestörten Kriegergrab 18 fand sich bloß ein Eisenring ovalen Querschnittes unweit des rechten Knies. Da bei dem Ring ebenfalls einige Rippen gefunden wurden, ist es leicht möglich, daß er sich in sekundärer Lage befand.

Ein Eisenring von linsenförmigem Querschnitt und größerem Durchmesser als die Ringe aus den vorangehenden Gräbern befand sich im Grab 8 auf dem Becken der bestatteten Frau. Der Ring weist an einer Stelle Abnutzungsspuren vom Anhängen auf und diente wahrscheinlich als Gürtelbestandteil. Bruchstücke eines ähnlichen Eisenrings mit flachem rechteckigem Querschnitt lieferte das Brandgrab 7. Mit Rücksicht darauf, daß es sich um ein Brandgrab mit abweichendem Grabinventar wie bei den Skelettgräbern handelt, ist die Funktion dieses Ringes nicht ganz eindeutig.

Bewaffnung

Eine Waffe enthielten nur vier Gräber. Der im Grab 18 bestattete junge Mann besaß Schwert und Lanze. Das in der Scheide stekende Schwert mit abgebrochenem und fehlendem Unterteil lag in atypischer Lage quer hinter dem Schädel. Da das Grab bereits alt gestört war, wovon die breitgeworfenen Rumpfknochen zeugen, kann nicht entschieden werden, ob das Schwert als entwertet in diese Lage absichtlich abgestellt wurde. Es ist nicht ausgeschlossen, daß es zur Entwertung und Brechung des Schwertes im Kampf gekommen sein konnte und die schon unbrauchbare Waffe in dieser unfunktionellen Lage untergebracht wurde. In Anbetracht des Umstandes, daß die eiserne Lanzenspitze wie auch der röhrenförmige eiserne Griffbeschlag in ursprünglicher Lage gefunden wurden — längs der linken Körperhälfte des Bestatteten — kann vorausgesetzt werden, daß es zur Öffnung des Grabes und Breitwerfung der Rumpfpattie nicht zwecks Ausraubung, sondern wahrscheinlich aus rituellen Gründen gekommen ist.

Das gestörte Grab 23 mit dem jungen Individuum von näher unbestimmtem Geschlecht dürfte ursprünglich etwa wohl ebenfalls ein

Schwert enthalten haben, wovon die Bruchstücke eines röhrenförmigen Eisenblechbeschlages zeugen, die nach den Ausmaßen höchstwahrscheinlich der Randbeschlag einer Schwertscheide waren. Außerdem fand sich im Grab auch eine eiserne Lanzenspitze und eine zweiteilige Eisentrense.

Zwei weitere Gräber, das gestörte Skelettgrab 3 und das Brandgrab 37, enthielten von Bewaffnung nur eiserne Lanzenspitzen.

Beigaben

Unter dem Begriff Beigaben verstehen wir jene Gegenstände der Grabausstattung, die nicht direkt mit der Bekleidung oder dem Schmuck des Toten zusammenhängen, also Gegenstände des täglichen Gebrauchs, Toilettengegenstände, Gefäße und Fleischspeisen.

Gegenstände in der Funktion eines Amuletts. In einem einzigen Grab auf dem Gräberfeld fand sich ein Halsband — im Grab 6 —, in welchem eine junge Frau zusammen mit einem Säugling bestattet war. Es war aus Bronzeblechröhren angefertigt, die auf dem Brustkorb gefunden wurden. In Anbetracht der Fundzusammenhänge — Frauenbestattung samt Säugling — ist bei diesem Schmuck auch apotropäische Funktion anzunehmen. Auf dem Kreuzbein der Frau in diesem Grabe befanden sich zwischen den Bernsteinperlen eine durchbohrte Bärenkralle und ein Bronzering mit übereinandergreifenden, vernieteten Enden. Nach dem kleinen Durchmesser von nur 4 cm liegt wahrscheinlich ein Kinderarmring vor. Die angeführte Gruppe von Gegenständen hat man in das Grab in der Funktion eines Amuletts abgestellt.

Bernsteinperlen kamen auch in den Gräbern 1, 27 und 30 vor: im Kindergrab 27 drei Perlen, abermals in besonderer Lage — die größte bei der linken Hand und zwei kleinere unweit des linken Fußes, und im Frauengrab 30 lagen die kleinen Bernsteinperlen auf der unteren Körperhälfte breitgestreut. In allen drei Fällen handelt es sich nach den Fundzusammenhängen nicht um Schmuck, sondern liegen mit größter Wahrscheinlichkeit Beigaben — Amulette vor.

Eine Glasperle fand sich nur im Grab 27, aufgezogen auf dem Bruchstück eines Eisenrings, wahrscheinlich Armring, bei der linken Hand. Nach den Fundzusammenhängen ist also wiederum die gleiche Funktion wie bei den Bernsteinperlen vorzusetzen.

Gegenstände des täglichen Gebrauchs. Ein Messer kam in 13 Gräbern vor, wobei der Messertyp mit hülsenartigem Griffbeschlag nur in den Brandgräbern 7 und 38 vertreten war. Sofern im Grab Tierknochen gefunden wurden, befand sich das Messer in ihrer Nähe (Gräber 6, 8, 11, 14, 18, 24 und 27). In der Gesamtzahl der Gräber mit dem Vorkommen eines Messers sind nur vier Männergräber vertreten, dabei enthielten die Gräber 18, 23 und 37 eine Waffe, das Grab 10 war stark gestört und von der Ausstattung erhielt sich nur das Messer. Tonwirtel befanden sich nur in vier Frauengräbern (24, 28, 29 und 41) und im Kindergrab 27.

Toilettengegenstände. Diese Gegenstände gehören zur seltenen Gattung der Grabausstattung. Im Grab 41, in welchem wahrscheinlich eine Frau bestattet war, und zwar in der besonderen Lage an der rechten Seite, fand sich beim linken Ellbogen ein eiserner Nagelbeschneider und aus dem vernichteten Grab 1 stammt ein Eisengegenstand, bei welchem ebenfalls die Funktion eines Toilettengegenstandes anzunehmen ist.

Gefäßbeigaben. Ähnlich wie für die südwestslowakischen keltischen Gräberfelder aus der älteren und mittleren Latènezeit ist ebenfalls für das Gräberfeld von Bučany das Vorkommen von Keramikbeigaben ein typisches Merkmal, und zwar vorwiegend eine höhere Gefäßzahl im Grab. Von den 36 untersuchten Gräbern kamen Keramikbeigaben in 23 Gräbern vor.

Am häufigsten ist eine unpaarige Gefäßzahl belegt, nämlich fünf oder drei Stück in einem Grab. Eine Kollektion von fünf Gefäßen fand sich in vier Frauengräbern (2, 6, 8 und 28) und in zwei Männergräbern (3 und 23). Die formenkundliche Vertretung der einzelnen Gefäße in diesen Gräbern war nachfolgend: eine Henkeltasse oder eine Schale mit Omphalos, ein kleines Gefäß (H. bis zu 10 cm), ein flaschenförmiges Gefäß (H. um 20 cm) oder eine größere Schüssel, eine Linsenflasche, ein großes Kegelhalsgefäß (H. um 30 cm) oder Terrine und der Teil eines großen dickwandigen Gefäßes, gewöhnlich dessen Unterteil. Eine Ausnahme bildete die Kollektion der fünf Gefäße aus dem Frauengrab 28, in welcher zusammen mit der kleinen handgefertigten Schüssel und dem großen flaschenförmigen Kegelhalsgefäß weitere drei kleine Gefäße vertreten waren,

das übrige Grabinventar war ärmllicher. Im Grab 6, in welchem eine Frau mit dem Säugling bestattet war, befand sich hinter dem Schädel der Frau bei dem Säuglingsskelett noch ein sechstes Gefäß — eine größere Schale.

Etwas verschiedenartiger ist die Formenvertretung der Gefäßbeigaben in Gräbern mit drei Gefäßen. In den reich ausgestatteten Frauengräbern 5 und 11, im Kriegergrab 18 und im gestörten Männergrab 19 waren folgende Formen vertreten: eine Henkeltasse oder Schale mit Omphalos, ein großes flaschenförmiges Kegelhalsgefäß und ein mittelgroßes flaschenförmiges Gefäß oder der Teil eines dickwandigen Gefäßes. In den übrigen Gräbern mit drei Gefäßen (21, 22, 24 und 38) erschien keine Henkeltasse oder kleine Schale mit Omphalos, und in der Keramikkollektion waren diese Formen vertreten: ein mittelgroßes Gefäß oder eine

Abb. 26. Bučany. Frühlatènezeitliche Bronzefibeln.
1 — Grab 11; 2 — Grab 27; 3a, b — Grab 18.

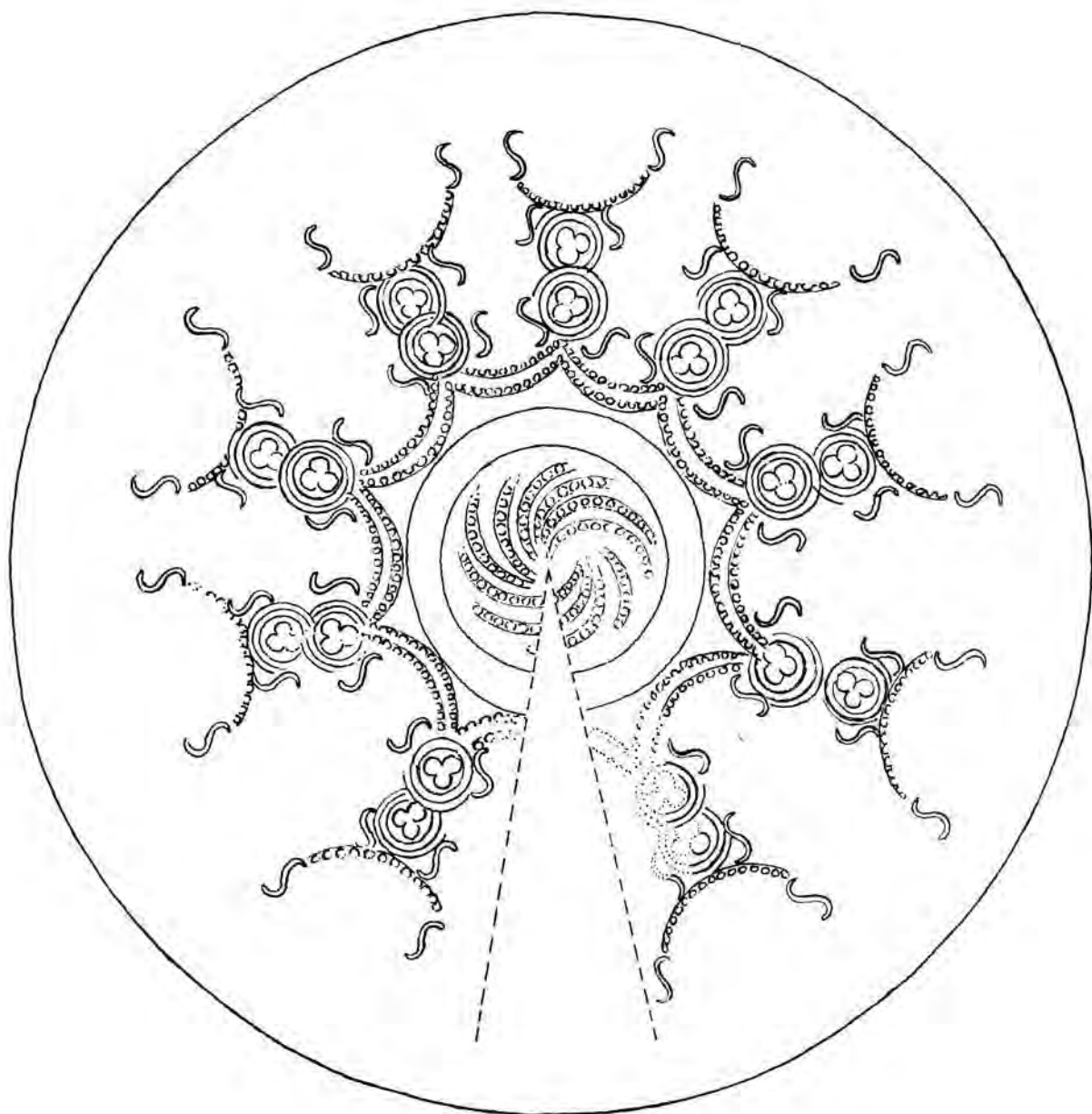

Abb. 27. Bučany. Stempelverzierung an der Innenseite der Schale aus Grab 27. Maßstab 1:1.

größere Schüssel, ein großes Kegelhalsgefäß und abermals der Teil eines dickwandigen Gefäßes.

Das reich ausgestattete Kindergrab 27 enthielt die untypische Zahl von vier Gefäßen, drei von ihnen in der Zusammensetzung: Schale mit Omphalos, eine größere Schüssel und Terrine in der üblichen Art rechts von den Füßen und das vierte kleine Gefäß links vom Arm. In weiteren zwei Kindergräbern (4 und 17) fand man nur kleine Scherben in der Verschüttungsschicht der Grabgrube, dabei im Grab 4 wahrscheinlich von drei verschiedenen Gefäßen.

Das Skelettgrab 30 und die Brandgräber 7 und 37 enthielten je zwei Gefäße: ein situlaförmiges Gefäß oder ein großes Kegelhalsgefäß bzw. Krug und den Unterteil oder Scherben eines dickwandigen Gefäßes.

Ein Gefäß — Schale — enthielten die Skelettgräber 31 und 32, und im Brandgrab 33 befanden sich nur Scherben eines großen dickwandigen Gefäßes.

In den Gräbern mit fünf Gefäßen waren diese längs der Langseite der Grabgrube abgestellt, an der rechten Seite des Bestatteten. Im Grab 28 mit der eigenständigen Formenvertretung der Gefäße waren diese ebenfalls abwei-

chend in der Grabgrube verteilt, und zwar drei kleine Gefäße rechts vom Schädel und eine Schüssel mit dem flaschenförmigen Kegelhalsgefäß rechts von den Füßen. In den Gräbern mit drei Gefäßen waren diese entweder rechts von den Beinen oder rechts vom Schädel und Arm abgestellt. Nur in den Gräbern 22 und 32 befanden sich die Keramikbeigaben an der linken Seite der bestatteten Frauen. Im Skelettgrab 30, das nur ein Gefäß enthielt, befand sich dieses auf den Füßen der Bestatteten.

Fleischbeigabe, Tierknochen als einziger erhaltener Beleg über Speisen wurden in zehn Skelettgräbern und in zwei Brandgräbern angetroffen. Im dritten Brandgrab (33) hatte man wahrscheinlich nur kalzinierte Tierknochen untergebracht, es ist deshalb fraglich, ob es sich in diesem Falle um den Bestandteil von Grabausstattung oder eine Tierbestattung handelt.

Die am häufigsten belegte Gattung war Ziege/Schaf, deren Knochen in acht Frauengräbern, in einem Kindergrab, jedoch mit reicher, für eine Frau charakteristischer Ausstattung, und in einem Männergrab zusammen mit Haushuhnknochen vorkamen. Im Kriegergrab 18, als im einzigen auf dem Gräberfeld, waren Knochen von Rind und Hase untergebracht. In dem gestörten, wahrscheinlich Frauengrab 13 befanden sich nur Haushuhnknochen. In keinem einzigen Grab erfaßten wir Knochen des Schweines, das eine charakteristische Gattung von Fleischbeigaben in Gräbern auf den keltischen Flachgräberfeldern darstellt.

Die Tierknochen lagen frei auf der Gruben-

sohle, gewöhnlich an der rechten Seite der Bestatteten, wo am häufigsten auch die Keramikbeigaben abgestellt waren. In sieben Gräbern lag unweit der Tierknochen ein Messer.

Tab. 1. Übersicht der Tierknochenfunde in den einzelnen Gräbern (nach Ambros 1980, S. 21 f., Tab. 1).

Grab	Ziege/Schaf	Haus- huhn	Rind	Hase
5	●			
6	●			
8	●			
11	●			
14		●		
13	●			
18			●	●
19	●	●		
24	●			
27	●			

Im Grab 6, mit der Bestattung von Frau und Säugling, waren die Tierknochen hinter dem Schädel der Frau zusammen mit dem Säuglingsskelett, einer größeren Schüssel und einem Messer abgestellt. Nur im Frauengrab 14 ohne Keramikbeigaben befanden sich die Tierknochen zusammen mit dem Messer beim linken Oberschenkel.

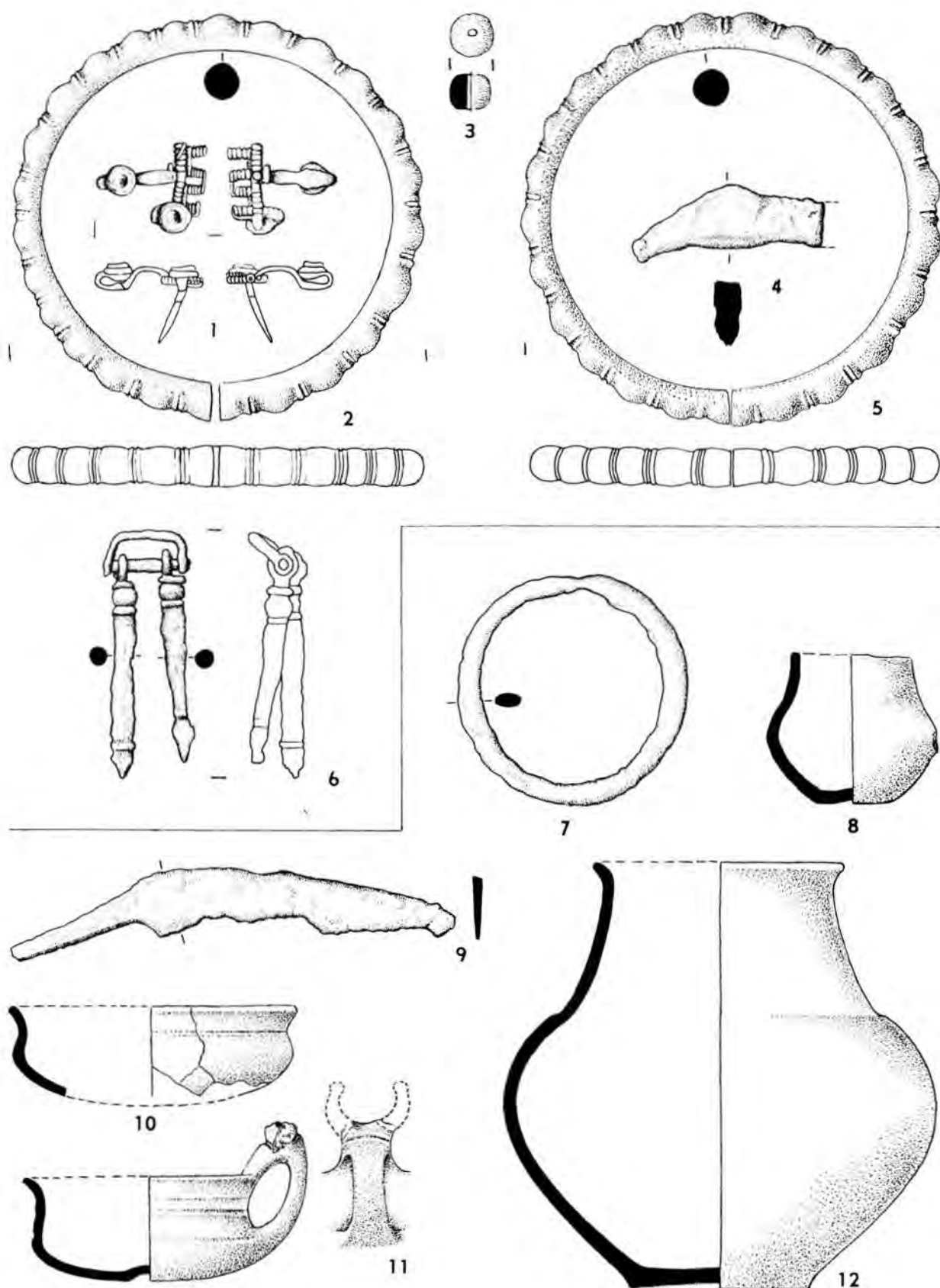
* * *

Die typologische und chronologische Klassifikation des Grabinventars wie auch die Auswertung des Gräberfeldes in breiteren Zusammenhängen werden im Rahmen einer Studie zur Frage der Stufe LT A in der Westslowakei publiziert werden.

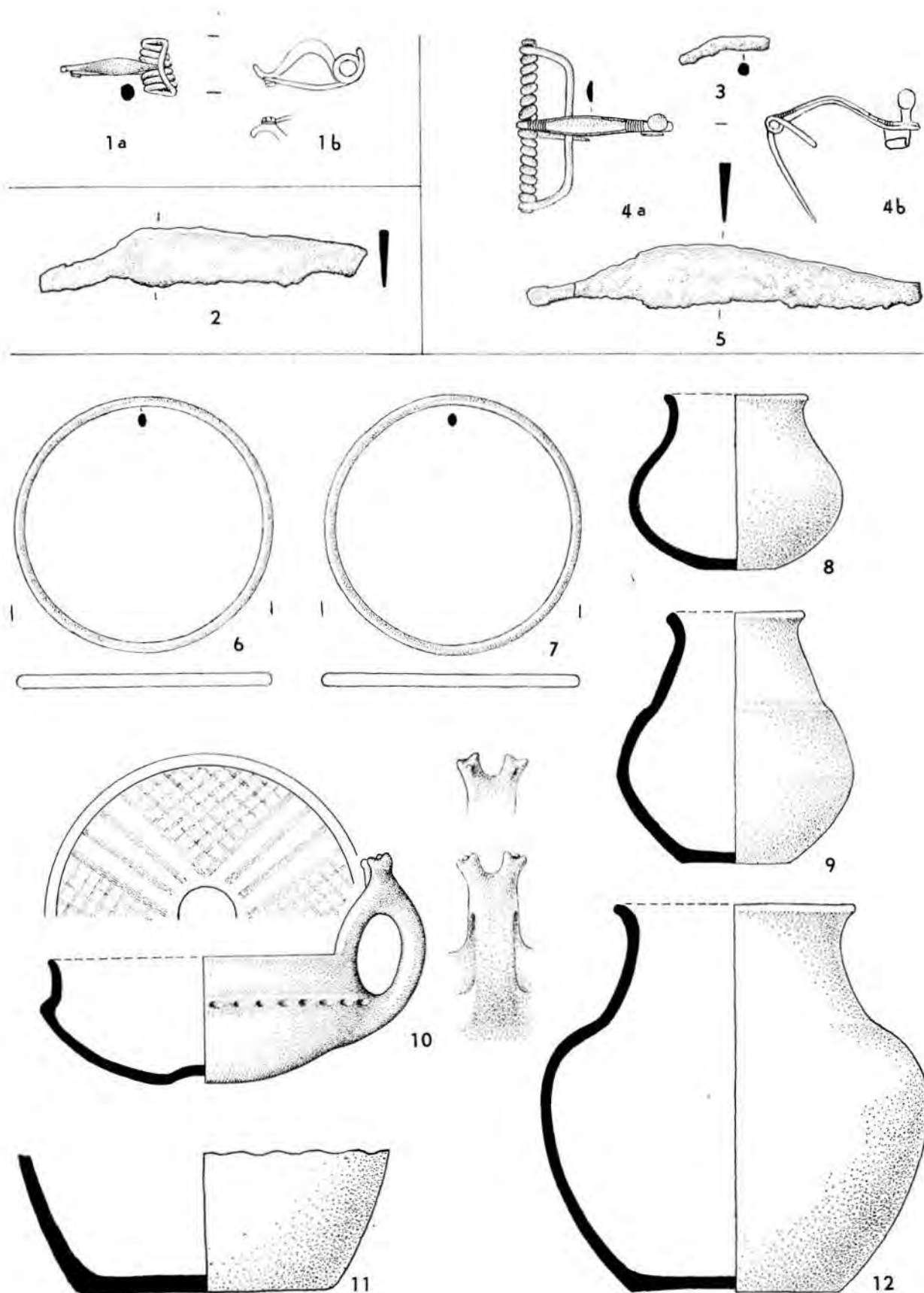
Übersetzt von B. Nieburová

Literatur

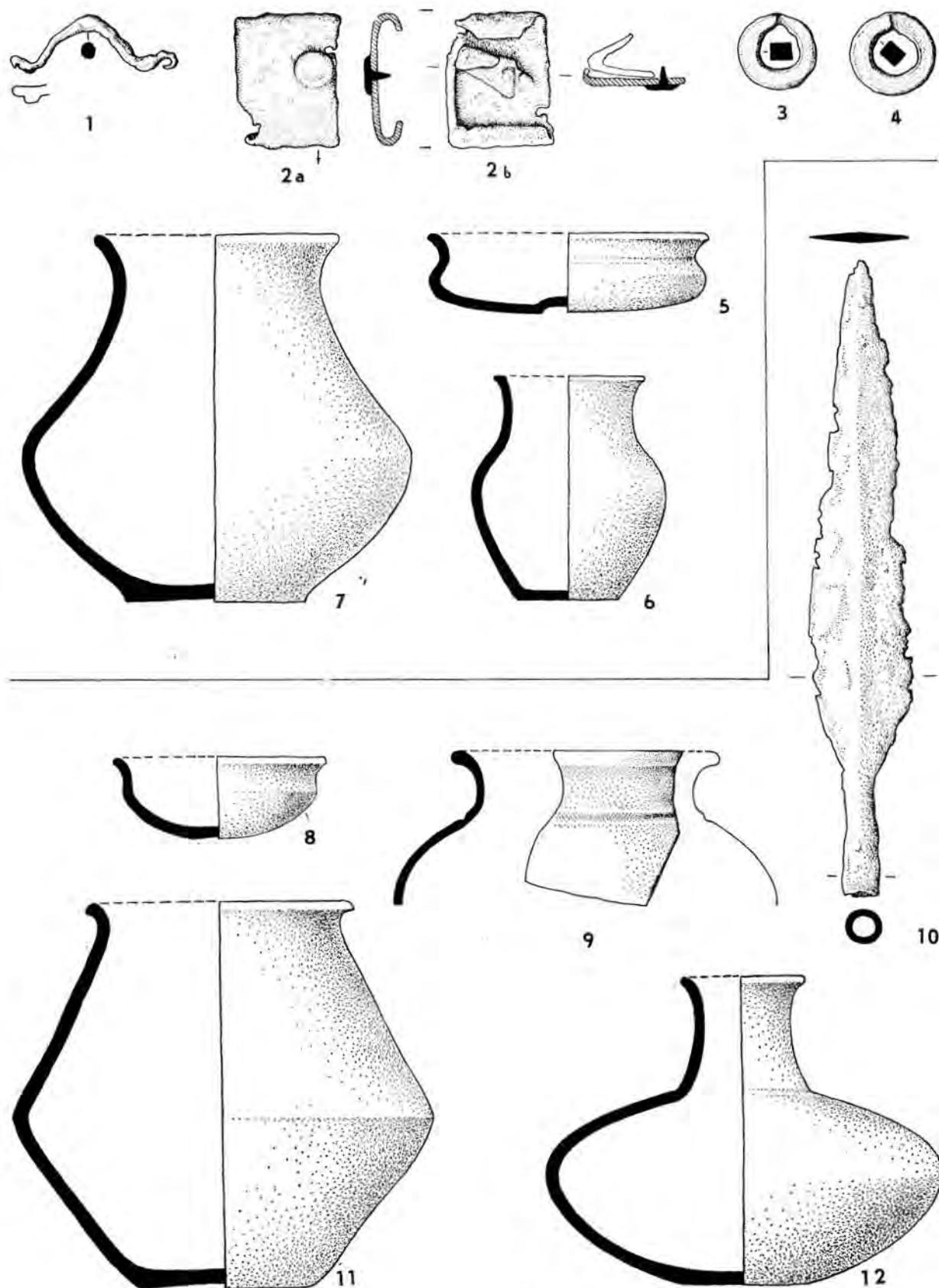
- AMBROS, C.: Archeozoologické nálezy z Bučian, Chľaby a Záhradného. — In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1978. Nitra 1980, S. 21—26.
- BUJNA, J.: Spiegelung der Sozialstruktur auf latènezeitlichen Gräberfeldern im Karpatenbecken. *Pamät. archeol.*, 73, 1982, S. 312—431.
- BUJNA, J. — ROMSAUER, P.: Výskum v Bučianoch v roku 1979. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1979. Nitra 1980, S. 56—59.
- BUJNA, J. — ROMSAUER, P.: Tretia sezóna výskumu v Bučianoch. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1980. Nitra 1981, S. 55—56.
- BUJNA, J. — ROMSAUER, P.: Závěrečná výskumná sezóna v Bučianoch. — In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1981 (im Druck).
- EISNER, J.: Raně laténské památky na Slovensku a Podkarpatské Rusi. In: *Čas. Společn. Přát. Starožitn. čes.* 38. Praha 1930, S. 12—20.
- EISNER, J.: Slovensko v pravěku. Bratislava 1933.
- JAKAB, J.: Antropologický posudok. Nálezová správa AÚ SAV č. 9238/80.
- LORENZ, H.: Bemerkungen zum Totenbrauchtum. In: *Die Kelten in Mitteleuropa (Katalog)*. Hallein 1980, S. 138—148.
- NEUGEBAUER, J.-W.: Herzogenburg-Kalkofen, ein ur- und frühgeschichtlicher Fundplatz im unteren Traisental. In: *Fundberichte aus Österreich. Materialhefte Al.* Wien 1981.
- ROMSAUER, P.: Prvá výskumná sezóna v Bučianoch. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1978. Nitra 1980, S. 238—240.
- TIRPÁK, J.: Geofyzikálny posudok. Nálezová správa AÚ SAV Nitra č. 9429/81.

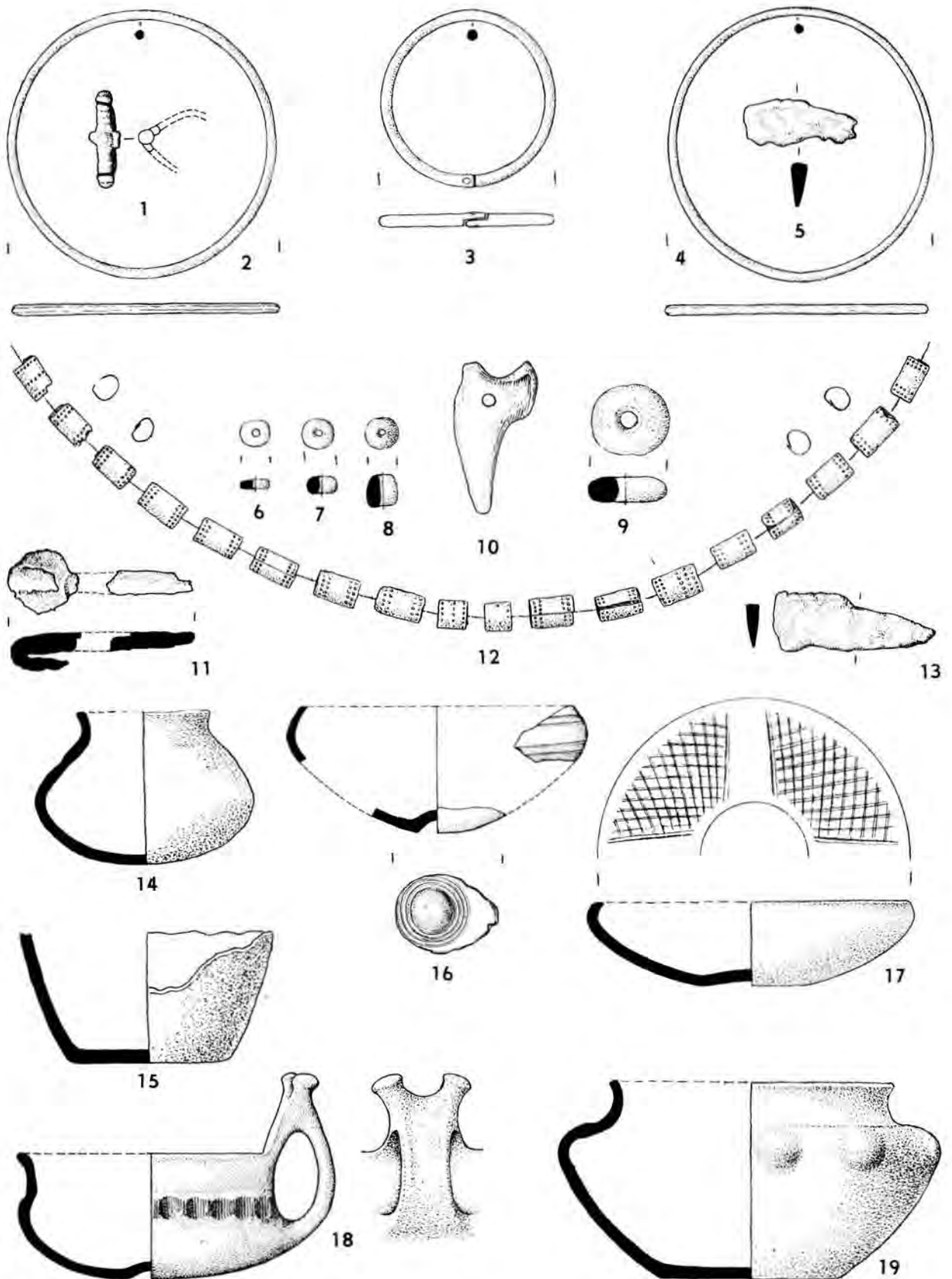
Taf. I. Bucany. 1-6 - Grab 1; 7-12 - Grab 8. 1-7, 9 Maßstab 2:3; 8, 10, 11 Maßstab 1:3; 12 Maßstab 1:4.

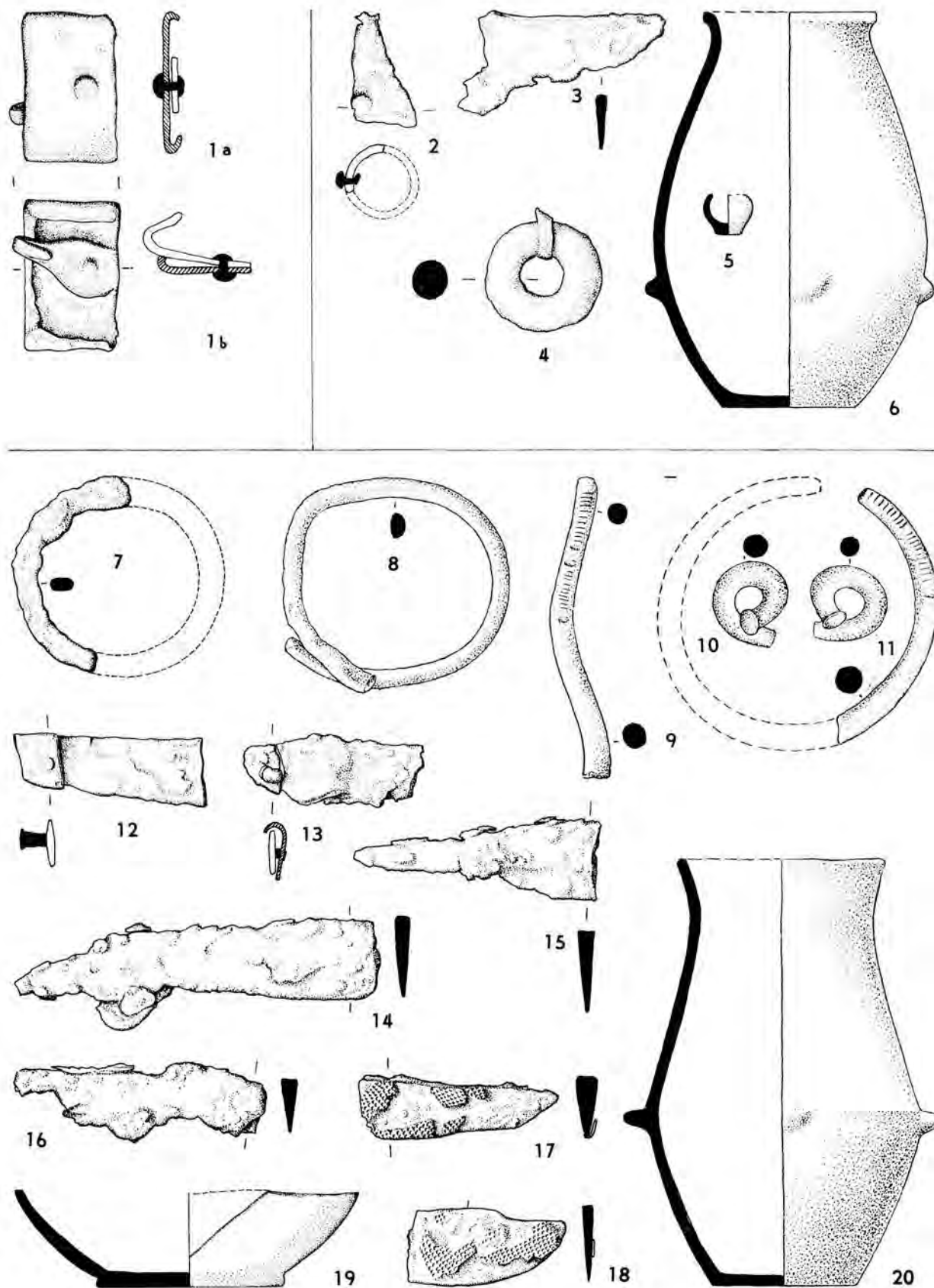
Taf. II. Bučany. 1a, b — 5 Grab 4; 2 — Grab 10; 3–5 — Grab 14; 6–12 — Grab 2. 1–7 — Maßstab 2:3; 8, 10 Maßstab 1:3; 9, 11, 12 Maßstab 1:4.

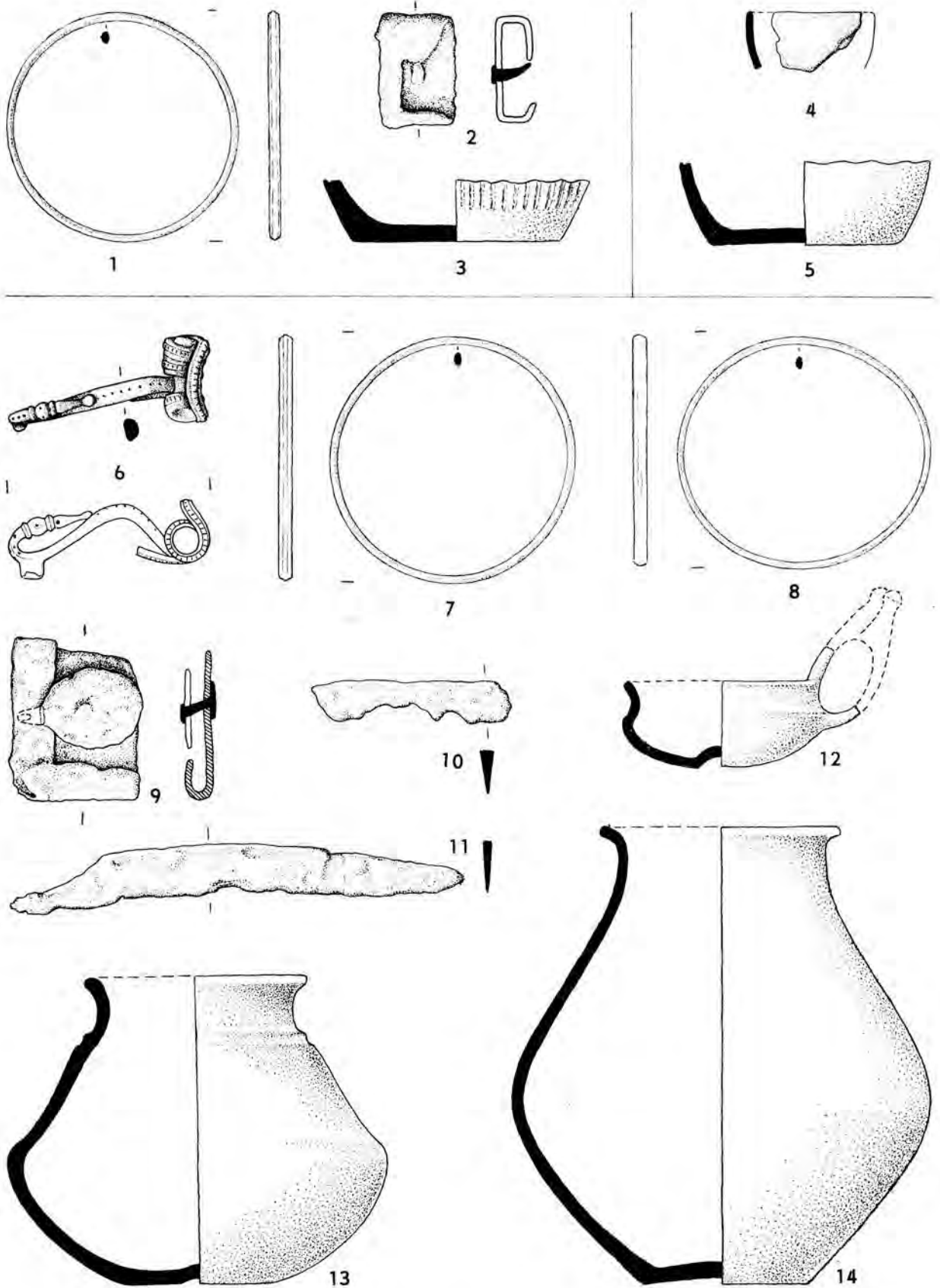
Taf. III. Bučany. 1–7 – Grab 5; 8–12 – Grab 3. 1–4, 10 Maßstab 2:3; 5, 8, 12 Maßstab 1:3; 6, 7, 9, 11 Maßstab 1:4.

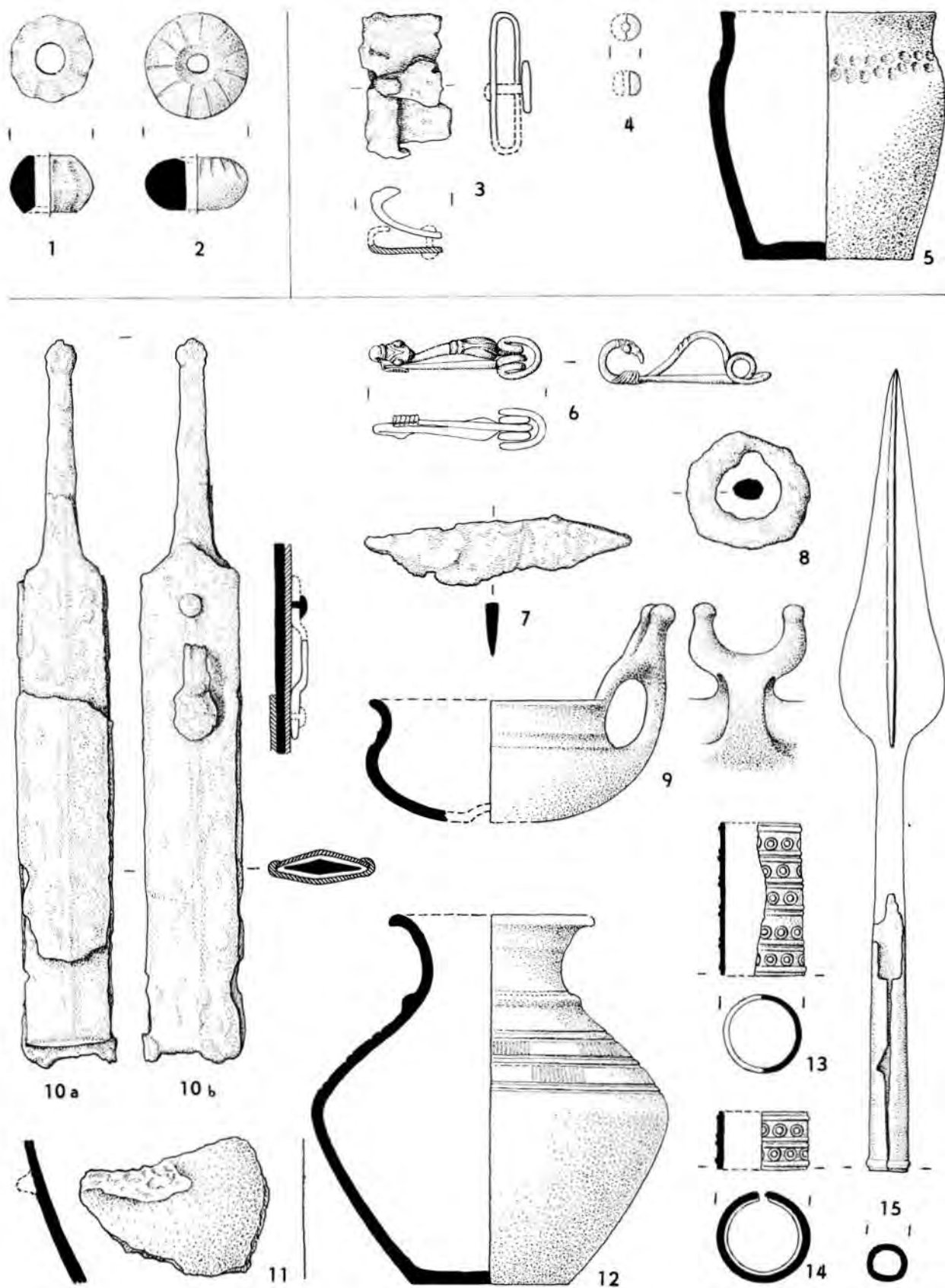
Taf. IV. Bučany. Grab 6. 1–13 Maßstab 2:3; 14, 18 Maßstab 1:3; 15–17, 19 Maßstab 1:4

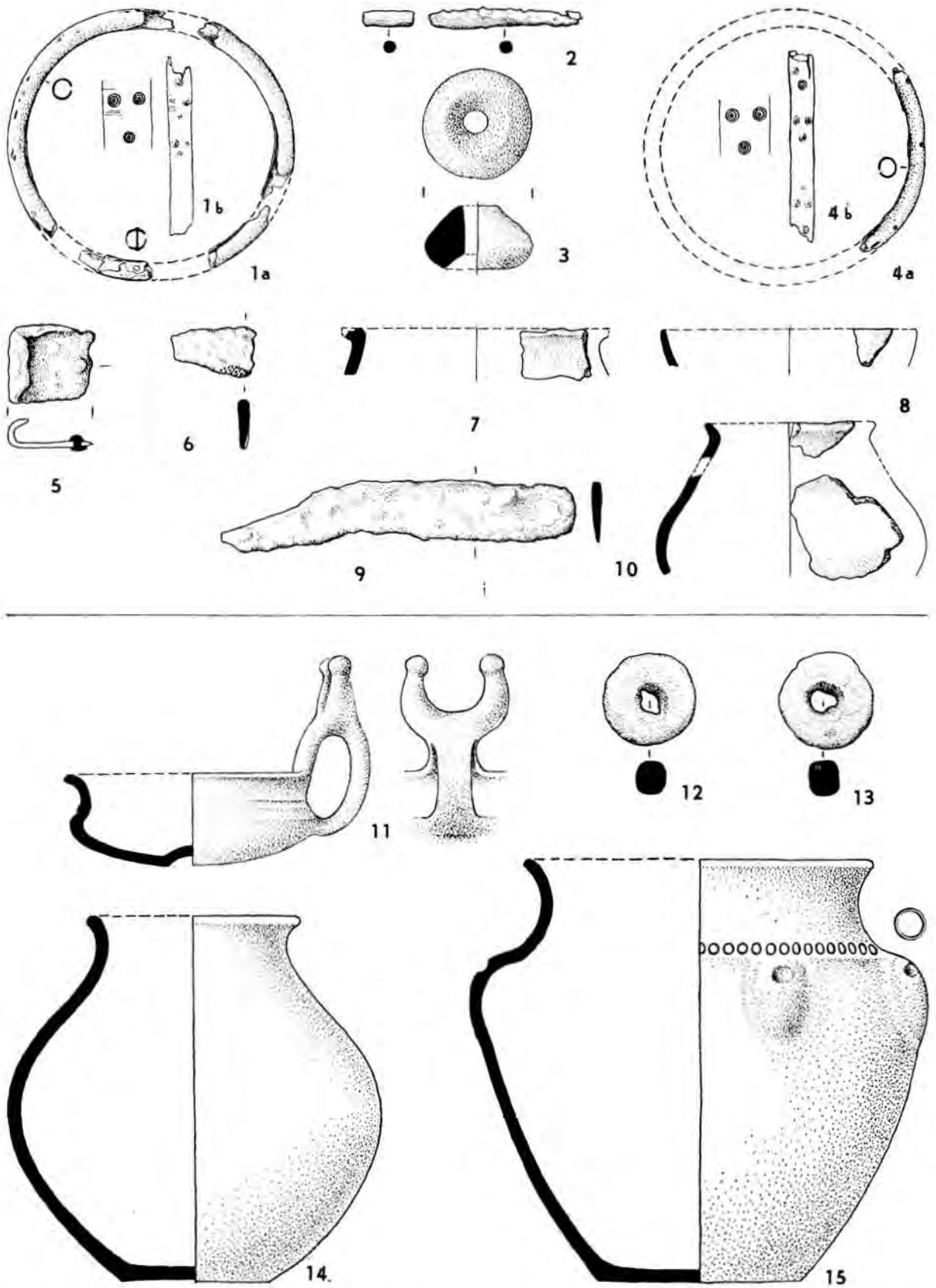
Taf. V. Bučany. 1a, b — Grab 20; 2–6 — Lesefunde; 7–20 — Grab 7. 1–4, 7–18 Maßstab 2:3; 5, 6, 19, 20 Maßstab 1:4.

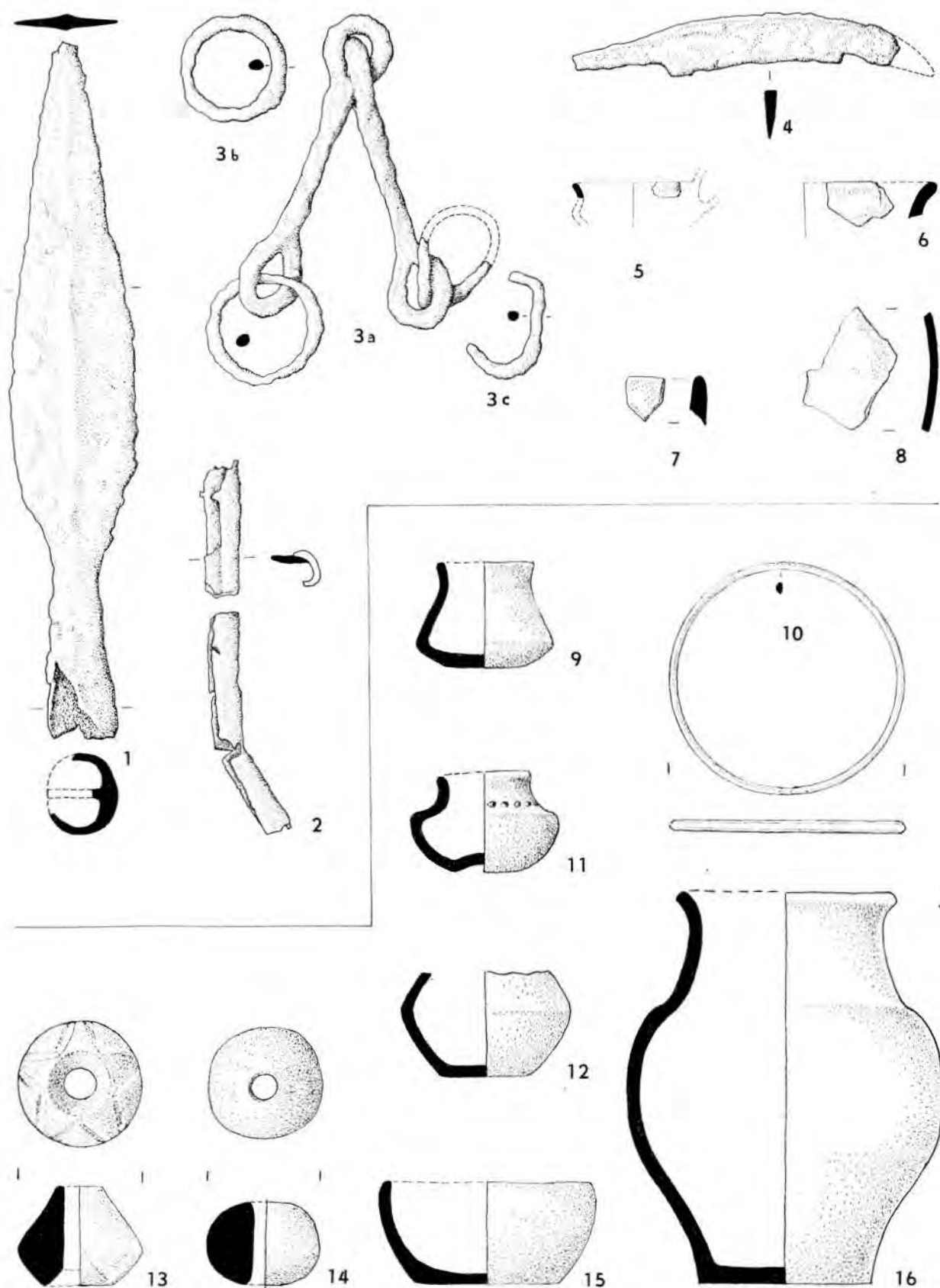
Taf. VI. Bučany. 1–3 — Grab 21; 4, 5 — Grab 22; 6–14 — Grab 11. 6 Maßstab 4:3; 1, 2, 7–11 Maßstab 2:3; 3, 12, 13 Maßstab 1:3; 4, 5, 14 Maßstab 1:4.

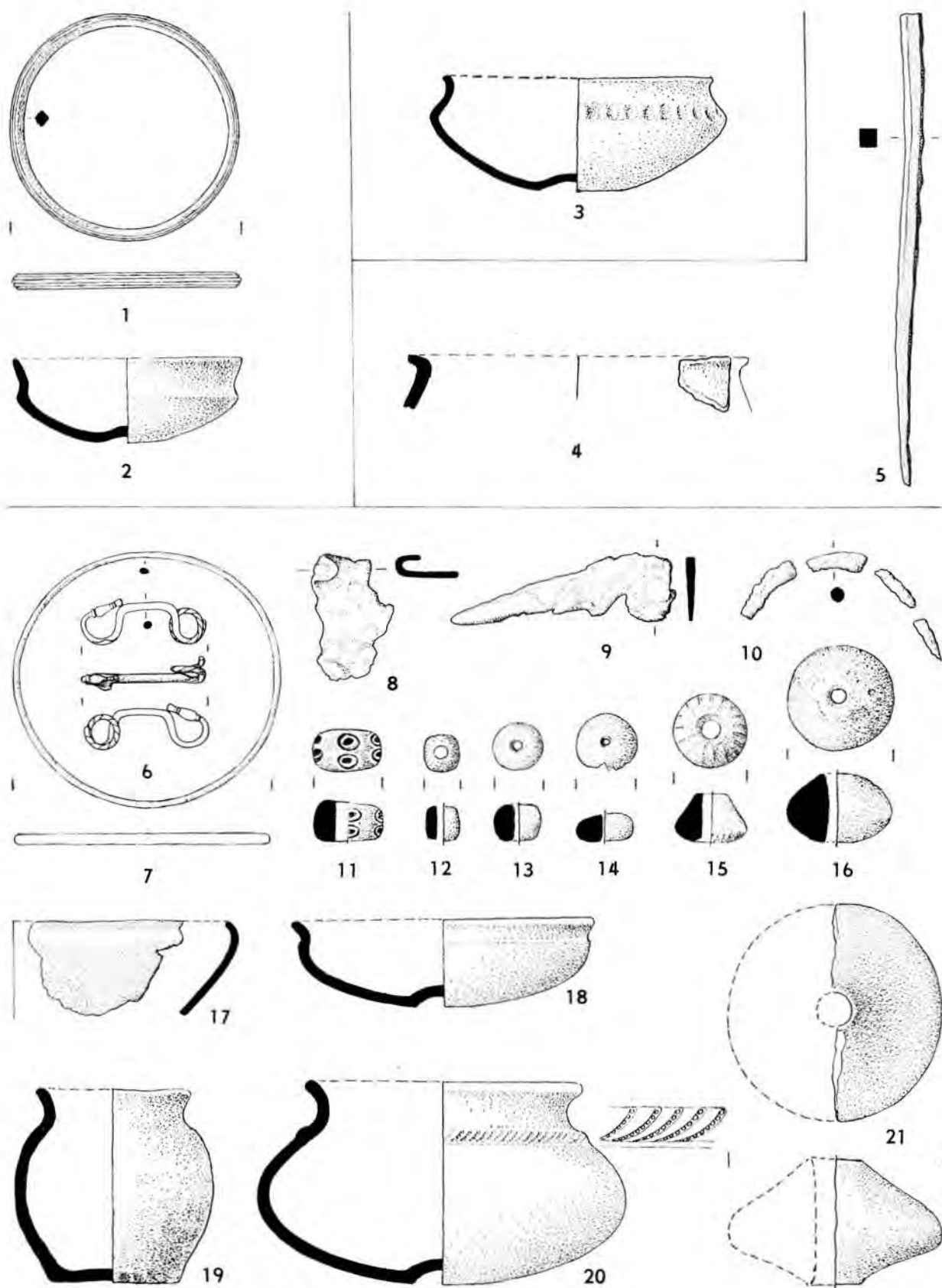
Taf. VII. Bučany. 1, 2 — Grab 29; 3–5 — Grab 30; 6–15 — Grab 18. 6 Maßstab 4:3; 1–4, 7, 8, 13, 14 Maßstab 2:3; 9, 10a, b, 15 Maßstab 1:3; 5, 11, 12 Maßstab 1:4.

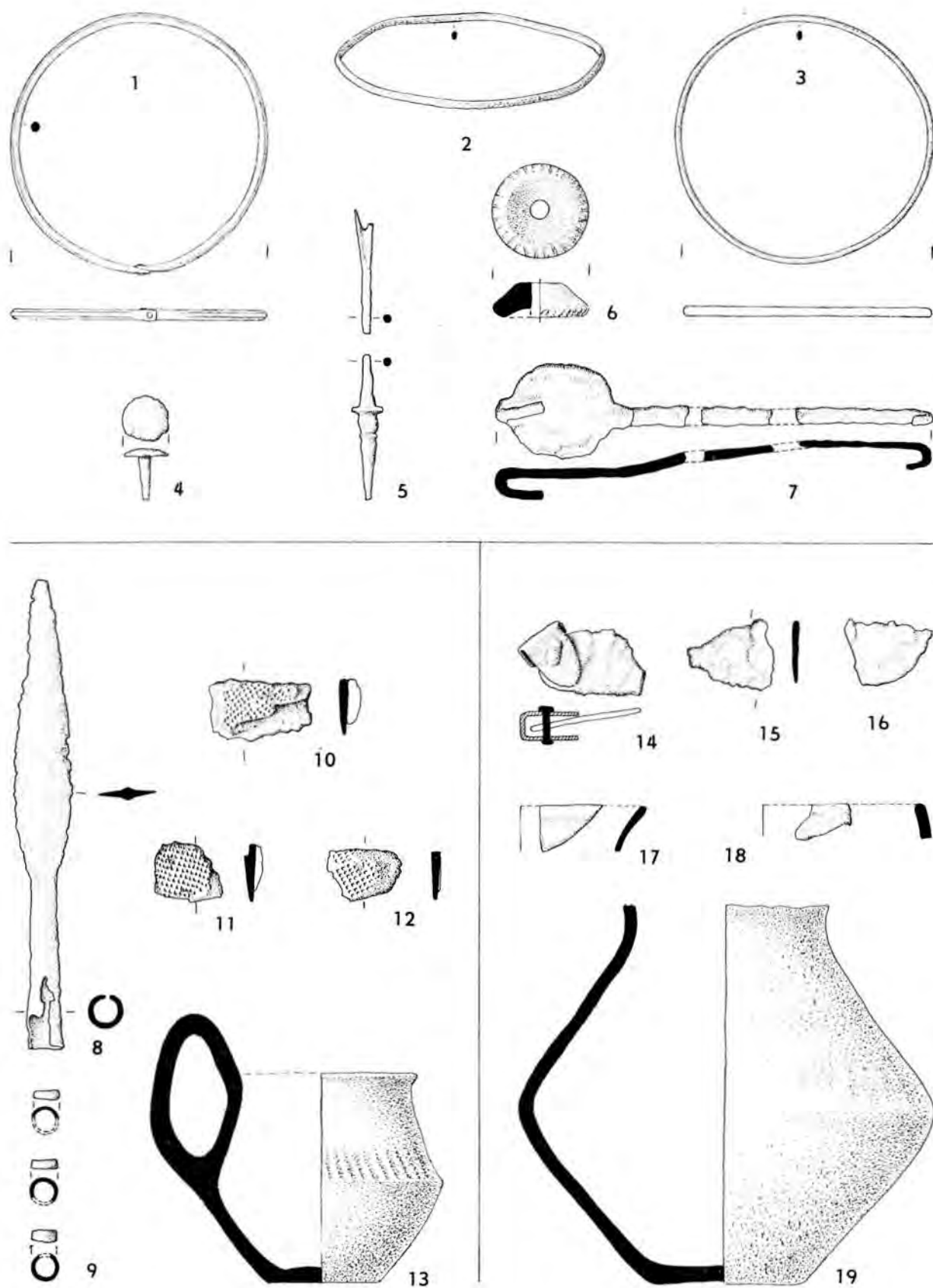
Taf. VIII. Bučany. 1–10 — Grab 24; 11–15 — Grab 19. 1–6, 9, 12, 13 Maßstab 2:3; 7, 8, 11 Maßstab 1:3; 10, 14, 15 Maßstab 1:4.

Taf. IX. Bučany. 1–8 – Grab 23; 9–16 – Grab 28. 1–4 10, 13, 14 Maßstab 2:3; 9, 11, 12, 15 Maßstab 1:3; 5–8, 16 Maßstab 1:4.

Taf. X. Bučany. 1, 2 — Grab 31; 3 — Grab 32; 4, 5 — Grab 33; 6–21 — Grab 27. 1, 5–16, 21 Maßstab 2:3; 2, 4, 18, 19 Maßstab 1:3; 3, 17, 20 Maßstab 1:4.

Taf. XI. Bučany. 1-7 — Grab 41; 8-13 — Grab 37; 14-19 — Grab 38. 1-7, 10-12, 14-16 Maßstab 2:3; 8, 9, 13, 17, 18 Maßstab 1:3; 19 Maßstab 1:4.

1

2

3

4

5 b

6 b

5 a

6 a

Taf. XII. Bučany. 1 — Grab 6; 2 — Grab 19; 3 — Grab 2; 4 — Grab 18; 5a, b—6a, b — Grab 27.

1

2

3

4

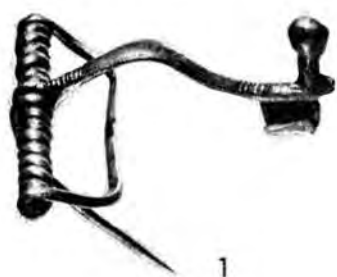
5

6

Taf. XIII. Bučany. 1 — Grab 3; 2 — Grab 32; 3 — Grab 11; 4 — Grab 18; 5 — Grab 5; 6 — Grab 19.

1

3

2

4

5

6

7

8

Taf. XIV. Bučany. 1 — Grab 14; 2 — Grab 11; 3 — Grab 30; 4 — Lesefunde; 5, 7 — Grab 28; 6 — Grab 37; 8 — Grab 7.

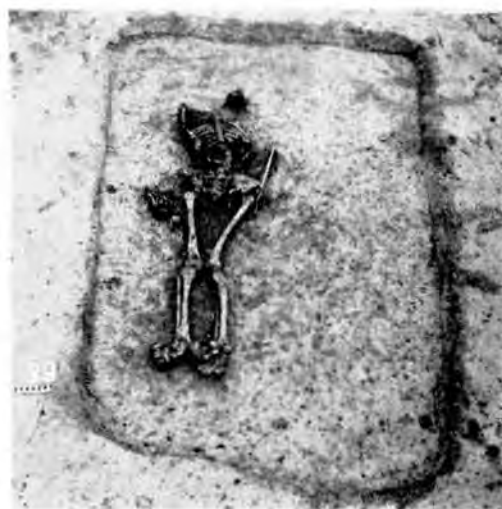
Taf. XV. Bučany. 1 — Grab 2; 2 — Grab 5; 3 — Grab 6; 4 — Grab 7; 5 — Grab 8; 6 — Grab 11.

Taf. XVI. Bučany. 1, 2 — Grab 18; 3 — Grab 21; 4 — Grab 22; 5 — Grab 23; 6 — Grab 24.

Taf. XVII. Bučany. 1, 2 — Grab 27; 3 — Grab 28; 4 — Grab 29; 5 — Grab 30; 6 — Grab 32.

Taf. XVIII. Bučany. 1, 2 — Grab 38; 3 — Grab 37; 4 — Grab 39; 5 — Grab 40; 6 — Grab 41.

Могильник позднего периода гальштата и раннего латенского периода в с. Бучани

Йозеф Буйна — Петер Ромсауер

В 1978 г. был в связи с постройкой автомагистрали на участке между гг. Трнава и Глоговец открыт на лессовой террасе у северо-восточной окраины с. Бучани (рай. Трнава; рис. 1, 2) глиняный карьер. Снимая слой пахотной земли обнаружили находки из поселений и погребений, для спасения которых осуществил Институт археологии САН в 1978—1981 гг. охранные раскопки, в ходе которых исследовалась площадь составляющая около 5 га. На этой площади вскрыты 193 селищных объекта: лендельская культура, группа Байч-Рец, мадяровская культура, календербергская культура, средневековые вплоть до нового времени, а также 55 погребений (*Romsauer 1980; Bujna — Romsauer 1980, 1981, 1982*). Из общего количества прослеженных погребений можно на основе инвентаря погребений, или же по крайней мере ориентировки погребения и его положения отнести 36 погребений к позднему периоду гальштата и раннему латенскому периоду. Это касается погребений 1—41, за исключением погребений 12 (ошибочно обозначенное вмешательство нового века), 25 (погребение в средневековом селищном объекте), 26 (погребение разрушенное добычей лесса), 34 и 35 образующие по всей вероятности северную окраину раннесредневекового могильника, часть которого была вскрыта в южной части исследованной площади. Погребения позднего периода гальштата и раннего латенского периода были вскрыты в полосе шириной 20—60 м и длиной 240 м только в юго-восточной части исследованной площади (рис. 3—5). Есть основания предполагать, что, за исключением нескольких разрушенных погребений на северо-восточной окраине могильника, где началась добыча лесса, могильник был исследован полностью. Могильник в с. Бучани представляет собой крупнейший прослеженный на территории Словакии могильник, принадлежащий к донныне не совсем изученному историческому периоду. Из числа относящихся к этому времени находок в нашем распо-

ряжении только несколько сохранившихся в разрушенных погребениях в с. Ступава экземпляров (*Eisner 1930, 1933*, с. 168—170, табл. LI: 1/7, LII: 1/5, а также некоторые случайные находки. Из общего числа 36 погребений только четыре относились к погребениям погребального обряда трупосожжения. В прошлом или же в ходе землеопных работ обнаружилось 26 более-менее разрушенных погребений, из числа которых 6 погребений не содержало никакого сопровождающего материала (9, 15, 16, 36, 39 и 40), в погребении 13 лежали возле скелета кости животных и в погребении 17 только несколько мелких атипичных черепков.

В 31 погребении были похоронены взрослые индивидуумы, из них в шести погребениях были мужские и в двадцати двух женские скелеты. В случае разрушенных погребений 9, 15 и 16 без приданного, не удалось определить пол похороненного. В четырех погребениях (14, 17, 20, 27) были похоронены дети и в погребении с трупосожжением 33 были по всей вероятности уложены только кальцинированные кости животных.

Ввиду того, что площадь местонахождения подверглась в прошлом сельскохозяйственным работам, не удалось установить, были ли первоначально над погребениями возведены курганы. Поскольку как раз в центральной и южной частях могильника погребения сосредоточивались в небольших расстояниях друг от друга, нет оснований называть их курганными насыпями. Над погребениями были по всей вероятности накопленные только низкие насыпи земли, которая осталась здесь после засыпания могильной ямы, но их нельзя считать настоящими курганами.

Наземное обозначение погребений деревянными столбами или же легкой деревянной конструкцией можно предполагать только в случае погребений 2 и 29. Рядом с западной стороной погребения 2 были обнаружены две меньшие столбовые ямы, но следующую пару столбовых ям с предполагаемым их по-

ложением параллельно возле восточной стенки могильной ямы не удалось определить. По всей вероятности также для наземного обозначения погребения служили четыре большие столбовые ямы, обнаруженные в углах погребения 29, так как его мелкая погребальная яма исключает возможность, что они были составной частью ее деревянной обвязки (табл. XVII: 4).

Следы специального устройства могильной ямы встречаются в пяти погребениях. Только погребение 2 имело помимо наземного обозначения деревянную обвязку могильной ямы. Могильная яма, углублена 50 см ниже уровня изобавленной от гумуса местности имела отвесные стенки местами обожженные и в углах возле восточной стенки заметные полукруглые выступы (рис. 6, табл. XV: 1). В глине кирпичного цвета осыпанной из стенок, как и в углах ямы, обнаружили остатки обугленного дерева. Деревянная конструкция сужила пространство этой самой большой могильной ямы шириной 2,5 и длиной 3,6 м на 2,2 и 3,3 м. На дне могильной ямы не обнаружили более заметные следы от обожжения, а также инвентарь погребения не носит следы от пожара. Только части бедренных костей были местами кальцинированные. Так как женский скелет был в верхней части торса частично разрушен и после вскрытия погребения были у похороненной обнаружены только два бронзовых браслета, что контрастирует как с большим количеством сосудов, так и с большими размерами могильной ямы, предполагается, что погребение было по всей вероятности ограблено. На основе приведенных выше условий находки не удалось установить, была ли деревянная конструкция зажжена умышленно во время погребальных обрядов, или же только после некоторого времени, наверное в связи с новым вскрытием могильной камеры. В следующих четырех погребениях (9, 23, 24, 38) были с внутренней стороны коротких стенок углублены желоба

шириной 30 см и глубиной 20—40 см, значит около 10—20 см ниже дна могильной ямы.

Скелеты захороненных в могильнике в с. Бучани ориентированы в основном по линии юг-север. Эта ориентировка сходится с ориентировкой преобладающей в кельтских погребениях раннего и среднего латенских периодов в Словакии. Чаще всего встречалось отклонение к юго-западу, даже западу (в 16 случаях). В следующих 12 погребениях встречались большие или меньшие отклонения к востоку. Только погребение 31 содержало костяк ориентированный черепом на северо-запад.

В большинстве погребений с труположением были погребенные уложены в вытянутом положении на спине параллельно с продольной осью могильной ямы. В погребениях с керамическим инвентарем скелет лежал обычно в западной половине могильной ямы и сосуды стояли на правой стороне возле скелета, значит, в восточной половине могильной ямы. В погребениях 22 и 32 отличавшихся положением сосудов, налево от похороненных, то есть в западной части могильной ямы были скелеты уложены или по крайней мере отклонены по линии диагонали могильной ямы. В погребении 24, в котором были с внутренней стороны коротких стенок углублены желобы, лежала голова похороненного первоначально на органическом заполнении южного желоба и слегка подогнутые в коленях ноги находились на дне северного желоба. Чрезвычайно уложенный на правом боку со слегка скорченными нижними конечностями по всей вероятности женский костяк, встретился в погребении 41.

* * *

Типологическая и хронологическая классификации инвентаря погребений, а также оценка могильника в более широких отношениях опубликуются в статье, посвященной вопросу ступеней ЛТА в Западной Словакии.

Перевод Г. Забойниковой

ZÁVĚREČNÝ HORIZONT KELTSKÝCH OPPID V ČECHÁCH

(Konfrontace výkladů historických pramenů, numismatiky a archeologie)*

JIRÍ WALDHAUSER

(Praha)

ÚVOD

V tomto příspěvku se zamýšlíme nad platností všeobecně uznávané teze o konci existence keltských oppid v souvislosti s obsazením Čech germánskými Markomany v čele s Marbodem v letech 9—6 před n. l. Domníváme se, že není potvrzována novějšími výsledky bádání. Jedná se konkrétně o validní indicie, že výměna keltského obyvatelstva Čech germánským proběhla nejpozději již ve třetí čtvrtině 1. stol. před n. l., což však muselo nutně uniknout pozornosti starověkých historiografů. Za dnešního stavu teoretického výzkumu je sotva možno tento problém definitivně vyřešit, lze však formulovat novou hypotézu.

Vymezení problematiky

Zánik českých oppid a tím nejpravděpodobněji i konec souvislého keltského osídlení Čech¹ byl v české archeologické literatuře zhruba posledního čtvrtstoletí téměř vždy spojován s historicky doloženou germánskou invazí (převážně) Markomanů s králem Marbodem, kladenou s největší pravděpodobností do let 9—6 před n. l. (např. *Neustupný, J. a E.* 1960, s. 207; *Böhm* 1963, s. 74; *Břeň* 1964, s. 260 a násl.; 1966, s. 127; *Jansová* 1965, s. 78; *Filip* 1976, s. 55; *Motýková — Drda — Rybová* 1978a, s. 84; 1978b, s. 290; *Pleiner a kol.* 1978, s. 624). Tato hypotéza, zdánlivě podložená (spolu se závěry numismatického studia) jednak výsledky rozsáhlého terénního výzkumu téměř všech českých oppid a jednak opřená o poslední vyhodnocení (lépe koncepci) historických pramenů z kritického období výměny keltského obyvatelstva Boiohaema germánským (*Dobiáš* 1964, s. 23—148; na tomto místě bylo upuštěno od řešení problematiky, zda se

Čechy teritoriálně kryjí s Boiohaemem. Srovnej citované názory *J. Dobiáše* [1964, s. 31—34], lišící se od koncepce *E. Šimka* [1923, —198]), však neplatí dlouho, zhruba jen poslední dvě desítky let.

s. 45—48]; nověji též *R. Nový* [1968, s. 195

Ještě *J. Filip* (1956, s. 329 a násl.) se zprvu vyslovil o příčinách a o datování konce středoevropských oppid výrazně opatrně: „Zanikají již v posledních desítketiletích před změnou letopočtu..., poslední dvě desetiletí posledního století znamenají skutečný pád oppid severně od Dunaje..., nikoli konečný zánik..., příčinou toho byly germánské skupiny“. *J. Filip* nemluvil v principu o Markomanech s Marbodem, nespojoval rovněž léta 9—6 před n. l. s koncem oppid, který kladl ve své historicko-archeologické periodizaci do období úpadku keltské moci ve střední Evropě s datací více méně otevřenou (50 před n. l. — X). V pozdější práci z roku 1959 zakotvil *J. Filip* (1959, s. 162) však datování pádu „zbývající keltské moci“ kolem „roku 10—8“ v souvislosti s Markomany a Marbodem (předpokládal i dožívání některých oppid „za nové germánské vlády“) a od té doby již žádný z českých archeologů a historiků o tomto názoru nepochyboval.

Je však nutno položit zásadní otázku: Jak je v současnosti podloženo absolutní datování závěrečného horizontu českých oppid v návaznosti na počátek germánského osídlení Čech v období 9—6 před n. l.?

Odpověď lze formulovat takto:

a) Přehodnocení zasluží argumentační hodnota písemných zpráv, které se vážou jak k datování konce keltského osídlení, tak i ke germánské invazi do Čech, kladené až příliš mechanicky k období roků 9—6 před n. l. Už proto, že podle úvah *J. Dobiáše* (1964, s. 5—6) není „jediné události“ v protohistorii Čech,

„jediného data nebo soudu, které by se nebyly staly předmětem sporů a diskusí“. Je třeba dospět ke stavu archeologických a historických problémů „s jakými budou moci souhlasit pracovníci v obou sobě tak blízkých oborech“.

b) Revizi je třeba podrobit absolutní datování nejmladších emisí keltských ražeb z Čech, neboť jejich stáří nebylo vždy určováno korektně, často jen na základě nikoli jednoznačných historických dat, dále podle předběžných datací archeologů nebo pomocí analogií ze vzdálených oblastí s odlišným politickým a ekonomickým vývojem (*Castelin 1976a*, s. 36—43; *1976b*, s. 16—19; *1978*, s. 54 a 55; *Castelin — Waldhauser 1983*).

c) Dosud nebyla proponována nezbytná (alespoň pokusná) synchronizace závěrečného horizontu českých oppid s řadou vypracovaných chronologických systémů z horního Podunají, Porýní, Švýcarska a obou Galii, neboť jenom odtud lze až na výjimky pro Čechy získat na písemných zprávách nezávislá absolutní data.

Metodika

V našem konkrétním případě máme co činit se ztotožněním historické události („vyhnání“ Bójů a následná okupace Čech Markomany s Marbodem v období 9—6 před n. l.) s archeologickými jevy (zánik keltských oppid a počátek germánských pohřebišť ve „stejně“ době). Shodu zdánlivě potvrzují i poslední závěry numismatiky, jmenovitě K. Castelina (datování ukončení keltských ražeb a zániku mincovny na Stradonicích k létům 9—6 před n. l.; *Castelin 1971a*, s. 68; *1976a*, s. 36—43; *1976b*, s. 16—19; *1978*, s. 54 a 55; *Castelin — Waldhauser 1983*; *Raymann 1947*, s. 36).² V principu jde o všeobecně známé metodické úskalí, konkrétně o jednu z posledních „shod“ historických zpráv s archeologickými prameny v rámci události 1. stol. před n. l. ve střední Evropě. Neplatí nebo je silně nepravděpodobné,

že oppidum Manching dobyli Římané roku 155 před n. l. (spíše zaniklo, aniž to bylo zachyceno v písemných pramenech již před rokem 50 před n. l.).³

že sídliště Basilej-Plynárnu založili Raurakové až po roce 58, kdy se na Caesarův příkaz museli vrátit z Galie (naopak bylo prokázáno datování před rokem 58; *Furger-Gunti 1979*, s.

155; *Furger-Gunti — von Kaenel 1976*, s. 39 a násl., obr. 8);

že fortifikaci Altenburg u Niedensteinu „spálil“ Germanicus roku 15 n. l. (zánik je kladen opět do období okolo roku 50 před n. l.; *Mildenberger 1969*, s. 134).⁴

že oppidum Goldgrube (Heidetränketal) bylo zničeno při Drusově tažení v letech 11—10 před n. l. (uvažuje se o datování závěrečného horizontu na přelom LT D1/D2, tedy do doby těsně po roce 50 před n. l.; *Maier*, v tisku; *Müller-Karpe 1977*, s. 33—63).⁵

Okruh problémů spojených s tématem této statě je značně široký, jednotlivé úseky by zasloužily někdy i monografická zpracování. Nastíněním otázek a možných závěrů-hypotéz, nikoli konečným vyřešením problémů, prozatím odpadá žádoucí diskuse. Přesto se jeví pokus o integraci údajů z historických, numismatických a archeologických pramenů jako nevyhnutelný, i když tak vzniká nové paradigma (*Neustupný 1976*, s. 125 a 126).

HISTORICKÉ PRAMENY

Důkladně přešetříme dosud přijímanou tezi, že Marbod s Markomany v letech 9—6 před n. l. obsadil Čechy, osídlené předtím keltským etnikem (Bójů?). Do diskuse přichází druhá závažná níže zdůvodněná hypotéza: Příslušníci germánského etnika neznámé kmenové příslušnosti (Hermundurové?) invadovali do Čech již „několik“ desetiletí před Marbodovou epizodou a tato událost minula pozornost antických kronikářů.

Faktem zůstává, že písemné prameny o poměrech na teritoriích severně od horního a středního Dunaje v období zhruba 50—12 před n. l. prakticky mlčí, zájem o události kolem „Hercynského lesa“ začíná několik let před vystoupením Marboda. Poslední rozbor s platností i pro Čechy provedl D. Timpe (1978, s. 120—129).

Výměna keltského obyvatelstva Čechů germánským v době let 9—6 před n. l., uskutečněná údajně pomocí zbraní, byla již v době svého vzniku dedukcí, kterou její autor J. Dobias (1964, s. 31; cit. pramen: *Tacitus* kap. XLII) opřel především o *Tacitovu* nepřilisi průkaznou a hlavně nikoliv jednoznačnou zprávu: „Praecipua Marcomanorum gloria viresque, atque ipsa etiam sedes pulsus Boiis virtute parta“.

Názory jiných badatelů na výklad této pasáže ovšem sám J. Dobiáš (1964, s. 58 a 59, pozn. 89) roztržil do šesti hypotéz a nakonec se přiklonil (částečně pod vlivem tehdejšího stavu archeologických pramenů) pouze k jediné z nich, označené symbolem 5°. Dobiášem formulované hypotézy zaslouží reprodukci a nový archeologický komentář:

1° „Bójové se sice odstěhovali z Čech již v první polovině 1. stol., ale po porážce od Burebisty se jich tam část vrátila a teprve ona byla (v letech 9–6 před n. l.) přemožena od Marboda“. (Komentář: Provizorní absolutní datování závěrečného horizontu českých oppid do třetí čtvrtiny 1. stol. před n. l. — srovnej kapitolu *Archeologické prameny* — vylučuje se značnou pravděpodobností existenci keltských oppid v poslední čtvrtině 1. stol. před n. l., tedy i v letech 9–6 před n. l.)

2° „Do Čech, opuštěných od Bójů a téměř vylištěných, přivedl Markomany teprve Marbod, a to bez boje“. (Komentář: Podle archeologického materiálu lze naopak shledávat doklady styků obou etnik, nikoli hiát, tzv. laténskořímský horizont svědčí o výrazném bezprostředním kontaktu keltské a germánské materiální kultury; *Motyková-Sneidrová 1963a*, s. 7). O kontinuitě osídlení svědčí i závěry studia toponym a hydronym (*Smilauer 1963*, s. 130; *Dobiáš 1964*, s. 31)

3° „Markomani se usadili v Čechách nadvakrát, v první polovině 1. stol. a za Marboda“. (Komentář: Tato hypotéza by byla podle revidovaného hodnocení archeologických pramenů přijatelná, ale jen v případě, nebude-li se uvažovat přímo o kmeni Markomanů, nýbrž o germánském etniku [Hermundurech?] obecně.)

4° „Markomani Bóje v první polovině 1. stol. jen vypudili, ale neobsadili Čechy opuštěné Bóji dřív než pod vedením Marbodovým“. (Komentář: Platí stejné závěry jako k hypotéze 2°.)

5° „Bójové neopustili před rokem 58 Čechy úplně, a tak je musil Marbod na jejich ne právě slabých zbytecích získat bojem“. (Komentář: Lze zaujmout stejné stanovisko jako k hypotéze 1°.)

6° „Reminiscence na první pokus o germánskou kolonizaci severních Čech kolem roku 100 před n. l., omylem jej... přičtl (*Tacitus*) Markomanům.“ (Komentář: Jen velmi nepravděpodobně mohla být známa existence

územně nepatrné kobylské a podmokelské skupiny až v antickém světě.)

K úplnosti diskuse je třeba dodat, že Čechy (nebo jejich část) vystupují v jedné písemné zprávě k 1. stol. před n. l. rovněž jako sídlo kmene Hermundurů (*Tacitus*: „In Hermunduribus Albis oritur“ kap. XLI), což zastávala řada badatelů, nikoli však J. Dobiáš (1964, s. 48 a 49). Za aktuální je možno považovat stanovisko K. Peschela (1978, s. 134) v nedávném (posledním) vyhodnocení písemných pramenů, vztahujícím se k severní části střední Evropy, který znovu hledal vysvětlení k citované zprávě, že Labe pramení v zemi Hermundurů. Zmíněný badatel soudil, že byla zachycena reminiscence na předmarkomanské osídlení Čech. Existuje tudíž reálná možnost obsazení Čech Hermundury již před Marbodovou invazí v letech 9–6 před n. l. Nověji aktualizoval problematiku eventuálního hermundurského osídlení Čech V. Sakař (1981, s. 130).

Za předpokladu přehodnoceného absolutního datování zániku českých oppid (srovnej kapitolu *Archeologické prameny*) by optimálně vyhovovala upřesněná Dobiášova hypotéza 3°:

Germáni nejisté kmenové příslušnosti (Hermundurové?) invadovali do Čech v době *silentia* historických zpráv asi během třetí čtvrtiny 1. stol. před n. l., pravděpodobně po konfliktní situaci s Kelty, která skončila zánikem oppid. Později, v letech 9–6 před n. l., přesunul Marbod do Boiohaema politické těžiště svého kmenového svazu, což již neuniklo pozornosti antického světa, se kterým se nedlouho potom dostal Marbod do konfliktu.

Zdůraznit je třeba, že Tacitus mluví v důležité 42. kapitole svého díla (*Dobiáš 1964*, s. 31) o Markomanech v úvodu a závěru, uprostřed se zmiňuje o Kvádech a Naristech a o poměrech u Dunaje. V počáteční informaci jsou pasáže o Markomanech a o vypuzení Bójů (současně zde ale chybí náznaky o spojení události s Marbodem), na konci zmíněné kapitoly se Tacitus zabývá Marbodovou osobností atd., ale nepadne ani zmínka o Bójích. Diskutovaný text téměř všichni historici interpretovali jako dvě události: 1. vyhnání Bójů Markomany, opatrněji zváženo Germány nejisté kmenové příslušnosti; 2. (později) parování Marboda nad germánským kmenovým svazem a i Markomany. Spojování informace o vyhnání Bójů s Marbodem a Markomany, jak to činil J. Do-

biáš (1964, s. 15), je z kritického písemného pramene neprokazatelné.

Celá nadmíru složitá interpretace nepřímých písemných pramenů k výměně keltského obyvatelstva germánským musí být v budoucnosti fundovaně přehodnocena. Prozatím lze konstatovat:

1. Potencionálně možný je germánský zábor Čech již před Marbodovou aktivitou v čele svazu kmenů, včetně Markomanů, v letech 9–6 před n. l. Při mlčení písemných pramenů není vyloučeno, že šlo o jiné germánské kmeny (Hermundury?), kteří v Čechách již před Marbodovou epizodou vystřídali Kelty.

2. Spojovat konec českých oppid na základě historických zpráv s Markomany a Marbodem v letech 9–6 před n. l., případně tuto dataci používat jako periodizační dělisko,⁵ se jeví za současného stavu teoretického výzkumu jako metodicky nepřipustné. (Názor o dobytí keltských oppid Markomany s Marbodem pronikl v různých formách i do populární literatury: Sklenář 1974a, s. 219; Karlík 1975, s. 66; Nepil — Sklenář 1977, s. 9 a násl.)

NUMISMATICKÉ PRAMENY

Absolutní datování závěrečného horizontu českých oppid může být provizorně provedeno prostřednictvím typologicky a stratigraficky⁶ nejmladších emisí keltských ražeb, ke kterým patří: a) drobné stříbrné mince s koníčkem a jejich varianty (uvádějí se typy karlsteinský a magdalensbergský [dříve Gurina] dále i Eis [Castelin 1976b; Nemeškalová-Jiroudková 1979b, s. 146 a násl.]); b) „mladší“ mušlovité typy zlatých mincí, serie 14 (hmotnost kolem 6,76 g) a 15 (6,53 g) (Paulsen 1933), serie AA–VII atd. (Castelin 1965).

Nežli přejdeme k rozboru, musíme registrovat dva názory o problému časové identity keltského mincování a existence oppid:

a) Konec keltského mincování a obíhání ražeb lze sledovat až do doby zániku oppid (Stradonice, Závist, Třisov, Hrazany), ať již je datován jakkoli (Castelin 1971a, s. 65 a násl.; 1978, s. 56; kriticky k metodice Peschel [1978, s. 72 a 73, pozn. 231]).

b) Mincování a oběh keltských mincí skončil již několik desítek let (až půlstoletí) před konečným zánikem oppid (Filip 1956, s. 332; Ondrouch 1959, s. 73–75; Jansová 1974, s. 30;

Nemeškalová-Jiroudková 1975a, s. 103 a násl.; Filip 1978, s. 428; Drda 1981, s. 207).

Nejmladší ražby českých Keltů byly nalezeny na několika oppidech i v takových stratigrafických pozicích, které je možno označit jako pozdní⁷. Dále podle teoretického předpokladu o sotva pravděpodobné životaschopnosti oppid bez obchodních styků, které nebyly myslitelné bez ražeb a používání mincí jako směnného prostředku a „nervového uzlu“ ekonomiky oppid⁸, je proto nasnadě se spíše přiklonit k prvnímu názoru (a), že konec keltského mincování a oběhu ražeb se s největší pravděpodobností alespoň zhruba kryje se zánikem oppid. Definitivní řešení však zůstává úkolem dalšího výzkumu.

Datování drobných stříbrných mincí s koníčkem

Při konfrontaci řady absolutních datování drobných stříbrných mincí s koníčkem v rozsáhlém prostoru od Čech a Slezska po Norikum je nutno respektovat především zásadní okolnost, totiž odlišnou politickou a ekonomickou situaci v Noriku na jedné a na územích severně od Dunaje v sudetském oblouku na straně druhé.

Pro mincování je důležité, že Římané po částečném ovládnutí Norika v letech 35/33 před n. l. a jeho konečné okupaci během roků 16/15 před n. l. nepřerušili nejen tamější hospodářské a peněžnické podnikání (které bylo integrováno až později; Alföldy 1974, s. 32 a násl.), zatímco v Čechách po germánském záboru prokazatelně došlo k totálnímu zničení dosavadních ekonomických struktur, konkrétně především oppid a peněžního systému (Nemeškalová-Jiroudková 1975a, s. 104). Po metodické stránce z toho vyplývá, že pro absolutní dataci drobných stříbrných mincí s koníčkem z českých oppid nelze vždy používat dobře datovatelné analogie z Norika, dále pak, že datování těchto emisí keltských mincí podle historických pramenů, jak to bylo zvažováno v předchozím textu, není pro Čechy přípustné. Přesetření zasluží rovněž výpovědní hodnota metrologických postupů numismatiky, neboť se předpokládá postupné snižování hmotnosti drobných stříbrných mincí s koníčkem ze zhruba 7 až ke 3 g (Castelin 1979, s. 9–10, obr. 11).

Metodicky nezávadný postup pro absolutní

datování drobných stříbrných mincí s koníčkem z českých oppid může spočívat v netradičním pojetí tak, že datujeme sledované mince podle: a) archeologického materiálu, s nímž byly nalezeny, ve smyslu *ad quem*; b) přešetříme absolutní datování lépe časově zachytitelného horizontu, který chronologicky předchází drobné stříbrné mince s koníčkem⁹ ve smyslu *post quem* a c) přihlídneme pracovně k hmotnosti sledovaných mincí. Pozornosti nejprve zaslouží registrace významných nálezů drobných stříbrných mincí s koníčkem ze střední Evropy a Přialpí.

1. Norikum a prostor ve středním Podunají

Moggio (jihovýchodní Přialpí, Lombardie): pravděpodobně depot; drobná stříbrná mince s koníčkem, 0,68 g; doprovodný numismatický materiál: mince bratislavského typu s nápisem EVOIVRIX, norické čtyřdrachmy s nápisy ATTA, NEMET, ADNAMATI a DIIM, mince typu Eis a Gurina (Pink 1937, s. 62).

Gurina (jihovýchodní Přialpí, Korutany): nálezy ze sídliště; čtyři drobné stříbrné mince s koníčkem, průměrná hmotnost 0,48 g; doprovodný numismatický materiál: norické čtyřdrachmy s nápisy ATTA, ADNAMAT a COPO, drobné stříbrné mince s křížem (Mayer 1895).

Magdalensberg (jihovýchodní Přialpí, Korutany): nálezy z oppida a depoty; řádově stovky drobných stříbrných mincí s koníčkem a jejich varianty, hmotnost nových nálezů mezi 0,55 g—0,97 g (průměrně 0,579 g); doprovodný numismatický materiál: především dobře datovatelné římské mince (jeden z depotů, datovaný římskými mincemi k roku 20 před n. l., obsahoval všechny typy drobných stříbrných mincí s koníčkem, jejichž konec obíhání spadá podle dobře datovatelných nálezových okolností až k polovině 1. stol. n. l.; Bannert — Piccotini 1972).

Spodnji Lanovž (jihovýchodní Přialpí, Slovinsko): depot; deset drobných stříbrných mincí s koníčkem; 0,54 g—0,88 g (průměrná hmotnost 0,672 g); doprovodný numismatický materiál: norické čtyřdrachmy typu Brezelohr a jeden exemplář s „obličejem vpředu“, další s nápisem CONGES (Kos 1977).

Celje (jihovýchodní Přialpí, Slovinsko): nálezy z řečiště; řádově stovky drobných stříbrných mincí s koníčkem; 0,35 g—0,55 g (průměrná hmotnost některých souborů: 0,4745 g,

0,4229 g); doprovodný numismatický materiál: římské mince (Kos 1976, s. 25—29; 1977, s. 65 a násl.).

Karlstein (severozápadní Přialpí, Salcbursko): nález ze zahloubeného objektu na sídlišti; 54 drobných stříbrných mincí s koníčkem, průměrná hmotnost 0,337 g; doprovodný numismatický materiál: dvě drobné stříbrné mince s křížem (původní nedostupné publikace: *Altbayerische Monatschrift* [1905, s. 156 a násl.; 1906, s. 128 a násl.]; Menke [1968, s. 27 a násl.]).

Bratislava (střední Podunají, Slovensko): depot; drobná stříbrná mince s koníčkem (karlsteinský typ); doprovodný numismatický materiál: desítky mincí bratislavského a stovky simmeringského typu (Eisner 1925, s. 91).

2. Sudetský oblouk (Čechy, Morava a Slezsko)

Stradonice (Čechy): nestratifikované nálezy z oppida; více než 500 ks drobných mincí řady variant, průměrná hmotnost 0,417 g—0,530 g; doprovodný numismatický materiál zahrnuje široké spektrum (Paulsen 1933, s. 65—71; Raýmann 1947, s. 34; Castelin 1976a, s. 35).

Hrazany (Čechy): stratifikované nálezy z oppida; dvě drobné stříbrné mince s koníčkem 0,47 g a 0,355 g (Jansová 1965, obr. 23).

Závist (Čechy): stratifikované nálezy z oppida; sedm drobných stříbrných mincí s koníčkem, hmotnost 0,408 g a okolo 4 g (Jansová 1974, s. 24; Motyková — Drda — Rybová 1978a, s. 93; 1978b, s. 338).

Tršicev (Čechy): stratifikovaný nález z oppida; drobná stříbrná mince s koníčkem (podle sdělení dr. J. Břeně, CSc.).

Dřemčice (Čechy): nestratifikované nálezy ze sídliště; tři drobné stříbrné mince s koníčkem; 0,419 g (Castelin — Waldhauser 1983).

Staré Hradisko (Morava): stratifikované nálezy z oppida (výzkum 1964—1966), další bez nálezových okolností; sedm drobných stříbrných mincí s koníčkem, např. 0,39 g a 0,28 g (průměrně 0,4238 g) (Paulsen 1933, s. 153; Meduna 1970a, s. 54).

Nowa Cerekwia (Slezsko): stratifikované nálezy ze sídliště; dvě drobné stříbrné mince s koníčkem, 0,67 g a 0,73 g (Czerska 1963, s. 289—311; 1964, s. 124—131).

Závěry mohou být prozatím následující:

1. Drobné stříbrné mince s koníčkem nava-
zuji v Noriku na ražby zhruba z první polovi-
ny 1. stol. před n. l., jejich obíhání ve všech
typech je doloženo k roku 20 před n. l. (Mag-
dalensberg), konec spadá pak do první polovi-
ny 1. stol. n. l. Běžný je výskyt s archeologic-
kými předměty stupňů LT D1 a LT D2 a čas-
nou římsko-provinciální kulturou, jak bývají
datovány v současnosti do období 100/75 před
n. l.—40/50 n. l.¹⁰

Počátek ražby drobných stříbrných mincí
s koníčkem byl numismatiky kladen k letům
80/60 před n. l. (Pink 1937, s. 42—76), 50/30
před n. l. (Castelin 1959, s. 8 a 9; 1979, s. 10;
Castelin — Waldhauser 1983), nověji zhruba
k roku 60 před našim letopočtem (Göbl 1973, s.
59—61; Mackensen 1975 s. 266; Kos 1977 s.
67).

2. Ražby drobných stříbrných mincí s koníč-
kem lze v Čechách navázat časově a zčásti i ty-
pologicky na pozdní „bójské“ emise a na typy
s „tektonickým“ křížem rámcově z první po-
lovinu 1. stol. před n. l. (Paulsen 1933; Caste-
lin 1965; 1975, s. 79 a násled., zvl. 89 a násled.). Vy-
skytují se téměř vždy s archeologickým mate-
riálem stupně LT D1, ojediněle snad již od roz-
hraní LT C2/D1 (N. Cerekwia, Hrazany¹¹). Pro
tyto archeologické stupně by mohlo platit buď
revidované datování do (části?) průběhu ob-
dobí 100/75—50/25 před n. l. (srv. kapitolu *Archeologické prameny*), nebo tradiční datace,
s kterou nesouhlasíme, do let 60/30—9/6 před
našim letopočtem. Zdá se, že může platit zjiš-
tění K. Castelina o postupném snižování hmot-
nosti ražeb drobných stříbrných mincí s koníč-
kem ze 7—6 g (N. Cerekwia) až na 4—3 g (Stra-
donice).

Počátek české ražby drobných stříbrných
mincí s koníčkem kladl v poslední době K. Cas-
telin mezi počátek první poloviny a první tře-
tiny 1. stol. před n. l. a rovněž polemizoval
s datací L. Jansové, která registrovala nález
mince sledovaného typu ze spodní tmavé vrst-
vy u vnitřního konce brány D na oppidu Zá-
vist, datovanou ve smyslu ante quem 70/60
před n. l. (Jansová 1974, s. 24; Castelin 1976a,
s. 41—43; 1976b, s. 18 a 19, obr. 6). Prozatím
lze však přijímat mluvu nálezových okolností
tak, že existují určité indicie k delšímu oběhu
drobných stříbrných mincí s koníčkem¹², kte-
rý snad bude možno specifikovat až po celko-
vém zpracování archeologických fondů z čes-
kých oppid.

3. Numismatické indicie k dataci konce čes- kých oppid

K otázce konce keltského osídlení Čech
včetně oppid však přispívají i další závěry nu-
mismatického studia, které rozebereme ve
třech okruzích problémů.

a) Přenesení zlaté „bójské“ ražby z Čech do
oblasti jihozápadního Slovenska a přilehlé čás-
ti Rakouska v první polovině 1. stol. před n. l.,
nejpozději v letech 70—58 před n. l. (Paulsen
1933, s. 103 a násled.; Pink 1939, s. 114 a násled.;
Filip 1956, s. 236—238; Ondrouch 1959, s. 137
—150; Castelin 1971a, s. 65; Nemeškalová-Ji-
roudková 1975a, s. 103;)¹³

V důsledcích by to pro Boiohaemum zname-
nalo již v době před polovinou 1. stol. před
n. l. prakticky konec (!) vývoje keltského min-
covnictví, což nebylo dosud patřičně doceněno.
(Kdyby byla i nadále přijímána nepravděpo-
dobná teze o existenci keltského osídlení ale-
sponž jižní poloviny Čech se zlatými rýžovišti
ve větší části druhé poloviny 1. stol. před n. l.
[srv. kapitolu *Archeologické prameny*], pak
by se naskýtal otázka, proč Kelové nepokra-
čovali ve zlaté ražbě, když k ní měli dostateč-
nou surovinovou základnu. Názor, že z Čech
odešla ta část Keltů, kteří se zabývali mincová-
ním, nepočítá s tím, že by v tomto případě ne-
měly být k dispozici [existující] doklady
o oběhu mincí v závěrečném horizontu oppid,
např. Nemeškalová-Jiroudková 1975a, s. 104,
srovnej pozn. 6.)

b) „Koncový“ horizont českých depotů kelt-
ských mincí z doby před polovinou 1. stol.
před n. l. může zrcadlit politickou nebo (i) eko-
nomickou konfliktní situaci. Lze tak soudit
podle geograficky značného rozptýlu depotů
téměř v celém Boiohaemu s výjimkou (k němu
nepatřících?) severozápadních Čech. Konkrét-
ně jde o známý depot 30—40 kg zlatých mincí
z Podmokel, datovaný nověji do období okolo
roku 60 před n. l. (Arnold — Castelin 1976, s.
168—170; naposledy bylo krytí podmokelské-
ho depotu kladeno k letům 65—55 před n. l.
[Castelin 1980, s. 18]), dále o podobné hro-
madné nálezy zlatých ražeb z oppida u Strado-
nic (dva depoty), Starého Kolína, „západních
Čech“ a snad i Leskovic, nebo i jejich (starší?)
pendanty ze vzdálených lokalit Bački Obrovac
a Campiglia Marittima.¹⁴ Depoty¹⁵, ať již byly
ukryty při neuskutečněných dálkových platech
nebo jsou uschovanou válečnou kořistí, či byly

předmětem kultovních manipulací (Kellner 1970, s. 19), nezáleží zda majetkem jednotlivce nebo komunit na oppidech, signalizují pravděpodobně krizi keltské společnosti v Čechách, motivovanou snad vnějším (germánským) ohrožením a důsledky mezikmenových bojů.

c) Přerušení importu římských mincí do Čech zhruba v letech 65–30 před n. l. (stříbrné nominály), v období 55–15 před n. l. (zlaté nominály) a výskyt bronzových nominálů zhruba až od roku 30 před n. l. (Nemeškalová-Jiroudková 1978, s. 718–721, zvl. obr. 224; 1979b, s. 155). Tento významný jev pravděpodobně ilustruje možné přerušení obchodních styků Čech s římským imperiem, způsobené změnami politickými a ještě spíše ekonomickými poměry v Boiohaemu. Absence přílivu římských mincí do Čech spadá také bezprostředně až za období koncového horizontu depotů keltských mincí.

Pozornosti rovněž zaslouží, že ze stradonického oppida (stejně jako z Bibracte) jsou známy výhradně římské republikánské mince (Pič 1903, s. 13, obr. 1: 7, tab. II: 36, 38; Déchelette 1899). Pravděpodobně není náhodné, že žádná nepatří augustovským ražbám římského císařství po roce 27 před n. l. Indikuje to přinejmenším teoretickou možnost, že Stradonice (ale i Bibracte) již v poslední čtvrtině 1. stol. před n. l. neexistovaly. Rovněž nemůže být vyloučeno, že již před tímto obdobím proběhla konečná fáze výměny keltského obyvatelstva Čech germánským.

4. Závěry revize výkladu numismatických pramenů

Není-li pro mincování českých Keltů v poslední čtvrtině (a snad i polovině) 1. stol. před n. l. validních důkazů (a to i v případě importovaných ražeb)¹⁶, zachycujeme-li bezprostředně po „koncovém“ horizontu depotů keltských mincí přerušení přílivu římských nominálů do Čech, může to mít jen jednu ze dvou příčin: 1. Buď v tradiční koncepci až do vystoupení Marboda s Markomany v letech 9/6 před n. l. zhruba padesátiletou (!) dobu tzv. „úpadku“ oppid a jejich existence bez nových ražeb, nebo 2. v revidovaném pojetí zánik oppid nejpozději ve třetí čtvrtině 1. stol. před naším letopočtem v bezprostřední návaznosti na ukončení mincování a germánské obsazení Boiohaema.¹⁷

Závěry řady badatelů, včetně J. Filipa, o dožívání oppid od období okolo roku 50. před n. l. (kdy zhruba skončila zlatá ražba českých Keltů) až k poslednímu desetiletí před změnou letopočtu s výkladem (pro oppida Závist a Hrazany, nikoli pro Třisov), že ve druhé polovině 1. stol. na oppidech vládl hospodářský úpadek, nebyly zatím dostatečně podloženy. Pravděpodobněji oppida již v poslední čtvrtině 1. stol. před n. l. neexistovala. I zde však konečný soud bude možný až po souborné publikaci a vyhodnocení pramenů z českých oppid.

ARCHEOLOGICKÉ PRAMENY

1. Data konce českých oppid

Vzhledem k poměrně omezené základně publikovaného materiálového fondu k řešení problematiky závěrečného horizontu českých oppid nezbývá než se uchýlit k určitému vzorkování. Bohužel, z rozsáhlých archeologických výzkumů posledních tří decenií byly publikovány jen zlomky (např. z oppida Závist souborně jediný nálezový celek). Využití bohatého materiálu z oppida Hradiště u Stradonic není zcela bezpečné, neboť nové rozsáhlé výzkumy českých oppid a Stradonic samých v roce 1981 nepřinesly v některých případech období starších nálezů (podle předběžného sdělení P. Drdy, jemuž děkuji za informaci), např. spon Břeňovy (1964, tab. 17: 668a, 670) skupiny E, případně existuje nejistota, zda některé předměty byly vůbec nalezeny na stradonickém oppidu (Břeň 1964, s. 261; 1975, s. 7).

Z těchto důvodů je možno provést pouze orientační pokus, vycházející z nepřiliš početných publikovaných informací (Břeň 1964, s. 262; 1966, s. 71–92; 1971, s. 298–302, obr. 2; Jansová 1971, s. 274; Motyková — Drda — Rybová 1978a, s. 62, 95; Drda 1981, s. 207) a nastínit závěrečný horizont českých oppid pomocí dvou typů spon: a) spony se zduřelým lučím (Almgren 65, Břeň D1 nebo tzv. stradonická spona); b) lžičkovité spony (Břeň D3), které pocházejí z oppid Třisov a Závist z pozdních stratigrafických uložen¹⁸. Materiální kultura českých oppid (s výjimkou několika problematických předmětů z oppida u Stradonic) končí závěrem stupně LT D1 a je velmi pravděpodobné, jak na to na základě stratigrafii na oppidech Třisov a Basilej-Münsterhügel

upozornil A. Furger-Gunti (1979, s. 124—126),¹⁹ že obě jmenované spony tvoří základ naplně mladší fáze stupně LT D1, kterou je možno označovat symbolem LT D1b (na rozdíl od relativně starší fáze LT D1a s vůdčím typem nauheimské spony). Závěr fáze LT D1b tvoří zároveň rozhraní stupňů LT D1/D2.

Chceme-li získat absolutní data pro závěrečný horizont českých oppid, je nezbytné provést pokusnou synchronizaci fáze LT D1b ve dvou směrech:

a) přešetřit absolutní datování rozhraní stupňů LT D1/D2 v širším teritoriálním kontextu střední Evropy;

b) ztotožnit na základě dvou jmenovaných typů spon proponovanou fázi LT D1b s adekvátními chronologickými systémy v horním Podunaji, Porýní a obou Galiích, neboť jen odtud lze pro českou dobu laténskou získat absolutní data.

Platnost synchronizace je však omezena v nepříliš vhodné, ale nevyhnutelné okolnosti, že totožné předměty materiální kultury, např. spony, nemusí být v různých oblastech (např. periférii a center) stejně datovány. Např. nauheimská spona, pro níž bylo ve Švýcarsku nově zdůvodněno datování do první poloviny 1. stol. před n. l. (Furger-Gunti 1979, s. 55), byla v některých případech stejnými importy a mimo to římskými mincemi v periferní oblasti města Nîmes v narbonnské Galii datována především do třetí čtvrtiny 1. stol. před n. l. (Tendille 1978, s. 104). Situace kolem synchronizace je rovněž ztížena okolností, že po „celostředoevropském“ stupni LT D1 keltské materiální kultury nastal odlišný vývoj zhruba jižně a západně od Rýna v tzv. galořímském období (nejprve tzv. „Übergangshorizont“ s datací k letům 50/30 před n. l.; Rieckhoff 1972, s. 77 a násl.; 1975, s. 32, 74), zatímco v severní části střední Evropy následoval stupeň LT D2 (Eggersovo období A), vázaný téměř vždy na germánskou materiální kulturu (k výjimkám patří lokality typu Karlstein) (Kos 1976, s. 25—29; 1977, s. 65 a násl.) Mezi další výhrady, které můžeme spomenout, patří i okolnosti, že závěrečný horizont českých oppid (fáze LT D1b) byl provizorně determinován pouhými dvěma typy spon. Teprve po zpracování a publikaci vrchní vrstvy na oppidu Třisov a adekvátních nálezových pozic na ostatních českých oppidech bude k dispozici solidní materiálová základna.

Datace rozhraní stupňů LT D1/D2

Citovat zaslouží závěry badatelů ze sedmdesátých let:

a) Krátce před rokem 50 před n. l.; platnost pro severní část střední Evropy včetně českých oppid (autor datování Z. Woźniak [1979, s. 217] předpokládá zánik oppida Závist „krátce“ po horizontu s hliněnými destičkami u brány D, tedy zastává odlišný názor nežli autoři výzkumu; srv. [Jansová 1971, s. 273, 274; 1974, s. 11, 30; Drda 1981, s. 207]);

b) léta 50/40 před n. l.; platnost pro střední Evropu (Polenz 1982, s. 125);

c) období 50/40 před n. l.; platnost pro střední Porýní (Haffner 1974, s. 69);

d) okolo nebo před rokem 50 před n. l.; Manching (Stöckli 1979, s. 196; konec oppida patří závěru stupně LT D1 [Krämer 1962, obr. 1], revidované absolutní datování zániku zhruba před rok 50 před n. l.);

e) období let 25/20 před n. l.; střední Němeccko (Peschel 1978, s. 96 a násl.);

f) okolo roku 50 před n. l.; Slovensko (Zachar 1982, s. 53 a 54, obr. 14; Pieta 1983).

Datování fáze LT D1b (závěrečného horizontu českých oppid)

Většinou v sedmdesátých letech byly vypracovány na několika lokalitách nebo v oblastech západně a jižně od Čech systémy relativní chronologie s absolutními daty, s nimiž lze s výjimkou některých problematických nálezů ze Stradonic předběžně srovnávat závěrečný horizont českých oppid. Čeští badatelé tyto možnosti synchronizace dosud nevyužili. Se závěrečným horizontem českých oppid lze srovnávat následující datované nálezové struktury těchto lokalit (přehled synchronizace přináší tab. I):

a) ca 50—30 před n. l.: oppidum Basilej-Münsterhügel (Schicht 2), náplň: lžičkovitá spona, Almgren 65, nauheimská spona, tzv. Kragenfibel (Furger-Gunti 1979, s. 51, 52 a násl., tab. 6);

b) ca 50/40—10 před n. l.: Trevírsko a Lucembursko — střední Porýní (Horizont 5), náplň: lžičkovitá spona, Almgren 241, spona s rámcovým zachycovačem typ Kostrzewski K, „geschweifte Fibel, Kragenfibel“ (Haffner 1974, s. 59—62, 69, obr. 4: 46, 47, 52, 60, 64). Tento horizont je bezpochyby alespoň částečně relativně mladší než fáze LT D1b;

Tab. I. Grafická synchronizace závěrečného horizontu českých oppid s adekvátními zahraničními periodizacemi (srv. citace v textu)

Chronologie	Čechy	Třisov	Střední Evropa	Man-ching	Basilej	Střední Porýní	Ornavasso	Roanne
120 LT C2 100	závěreč- ný hori- zont kelt- ských oppid	svrchní vrstva nauheimské spony						
LT D1a LT D1 LT D1b		spodní vrstva lžičkovité spony a Almgren 65	LT D1	LT D1	Schicht 1		Zeitgruppe II	Phase I 58/51
50 25			$\pm 50/30$	± 50	± 50 Schicht 2	50/40 Horizont 5	50/40	
LT D2	germán- ské osíd- lení		LT D2		± 30	20 Horizont 6	Zeitgruppe III 30	Phase II 30/25

c) před obdobím okolo roku 50 před n. l.: oppidum Manching (stupeň LT D1), náplň: lžičkovitá spona, Almgren 65, spona spojené konstrukce, nauheimská spona;

d) před rokem ± 50 před n. l.: oppidum Tietelberg (brown II stratum), náplň: lžičkovitá spona, keltská mince s datací ante quem rok 50 před n. l. (Rowlett — Thomas 1974, s. 380—381);

e) před léty 36/35 před n. l.: Karlstein (phase I [snad i část phase II]); náplň: lžičkovitá spona, nauheimská spona, prototyp Almgren 65 (Menke 1977, s. 224, obr. 3);

f) ca 60/40—30/10 (aritmetický propočet krajních dat): východní část střední Evropy (späte Mittelphase), náplň: lžičkovitá spona, nauheimská spona, spona spojené konstrukce (typ Kostrzewski K) (Hachmann 1960, s. 258 a násl. tab. I);

g) ca 50—30/25 před n. l.: Roanne (troisième phase-L IIIc), náplň: lžičkovitá spona, spona se zduřelým lučikem, ale i nauheimská spona a spony spojené konstrukce, popřípadě s rámcovým zachycovačem (Bessou 1976, s. 63—65, tab. 8: 9, 16, 31, 33, 34);

h) ca 90—50/40 před n. l.: Ornavasso (Zeitgruppe II), náplň: především Almgren 65, ojediněle lžičkovitá a nauheimská spona (Graue 1974, s. 103, 104, 170, obr. 25—27, 55);

i) před rokem 36 n. l.; skupina Mokronog (stopnja 5 — střední fáze stupně LT D), náplň: spony s rámcovým zachycovačem (Guštin 1977, s. 72, 75);

j) ca 50—25/20: Lombardie (phase II), náplň: lžičkovitá spona, spona typu Cenisola, oje-

něle nauheimská a Almgren 65 (Tizzoni 1981, s. 34, 290, tab. 18).

Provizorní synchronizace závěrečného horizontu českých oppid (LT D1b) a přelomu stupňů LT D1/D2 (tab. I), jejíž pravděpodobnost byla podstatně znásobena využitím řady především v minulém desetiletí vypracovaných zahraničních chronologických systémů, poskytuje dostatečné podklady pro úvahu o konci českých oppid již v předaugustovské době zhruba třetí čtvrtiny 1. stol. před n. l. V naprosté většině srovnávaných fází, mnohdy dobře definovaných a absolutně datovaných, se vyskytují vůdčí typy spon závěrečného horizontu českých oppid: lžičkovité spony a spony se zduřelým lučikem (Almgren 65) s těžištěm výskytu v době okolo poloviny 1. stol. před n. l. a ve dvou-třech následujících desetiletích.

Tento závěr podporuje rovněž jediné absolutní datum, které lze získat přímo z českého materiálu (a tímto směrem by se mělo bádání především ubírat). Jde o dva dosud v tisku nepublikované zlomky okrajů vinných amfor z oppida Hradiště u Stradonic (obr. 1: 1, 2), uložené v Národním muzeu v Praze (prvně je registrovala L. Jansová [1962, s. 344, obr. 172: 1, 2] v nepublikované kandidátské disertaci). Amfory patří typu Dressel/Lamboglia IA s datací výroby do období $\pm 150/140$ —60/50 před n. l. (typologické určení amfor podle Dressela [1899], Lamboglia [1955, s. 241 a násl.]). Mají analogie na oppidu Staré Hradisko na Moravě (Meduna 1970b, tab. 46: 4; 1974, s. 31) a na dalších lokalitách „keltské“ Evropy.²⁰ Při srovnání s importovanými amforami z oppida

Manching, odkud není znám jediný exemplář s datem výroby post quem 60/50 před n. l., nepatří stradonické zlomky vůbec k nejmladším typům (Stöckli 1979, s. 184—186, obr. 39; dr. W.-E. Stöckli mu děkuji za prověření datování stradonických zlomků vinných amfor). Úlomky vinných amfor ze Stradonic datoval J. Filip (1956, s. 331) mylně do „doby Marbodovy“, nejpravděpodobnější se však jeví jejich datování k první polovině 1. stol. před n. l. (s předpoklady, že doba transportu netrvala, jak bylo tehdy vzhledem k obsahu amfor komerčně nutné, více než pár roků a zlomky mají stradonickou provenienci). Podle nejnovějšího kvantitativního zpracování vývoje typů okrajů vinných amfor lze datovat stradonické zlomky výhradně do první poloviny 1. stol. (Berger — Furger-Gunti 1981, s. 179, obr. 8).

Zánik keltských oppid v Čechách bývá obvykle ztotožňován s koncem stupně LT D1, jehož absolutní datace v mnohém spočívá na oppidu Manching. (Opět ale odhlédneme od několika problematických starších nálezů ze Stradonic.) Konec stupně LT D1 v Bavorsku byl dlouho spojován s alpským tažením nevlastních synů císaře Augusta a dobytím oppida Manching v roce 15 před n. l. (Krämer 1962, s. 296, pozn. 15)²¹. Šlo prakticky o stejně nebezpečnou metodickou situaci jako v Čechách, kdy se přímočarě spojoval konec oppid s Marbodovým vpádem v letech 9/6 před n. l. Teprve nyní lze přičítat velkou váhu argumentaci W.-E. Stöckliho (1979, s. 196) k datování konce oppida okolo, nebo před rokem 50 před n. l., což přisvědčuje starším orientačním datovacím pokusům R. Christleina a P. Glüsinga (Christlein 1964, s. 247; Glüsing 1964-1965, s. 20; Stöckli 1979, zvl. s. 196—198). Česká oppida, hlavně Hradiště u Stradonic, měla trvat podle názoru některých zahraničních badatelů relativně déle nežli oppidum Manching, tedy ještě po roce 50 (v původním pojetí po roce 15 před n. l.) (Krämer 1962, s. 316, pozn. 79; Glüsing 1964-1965, s. 20; Peschel 1978, s. 72, pozn. 231), ovšem sotva až do sklonku augustovského období. Na příkladě importů keramiky bylo korigováno i datování obdoby Stradonic, oppida Bibracte v Galii (Vuillemin 1968, s. 218, 219), jehož zánik je nyní kladen do zlomu republikánské a císařské éry (podle sdělení J.-P. Guillaumeta, jehož práce bude publikována v supplementech časopisu Gallia

préhistoire.) Také konec porýnských oppid patří k polovině 1. stol. před n. l., snad jen Altenburg na Horním Rýně mohl ještě krátce přetrvávat (Fischer 1975, s. 329, 322; Rieckhoff 1975, s. 9; Peschel 1978, s. 91, 92).

Shrnujeme tedy současnou tendenci v revidovaných datování konce oppid ve střední Evropě již k období okolo poloviny 1. stol. před n. l. Shodně se uvažuje o dřívějším datování počátku stupně LT D1 do sklonku 2. stol. před n. l. (Haffner 1974, s. 69; Furger-Gunti — Kaenel 1976, s. 39; Furger-Gunti 1979, s. 129)²², dokonce i pro počátek stupně LT C (LT C1) byly zdůvodněny datace již do konce 3. stol. před n. l. (Haffner 1979, s. 409; Kruta 1980, s. 26 a násl., obr. 12). Důležité je, že podklady pro úvahy poskytly jednak přírodovědné metody (dendrochronologie), jednak i zpracování fondů ze severu apeninského polostrova a jižní části střední Evropy, kde bylo možno keltskou materiální kulturu poměrně dobře datovat antickými importy. Podle provizorní synchronizace spadá závěrečný horizont českých oppid nejpravděpodobněji do třetí čtvrtiny 1. stol. před n. l.

2. Způsob zániku českých oppid

Diskuse o ztotožnění tzv. válečných událostí „dobývání“ oppid s konkrétními archeologickými strukturami

V případě oppida Alesie v Galii nacházíme jednoznačné archeologické doklady o jeho dobývání římskými vojsky G. J. Caesara, které by i bez písemných pramenů dostačovaly k závěru nejen o válečné události a jejímu datování na desetiletí, ale i k identifikaci útočníků a obránců. V této souvislosti je zapotřebí položit otázku, zda máme i pro česká oppida k dispozici taková archeologická pozorování, podle nichž by bylo možno identifikovat: a) dobývání, resp. dobytí oppida, b) útočníky ohrožující oppida — a přitom podle chronologie nalezených archeologických předmětů válečné události datovat. Jiné cesty totiž není, neboť o dobývání českých oppid a identitě útočníků nemluví žádné písemné prameny. Jeví se proto nezbytným alespoň pokus o zaujmutí stanoviska k těmto, většinou až v poslední době kladeným otázkám (na tab. II přinášíme k této problematice dosavadní doslovně citovaná stanoviska řady badatelů).

Tab. II. Výběr hypotéz o charakteru a příčinách zániku oppid včetně datace (citace)

Lokalita	Charakter zániku	Příčina zániku	Datace zániku	Autor hypotézy	
oppidum	Stradonice	— náhlý zánik	— germánský přepad	— 25—50 n. l. — přechodná fáze laténsko-římská — první desetiletí n. l. — k roku 9—8. před n. l., ojedinele k roku 0 — k roku 9 před n. l.	J. L. Pič J. Schránil E. Šimek J. Břeň
	Třisov	— opuštěn v klidu		— sklonek 1. stor. před n. l. osídlení patrně nepřesáhlo období kolem změny letopočtu — mezi roky 15—96 před n. l. — konec 1. stol. před n. l.	J. Břeň
	Hrazany	— obydlí uvnitř oppida zničil oheň — čekali nepřátelský útok a přehradili bránu uzávěrem ze silných trámů	— jen Germáni	— bezprostředně před změnou letopočtu — po roku 9/6 (kdy je doloženo opanování Boiohaema germánskými svazy Marbodovými)	L. Jansová
	Závist	— vyklizení prostoru před útokem — hlavní brána s opevněním shořela — stabilní zátaras v bráně — došlo k boji, trval krátce, skončil katastrofou	— proud Germánů, Markomanů a Kvádů — germánský útok	— počátek posledního desetiletí starého letopočtu — roky 9—6. před n. l. — počátkem posledního desetiletí před n. l.	L. Jansová K. Motyková P. Drda A. Rybová
česká oppida	— dobytí, event. spálení — zkáza většiny oppid — většina oppid hoří — opuštění oppida	— zástupy Germánů	— kolem roku 9—8 před n. l. — na konci 1. stol. — těsně před změnou letopočtu	J. Böhm J. Břeň R. Pleiner A. Rybová L. Jansová	
	— skončení funkce opuštěním	— pravděpodobně vnitřní krize ve spojení s vnější agresí	— třetí čtvrtina 1. stol. před n. l.	J. Waldhauser	

Diskuse o ztotožnění tzv. zánikových horizontů na oppidech s jejich dobýváním

Při provádění rozsáhlých archeologických výzkumů českých oppid vymezili někteří badatelé tzv. zánikové horizonty, které je možno předběžně definovat jako uzavřené archeologické vrstvy nebo jiné struktury s mimořádnými charakteristickými rysy, o nichž bude dále řeč.

Zánikové horizonty byly dosud zjištěny na oppidech Stradonice (1x; „náhlý přepad“, Pič 1903, s. 143), Hrazany (1x; Jansová 1965, s. 78) a Závist (2x; Jansová 1974, s. 30; Motyková — Drda — Rybová 1978a), zatímco na oppidu Třisov identifikovány nebyly, z čehož bylo usuzováno na opuštění „v klidu“ (Břeň 1966, s. 127; 1971, s. 302; Filip 1976, s. 55). Ve všech případech byly zánikové horizonty interpreto-

vány jako důsledek dobývání, resp. dobytí konkrétních oppid a k tomu byly konstruovány již ryze historické závěry.

Přešetříme na dosud nejlépe publikovaném příkladě oppida Závist zánikový horizont u brány D, datovaný zhruba k letům 70–60 před n. l., později však do čtyřicátých let před změnou letopočtu (Jansová 1974; Motyková — Drda — Rybová 1978a; Drda 1981)²³. Dobývání v tomto období a potom při zániku oppida bylo prokazováno následujícími charakteristickými rysy zánikového horizontu, které komentujeme:

a) Výskyt (převážně) mužských osteologických pozůstatků s nepietními postmortálními zásahy.²⁴

Komentář: Na oppidech i sídlišťích pozdního latěnu (ale i dříve) lze poměrně častý výskyt roztroušených lidských kostí, někdy i se zá-

sahy, považovat spíše za kultovní záležitost, konečně i z objektu 3 na předhradí sledované lokality byla přítomnost lidských osteologických pozůstatků vykládána „nejpříjemněji“ náboženskými představami (*Motyková — Drda — Rybová 1978a*, s. 125), podobně i nález pokřčeného skeletu z polohy Altán na Závisti byl populárně vysvětlován tím, že jde o oběť „boje, souboje nebo i odsouzence“ (*Motyková — Drda — Rybová 1978a*, s. 69). Sotva prokazatelné konstatování, že postmortální zásah na lidských kostech u brány D byl proveden pravděpodobně jako „akt msty“ a „rituální úkony na tělesných pozůstatcích odraženého (!) útočníka“, není ani popularizačně přípustné (*Motyková — Drda — Rybová 1978a*, s. 78). V případě lidských kostí u brány D nebylo prokázáno (a je nepravděpodobné), že patří „útočníkům“ a „jen“ mužům (určovat pohlaví podle mnohdy jednotlivých kostí platí v antropologii až příliš za nejisté; za konzultaci děkuji dr. M. Stloukalovi, CSc.). Sledované roztroušené lidské osteologické pozůstatky pocházejí rovněž zhruba z 10 % objektů sídliště Keltů u Radovesic (*Hanáková*, v přípravě) a také dosavadní souborné zhodnocení (*Waldhauser 1976* s. 66) mluví téměř vždy pro vysvětlení kultovními manipulacemi.

b) Výskyt hrotů železných střel a kopí (Závist, Stradonice; *Jansová 1974*, s. 28; *Motyková — Drda — Rybová 1978a*, s. 78; *Filip 1956*, s. 330).

Komentář: Zmíněné zbraně (ovšem s funkcí nejen válečnickou, ale i lovnou) mohou být spíše odrazem jejich běžného užívání a ztrát, zvláště pak, když jsou známy i z oppida Trisov, „opuštěného v klidu“, dále pak i z jiných keltských sídlišť. Logické je, že nálezy militarií se soustřeďují v okolí fortifikací a bran, tedy v místech, kde mohly být maximálně využity (ze středověkých písemných pramenů je známo, že po bitvách byl na bojištích prováděn sběr, pravděpodobný, v případě oppid).

c) Budování zátarasů v branách (Hrazany, Závist; *Jansová 1965*, s. 78; *Motyková — Drda — Rybová 1978a*, s. 84).

Komentář: Dosud nebyly publikovány přesné nálezové protokoly, takže nelze vyloučit, že oba příklady, známé zatím jen z výzkumů L. Jansové, mohou být rovněž jednostranně interpretovanou představou (např. z obavy před stejně neuskutečněnou invází Tatarů byla okolo roku 1240 provizorně zazděna brána

v Černé věži pražského hradu). V případě, že zátarasy s branou na Závisti podlehly požáru, nedokládá se tím jednoznačně uskutečněné válečné střetnutí, nýbrž jen přestavba s (ne)současným požárem.

d) Výskyt hromádek oblázkové munice (*Motyková — Drda — Rybová 1978a*, s. 84).

Komentář: I zde jde obecně o doklad válečné funkce hradby, nikoli o bezprostřední důkaz pro válečnou událost spojenou s vnějším útokem.²⁵

Jak vyplývá z komentářů, sotva stačí dosud uváděné charakteristiky ze zánikových horizontů pro konstatování válečné události dobývání. Prozatím spíše platí teze o „klidném“ opuštění českých oppid v kritickém období okolo poloviny a po polovině 1. stol. před n. l. Výjimkou mohou být Stradonice, kde zanechaný „bohatý“ nálezový inventář by teoreticky svědčil o „náhlém“ opuštění, snad během nějaké konfliktní situace. Mnohé napoví jistě výsledky záchranného výzkumu na lokalitě roku 1981 (*Motyková — Drda — Rybová 1982*, s. 449).

Zjišťování totožnosti eventuálních dobyvatelů českých oppid

Pro identifikaci útočníka v případě „konfliktní situace“ u brány D na závistském oppidu v 1. polovině 1. stol. před n. l. není jakýchkoli přímých historických dokladů nebo publikovaných nálezových struktur, aby bylo možno vyslovit byť pracovní hypotézu, že „germánské pohyby... rovněž hluboce zasáhly české území“ (*Jansová 1974*, s. 30). Stejně to platí na základě dosud publikovaných informací i pro konečný zánikový horizont oppida Hrazany, ačkoli se uvádí, že útočníci mohly být „jen Germáni“ (*Jansová 1965*, s. 78).

Vzhledem k okolnosti, že z českých oppid jsou známy sice ojedinělé předměty „kobylské skupiny“, patřící však spíše „východogermánskému“ kulturnímu okruhu, nemůže být z úvah vyloučen potenciální útok z těchto prostor (*Piř 1903*, tab. 38: 34; *Jansová 1960*, obr. 243; *Filip 1971*, s. 268), nepravděpodobný však podle L. Jansové (1974, s. 31). Reálnější se jeví identifikace potenciálních útočníků na konci existence oppid Závist a Trisov, kde z archeologických výzkumů pocházejí zlomky keramiky Germánů polabského okruhu a v jednom případě i „slezskopolského impor-

tu“, tedy „východogermánské“ proveniencie (Motyková 1981a, s. 525, obr. 8: 11). Podle zvěřejněných nálezových okolností lze však usuzovat jen na jediné; fyzickou přítomnost Germánů na oppidech ihned nebo později po skončení jejich funkce (srovnej Motyková 1981a, 25; Motyková — Drda — Rybová 1982, s. 449). Zlomky germánské keramiky z obou oppid však nemají výpovědní hodnotu přímočarě dokumentovat dobytí oppid, neboť mohou být rovněž svědectvím o pobytu germánských jedinců na Kelty již dříve „v klidu“ opuštěných oppidech (také vzhledem k dataci jednoho z germánských sídelních objektů na Závisti až do mladší fáze starší doby římské; Motyková 1981, s. 525). Motivace pobytu zatím není určitelná, v úvahu přicházejí teoretické možnosti sezónní migrace z agrárních sídlišť za účelem pastvy nebo i v době po zániku oppida i sběr zanechaných (např. stavebních) prvků, ale to již jsme na samých hranicích exagrace archeologických pramenů.

Sumarizace dosažených poznatků o způsobu zániku oppid

V principu je možný závěr každého časového úseku před přestavbou opevnění nebo před „založením“ další kulturní vrstvy či jiné archeologické struktury (objektu, vrstvy uhlíků atd.), ovšem s tím, že jde o odraz jedné ze tří možností: a) běžné stavby, rekonstrukce nebo údržby fortifikací, staveb, terénu a pod., b) lokálního konfliktního střetnutí (Keltů s Kelty), c) vnější vojenské agrese (Germánů).

Válečné události (konfliktní střetnutí) však lze sotva identifikovat podle výskytu roztroušených lidských pozůstatků, železných hrotů a oblázkové munice, neboť tato archeologická pozorování lze interpretovat i jiným způsobem (např. kultovními praktikami Keltů). Zatím česká archeologie Keltů nedisponuje doklady o násilném dobývání, resp. dobytí oppid, naopak dosud publikované nálezové situace svědčí spíše o jejich „klidném“ opuštění a následné (?) rekognoskaci terénu přichozími Germány (snad s dosud neověřitelnou výjimkou Stradonic). Násilné dobytí oppid Germány však není vyloučeno, neboť v době jejich zániku je potencionálně ohrožovali polabští a snad i „východní“ Germáni (ti snad již dříve). Datace památek hmotné kultury, kterou zanechali na oppidech, však není tak přesná, aby moh-

la být jednostranně ztotožněna s léty 9—6 před n. l.

V budoucnosti může dojít k archeologickým zjištěním, pramenícím buď z nových výzkumů nebo z vyhodnocení starších, která mohou přinést nejen doklady o dobytí oppid Germány, ale i o jejich zničení v místních válkách Keltů. Vzhledem k tomu, že příkladem sám G. J. Caesar dobyl z více než stovky galských oppid jen několik, zůstává teoreticky možné, že i česká oppida byla spíše opuštěna nežli dobytá. I obecně se jeví, že při hledání podstaty zániku sídlišť „nemají význam náhodné faktory nebo okamžité zjevné příčiny, např. požár, válečné zničení, ale faktory trvalejšího charakteru, které mají vazbu na stav ekonomiky společnosti“ (srovnej Smetánka 1973, s. 656).

3. Migrace Keltů a sídelně-geografické poměry Čech

Řada badatelů předpokládala především na základě převzaté Poseidoniovi zprávy (Strabo: Geographica, VII, 2, 2, srovnej Dobiáš 1964, s. 49), že velká, ne-li největší část Bójů²⁶ opustila Čechy v období 90—60 před n. l. (Paulsen 1933, s. 103 a násl.; Pink 1939, s. 114 a násl.; Filip 1956, s. 236—239; Ondrouch 1959, s. 137—150; Dobiáš 1964, s. 29; Castelin 1971a, s. 65; Jansová 1974, s. 32; Nemeškalová-Jiroudková 1975a, s. 103; Lexikon der Antike 1979, s. 920). „Bohužel jsou tyto zprávy tak nejasné a dovolují tolik výkladů, že k nějaké jistotě tu dospět nelze“ (Dobiáš 1964, s. 29). Emigraci Bójů však podporují dva argumenty:

a) Přenesení zlaté „bójské“ ražby z Čech do oblasti Bratislavy nejpozději v letech 70—58 před n. l. (Paulsen 1933, s. 103 a násl.; Pink 1939, s. 114 a násl.; Filip 1956, s. 236—239; Ondrouch 1959, s. 137—150; Castelin 1971a, s. 65; Nemeškalová-Jiroudková 1975a, s. 103).

b) Transfer části materiální kultury z Čech na teritorium soutoku Moravy s Dunajem (přenosem struhadlovitě drsněné keramiky se zabývala L. Jansová [1964a, s. 185—193], podobně byl předpokládán i pro malovanou oppidální keramiku; Dobiáš 1964, s. 52, pozn. 63; Bónis 1969, s. 167).

Obecně uznávaná emigrace Bójů však může představovat tendenci přenášení sídel v první polovině 1. stol. před n. l. ze severozápadu „keltské“ střední Evropy na jihovýchod, i když se řada autorů vyjádřila konkrétněji o stěho-

vání z Čech na jihozápadní Slovensko a jeho jižní sousedství (Filip 1956, s. 239; Dobiáš 1964, s. 29; Jansová 1974, s. 32; *Lexikon der Antike* 1979, s. 920). V tomto období vypadá z úvah migrace severoitalských Bójů do Podunají, neboť bójské ambice v předalpské Galii byly natrvalo zlomeny již počátkem 2. stol. před n. l. (Strabo V. 6. 1, srovnej pozn. 27; Filip 1956, s. 22, 27), kdy snad mohlo dojít k migraci české kotliny.

Příčiny migrace českých Bójů a tím potencionální nátlakové síly mohly být jen dvoji: a) vzájemné blíže neidentifikovatelné rozpory mezi „českými“ Kelty (soudě dle analogické situace v Galii, jak ji popsal G. J. Caesar), b) vnější (germánská?) agrese. Nejpravděpodobněji (jako v Galii?) mohly do hry vstoupit obě složky. Průběh krizové situace (střetnutí) lze spíše považovat za dlouhodobý, snad pro to mohou svědčit některé opravy a zdokonalování opevnění oppid během první poloviny 1. stol. před n. l.²⁸

Biparticitu Čech v období oppid (LT C2—D1) vyplývá podle současné nálezové situace z okolností, že ve zdánlivě (?) sporadicky osídlené jižní polovině Čech se rozprostírají oppida, zatímco ze severní (zdánlivě?) hustě osídlené doložena nejsou (Filip 1976, s. 50; 1978, s. 428; Pleiner a kol. 1978, mapa 9; Castelin — Waldhauser 1984, obr. 9), ačkoli nescházejí vágní indicie k existenci oppid na severočeských lokalitách Češov (Waldhauser 1970, s. 330—334) a Úhošť (Waldhauser, v tisku). V této souvislosti nabývá na aktuálnosti řešit otázku, ze které části Čech se Bójové mohli odstěhovat. Předpokládá-li se, že do oblasti Bratislavy přišli Bójové se znalostí mincování (Nemeškalová-Jiroudková 1975a, s. 104) a malované keramiky, nasvědčuje to (vzhledem k okolnostem, že naprostá většina mincí a malované keramiky byla v Čechách nalezena na oppidech) o odlivu obyvatelstva jižní poloviny Čech, zatímco v případě struhadlovitě drsněné keramiky s výskytem na rovinných sídlištích a oppidech východu a středu Čech a severní části jižní poloviny Čech (kartografické zpracování: Jansová [1964a, obr. 1], Waldhauser [1976, mapa 1]) by bylo možno uvažovat o obyvatelstvu rámcově středovýchodních Čech²⁹. Podle publikované keramiky stupně LT D1 z jihozápadního Slovenska by bylo nepravděpodobné vyslovení soudu o příchodu obyvatelstva ze severozápadních Čech a Plzeňska se

svojím svérázným keramickým inventářem (Waldhauser 1976, s. 74, mapa 1; Venclová — Koutecký 1979, s. 101) a „tekoságskou“ mincovní ražbou (Castelin 1976d, s. 1). Slabé indicie naznačují uvažovat o možné migraci Keltů z jižní poloviny Čech a snad i některých obyvatel středovýchodních Čech, nikoli však severozápadních Čech.

4. Teorie postupné migrace Keltů z Čech a déletrvající infiltrace germánského etnika

J. Dobiáš (1964, s. 29) zdůraznil „apriorní pravděpodobnost“, že Bójové nevyklidili naše země jediným proudem, nýbrž že odtud „odcházeli v občasných vlnách po částech“. Konsekventně i A. Rybová (1974, s. 500, 501) nevyloučila možnost příchodu Germánů ve formě „několika vln záboru.“

Česká archeologická produkce postrádá komplexní studii o sídelně-geografické situaci Čech v první polovině 1. stol. před n. l., podle které by bylo možno sledovat eventuální postupné změny v osídlení. Jen ryze orientačním může být následující pokus o nastínění disporci v osídlení, silně poplatný nerovnoměrnému stavu publikace českého materiálového fondu.³⁰ Budeme postupovat po několika makroregionech:

a) Severozápadní Čechy mohly být osídleny germánským etnikem ještě v době existence oppid ve druhé až třetí (?) čtvrtině 1. stol. před n. l., jak to teoreticky mohou signalizovat nálezy malované keramiky v objektech laténskořímského a starořímského horizontu (lokalita Kadaň-Jezerka, Radovesice, Lomazice, Trískolupy, Bžany; Holodňák, v tisku). Nemusi být náhodné, že odtud není znám jediný depot zlatých keltských mincí „koncového“ horizontu z první poloviny (druhé čtvrtiny) 1. stol. před n. l. (Filip 1976, s. 54), neboť už tehdy zde mohlo dojít k závažným změnám v osídlení.

b) Západní část středních Čech (zčásti „průmyslová“ slánsko-kladenská komora; Pleiner 1958, s. 126, obr. 19) prakticky postrádá sídliště stupně LT D1. Jeví se, že těžiště osídlení spočívá rámcově ve stupni LT C. L. Jansová (1962, s. 329; 1964b, s. 91) zaznamenala některé doklady o migraci obyvatelstva sledované oblasti do jižní poloviny Čech, náznaky o stěhování obyvatelstva směrem k oppidu Závist re-

gistrovala i v případě jemně zrnitého keramického zboží (*Jansová 1974*, s. 19 a násl.).

c) Středovýchodní, výrazněji však východní Čechy se sice zdánlivě značným množstvím laténských lokalit (*Rybová 1968*, tab. XLII) byly v období LT D1 (kryjícím se s periodizačním úsekem L 3b, podle A. *Rybové*; srv. *Meduna 1980*, s. 30—31) pravděpodobně osídleny značně sporadicky.³¹

d) Jižní polovina Čech, soudě podle materiálu shromážděného L. *Jansovou* (1962, mapa v příloze) postrádá výraznější koncentrace osídlení v okolí oppid a jediným prostorem s intenzivnějším osídlením zůstává střední Pořotaví. Možné však je, že determinantou toho je nedostatečný a nerovnoměrný terénní výzkum (*Pleiner a kol. 1978*, mapa 9).

Z předběžného shrnutí vyplývá, že zeslabení intenzity osídlení nebo snad i vylidnění některých oblastí Čech není za současného stavu bádání v rozporu s předpokládanou migrací Bójů z Čech někdy v první polovině 1. stol. před n. l., tedy v průběhu stupně LT D1. Nechceme stavět hypotézu na hypotézu, ale na základě slabých indicií mohli mít Germáni příležitost snad nejdříve k záboru severozápadních Čech, později středovýchodních a poslední akt invaze mohl směřovat do jižní poloviny Čech.³² Z toho teoreticky rovněž vyplývá nestejně datování zániku oppid, o kterém uvažovala řada badatelů.³³ V kvalitnějším chronologicky citlivém materiálu z oppid na teritoriu jižní poloviny Čech tyto rozdíly s výjimkou problematických Stradonic zachytitelné zatím nejsou.

5. Absolutní datování počátku germánského osídlení Čech

Vyloučíme-li z úvah podmokelskou a kobylskou skupinu, v jejichž archeologickém inventáři je zachycována alespoň nekeltská (germánská?) komponenta (*Venclová 1973*, s. 48—50, 55 a násl.), a které zaujímaly nepatrnou ekumenu na severu Čech bez předchozího keltského osídlení, registrujeme ve vzorku české literatury posledních dvou desetiletí tyto datace počátku laténskořímského horizontu (Eggersova stupně A), kryjícího se s příchodem prvních polabských Germánů:

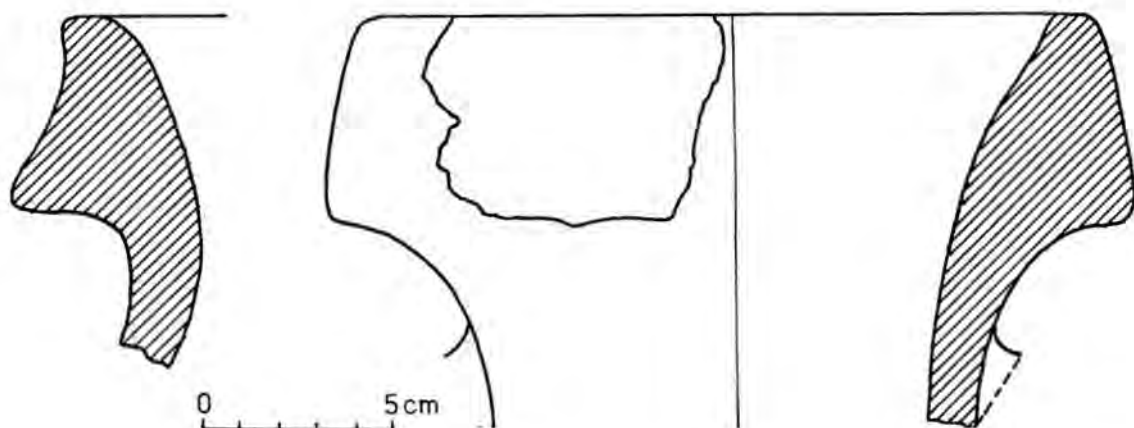
a) Období roků 10—9 před n. l.; 9—6 před n. l. a 10—8 před n. l. (*Motýková 1965*, s. 169; 1976, s. 149; *Rybová 1974*, s. 500; *Pleiner a kol. 1978*, s. 683);

b) poslední desetiletí starého letopočtu; poslední léta před zlomem letopočtu; druhá polovina vlády Augustovy; rozhraní éru; kolem změny letopočtu (*Sakař 1981*, s. 129; *Motýková 1981a*, s. 527).

Datování počátku germánského záboru Čech (a počátku laténskořímského horizontu) se podle těchto autorů opírá: a) o písemné prameny (*Dobiáš 1964*, s. 80 n.), b) o chronologické postavení spon pozdně laténského typu (*Motýková 1976*, s. 166) a zčásti také c) o datování importů bronzových nádob (*Sakař 1970*). Využívat pro datování nelze, bohužel, i nové nálezy římských importů (*Motýková — Sedláčková 1974*, s. 232; *Ondřejová 1974*, s. 38).

Zdůvodnění datace počátku invaze Germánů a laténskořímského horizontu (stupně A) nelze však nadále považovat za korektní. Argumentační hodnota písemných pramenů, jak jsme se pokusili ukázat v kapitole *Historické prameny*, má řadu podstatných mezer, z nichž je nejdůležitější ta, že je možno počítat s příchodem germánského obyvatelstva do Čech již v období mlčení historických zpráv před Marbodovým vystoupením v letech 9—6 před n. l. Absolutní chronologie pozdně laténských spon doznala zásadních změn, a to na územích, z nichž byly pro Čechy tradičně vyhledávány časové zachytné body (oppidum Manching, Porýní)³⁴. K využití korekcí v datování pozdně laténských spon pro české poměry zatím nedošlo. V poslední době byly sice redatovány římské a norické importy kapujských a jiných bronzových nádob z germánských hrobů, z nichž některé patří již do předaugustovského (!) období (*Sakař 1973*, s. 233; 1975, s. 140; 1981, s. 132), tedy do doby před poslední čtvrtinu 1. stol. před n. l. Nepříznivým faktorem však zůstala okolnost, že není známa doba transportu z římských a provincionálních dílen do germánského prostředí a trvání jejich užívání před uložením do hrobů. Shrnout však lze, že jednostranné datování počátku germánské invaze do posledního desetiletí před změnou letopočtu nemůže být přijímáno bez výhrad.³⁵

O bezprostřední časové návaznosti keltské materiální kultury závěrečného horizontu oppid (LT D1b) na nejstarší horizont germánského osídlení (Eggersův stupeň A, kryjící se zhruba s LT D2)³⁶ mohou svědčit ojedinělé někdy chronologicky významné předměty v germánských hrobech nebo na sídlišťích

Obr. 1. Zlomky amfor z oppida Stradonice.

(např. lžičkovité spony z Nebovid a Mlékojed atd.) (Motyková-Sneidrová 1963a, s. 78; Motyková 1981b, s. 116—117), snad i hroby z příkopu (Motyková 1977, s. 239 a násl.). V případě oppida Závist pravděpodobně následuje po závěrečném laténském horizontu další již nekompatní horizont rozptýlené germánské keramiky. Jeho datování do „doby kolem zlomu letopočtu“, resp. do „doby Marbodovy vlády“ není jednoznačně prokazatelné a tudíž nemusí být konečné (Motyková — Drda — Rybová 1978a, s. 97). Podobná keramika je nově známa i z třísovského oppida (za sdělení děkuji dr. J. Břeňovi, CSc.).

V souvislosti s novým zpracováváním grossromstedtského pohřebiště (Peschel, v tisku) dojde pravděpodobně i k revizi datování počátku germánské osídlení Čech. Konečně nověji byl kladen počátek horizontu germánských hrobů se sponami s prohnutým lučikem v severní části střední Evropy již do časně augustovského období ad quem 25/20 před n. l. (Peschel 1978, s. 72—114, zvl. 72, 73, 96, pozn. 231). Přímou z Čech bylo pro laténskořímský horizont získáno jediné absolutní datum prostřednictvím termoluminiscenční datace keramiky z objektu 457/74 z Radovesic s typickou náplní fasetovaných okrajů a zlomkem malované keramiky (Waldhauser 1977, s. 166 a násl., obr. 15: 19—42) k roku 110 ± 100 před n. l. (Datování tří vzorků provedl ing. J. Kvasnička, CSc., VÚJV Bratislava.) Vyvodit z něho lze však pouze velmi slabý náznak pro starší datování laténskořímského horizontu nežli se obvykle uvádí.

Z Á V Ě R

Na tomto místě jde o formulaci dvou pracovních hypotéz, které vznikly konfrontací a revizí závěrů studia písemných pramenů, numismatiky a archeologie. Problematika však byla pouze nastíněna, upozorněno bylo na určitý nesoulad a jiné možnosti řešení historických událostí na teritoriu českých Keltů a později Germánů v době před změnou letopočtu.

1. Keltské osídlení Čech skončilo ve své původní struktuře velmi pravděpodobně nejpozději v období třetí čtvrtiny 1. stol. před n. l. (fáze LT D1b) zánikem oppid. Postupně, ale nejpozději v této době, došlo k výměně keltského obyvatelstva germánským. Vytvoření germánského kmenového svazu (Markomanů) v čele s králem Marbodem a jeho expanze nebyla s největší pravděpodobností příčinou pádu oppid (s teoretickou výjimkou Stradonic). Přesun těžiště Marbodova politického útvaru do Čech, asi již dříve osídlených jiným germánským kmenem (Hermundurů?), nemohl uniknout pozornosti antických kronikářů. Za odraz prosperity Marbodových Čech a přílivu obyvatelstva mohou být snad považovány některé bohatě vybavené kostrové i žárové hroby stupně B1 (a) doby římské (Břeň 1953, s. 528 a násl.). Po revizi synchronizace bude pravděpodobně možno datovat počátek laténskořímského horizontu (Eggers A, LT D2), kryjícího se s počátkem germánské invaze, již několik desetiletí před Marbodovu imigraci v letech 9—6 před n. l.

2. Hypotéza o úpadku moci a ekonomiky českých Keltů a jejich oppid ve druhé polovině 1. stol. před n. l. je zřejmě důsledkem jednostranného výkladu historických událostí let 9—6 před n. l., počítající se spojitostí zániku oppid a invaze (Markomanů) s Marbodem, podle které byly patrně zkresleně vykládány ar-

cheologické nálezy, zejména na oppidech. Zdánlivé vakuum průběhu většiny druhé poloviny 1. stol. před změnou letopočtu pravděpodobně není možno vyplňovat „stagnujícím“ keltským osídlením Čech, nýbrž početnými germánskými sídlišti a pohřebišti laténskořímského horizontu.³⁷

Poznámky

* Věnováno světlé památce dr. K. Castelina.

¹ Někteří odborníci shledávali přežívání keltského etnika i v době germánského osídlení Čech po změně letopočtu (Svoboda 1948, s. 44; Filip 1956, s. 333; Motyková 1976, s. 158), nověji však s některými výhradami (Motyková 1977, s. 239, 247), jiní přežívání považovali za nepodložené (Sakař 1981, s. 130). Všeobecně platí teze o konci oppid současně se zánikem souvislého keltského osídlení Čech (např. Filip 1956, s. 223).

² Ostatní čeští numismatici se přímo k názorům K. Castelina nevyjádřili, nechyběl však názor o konci keltského mincování před polovinou 1. stol. před n. l. (Nemeškalová-Jiroudková 1975a, s. 104; 1979b, s. 142 a násl.).

³ Původní názor řady historiků a archeologů o zániku oppida Manching při alpském tažení Římanů v roce 15 před n. l., byl demonstrován nejvýrazněji s dnes již prakticky překonanými argumenty W. Krämerem (1962, s. 308—317; 1975, s. 296). Hodnotné doklady k datování zániku oppida Manching okolo poloviny 1. stol. před n. l. přinesli především čtyři badatelé (Christlein 1964, s. 247; Glüsing 1964—1965, s. 20; Stöckli 1979, zvl. s. 196—198; Rieckhoff—Pauli 1984, s. 14).

⁴ Podobně lze přijímat starší revizi datování valu oppida Bern-Engehalbinsel k roku 58 před n. l. (Müller—Beck — Ettlinger 1962, s. 107—153; 1963, s. 43—54).

⁵ Pro datování počátku laténskořímského horizontu bylo používáno „historických“ dat 9—6 před n. l. příchodu Marboda s Markomany permanentně (např. Motyková 1965, s. 165, 169 a násl.; Pleiner a kol. 1978, s. 691; Rybová 1974, s. 500).

⁶ Závist, brána A, „vyšší horizont; v úrovni palisádového žlabu mladšího opevnění“ (Motyková — Drda — Rybová 1978a, s. 93), brána D, „cesta nejmladší fáze hradby“ (Jansová 1974, s. 25); Hrazany, „mladší nálezové souvislosti“, Trísov, „vrchní vrstva“ (dr. L. Jansová, CSc., a dr. J. Břeňovi, CSc. děkuji za sdělení nepublikovaných nálezoových okolností mincovních nálezů na obou posledně jmenovaných oppidech). Důležité je, že ve dvou případech je mi znám nález drobných stříbrných mincí s koníčkem ze „starších“ nálezoových souvislostí (Hrazany; Závist, „spodní tmavá vrstva u brány D“; Jansová 1974, s. 25).

⁷ Viz poznámku 6. Pravděpodobně může patřit k pozdní fázi osídlení stradonického oppida většina nálezů mincí včetně obou depotů, pokud však budou interpretovány jako důsledek náhlého dobytí oppida, tedy podobně jako 8—9 depotů v areálu bratislavského oppida (Novotný 1979, s. 209 a násl.).

⁸ Pro Čechy se předpokládá využívání keltských mincí buď jako platidel (Nemeškalová-Jiroudková 1975a, s. 101 a násl.), a to i přes nestejnou hmotnost mincí, ražených z jednoho razidla (Nemeškalová-Jiroudková 1976, s. 195), nebo bývá i z řad českých archeologů zdůrazňován rovněž „symbolický“ aspekt ražeb (Motyková — Drda — Rybová 1978b, s. 289). Na původní funkci ražených kotoučků keltských mincí jako obolů při kultovních manipulacích upozornil v širší analýze G. Laum (1924, s. 103 a násl.) s tím, že teprve během času došlo ke změně jejich funkce jako směnného prostředku (Kurz 1979, s. 5—68). Ilustrovat tuto tezi lze na základě zjištění dvou francouzských badatelů, že keltské mince v Langue-docu se ve větším měřítku staly platidly („dans beaucoup d'opérations commerciales“) až po roce 60 před n. l. (Dedet — Py 1976, s. 96). Funkce keltských mincí v českém prostředí však dosud nebyla jednoznačně osvětlena.

⁹ Mladší ražební období (Paulsen 1933, s. 131—133); Prägeabschnitt C (± 70 —40/30 před n. l.), včetně části předcházejícího období B (Castelin 1965; aktualizováno posledně týž autorem [1976e, s. 221 a násl.]). Nověji byla provedena kritická revize (Polenz 1982).

¹⁰ Datování jednotlivých fází doby laténské v Noriku, kterému nebyla v poslední době věnována náležitá pozornost, lze považovat prozatím jako shodné s bavorskými a švýcarskými periodizačními systémy.

¹¹ Důležité je, že z hlubické výšiny není známo osídlení stupně LT D1, keltská materiální kultura je zastoupena výlučně v období LT B1—C2 (Godłowski 1980, s. 131—136).

¹² Pravděpodobně je souběh drobných stříbrných mincí s koníčkem a mladších mušlovitých typů s ražbami první poloviny 1. stol. před n. l. Castelinova ražebního období C a části B. Vzhledem k možné nízké kupní hodnotě se zmíněné „inflační“ drobné stříbrné a zlaté ražby pravděpodobně nedostaly do obsahu depotů zlatých mincí, i když v době jejich ukrývání zřejmě obíhaly, jak lze na to usuzovat podle strati-

grafických uložení některých drobných stříbrných mincí s koníčkem na oppidu Hrazany, Závist a také v N. Cerekwi.

¹³ V novější slovenské numismatické a archeologické literatuře již nebývá přesnější datování přenesení bójských ražeb z Čech uváděno (*Kolníková 1978; Pietta 1981*, s. 108–110). K přenesení ražby lze konstatovat, že mince bratislavského typu až na mušlovité ražby s nápisem Biatec (*Ondrouch 1959*, tab. 4: 1–2) typologicky, metrologicky a především výtvarně nesusouvisejí s českými bójskými ražbami (*Nemeškalová-Jiroudková 1975a*, s. 103). Optimální by byla formulace o nepatrné české („bójské“) komponentě v biatekových ražbách. Ovšem zmíněná „bójská“ složka signalizuje bezesporu komunikaci mezi Čechami a bratislavskou oblastí v první polovině 1. stol. před n. l.

¹⁴ Starý Kolín, předběžná data (*Nemeškalová-Jiroudková 1976*, s. 190–194, tab. 20: 2, 4, 6, 8, 10 atd. [s. 195 datování mezi léta 100–60]; Stradonice, dva depoty zlatých mincí a další zmínka o depotu 500 stříbrných mincí (*Piř 1903*, s. 10; *Filip 1976*, s. 54; *Sklenář 1974b*, s. 229); „Západní Čechy“ (*Castelin — Kellner 1973*, s. 93–113); Leskovice (*Dobiáš 1926*, s. 1–7); Campiglia Marittima (*Nemeškalová-Jiroudková 1975b*, s. 383–416); Bački Obrovac (*Marić 1959* s. 197–198; *Castelin 1976c*, s. 19–27).

¹⁵ Pro „koncový“ horizont českých depotů zlatých keltských mincí je rovněž příznačná v průměru větší hmotnost nežli u starších hromadných nálezů (srovnej *Radoměřský 1955*, s. 35–84). Výpovědní hodnotu depotů keltských mincí pro politické události však nelze přeceňovat už proto, že jsou doloženy z takřka celé „keltské“ Evropy (*Castelin 1980*, s. 16 a násl., obr. 1).

¹⁶ Původní datování potinové ražby (např. dvou galských kvinárů s nápisem KALETEDOY) ze stradonického oppida do druhé poloviny 1. stol. před n. l. (*Castelin 1971a*, s. 67) opravují nové názory na její dataci již od první poloviny 1. stol., v případě zmíněných kvinárů již zhruba od roku 80 (*Furger-Gunti — Kaenel 1976*, s. 61–63). Stejně i stradonická potinová mince Sekvanů typu A2 (*Forrer 1968–1969*, obr. 482), známá ze sídliště z první poloviny 1. stol. před n. l. z Basileje-Plynárny, dále i „helvétský potín s kozorožcem“ (*Forrer 1968–1969*, obr. 509) jsou doloženy opět již v první polovině 1. stol. před n. l. (*Allen 1973*, s. 502; *Furger-Gunti — Kaenel 1976*, obr. 6).

¹⁷ Sledovat přítomnost „středoněmeckých Germánů“ na horním Rýně již v době galských válek s velkou pravděpodobností umožňuje depot keltských mincí a nekeltských spon z Langenau (*Reim 1979*, s. 50–53; *Bittel a kol. 1981*, s. 247). Nejsou proto vyloučeny podobné budoucí nálezy i v Čechách.

¹⁸ Z rozboru byla vyloučena spona typu Beltz J, pro niž sice proponoval W. Krämer (1962, s. 308, obr. 1) datování do stupně LT D2 po roku 15 před n. l. Tento typ spony nelze přesněji datovat nežli do stupně LT D, srv. např. *Meduna (1970a*, s. 57); *Stöckli (1974*, s. 370); *Peschel (1978*, s. 89–92), i když pro Čechy byla v případě oppida Závist počítána mezi nejmladší spony (*Jansová 1971*, s. 274). K datovací schopnosti lžičkovité spony se opatrně vyslovil J. Filip (1976, s. 52). Za písemnou konzultací o časovém

výskytu lžičkovité spony a spony Almgren 65 ve střední a západní Evropě s těžištěm těsně po polovině 1. stol. před n. l. děkuji M. Feugèremu z Lyonu, jehož práce se nachází v tisku.

¹⁹ Na vozokanském numismatickém sympoziu (1981) se v diskusi o datování lžičkovité spony a spony Almgren 65 zmínil P. Drda o velmi pozdní dataci spon s prolamovaným zachycovačem „z konce 1. stol. před n. l.“ (*Břeň 1964*, tab. 13: 433; 17: 668a). V odpovědi jsem poukázal na tři příklady (Alesie, Le Castillon de Haut, mince s nápisem CRICIRV s ikonografickým ztvárněním spony s prolamovaným zachycovačem datované před rok 51 před n. l.), podle nichž lze usuzovat na možné datování těchto exemplářů již od konce druhé čtvrtiny 1. stol. před n. l. (*Furger-Gunti 1979*, s. 128–129 s lit.).

²⁰ Např. lokality Manching, Basilej—Münsterhügel a Plynárna atd. Starší pokus o datování vinných amfor (*Uenze 1958*) precizovali na základě nových nálezů hlavně z lodních vraků dva badatelé (*Stöckli 1979*, s. 112–191; *Furger-Gunti 1979*, s. 96–99).

²¹ W. Krämer ve stati z roku 1975 naposledy trval na datu zániku Manchingu k roku 15 před n. l. a odvolával se na poměrně slabé argumenty datace malované keramiky do augustovského období (*Maier 1970*, s. 78–143; srovnej pozn. 23), ale nepovažoval diskusi „v každém případě“ za ukončenou (srv. též *Peschel 1978*, s. 92).

²² Posunutí počátku LT D1 do posledních dvou desetiletí 2. stol. před n. l. podporují i nově získaná dendrochronologická data z šachty s obsahem výlučně pozdnělaténských předmětů, např. nauheimskou sponou, malovanou keramikou, ze čtyřúhelníkových valů svatyně Fellbach-Schmiden k roku 123 před n. l. (*Pianck 1980*, s. 59).

²³ Datování „konfliktního“ období tzv. mladšího horizontu střední fáze a „současného“ domu na Adámkově mýtě v areálu oppida Závist bylo na základě několika spon původně kladeno do období zhruba 70–60 před n. l. (*Jansová 1974*, s. 32), nejnověji však bylo P. Drdou přehodnoceno a ztotožněno s průběhem čtvrtého desetiletí před n. l. (*Drda 1981*, s. 206 a násl.). Drdovo archeologické datování na desetiletí nelze přijímat bez výhrad:

a) Datování malované keramiky spočívá ve většině Drdov uváděných analogií z oppida Manching za předpokladu jeho existence i ve druhé polovině 1. stol. před n. l. Během tisku Drdovy statě vyšlo podle mého názoru dostatečně zdůvodněné opravené datování zániku Manchingu okolo roku 50 před n. l., což se samozřejmě týká i malované keramiky (*Stöckli 1979*, s. 196). Žádnému specialistovi se nepodařilo malovanou oppidální keramikou s výskytem od stupně LT C2 do časně doby římské periodizovat na více než dvě fáze s téměř půlstoletým trváním každé z nich (srv. *Maier 1976*, s. 73). Kritizováno bylo pozdní datování mladšího roanského horizontu malované keramiky keltského charakteru (*Rieckhoff 1975*, s. 31; *Peschel 1978*, s. 89, pozn. 305). Zmínky zasluží i názor D. Pauniera (1975, s. 64) na datování malované keramiky. „La chronologie de la céramique peinte de la Tène est difficile à établir avec précision.“ Analogue malované keramiky ze Závisti tedy mohou sotva

poskytnout podklady pro dataci na desetiletí 40–30 před n. l.

b) Úvahy o trvanlivosti hradeb na oppidu Závist s následným využitím „výsledků“ pro chronologii, když P. Drda (1981, s. 207) příkladem počítá s životností kamenné fortifikace ne delší než 25 let, dále předkládá „někdy na přelomu k poslednímu desetiletí před n. l. . . zřízení alespoň dřevěného obranného provizoria“ atd., nelze akceptovat, pokud nebudou doloženy technickými expertizami (srv. Kavan 1960, zvl. 183 a násl.); pokud bude odčítána doba eventuální životaschopnosti hradeb od dalších nejistých dat, t. j. konkrétně od nedoloženého zániku oppida v posledním desetiletí před změnou letopočtu, nebo přičítána k další „konfliktní“ situaci, datované pouze „snad“ mezi léta 70–60 před n. l. (Jansová 1974, s. 32); pokud nebude předložen archeologický materiál, který by datoval „dřevěné obranné provizorium“ na „přelom k poslednímu desetiletí před n. l.“ (s pochybností, že materiální kulturu Keltů lze vůbec tak přesně datovat).

c) Determinace spony nauheimského typu nebo spony Kostrzewského variant D/E podle nálezu jehly s vinutím (Drda 1981, obr. 2: 11) je jednak značně nespolehlivá (může náležet jak sponě duchcovské [Filip 1956, obr. 26: 10], tak lžičkovité sponě [Břeň 1964, tab. 13: 432]), jednak ji lze s olivou považovat i se sponami, které uvádí L. Jansová (1974, obr. 7), za doklad datace do čtyřicátých let před n. l. Na základě současného stavu chronologie pozdnělaténských spon se domnívám, že tzv. mladší horizont střední fáze na oppidu Závist nelze přesněji datovat nežli do rozpětí první poloviny 1. stol. před n. l.

²⁵ V jedné publikaci nalézáme zmínku o osteologických nálezech „převážně mužských jedinců“ (Jansová 1974, s. 31), v jiné se mluví již pouze o „mužských jedincích“ (Čížmář — Drda — Motyková — Rybová 1976, s. 12). Srv. též Motyková — Drda — Rybová (1978a, s. 69, 124 a násl.).

²⁶ Usuzovat na „krátký boj“ a „vnějšího útočníka“ podle nevystřelených hromádek oblázkové munice překračuje hranice výpovědní hodnoty archeologických pramenů. Pokud by byla i nadále přijímána tato teze autorů, potom by to znamenalo, že na všech lokalitách s nálezy oblázkové munice (např. Maiden Castle, Domoušice) došlo k boji s vnějším útočníkem, což je neprůkazné, srv. Wheeler (1943); Slabina — Waldhauser (1981, s. 31); Haffner (1973, 170–176).

²⁷ Pod pojmem Bójóvé je snad lépe než Kelty v Čechách rozumět označení konglomerátu nebo (i) svazu kmenů Keltů Hercynského lesa na severovýchodním teritoriu střední Evropy, zčásti usídlených i v Čechách, a to v době, kdy psal Poseidonios své spisy (ca 100/90–88/62 před n. l.).

²⁸ Na příliv obyvatelstva Čech ve 2. stol. před n. l. lze mj. usuzovat podle řady inovací, majících provenienci v severním Středomoří, dále i podle v té době rozšiřované sídelní ekumeny (srv. Waldhauser 1983). I zde lze očekávat odpověď až po důkladném vyhodnocení pramenů.

²⁹ Přestavby opevnění jsou známy ze všech archeologicky zkoumaných českých oppid s výjimkou (krátkodobě osídlených?) Nevětic (srv. Filip 1978, s.

428; Svoboda 1950, s. 66 n); Závist, čtyři přestavby brány D (Motyková — Drda — Rybová 1978a, s. 70–84); Hrazany, dvě stavební fáze včetně bran (Jansová 1965, s. 41–47); Třisov, snad dvě stavební fáze brány a postupné budování nejprve vnitřního a posléze vnějšího valu (Břeň 1966, s. 38, 46); České Lhotice, tři stavební fáze vnitřního valu (Princ 1974, s. 618–620); Stradonice, dvě-tři přestavby valu jižního opevnění znám z autopsie z návštěvy lokality roku 1981, kdy byl veden oppidem trativod.

³⁰ K novějšímu výskytu struhadlovitě drsněné keramiky na jihozápadním Slovensku srv. Zachar 1982, s. 48, pozn. 10; Kuzmová 1980, s. 313–340.

³¹ K dispozici je katalog laténských sídlištních nálezu z východních Čech (Rybová 1968), jižní poloviny Čech (Jansová 1962), ale ze středozápadu Čech byly publikovány jen ojedinělé nálezy (např. Břeň 1955, s. 10–21, tab. II–V).

³² A. Rybová (1969, s. 432) sice zastávala názor o „poměrně hustém osídlení“ východních Čech ve druhé polovině 1. stol. před n. l., což je v rozporu s okolností, že počet lokalit konkrétně takto datovaných nepřesahuje dvacítku (Rybová 1969, s. 415–420), v katalogu téže autorky pak bylo užíváno pouze datování „L 3“, zahrnující i sídliště z konce 2. stol. a počátku 1. stol. před n. l. (Rybová 1968).

³³ Podle publikovaných informací lze předpokládat konec funkce oppid v jižní polovině Čech v průběhu závěrečného horizontu (LT D1b), ovšem toto kritické období mohly velmi krátce překonat Stradonice (srv. Břeň 1964, tab. 17: 668a), jestliže to bude prokázáno po vyhodnocení výzkumu z roku 1981.

³⁴ Teoretický předpoklad o nesoučasné zániku českých oppid (Filip 1954, s. 329; Břeň 1966, 127) může být motivován rovněž nestejným způsobem zakončení funkce. Dosud však nebyly přineseny takové archeologické doklady, aby bylo možno o nesoučasné zániku oppid vůbec uvažovat (s teoretickou výjimkou Stradonic; srovnej pozn. 32).

³⁵ Např. pro spony pozdnělaténského typu (tzv. geschweifte Fibel) bylo naposledy sumarizováno dobře zdůvodněné datování do období ca 40–10 před n. l. (Rieckhoff-Pauli 1983, s. 101 a násl., pozn. 134), zatímco početné nálezy spon tohoto typu z Čech (srovnej Motyková-Šneidrová 1963a) byly stejnou autorkou datovány až do doby po Marbodově invazi v letech 9–6 před n. l. („die letzten Jahre vor der Zeitwende und das beginnende erste Jahrhundert u. Z.“; Motyková 1976, s. 165–166, Abb. 10: 1–4).

³⁶ O možném příchodu Germánů do Čech již v období před Marbodovým vystoupením uvažoval Ch. Pescheck (1978, pozn. 471). Nepravděpodobné je, že by početné pohřby se sponami pozdnělaténského typu v Tišicích zastupovaly jediné desetiletí (10–0 před n. l.), když následující horizont spon s očky je v počátcích kladen do zlomu letopočtu (srv. Motyková-Šneidrová 1963, 343–437; Kunow 1980, s. 158 n). Tento fakt rovněž podporuje hypotézu o dřívějším příchodu polabských Germánů do Čech a o nutném přehodnocení antikvovaných názorů.

³⁷ Pro poznání charakteru (postupného?) germánského záboru ve druhé polovině 1. stol. před n. l. přináší hodnotné podklady závěry regionálního studia,

konkrétně do značné míry archeologického prozkoumaného mikroregionu povodí horního Lukovského potoka u Biliny v severozápadních Čechách, kde bylo možno sledovat následnost osídlení v těch etapách:

a) Pozdnělaténský horizont (sídlíšní jednotky Radovesice 19, 23, 147, 149); předběžná synchronizace: závěrečný horizont keltských oppid, t. j. LT D1/b.

b) Laténskořímský horizont s lokací v místech (nikoli všech) sídlišť pozdnělaténského období (Radovesice 19, 23); předběžná synchronizace Tišice, 1. fáze v období před Marbodovou invazí, t. j. LT D2 (Eggers A).

c) Starořímský horizont s lokací mimo pozdnělaténská sídliště (Radovesice 151); předběžná synchronizace: Tišice, 2. fáze v době Marbodovy vlády a později, t. j. Eggers B1. Prozatím tato zjištění, opakující se i v jiných mikroregionech severozápadních Čech, signalizují pravděpodobně dvě vlny germánské imigrace ve druhé polovině 1. stol. před n. l. (Waldhauser 1980, s. 175 a násl.; 1981a, s. 27–71; 1981b, s. 142, obr. 4; srv. Motyková-Sneidrová 1963b, s. 343 a násl.; Christlein 1964, s. 244).

³⁷ Snahou autora, který se v tomto článku pokusil integrovat množství různě hodnotných informací a tezí o konci keltského osídlení Čech, není dát podnět k polemice, nýbrž zdůraznit akutní potřebu materiálových publikací z rozsáhlých, téměř vždy systema-

tických výzkumů všech českých oppid, prováděném v minulém čtvrtstoletí, neboť jedině touto cestou lze dospět k vypracování zdůvodnitelných závěrů o historii keltského osídlení Boiohaema.

Addenda: Po referátu autora (publikovaném na tomto místě) na vozokanském sympoziu v říjnu 1981 byly zveřejněny roku 1982 ukončené teze kandidátské disertace M. Čížmáře (1982, s. 15–16), který datoval zánik oppida Závist do průběhu druhé poloviny 1. stol. před n. l., „spíše však do její starší části.“ Vyslovil rovněž pochybnost o existenci oppida Závist v době Marbodova vystoupení v posledním desetiletí starého letopočtu. Čížmářovy závěry potvrzují na příkladě oppida Závist obě hypotézy ze závěru tohoto článku, i když se v tom rozcházejí, že autor počítá s trváním českých oppid v LT D2. Z publikovaného materiálového fondu poválečných výzkumů keltských oppid v Čechách mi není znám jediný předmět, který by bylo možno datovat výlučně do středoevropského LT D2. S koncilantními závěry M. Čížmáře kontrastuje v roce 1982 publikované konzervativní stanovisko několika badatelů o „jednoznačném“ spojení zániku oppida Závist v posledním desetiletí starého letopočtu v souvislosti s příchodem polabských Germánů pod vedením Marboda (Motyková — Drda — Rybová 1982, s. 449).

Literatura

- ALFÖLDY, G.: *Noricum*. London—Boston 1974.
- ALLEN, D. F.: The Coins Found at La Tène. *Et. celtiques*, 13, 1973, s. 477–521.
- Alt Bayerische Monatsschrift, 5, 1905; 6, 1906.
- ARNOLD, P. — CASTELIN, K.: Münzen aus dem Fund von Podmokly im Münzkabinett Dresden. In: Beitr. u. Ber. Staatl. Kunstsaml. in Dresden 1972–1975. Dresden 1976, s. 161–170.
- BANNERT, H. — PICCOTINI, C.: Die Fundmünzen von Magdalensberg. Klagenfurt 1972.
- BERGER, L. — FURGER-GUNTI, A.: Les sites de l'Usine à gaz et de la „Colline de Cathédrale“ à Bâle. In: Les structures d'habitat à l'Age du Fer en Europe tempérée. Paris 1981, s. 173–185.
- BESSOU, M.: Etude des vestiges de La Tène découvertes à Roanne. Fouilles de l'Institution Saint-Joseph. Saint-Etienne 1976.
- BITTEL, K. a kol.: Kelten in Baden-Württemberg. Stuttgart 1981.
- BÓNIS, E.: Die spätkeltische Siedlung Gellérthegey-Tabán in Budapest. Budapest 1969.
- BÖHM, J.: Prvobytně pospolná společnost. In: Čs. Vlastivěda. 2. Praha 1963.
- BŘEŇ, J.: Černé (švartnové) náramky v českém latěnu. In: Sbor. Nár. Mus. IX. Praha 1955, s. 1–42.
- BŘEŇ, J.: Kostrové hroby starší doby římské v Čechách. *Archeol. Rozhl.*, 5, 1953, s. 519–529.
- BŘEŇ, J.: Význam spon pro datování keltských oppid v Čechách. In: Sbor. Nár. Mus. 18—A. Praha 1964, s. 159–289.
- BŘEŇ, J.: Keltské oppidum Třisov. Praha 1966.
- BŘEŇ, J.: Das keltische Oppidum in Třisov. *Archeol. Rozhl.*, 23, 1971, s. 294–303.
- BŘEŇ, J.: Pánve tzv. aylesfordského typu v Čechách. *Čas. Nár. Mus.*, 144, 1975, s. 7–16.
- CASTELIN, K.: Ke chronologii keltských stříbrných mincí s koníčkem. *Numism. Listy*, 14, 1959, s. 3–7.
- CASTELIN, K.: Die Goldprägung der Kelten in den böhmischen Ländern. Graz 1965.
- CASTELIN, K.: Znovu o konci keltské mincovny na Hradišti u Stradonic. *Numism. Listy*, 26, 1971a, s. 65–70.
- CASTELIN, K.: Zur Datierung der spätnorischen Kleinsilbermünzen. *Schweiz. Münzbl.*, 21, 1971b, s. 33–37.
- CASTELIN, K. — KELLNER, H.—J.: Ein Fund keltischer Statere aus Westböhmen. In: *Jb. Numism. u. Geldgesch.* 23. München 1973, s. 93–113.
- CASTELIN, K.: Die süddeutschen Kreuzmünzen und die Helvetier. *Schweiz. numism. Rdch.*, 54, 1975, s. 79–96.
- CASTELIN, K.: Stradonice a Závist v numismatické chronologii. *Numismatické listy*, 31, 1976a, s. 33–34.

- CASTELIN, K.: Numismatik oder Archäologie. *Money Trend*, 8, 1976b, s. 16—19.
- CASTELIN, K.: Bemerkungen zum Schatzfund von Bački Obrovac. In: *Kovanje*. Beograd 1976c, s. 19—27.
- CASTELIN, K.: Nová „vedlejší“ řada mincí českých Keltů. *Drobná Plast.*, 1, 1976d, s. 1—11.
- CASTELIN, K.: Keltenmünzen in Schlesien. In: *Arb. u. Forsch.-Ber. sächs. Bodendenkmalpfleg.* 20/21. Dresden 1976e, s. 221—277.
- CASTELIN, K.: Das letzte Kapitel des Keltengoldes in Böhmen. *Geldgesch. Nachr.*, 64, 1978, s. 53—57.
- CASTELIN, K.: Wann wurden die keltischen Pferdchenmünzen in Noricum geprägt? *Money Trend*, 10, 1979, s. 8—10.
- CASTELIN, K.: Der Cimberzug und Robert Forrer. *Money Trend*, 4, 1980, s. 16—18.
- CASTELIN, K. — WALDHAUSER, J.: Addenda k nálezu keltských mincí u Dřemčic na Litoměřicku a problém oppida v severozápadních Čechách. *Litoměřicko*, 20, 1984 (v tisku).
- CZERSKA, B.: Wyniki badań późnolateńskiej osady kultury celtyckiej koło Nowej Cerekwi. *Wiad. archeol.*, 29, 1963, s. 289—311.
- CZERSKA, B.: Sprawozdanie z badań osady celtyckiej w Nowej Cerekwi. *Spraw. archeol.*, 16, 1964, s. 124—131.
- ČIŽMÁR, M.: Charakter osídlení Závisti v mladší a pozdní době laténské. Brno 1982. (Autoreferát kandidátské disertace.)
- ČIŽMÁR, M. — DRDA, P. — MOTYKOVÁ, K. — RYBOVÁ, A.: Závist. Praha 1976.
- DEDET, B. — PY, M.: Introduction à l'Etude de la protohistoire en Languedoc oriental. Caveirac 1976.
- DÉCHELETTE, J.: Inventaire général des monnaies recueillies au Mont-Beuvray. Paris 1899.
- DOBIÁŠ, J.: Nový nález zlatých „duhovok“ v Čechách. *Numism. Čas. čs.*, 2, 1926, s. 1—7.
- DOBIÁŠ, J.: Dějiny československého území před vystoupením Slovanů. Praha 1964.
- DRDA, P.: Malovaná keramika z podhradí Závisti. In: *Praehistorica*. Praha 1981, s. 201—208.
- DRESSEL, H.: CIL XV—2. *Corpus inscriptionum Latinarum*. Berlin 1899.
- EISNER, J.: Mince typu Biatec, nalezené v Bratislavě r. 1923. *Numism. Čas. československý*, 1, 1925, s. 87—120.
- FILIP, J.: Keltové ve střední Evropě. Praha 1956.
- FILIP, J.: Keltská civilizace a její dědictví. Praha 1959.
- FILIP, J.: Die keltische Besiedlung Mittel- und Südosteuropas und das Problem der zugehörigen Oppida. *Archeol. Rozhl.*, 23, 1971, s. 263—272.
- FILIP, J.: Keltische Bewegungen und Verschiebungen in Mitteleuropa im Lichte der archäologischen Funde. In: *Acta IXe Congrès UISPP Colloque*. 24. (Prétirage) Nice 1976, s. 40—58.
- FILIP, J.: Keltská opevnění jako ukazatel a odraz historického vývoje a struktury keltské společnosti. *Archeol. Rozhl.*, 30, 1978, s. 420—432.
- FISCHER, F.: Untersuchungen im spätkeltischen Oppidum von Altenburg-Rheinau. In: *Ausgrab. Dtschl.* 1. Mainz 1975, s. 312—323.
- FORRER, R.: Keltische Numismatik der Rhein- und Donaulande. Graz 1968—1969.
- FURGER-GUNTI, A.: Die Ausgrabungen im Basler Münster I. Solothurn-Deredingen 1979.
- FURGER-GUNTI, A. — KAENEL, H. M. von: Die keltischen Fundmünzen aus Basel. *Schweiz. numism. Rdsch.*, 55, 1976, s. 35—76.
- GLÜSING, P.: Frühe Germanen südlich der Donau. *Offa*, 21—22, 1964—1965, s. 7—20.
- GODŁOWSKI, K.: Przemiany zasiedlenia na Wyżynie Glubczyckiej i w dorzeczu Liswarty w okresie lateńskim, rzymskim a początkach wczesnego średniowiecza. *Archeol. Polski*, 25, 1980, s. 131—166.
- GÖBL, R.: Typologie und Chronologie der keltischen Münzprägung in Noricum. Wien 1973.
- GRAUE, J.: Die Gräberfelder von Ornavasso. *Hamb. Beitr. Archäol. Beiheft I*. Hamburg 1974.
- GUSTIN, M.: Relativna kronologija grobov „Mokronoške skupine“. In: *Keltske študije*. Brežice 1977, s. 67—83.
- HAFFNER, A.: Zur Schleuderwaffe im vorrömischen Gallien. *Kurtrierisches Jb.* 13, 1973, s. 170—176.
- HAFFNER, A.: Zum Ende der Latènezeit im Mittelrheingebiet unter besonderer Berücksichtigung des Trierer Landes. *Archeol. Korresp.-Bl.*, 4, 1974, s. 59—69.
- HAFFNER, A.: Zur absoluten Chronologie der Mittelatenezeit. *Archäol. Korresp.-Bl.*, 9, 1979, s. 405—409.
- HACHMANN, R.: Die Chronologie der jüngeren vorrömischen Eisenzeit. In: 41. *Ber. Röm.-germ. Komm.* Berlin 1960.
- HANÁKOVÁ, H.: Lidské kostrové pozůstatky z laténských sídlištních objektů v Radovesicích. In: *Die keltische Siedlung in Radovesice in Böhmen I (v přípravě)*.
- HOLODŇÁK, P.: Oppidální malovaná keramika ze severozápadních Čech. *Archeologické rozhledy (v tisku)*.
- CHRISTLEIN, R.: Datierungsfragen der spätlatenezeitlichen Brandgräber Südbayerns. *Bayer. Vorgesch.-Bl.*, 29, 1964, s. 241—249.
- JANSOVÁ, L.: Výzkum keltského oppida v Hrazanech na střední Vltavě v r. 1951—1959. *Archeol. Rozhl.*, 12, 1960, s. 650—676.
- JANSOVÁ, L.: Pozdně laténské osídlení jižních Čech. Praha 1962.
- JANSOVÁ, L.: Svědectví keramiky o pobytu Bójů na jihozápadním Slovensku a přilehlém území. In: *Stud. Zvesti Archeol. Úst. SAV*. 13. Nitra 1964a, s. 185—193.
- JANSOVÁ, L.: Die wirtschaftlichen Verhältnisse auf dem keltischen Oppidum in Hrazany (Böhmen). In: *Aus Ur- und Frühgesch.* 2. Berlin 1964b, s. 89—91.
- JANSOVÁ, L.: Hrazany. Keltské oppidum na Sedlčansku. Praha 1965.
- JANSOVÁ, L.: Keltisches Oppidum Závist. Heutiger Stand der Ausgrabungen und ihre Ergebnisse. *Archeol. Rozhl.*, 23, 1971, s. 273—281.
- JANSOVÁ, L.: Zur Münzprägung auf dem Oppidum Závist. *Památ. archeol.*, 65, 1974, s. 1—33.

- KARLÍK, B.: Vodácký průvodce po Vltavě. Praha 1975.
- KAVAN, J.: Některé zvláštnosti v konstrukci valů slovanských hradišť v IX. a X. století. *Archeol. Rozhl.*, 12, 1960, s. 181—194.
- KELLNER, H.—J.: (citováno podle: Kappel, I.: Der Münzfund von Mardorf und andere keltische Münzen aus Nordhessen. *Germania*, 54, 1976, s. 97). In: *Jb. Numism. u. Geldgesch.* 20. München 1970.
- KOLNÍKOVÁ, E.: Keltské mince na Slovensku. Bratislava 1978.
- KOS, P.: Ein Schatzfundkomplex norischen Kleinsilbers aus Celje. In: *Jb. Numism. u. Geldgesch.* 26. München 1976, s. 37—74.
- KOS, P.: Keltski novci Slovenije. Ljubljana 1977.
- KRÄMER, W.: Manching. Ein vindelikisches Oppidum an der Donau. In: *Neue Ausgrabungen in Deutschland*. Berlin 1958, s. 175—302.
- KRÄMER, W.: Manching II. *Germania*, 40, 1962, s. 297—317.
- KRÄMER, W.: Zwanzig Jahre der Ausgrabungen in Manching 1955 bis 1974. In: *Ausgrab. in Dtschl.* 1. Mainz 1975, s. 287—297.
- KRUTA, V.: Les Boiens de cispadane: essai de paléothnographie celtique. *Et. celtiques*, 17, 1980, s. 7—32.
- KUNOW, J.: Der Leithorizont der Augenfibeln und die Stufe Eggers B₁. *Archäol. Korresp.—Bl.*, 10, 1980, s. 157—161.
- KURZ, K.: Vznik a funkce mincovní formy peněz jako historický problém. In: *Numism. Sbor.* 15. Praha 1979, s. 5—68.
- KUZMOVÁ, K.: Nižinné sídliská z neskorej doby laténskej v strednom Podunajsku. *Slov. Archeol.*, 38, 1980, s. 313—340.
- LAMBOGLIA, N.: (citováno podle: Stöckli, W.—E.: Die Grob- und Importkeramik von Manching. Wiesbaden 1979, s. 112). *Riv. stud. Liguri*, 21, 1955, s. 241a násl.
- LAUM, G.: Heiliges Geld. Eine historische Untersuchung über den sakralen Ursprung des Geldes. Tübingen 1924.
- MACKENSEN, M.: The State of Research on the „Norician“ Silver Coinage. *World Archaeol.*, 6, 1975, s. 249—275.
- MAIER, F.: Bemalte Spätlatènekeramik von Manching. Wiesbaden 1970.
- MAIER, F.: Ein Gefäßdepot mit bemalter Keramik von Manching. *Germania*, 54, 1976, s. 63—74.
- MAIER, F.: Das keltische Heidetränk-Oppidum bei Oberursel im Taunus (v tisku).
- MAJOR, E.: Gallische Ansiedlung mit Gräberfeld bei Basel. Basel 1944.
- MARIĆ, Z.: Iz numismatičke zbirke Narodnog muzeja. In: *Zbor. Nar. Muz.* 2. Beograd 1959, s. 197.
- MAYER, F.: Gurina in Obergailthal. Dresden 1895.
- MEDUNA, J.: Das keltische Oppidum Staré Hradisko in Mähren. *Germania*, 48, 1970a, s. 36—59.
- MEDUNA, J.: Staré Hradisko II. Katalog der Funde. Brno 1970b.
- MEDUNA, J.: Římské importy z keltského oppida Starého Hradiska. In: *Římské importy*. Praha 1974, s. 29—36.
- MEDUNA, J.: Die latènezeitlichen Siedlungen in Mähren. Praha 1980.
- MENKE, M.: Schrötlingsformen für keltisches Silbergeld aus Karlstein, Ldkr. Berchtesgaden (Oberbayern). *Germania*, 46, 1968, s. 27—35.
- MENKE, M.: Zur Struktur und Chronologie der spät-keltischen und frühromischen Siedlungen im Reichenhaller Becken. In: *Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet*. Bratislava 1977, s. 223—238.
- MILDENBERGER, G.: Das Ende der Altenburg bei Niedenstein. In: *Marburger Beiträge zur Archäologie der Kelten*. In: *Fundber. Hessen. Beiheft* 1. Bonn 1969, s. 122—134.
- MOTYKOVÁ, K.: Zur Chronologie der ältesten römischen Kaiserzeit in Böhmen. In: *Berl. Jb.* 5. 1965, s. 163—174.
- MOTYKOVÁ, K.: Die ältere römische Kaiserzeit in Böhmen im Lichte der neueren historisch-archäologischen Forschung. In: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. 2. Berlin—New-York 1976, s. 143—199.
- MOTYKOVÁ, K.: Das Fortleben latènezeitlicher Traditionen im Verlauf der älteren römischen Kaiserzeit in Böhmen. In: *Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet*. Bratislava 1977, s. 239—248.
- MOTYKOVÁ, K.: Osídlení ze starší doby římské u Dolních Břežan. *Archeol. Rozhl.*, 33, 1981a, s. 504—533.
- MOTYKOVÁ, K.: The Early Roman Settlement at Mlékojedy. In: *Nouvelles archéologiques dans la République Socialiste Tchèque*. Praha—Brno 1981b, s. 116—117.
- MOTYKOVÁ-SNEIDROVÁ, K.: Die Anfänge der römischen Kaiserzeit in Böhmen. *Fontes Archaeol.* Prag. 6. Praha 1963a.
- MOTYKOVÁ-SNEIDROVÁ, K.: Žárové pohřebiště ze starší doby římské v Tišicích ve středních Čechách. *Památ. archeol.*, 54, 1963b, s. 343—437.
- MOTYKOVÁ, K. — DRDA, P. — RYBOVÁ, A.: Závist. Keltské hradiště ve středních Čechách. Praha 1978a.
- MOTYKOVÁ, K. — DRDA, P. — RYBOVÁ, A.: Metal, Glass and Amber Objects from the Acropolis of Závist. *Památ. archeol.* 69, 1978b, s. 259—343.
- MOTYKOVÁ, K. — DRDA, P. — RYBOVÁ, A.: Keltské hradiště Závist — dosavadní výzkum a jeho perspektivy. *Památ. archeol.*, 73, 1982, s. 432—454.
- MOTYKOVÁ, K. — SEDLÁČKOVÁ, H.: Nálezy ze sídliště doby římské z Třebestovic-Sadské. *Archeol. Rozhl.*, 26, 1974, s. 25—235.
- MÜLLER-BECK, H. — ETTLINGER, E.: Die Besiedlung der Engehalbinsel in Bern auf Grund des Kenntnisstandes vom Februar des Jahres 1962. In: 43. Ber. Röm.-germ. Komm. Berlin 1962, s. 107—153.
- MÜLLER-BECK, H. — ETTLINGER, E.: Ein helvetisches Brandgrab von der Engehalbinsel in Bern. *Jb. Schweiz. Gesell. Vorgesch.*, 1963, s. 43—54.
- MÜLLER-KARPE, A. a M.: Neue latènezeitliche Funde aus dem Heidetränk-Oppidum im Taunus. *Germania*, 55, 1977, s. 33—63.

- NEMEŠKALOVÁ-JIROUDKOVÁ, Z.: Zlato a keltská společnost v Čechách. *Cs. Čas. hist.*, 23, 1975a, s. 93—106.
- NEMEŠKALOVÁ-JIROUDKOVÁ, Z.: Keltské zlaté mince z českých zemí ve střední Itálii. *Památ. archeol.*, 66, 1975b, s. 383—416.
- NEMEŠKALOVÁ-JIROUDKOVÁ, Z.: Zur Frage des keltischen Münzschatzfundes von Campiglia Maritima. In: *Actes du 8ème Congrès international de numismatique*. Paris-Bâle 1976, s. 189—195.
- NEMEŠKALOVÁ-JIROUDKOVÁ, Z.: Úloha mincí. In: *R. Pleiner s kol., Pravěké dějiny Čech*. Praha 1978, s. 718—721.
- NEMEŠKALOVÁ-JIROUDKOVÁ, Z.: Die römischen Münzfunde aus Böhmen und Mähren und ihre historische Wertung. In: *Studien zu Fundmünzen der Antike*. 1. Berlin 1979a, s. 143—155.
- NEMEŠKALOVÁ-JIROUDKOVÁ, Z.: Das keltische Münzwesen in Mitteleuropa. In: *A Survey of numismatic research 1972—1975*. Bern 1979b, s. 139—154.
- NEPIL, F. — SKLENÁŘ, K.: Stradonice, 750 let obce a 100 let od nálezů pokladu. Praha 1977.
- NEUSTUPNÝ, J.: Paradigmata ve středoevropském neolitu a eneolitu. In: *Sbor. Prací Filos. Fak. brněn. Univ.* 20—21. 1975—1976. Brno 1976, s. 125—132.
- NEUSTUPNÝ, J. a E.: Nástin pravěkých dějin Československa. In: *Sbor. Nár. Mus.* 14—A. Praha 1960, s. 95—221.
- NOVOTNÝ, B.: Das Oppidum von Bratislava. In: *Les mouvements celtiques du Ve au Ier siècle avant notre ère*. Paris 1979, s. 205—211.
- NOVÝ, R.: Die Anfänge des böhmischen Staates. Praha 1968.
- ONDROUCH, V.: Keltské mince typu Biatec z Bratislavy. Bratislava 1959.
- ONDŘEJOVÁ, I.: Římský bronzový prsten z Kadaně. In: *Římské importy*. Praha 1974, s. 37—40.
- PAULSEN, R.: Die Münzprägungen der Boier. Leipzig—Wien 1933.
- Pauly-Wissowa Realencyklopädie (Lexikon der Antike). München 1979.
- PAUNIER, D.: Céramique peinte de la Tène finale et matériel gallo-romain précoce trouvés sur l'oppidum de Genève. *Genève*, 23, 1975, s. 55—125.
- PESCHECK, CH.: Germanische Bodenfunde in Mainfranken. München 1978.
- PESCHEL, K.: Die Anfänge germanischer Besiedlung im Mittelgebirgsraum. Sueben-Hermunduren-Markomannen. Berlin 1978.
- PESCHEL, K.: Das Brandgräberfeld in Grossromstedt. Berlin (v tisku).
- PIC, J. L.: Čechy na úsvitě dějin. II., 2: Hradiště u Stradonic jako historické Marobodum. Praha 1903.
- PIETA, K.: The La Tène Period. Celtic Coinage. In: *Archeol. Res. in Slovakia*. Nitra 1981, s. 108—110.
- PIETA, K.: Keltské nálezy s mincemi ze Slovenska. *Slov. archeol.* (v tisku).
- PINK, K.: Keltisches Silbergeld in Noricum. *Wiener Prähist. Z.*, 24, 1937, s. 42—76.
- PINK, K.: Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn. Budapest 1939.
- PLANCK, D.: Die abschliessende Untersuchung in der spätkeltischen Viereckschanze von Fellbach-Schmiden. *Rems-Murr-Kreis Archäol. Ausgrab.*, 1980, s. 50—59.
- PLEINER, R.: Základy slovanského železářského hutnictví v českých zemích. Praha 1958.
- PLEINER, R. a kol.: Pravěké dějiny Čech. Praha 1978.
- POLENZ, H.: Münzen in latènezeitlichen Gräbern Mitteleuropas aus der Zeit zwischen 300 und 50 v. Chr. *Bayer. Vorgesch.-Bl.*, 47, 1982, s. 27—222.
- PRINC, M.: Keltské oppidum u Českých Lhotic. *Archeol. Rozhl.*, 26, 1974, s. 618—620.
- RADOMĚRSKÝ, P.: Nálezy keltských mincí v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. In: *Nálezy mincí v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. 1. Praha 1955, s. 35—84.
- RAYMANN, M.: Mince ze stradonického hradiště. *Numism. Listy*, 2, 1947, s. 33—37.
- REIM, H.: Ein Versteckfund von Münzen und Fibeln aus der Spätlatènezeit bei Langenau, Alb-Donau-Kreis. *Archäol. Ausgrab.*, 1979, s. 50—53.
- RIECKHOFF, S.: Datierungsfragen früher gallo-römischer Fibelformen. *Archäol. Inform.*, 2, 1972, s. 77—83.
- RIECKHOFF, S.: Münzen und Fibeln aus dem Vicus des Kastels Hüffingen (Schwarzwald-Baar-Kreis). In: *Saalburg Jb.* 32. Berlin 1975, s. 5—104.
- RIECKHOFF-PAULI, S.: Der Lauteracher Schatzfund aus archäologischer Sicht. *Numism. Z.*, 95, 1981, s. 11—23.
- RIECKHOFF-PAULI, S.: Spätkeltische und frühgermanische Funde aus Regensburg. *Bayer. Vorgesch.-Bl.*, 48, 1983, s. 1—66.
- ROWLETT, R. M. a E. S. J. — THOMAS, H. L.: Vorbericht zu den Ausgrabungen der Missouri Universität (U. S. A.) auf dem Tietelberg. *Hémecht*, 3, 1974, s. 377—380.
- RYBOVÁ, A.: Laténská sídliště ve východních Čechách a přilehlé oblasti středoevropské. Hradec Králové 1968.
- RYBOVÁ, A.: Keramika na rovinných osadách východních Čech v době laténské. *Památ. archeol.*, 60, 1969, s. 367—442.
- RYBOVÁ, A.: Další nálezy z počátku doby římské ve východních Čechách. *Archeol. Rozhl.*, 26, 1974, s. 481—503.
- SAKAŘ, V.: Roman Imports in Bohemia. Praha 1970.
- SAKAŘ, V.: Some Problems of the Imports of the Early Roman Period in Bohemia. *Archeol. Polona*, 14. Warszawa 1973, s. 231—235.
- SAKAŘ, V.: Příspěvek k pokusům o absolutní chronologii starší doby římské v Čechách. *Cas. Nár. Muz.*, 144, 1975, 137—142.
- SAKAŘ, V.: Ein Beitrag zur Problematik der ethnischen und wirtschaftlichen Entwicklung Böhmens im 1. und 2. Jh. u. Z. *Anthropologie*, 19, 1981, s. 129—133.
- SKLENÁŘ, K.: Památky pravěku na území ČSSR. Praha 1974a.
- SKLENÁŘ, K.: Učenci a pohané. Praha 1974b.
- SLABINA, M. — WALDHAUSER, J.: Domoušice, okr. Louny. In: *Výzkumy v Čechách 1976—1977*. Praha 1981, s. 31.

- SMETÁNKA, Z.: Středověká vesnice ve světle archeologického výzkumu. *Archeol. Rozhl.*, 25, 1973, s. 655—666.
- STÖCKLI, W.—E.: Bemerkungen zur räumlichen und zeitlichen Gruppierung der Funde im Oppidum Manching. *Germania*, 52, 1974, s. 368—385.
- STÖCKLI, W.—E.: Die Grob- und Importkeramik von Manching. Wiesbaden 1979.
- STRABO: *Geographika*.
- SVOBODA, B.: Čechy a Římské imperium. Praha 1948.
- SVOBODA, B.: Nové keltské oppidum v jižních Čechách? *Archeol. Rozhl.*, 2, 1950, s. 64—68.
- SIMEK, E.: Čechy a Morava za doby římské. Praha 1923.
- ŠMILAUER, V.: Úvod do toponomastiky. Praha 1963.
- TACITUS, P. C.: *De origine et situ Germanorum*.
- TENDILLE, C.: Fibules protohistoriques de la région nîmoise. *Documents l'archéologie méridionale*, 1, 1978, s. 77—112.
- TIMPE, D.: Die Siedlungsverhältnisse Mainfrankens in caesariesschaugusteischer Zeit nach den literarischen Quellen. In: *Pescheck, Ch., Germanische Bodenfunde in Mainfranken*. München 1978, s. 120—129.
- TIZZONI, M.: La cultura tardo La Tène in Lombardia. *Studi archeol.*, 1, 1981, s. 5—40.
- UENZE, O.: Die Spätlatèneamphoren als Zeitmarken der Spätlatène. Marburg 1958.
- VENČLOVÁ, N.: Otázky etnické příslušnosti podmokelské a kobylské skupiny. *Archeol. Rozhl.*, 25, 1973, s. 41—68.
- VENČLOVÁ, N. — KOUTECKÝ, D.: K problematice osídlení severozápadních Čech v době laténské a římské. Sídliště Počeradý I a II. *Památ. archeol.*, 70, 1979, s. 42—111.
- VUILLEMOT, G.: Révision du matériel archéologique de Bibracte. *Mémoires de la Société Eduenne*, 51, 1968, s. 213—225.
- WALDHAUSER, J.: Problém tzv. Viereckschanzen (keltských čtyřúhelníkových valů) a nově zjištěné oppidum v severních Čechách. *Archeol. Rozhl.*, 22, 1970, s. 327—334.
- WALDHAUSER, J.: Sídliště podmokelské skupiny u Neštěmic. *Památ. a archeol.*, 67, 1976, s. 31—84.
- WALDHAUSER, J.: Keltské sídliště u Radovesic v severozápadních Čechách. *Archeol. Rozhl.*, 29, 1977, s. 144—177.
- WALDHAUSER, J.: Keltský region v povodí střední Bíliny. Praha—Teplice 1980 (nepublikovaná kandidátská disertace).
- WALDHAUSER, J.: Prameny ke studiu keltského osídlení z povodí střední Bíliny. In: *Výzkumy v Čechách 1975 — Supplementum*. Praha 1981a, s. 27—71.
- WALDHAUSER, J.: Organisation de l'habitat celtique en Bohême du Hallstatt final à La Tène III. Enquête sur la région celtique du cours moyen du fleuve Bělina. In: *Les structures d'habitat à l'Age du Fer en Europe tempérée*. Paris 1981b, s. 139—143.
- WALDHAUSER, J.: Zur ökonomischen Entwicklung bei den keltischen Stämmen in Böhmen. In: *Geschichte der Produktivkräfte in ur- und frühgeschichtlicher Zeit im mitteleuropäischen Gebiet*. Berlin 1983 (v tisku).
- WALDHAUSER, J.: Potencionální oppidum Úhošť v severozápadních Čechách. *Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege* (v tisku).
- WHEELER, M.: *Maiden Castle (Dorset)*. Oxford 1943.
- WOŽNIAK, Z.: Der Besiedlungswandel in den germanischen Gebieten während der jüngeren Latènezeit und seine Bedeutung für die Geschichte der Kelten. In: *Les mouvements celtiques du Ve au Ier siècle avant notre ère*. Paris 1979, s. 213—217.
- ZACHAR, L.: Neskoro-laténské vrstvy na Partizánskej ulici v Bratislave. In: *Zbor. Slov. nár. Múz.* 75. Bratislava 1982, s. 35—56.

Заключительный горизонт кельтских оппидумов в Чехии

(Сравнение толкований исторических источников с нумизматикой и археологией)

Иржи Вальдгаусер

Автор задумывается над действием общепринятой тезы о конце кельтских оппидумов в связи с занятием Чехии германскими маркоманнами во главе с Марободом в 9—6 гг. до н. э. Он того мнения, что результаты последних исследований предоставляют нам обоснованные доказательства для антитезы о смене кельтского населения Чехии германским, которая закончилась уже в третьей четверти I в. до н. э., но ускользнула от внимания древних историографов. Следовательно, переоценку заслуживает сила аргументации письменных источников, связанных с концом кельтского (бойского) населения и началом германского вторжения в Чехию. Надо также проверить абсолютную датировку самых поздних кельтских чеканок из чешских оппидумов, поскольку их век не определялся всегда правильно, нередко на основе неоднозначных исторических данных или при помощи аналогий из отдаленных областей с иным политическим и экономическим развитием (Норик). Пока не была проведена также синхронизация заключительного горизонта чешских оппидумов с рядом разработанных хронологических систем верхнего Подунавья, Рейнской области и обеих Галлий, поскольку лишь отсюда можно приобрести независимые от письменных сообщений абсолютные датировки. С точки зрения методики в случае отождествления конца чешских оппидумов и кельтского населения с вторжением маркоманнов во главе с Марободом в 9—6 гг. до н. э. дело касается известного затруднения в интерпретации, но кажется, что в этом случае оно состоит в ошибочном совпадении исторических наблюдений. Автор попытался интегрировать доступные информации в три области вопросов причем стремился вопросы лишь наметить, а не дать их окончательное решение, которое позволит только опубликование материалов из размерных полевых исследований.

Исторические источники

Письменные источники практически ничего не говорят об обстановке в „Герцинском лесу“ во время приблизительно 50—12 лет до н. э. и интерес древних авторов сюда обращается лишь в связи с выступлением Маробода в 9—6 гг. до н. э. Последнюю оценку всем историческим работам, относящимся к I в. до н. э., именно работам *Тацита* и *Стрибона*, дал *И. Добиаш*, который выработал шесть гипотез для конца кельтского заселения и начала германского вторжения и на основе действующих в 1964 г. археологических заключений принял одну из них: „Бойи не покинули Чехию после 58 г. полностью и поэтому был Маробод принужден добыться ее борьбой с совсем не слабыми их остатками.“ Но после ревизии оценки результатов археологических исследований за последние двадцать лет кажется более точной его тогда опровергнутая гипотеза 3², которую автор статьи включил в формулировку заключений переоценки исторических источников:

1. Потенциально возможно занятие Чехии германцами уже до выступления Моробода во главе племенного союза с маркоманнской гегемонией в 9—6 гг. до н. э. Хотя исторические источники ничего об этом не говорят, не исключено, что речь идет о гермундурах (*Tacitus, Germania*, гл. XLI: „*In Hermunduris Albis oritur*“), или других германцах, которые уже раньше пришли на смену кельтскому населению Чехии.

2. Основываясь на исторических данных, связь конца чешских оппидумов с нашествием маркоманнов с Марободом в 9—6 гг. до н. э. не кажется вероятной. Методически нельзя допустить связь этой даты с началом латенско-римского горизонта (LT D2, Эггерс А) и ее применение в качестве разграничительной черты для периодизации.

Нумизматические источники

Абсолютная датировка заключительного

горизонта чешских оппидумов могла бы быть осуществлена при помощи типологически самых поздних чешских кельтских чеканок, мелких серебряных монет с лошадкой и поздних раковинovidных типов золотых чеканок. Автор также обсуждал меру совпадения конца монетного дела чешских кельтов с концом кельтского заселения Чехии и принял мнение некоторых исследователей, что можно, хоть приблизительно отождествлять конец монетного дела и оборота чеканок с прекращением существования оппидумов.

При ревизии датировки мелких серебряных монет с лошадкой было необходимо учитывать одно основное обстоятельство — иную политическую и экономическую обстановку в Норике с одной стороны и на территории Чехии, Моравии и Силезии с другой. Необходимым оказалось также избежать использования исторических источников с рядом пробелов. Автор анализировал наличие мелких серебряных монет с лошадкой на местонахождениях Моггно, Магдаленсберг, Сподний Лановж, Целёе, Карлштейн, Братислава, Страдоннице, Гразани, Завист, Тржемнице, Стареградско и Нова-Церквья и датировку этого типа монет осуществил нетрадиционно на основе: а) археологического материала, совместно с которым были они найдены, в значении *ad quem*, б) на основе лучше относимого предшествующего горизонта в значении *post quem* и в) взял в рассуждение и вес как один из метрологических приемов нумизматики. Суммировал старшие взгляды на датировку и пришел к заключению, что мелкие серебряные монеты с лошадкой возможно в Норике отнести к периоду 100/75 л. до н. э.—40/50 л. н. э., и в Чехии, Моравии и Силезии к времени 100/75/50/25 л. до н. э. Имеются определенные признаки более длительного использования в обороте мелких серебряных монет с лошадкой с границы LT C2/D1.

В вопрос конца кельтского заселения Чехии и прекращения существования оппидумов вносят вклад и другие заключения нумизматического исследования:

Перемещение золотой бойской чеканки из Чехии в область Югозападной Словакии не позже 70—58 л. до н. э., что в последствии значит для Чехии практически конец развития кельтского монетного дела во время около половины I в. до н. э.

„Заключительный“ горизонт чешских кладов золотых монет времени до половины I в. до н. э. (напр. Подмокли, Ст. Колин, Страдоннице) отражает, может быть, кризис в кельтском обществе.

Отсутствие притока римских монет в Чехию во время около 65—30 л. до н. э. (серебряные номиналы), 55—15 л. до н. э. (золотые номиналы) и с 30 г. до н. э. (бронзовые номиналы) вероятно иллюстрирует прекращение сношений Чехии с Римской империей, вызванное, может быть, изменением политической и экономической обстановки в Бойогаемуме. Автор переоценил монеты из оппидума Страдоннице и констатировал, что из него не происходят августовские чеканки (как и в случае Бибракты) и что все потиновые монеты можно датировать первой половиной I в. до н. э.

В заключение ревизии нумизматических источников автор подчеркнул, что для монетного дела чешских кельтов в последнюю четверть (может быть и половину) I в. до н. э. не имеются действующие доказательства. Тезу некоторых чешских исследователей, что кельтские оппидумы в Чехии испытывали экономический упадок во второй половине I в. (без монетного дела и т. д.), он считает сомнительной и указывает на то, что в критическое время чешские оппидумы вероятно уже не существовали.

Археологические источники

Поскольку имеется только ограниченный опубликованный материал для решения вопросов заключительного горизонта чешских оппидумов, надо в определенной степени прибегнуть к использованию образцов. Заключительный горизонт чешских оппидумов (за исключением проблематичных Страдоннице) можно определить при помощи двух типов фибул, которые со всей очевидностью происходят из относительно самых поздних стратиграфических положений. Речь идет о фибулах с опухлой дужкой (Алмгрен 65) и ложковидных фибулах. Определенный таким образом горизонт автор синхронизировал с соответствующими хронологическими системами на следующих местонахождениях или областях: Манхинг, Басел-Мунстергюгел, средняя область Рейна, Тителберг, Роанне, Орнавассо, Ломбардия и т. д. Оба упомянутых типа фибул относятся к содержанию (поздней) фазы ступени LT D1 (LT D1b), по-

сле которой следует в „кельтской“ Европе или т. н. галло-римское время или ступень LT D2, связанная преимущественно с германской материальной культурой. Поэтому автор свел осуществившиеся пока попытки датировки к определению границы LT D1/D2, которая относится приблизительно к 50 г. до н. э. Синхронизация привела к датировке заключительного горизонта чешских оппидумов третьей четвертью I в. до н. э. (табл. I), причем это лишь временная попытка. Стремясь приобрести и абсолютные даты непосредственно из чешского материала, автор приводит два фрагмента амфор для вина из оппидума Градиште-у-Страдонци (рис. 1), относящихся к типу Дрессел/Ламбоглия 1А, которые датирует первой половиной I в. до н. э. Одинаковый тип происходит и из оппидума Старе-Градишко в Моравии, так же как и других средневропейских местонахождений.

В дискуссии по отождествлению т. н. военных событий с конкретными структурами на кельтских оппидумах в Чехии автор занимался определением горизонтов отмирания, „определением агрессора“ и датировкой т. н. военных событий. Он того мнения, что по расброшенным человеческим костям нельзя предполагать военное событие, поскольку это явление связано скорее с культовой практикой с человеческими остатками. Он не считает наличие наконечников железных стрел и кругляковых боеприпасов на фортификациях оппидумов доказательством атаки, а толкует эти находки в более общем смысле, т. е. что оружие фактически встречаются там, где они чаще всего использовались, но это еще недостаточное доказательство внешней атаки. Что касается определения агрессора во время существования оппидумов, он указывает на находки предметов „восточногерманского“ округа в оппидумах и высказывает мнение, что именно отсюда не исключена исторически неизвестная агрессия. Вероятность отождествления конца оппидумов Завист и Тржисов в связи с полабскими германцами (атакующими, может быть, совместно с силезско-польскими агрессорами) кажется почти бесспорной, но нет ни одного доказательства, что эта агрессия произошла в 9—6 гг. до н. э. или во время тесно около перелома летоисчисления (табл. II), а наоборот имеются указания, что она осуществлялась в третьей четверти I в. до н. э. Автор также занимался оппонен-

турой *Дрдовой* датировки т. н. младшего горизонта средней фазы ворот D оппидума Завист сороковыми годами I в. до н. э. (первоначальная датировка относилась к 70—60 гг. до н. э.). Он аргументирует, что ни расписную керамику, ни фибулы нельзя датировать так точно. Нельзя также использовать для хронологии неверное предположение о возможности существования укреплений на протяжении 25 лет таким образом, что это время будет причислено или отнято от других недостоверных дат, например от 9—6 гг. до н. э., представленных предполагаемым прекращением существования оппидумов в результате германской агрессии. Автор того мнения, что т. н. младшую фазу среднего горизонта на оппидуме Завист пока нельзя датировать точнее, чем первой половиной I в. до н. э.

Следующая часть статьи занималась вопросами датировки миграции бойев из Чехии в область Братиславы и ее археологически постижимыми доказательствами, монетным делом и терковидно шершавой и раскрашенной керамикой. Может быть, что дело касается общей тенденции перемещения поселений с севеозапада на юговосток северной половины Средней Европы и ее причины можно видеть как в междуплеменных кризисных ситуациях, так и в внешней угрозе. Исходя из керамики, автор высказывает мнение, что в Юговосточной Словакии можно предполагать иммиграцию только среднечешских и южночешских кельтов, а не населения Северозападной Чехии. Вероятной кажется теория автора о постепенной миграции кельтов из Чехии, основанная на ориентировочном изучении постепенных изменений в заселении Чехии на протяжении ступени LT D1 в первой половине I в. до н. э.

В заключение работы автор попытался ревизовать основы датировки прихода первых германцев в Чехию в 9—6 гг. до н. э. или во время непосредственно близком этой дате. Датировка опирается на а) письменные источники, б) хронологическое положение фибул позднелатенского типа (*geschweifte Fibel*) и отчасти в) на датировку импортов бронзовых сосудов. Но обоснования датировки начала вторжения германцев (и латенско-римского горизонта, LT D2, Эггерс А) устарели и их нельзя считать правильными. Аргументация письменных источников имеет ряд существенных пробелов, среди которых важнейшим

является тот, который позволяет предполагать приход германцев в Чехию уже в 50—12 гг. до н. э., во время молчания исторических сообщений, перед выступлением Маробода в 9—6 гг. до н. э. Абсолютная хронология позднелатенских фибул существенным образом изменилась, новая датировка римских импортов бронзовых сосудов не очень точна, но необходимо подчеркнуть, что из германских погребений с трупоположениями и трупосождениями происходят и импорты с датой производства относящейся к доавгустовскому периоду. Одностороннюю датировку начала германского вторжения 9—6 гг. до н. э. нельзя принимать без оговорок.

В заключение следует сказать, что здесь сформулированы две рабочие гипотезы, возникшие на основе сравнения и ревизии заключений изучения письменных источников, нумизматики и археологии. Круг вопросов был лишь обрисован, было указано на несогласие и другие возможности решения исторических событий на территории чешских кельтов и позже германцев во время до перелома летоисчисления.

1. Кельтское заселение Чехии закончилось в своей первоначальной структуре по всей вероятности во время третьей четверти I в. до н. э. (фаза LT D1b) прекращением существования оппидумов. Постепенно, не позже этого времени, произошла смена кельтского населения германским. Возникновение германского племенного союза (маркоманнов)

во главе с королем Марободом и его экспансия не были, по всей вероятности, причиной распада оппидумов (за теоретическим исключением Страдонице). Перемещение центра политической формации Маробода в Чехию, заселенную, вероятно, уже раньше другим германским племенем (гермундуров?) могло ускользнуть от внимания античных хронистов. Отражением преуспевания Марободовой Чехии и притока населения можно считать богатые скелетные погребения и погребения с трупосождениями ступени B1 (a) римского периода. Начало латенско-римского горизонта относится по-видимому к времени несколько десятков лет до иммиграции Маробода в 9—6 гг. до н. э.

2. Кажется, что гипотеза об упадке власти и экономики чешских кельтов и их оппидумов во второй половине I в. до н. э. является вероятно следствием одностороннего толкования исторических событий 9—6 гг. до н. э., рассчитанного на связь между прекращением существования оппидумов и вторжением маркоманнов с Марободом, на основе которой были, по-видимому, неправильно интерпретированы археологические находки, именно из оппидумов. Кажущийся вакуум на протяжении большей части второй половины I в. до н. э. нельзя, по всей вероятности, заполнить „стагнирующим“ кельтским населением Чехии, а германскими поселениями и могилами латенско-римского горизонта.

Перевод П. Порубского

Schlußhorizont der keltischen Oppida in Böhmen

(Konfrontation der Deutung historischer Quellen, der Numismatik und Archäologie)

Jiří Waldhauser

Der Autor erwägt über die Gültigkeit der allgemein anerkannten These vom Ende der keltischen Oppida im Zusammenhang mit der Besetzung Böhmens durch germanische Markomannen an der Spitze mit Marbod in den J. 9—6 v. u. Z. Seiner Meinung nach bringen die neueren Forschungsergebnisse begründende Belege für die Antithese über den Austausch der keltischen Bevölkerung Böhmens durch germanische, der mit dem Untergang der Oppida spätestens schon im dritten Viertel des 1. Jh. v. u. Z. beendet, jedoch der Aufmerksamkeit der antiken Historiographen entgangen war. Eine Umwertung verdient also der Argumentationswert der schriftlichen Quellen, die sich an das Ende der keltischen (boiischen) Besiedlung und an den Beginn der germanischen Invasion nach Böhmen knüpfen. Einer Revision muß man auch notwendig die absolute Datierung der jüngsten keltischen Prägungen aus den böhmischen Oppida unterziehen, denn ihr Alter wurde nicht immer korrekt bestimmt, oft aufgrund keinesfalls eindeutiger historischer Daten oder mit Hilfe von Analogien aus entfernteren Gebieten mit unterschiedlicher politischer und ökonomischer Entwicklung (Norikum). Ebenfalls wurde bisher keine Synchronisierung des Schlußhorizontes der böhmischen Oppida mit einer Reihe ausgearbeiteter chronologischer Systeme aus dem oberen Donaugebiet, Rheingebiet und beiden Gallien durchgeführt, denn nur von dort kann man von schriftlichen Berichten unabhängige absolute Daten gewinnen. Von methodischer Seite handelt es sich im Falle der Identifizierung des Endes der böhmischen Oppida und der keltischen Besiedlung mit der Invasion der Markomannen an der Spitze mit Marbod in den J. 9—6 v. u. Z. um bekannte Interpretationsklippen, es scheint jedoch, daß es sich in diesem Falle um eine irrige Übereinstimmung historischer Quellen mit archäologischen Beobachtungen handelt. Der Autor

versuchte, die zugänglichen Informationen in drei Problemkreisen zu integrieren, weil es ihm um eine Skizzierung der Problematik ging, nicht aber um eine endgültige Lösung, die so lange ausstehen wird, bis nicht Quellen aus umfangreichen Geländegrabungen publiziert sein werden.

Historische Quellen

Die Schriftquellen über die Verhältnisse im „Herzynischen Wald“ für die Zeit von ungefähr 50—12 v. u. Z. schweigen praktisch. Das Interesse der antiken Autoren beginnt erst mit Marbods Auftreten in den J. 9—6 v. u. Z. Jedwede historische Quellen zum 1. Jh. v. u. Z., besonders die Arbeiten von Tacitus und Strabo, hat zuletzt J. Dobíáš ausgewertet, der sechs Hypothesen über das Ende der keltischen Besiedlung und den Anfang der germanischen Invasion formulierte und sich aufgrund des im J. 1964 gültigen Standes der archäologischen Schlußfolgerungen einer zuneigte, und zwar, daß „nicht alle Boier Böhmen nach dem J. 58 verließen und deshalb mußte es Marbod wegen ihrer nicht gerade schwachen Überreste durch Kampf gewinnen“. Nach der revidierten Wertung der archäologischen Grabungsergebnisse in den letzten 20 Jahren scheint jedoch J. Dobíáš Hypothese 3°, damals abgelehnt, heute annehmbarer zu sein, die der Autor dieses Beitrages in die Formulierung der Schlußfolgerungen der Umwertung historischer Quellen zusammenfaßte:

1. Potentionell möglich ist die germanische Okkupation Böhmens schon vor Marbods Aktivität an der Spitze eines Stämmebundes mit markomannischer Vorherrschaft in den Jahren 9—6 v. u. Z. Auch ungeachtet dessen, daß dies nicht von historischen Quellen angeführt wird, ist es nicht ausgeschlossen, daß es sich um Hermunduren (Tacitus, Germania, Kap. XLI: „In Hermunduribus Albis oritur“) oder andere Germanen handelte, die schon vorher die keltische Bevölkerung Böhmens abgelöst hatten.

2. Aufgrund historischer Berichte das Ende der böhmischen Oppida mit dem Angriff der Markomannen mit Marbod in den J. 9–6 v. u. Z. zu verbinden, ist unwahrscheinlich. Methodisch unzulässig ist eine Verknüpfung dieses Datums mit dem Beginn des latène-römerzeitlichen Horizontes (LT D2, Eggers A) als Periodisierungsmarkstein (z. B. nach K. Motyková).

Numismatische Quellen

Eine absolute Datierung des Schlußhorizontes der böhmischen Oppida könnte durch Vermittlung der typologisch jüngsten böhmischen keltischen Prägungen, der kleinen Silbermünzen mit Pferdchen und der jüngeren muschelförmigen Typen von Goldprägungen durchgeführt werden. Der Autor erwog ebenfalls, inwieweit sich das Ende der Münzprägung der böhmischen Kelten mit dem Ende der keltischen Besiedlung Böhmens deckt und neigte sich der Ansicht einiger Forscher zu, daß man mit größter Wahrscheinlichkeit wenigstens grob das Ende der Münzprägung und den Umlauf der Prägungen mit dem Untergang der Oppida identifizieren kann.

Bei der Revision der Datierung der kleinen Silbermünzen mit Pferdchen mußte notwendig ein grundsätzlicher Umstand respektiert werden, nämlich die abweichende politische und ökonomische Situation in Norikum einerseits und in Böhmen, Mähren und Schlesien andererseits, weiters die Notwendigkeit, bei der Datierung keine historischen Quellen mit einer Reihe von Lücken zu benützen. Der Autor analysierte das Vorkommen der kleinen Silbermünzen mit Pferdchen auf den Lokalitäten Moggio, Magdalensberg, Spodnji Lanovž, Celje, Karlstein, Bratislava, Stradonice, Hrazany, Závist, Třisov, Dřemčice, Staré Hradisko und Nowa Cerekwia und datierte diesen Münztyp untraditionell a) nach archäologischem Material, mit welchem er im Sinne *ad quem* gefunden wurde, b) aufgrund des besser datierbaren vorangehenden Horizontes im Sinne *post quem* und c) berücksichtigte er als Arbeitshypothese das Gewicht als metrologischen Vorgang der Numismatik. Er faßte auch ältere Ansichten über die Datierung zusammen und kam zur Schlußfolgerung, daß man die kleinen Silbermünzen mit Pferdchen in Norikum in die Zeit 100/75 v. z. Z. — 40/50 u. Z. datieren könne, in Böhmen, Mähren und Schlesien wieder in die Jahre 100/75 — 50/25 v. u. Z. Es existie-

ren bestimmte Indizien über einen längeren Umlauf der kleinen Silbermünzen mit Pferdchen von der Wende der Stufen LT C2/D1.

Zur Frage des Endes der keltischen Besiedlung Böhmens einschließlich der Oppida tragen auch weitere Schlußfolgerungen der numismatischen Studien bei:

1. Das Übertragen der goldenen boiischen Prägung aus Böhmen in die Südwestslowakei spätestens in der Zeit von 70–58 v. u. Z., was für Böhmen folglich praktisch das Ende der keltischen Münzprägung in der Zeit um die Mitte des 1. Jh. v. u. Z. bedeutet.

2. Der „Schluß“—Horizont der böhmischen Depots von Goldmünzen aus der Zeit vor Mitte des 1. Jh. v. u. Z. (z. B. Podmokly, Starý Kolín, Stradonice) signalisiert vielleicht eine Krisensituation der keltischen Gesellschaft.

3. Die Absenz des Zustroms römischer Münzen nach Böhmen ungefähr in den J. 65–30 v. u. Z. (Silbernominale), 55–15 v. u. Z. (Goldnominale) und seit dem J. 30 v. u. Z. (Bronzenominale) illustriert vielleicht das Unterbrechen der Verbindungen Böhmens mit dem römischen Imperium, hervorgerufen etwa durch veränderte politische und ökonomische Verhältnisse in Boiohaemum. Die Münzen aus dem Oppidum Stradonice wurden vom Autor umgewertet und er konstatierte, daß aus ihnen keine augusteischen Prägungen (ähnlich wie von Bibracte) stammen und daß die Potinmünzen durchwegs in die erste Hälfte des 1. Jh. v. u. Z. datierbar sind.

Beim Abschluß der Revision der numismatischen Quellen betonte der Autor, daß für eine Münzprägung der böhmischen Kelten im letzten Viertel (vielleicht auch in der Mitte) des 1. Jh. v. u. Z. keine gültigen Nachweise existieren. Die Thesen mancher böhmischer Forscher, daß die keltischen Oppida in Böhmen in der zweiten Hälfte des 1. Jh. einen wirtschaftlichen Verfall erlebten (ohne Münzprägung usw.), bezweifelt er und zeigt, daß in der kritischen Zeit die böhmischen Oppida wahrscheinlich nicht mehr existierten.

Archäologische Quellen

Im Hinblick auf den verhältnismäßig begrenzten publizierten Materialfonds zur Lösung der Problematik des Schlußhorizontes der böhmischen Oppida ist es notwendig, zu bestimmten Modellen Zuflucht zu nehmen. Der Schlußhorizont der böhmischen Oppida (mit Ausnahme des problematischen Stradonice)

kann mit zwei Fibeltypen definiert werden, die nachweisbar aus den relativ jüngsten stratigraphischen Positionen stammen. Es handelt sich um Fibeln mit verdicktem Bügel (Almgren 65) und um Schüsselfibeln. Den so definierten Horizont synchronisierte der Autor mit adäquaten chronologischen Systemen folgender Lokalitäten oder Gebiete: Manching, Basel-Münsterhügel, Mittelrhein, Tietelberg, Roanne, Ornavasso, Lombardei usw. Beide genannten Fibeltypen gehören in den Inhalt der (jüngeren) Phase der Stufe LT D1 (LT D1b), nach welcher im „keltischen“ Europa entweder die sog. gallorömische Zeit folgt oder die Stufe LT D2, die sich vorwiegend an die germanische materielle Kultur knüpft. Deshalb faßte der Autor die bisherigen Datierungsversuche auf die zeitliche Bestimmung der Wende von LT D1/D2 zusammen, die grob zum J. 50 v. u. Z. angesetzt ist. Die Synchronisierung mündete in die Datierung des Schlußhorizontes der böhmischen Oppida spätestens in das dritte Viertel des 1. Jh. v. u. Z. aus (Tab. 1), mit der Bemerkung, daß es sich um einen Versuch handelt. Im Streben, auch absolute Daten direkt aus böhmischem Material zu gewinnen, publiziert der Autor zwei Bruchstücke von Weinamphoren aus dem Oppidum Hradiště bei Stradonice (Abb. 1), die dem Typ Dressel/Lamboglia IA angehören und die er in die erste Hälfte des 1. Jh. v. u. Z. datiert. Derselbe Typ stammt auch aus dem Oppidum Staré Hradisko in Mähren und aus anderen mitteleuropäischen Fundorten.

In der Diskussion über die Identifizierung der sog. Kriegereignisse mit konkreten Fundstrukturen auf den keltischen Oppida in Böhmen befaßt sich der Autor mit der Identifizierung der Katastrophenhorizonte, „mit der Feststellung des Angreifers“ und mit der Datierung der sog. Kriegereignisse. Er ist der Ansicht, daß man den verstreuten menschlichen Knochen nach nicht auf Kriegereignisse schließen könne, denn diese Erscheinung hängt eher mit der Manipulation mit menschlichen Überresten bei Kultpraktiken zusammen, das Vorkommen von Eisenpfeilspitzen und Kieselsteinmunition auf den Fortifikationen der Oppida hält er nicht für den Beweis eines Angriffes, sondern er erklärt ihre Funde eher allgemein, daß die Militaria sich logischerweise an solchen Stellen befinden, wo sie am meisten benützt wurden, aber dies genügt nicht zum

Beweis eines äußeren Angriffes. Zur Identifizierung des Angreifers während der Existenz der Oppida verweist er auf Funde von Gegenständen aus dem „ostgermanischen“ Kreis auf den Oppida und er urteilt, daß gerade von dort eine historisch unbekannte Aggression nicht ausgeschlossen ist. Die Wahrscheinlichkeit der Identifizierung des Unterganges der Oppida Závist und Trisov im Zusammenhang mit den Elbgermanen (und Ostgermanen?) skizziert sich als beinahe gewiß, allerdings steht kein einziger Beweis zur Verfügung, daß es zu dieser Aggression in den Jahren 9–6 v. u. Z. oder in der Zeit um die Wende der Zeitrechnung kam (Tab. 2), umgekehrt, es existieren Indizien, daß dies im dritten Viertel des 1. Jh. v. u. Z. geschah. Der Autor befaßt sich ebenfalls mit der Opponentur P. Drdas, mit der Datierung des sog. jüngeren Horizontes der mittleren Phase des Tores D auf dem Oppidum Závist in die 40er Jahre des 1. Jh. v. u. Z. (die ursprüngliche Datierung galt für die Zeit zwischen 70–60 v. u. Z.). Zur Argumentation gehört, daß man die bemalte Keramik nicht mit solcher Genauigkeit datieren kann, ähnlich wie auch die Fibeln und ebenfalls lassen sich die Erwägungen über eine mögliche Dauer der Fortifikation auf die unbestimmte Zeit von ca. 25 Jahren für die Chronologie nicht so ausnützen, daß sie weiteren ungewissen Daten entweder zugezählt oder abgezählt werden, z. B. von den Jahren 9–6 v. u. Z., die durch den angeblichen Untergang des Oppidums bei germanischen Aggressionen repräsentiert sind. Der Autor ist der Ansicht, daß die sog. jüngere Phase des mittleren Horizontes auf Závist einstweilen nicht genauer als in die erste Hälfte des 1. Jh. v. u. Z. datierbar ist.

Ein weiterer Teil des Kapitels befaßt sich mit der Datierung der Migration der Boier aus Böhmen in das Gebiet von Bratislava und mit ihren archäologisch verfolgbaren Belegen, mit dem Münzwesen, der tiefgerauhten und bemalten Keramik. Es handelt sich vielleicht um eine allgemeine Tendenz der Verlegung der Sitze aus dem Nordwesten in die südöstliche Nordhälfte Mitteleuropas und ihre Ursachen können sowohl in zwischenstammlichen Krisensituationen als auch äußeren Bedrohungen erblickt werden. Der Keramik nach urteilt der Autor, daß in der Südwestslowakei mit einer Immigration mittelböhmischer und südböhmischer Kelten zu rechnen ist, keinesfalls mit der

Bevölkerung Nordwestböhmens. Die Theorie des Autors über eine allmähliche Migration der Kelten aus Böhmen ist wahrscheinlich: sie fußt auf einer Orientierungsstudie der allmählichen Veränderungen in der Besiedlung Böhmens im Laufe der Stufe LT D1 in der ersten Hälfte des 1. Jh. v. u. Z.

Im Abschluß der Arbeit versuchte der Autor eine Revision der Unterlagen für die Datierung der Ankunft der ersten Germanen in Böhmen in den Jahren 9–6 v. u. Z., evtl. in der Zeit unmittelbar nahe dieses Datums. Die Datierung stützt sich auf a) Schriftquellen, b) die chronologische Stellung der Fibeln vom Spätlatèneschema (geschweifte Fibeln) und zum Teil auf c) die Datierung importierter Bronzegefäße. Die Begründung der Datierung der Anfänge der germanischen Invasion (und des latène-römerzeitlichen Horizontes, LT D2, Eggers A) wurde jedoch für veraltet erklärt und ist nicht für korrekt zu halten. Der Argumentationswert der Schriftquellen weist eine Reihe von Lücken auf, von denen die wichtigste die ist, daß man möglicherweise mit der Ankunft der Germanen in Böhmen schon in den Jahren 50–12 v. u. Z. rechnen kann. Die absolute Chronologie der spätlatènezeitlichen Fibeln machte grundsätzliche Änderungen durch, die Aussage der römischen Bronzegefäßimporte ist zwar nicht sehr genau, doch muß notwendig betont werden, daß aus germanischen Körper- und Brandgräbern auch Importe mit dem Herstellungsdatum in voraugusteischer Zeit stammen. Eine einseitige Datierung der Anfänge der germanischen Invasion in die Jahre 9–6 v. u. Z. kann nicht ohne Vorbehalt angenommen werden.

Zum Abschluß muß konstatiert werden, daß es hier um die Formulierung zweier Arbeitshypothesen geht, die sich aus der Konfrontation und Revision der Schlußfolgerungen des Studiums der Schriftquellen, der Numismatik und der Archäologie ergaben. Die Problematik wurde jedoch bloß skizziert, der Autor verwies auf die Mißstimmigkeit und weiters auf andere Lösungsmöglichkeiten historischer Begebenheiten auf dem Territorium der böhmischen

Kelten und später der Germanen in der Zeit vor unserer Zeitrechnung.

1. Die keltische Besiedlung Böhmens endete in ihrer ursprünglichen Struktur sehr wahrscheinlich spätestens in der Zeit des dritten Viertels des 1. Jh. v. u. Z. (Phase LT D1b) mit dem Untergang der Oppida. Allmählich, spätestens aber in dieser Zeit kam es zum Austausch der keltischen Bevölkerung durch germanische. Die Schaffung eines germanischen Stammesbundes (Markomannen) an der Spitze mit dem König Marbod und seine Expansion war mit größter Wahrscheinlichkeit nicht die Ursache des Unterganges der Oppida (mit der theoretischen Ausnahme von Stradonice). Die Verschiebung des Schwerpunktes von Marbods politischem Gebilde nach Böhmen, das vielleicht schon früher von anderen germanischen Stämmen besiedelt war (Hermunduren?), konnte der Aufmerksamkeit der antiken Chronisten entgangen sein. Als eine Spiegelung der Prosperität von Marbods Böhmen und des Bevölkerungszustromes können vielleicht einige reich ausgestattete Körper- und Brandgräber der Stufe B1 (a) aus der römischen Kaiserzeit angesehen werden. Der Anfang des latène-römerzeitlichen Horizontes fällt vielleicht einige Jahrzehnte vor Marbods Immigration in den Jahren 9–6 v. u. Z.

2. Die Hypothese vom Verfall der Macht und Ökonomik der böhmischen Kelten und ihrer Oppida in der zweiten Hälfte des 1. Jh. v. u. Z. ist offenbar die Folge einer einseitigen Deutung der historischen Begebenheiten in den Jahren 9–6 v. u. Z., die mit einem Zusammenhang des Unterganges der Oppida und der Invasion (der Markomannen) mit Marbod rechnet, nach welcher sichtlich archäologische Funde verzerrt interpretiert wurden, besonders von den Oppida. Die scheinbare Lücke des Verlaufes des Großteils der zweiten Hälfte des 1. Jh. v. u. Z. kann man wahrscheinlich nicht mit einer „stagnierenden“ keltischen Besiedlung Böhmens, sondern mit germanischen Siedlungen und Gräberfeldern des latène-römerzeitlichen Horizontes ausfüllen.

Übersetzt von B. Nieburová

STREDOVEKÉ ZANIKNUTÉ DEDINSKÉ OSÍDLLENIE NA VÝCHODNOM SLOVENSKU

DUŠAN ČAPLOVIČ

(Výskumné pracovné stredisko AŤ SAV, Košice)

Výskum životného prostredia, spôsobu života spoločnosti v stredoveku sa stal v ostatnom období dôležitou súčasťou aj archeologického bádania. Jednou z úloh užšej archeologickej špecializácie — archeológie stredoveku — je sledovanie vývoja feudálnej spoločnosti v dedinskom prostredí, najmä na základe odrazu v hnutelných a nehnuteľných pamiatkach, v materiálnej kultúre. Takto sa archeologická veda popri histórii, historickej jazykovede a historickej geografii výrazne podieľa na sledovaní vývoja dedinských sídlisk a života ľudu na dedine od začiatkov uhorského feudálneho štátu. Potreba tohto výskumu vyplýva hlavne z nedostatku písomných prameňov zo staršieho obdobia (11.—12. stor.). V mladších obdobiach, aj keď písomné pramene existujú, sú značne neúplné a podávajú zväčša jednostranné informácie o spôsobe života vládnucej triedy feudálnej spoločnosti. Takže archeológia stredoveku so svojimi špecifickými výskumnými metódami nastúpila všade tam, kde už boli možnosti spomínaných zainteresovaných historických disciplín zväčša vyčerpané. Na tieto úlohy, najmä v súvislosti s podaním komplexného obrazu doby, v našom prípade poznania života na stredovekých agrárnych sídliskách v období feudálnej spoločensko-ekonomickej formácie, poukázal B. Chropovský (1978, s. 5—6).

Podobné úlohy sleduje aj história mediavalistika, pretože si uvedomuje, tak ako to zdôraznil M. Kučera (1964, s. 552), že bez poznania dejín dedinského obyvateľstva nebude možné podať obraz o spoločensko-ekonomickom vývoji v období feudalizmu. Na tieto úlohy a ciele v nadväznosti na našu prítomnosť opäť upozornil R. Marsina (1976, s. 23—25).

Východné Slovensko poskytlo v ostatnom období množstvo cenného archeologického ma-

teriálu, ktorý umožnil rozšíriť naše poznanie o vývoji feudálnej spoločensko-ekonomickej formácie aj v prostredí stredovekej dediny. Na základe dostupných archeologických prameňov sme pristúpili k zdokumentovaniu stredovekého dedinského osídlenia tejto oblasti. Z chronologického hľadiska začíname obdobím začleňovania jednotlivých častí východného Slovenska do uhorského feudálneho štátu až po začiatok 16. stor., keď postupne aj na tomto území po zavedení nevoľníckeho zákona v roku 1514 dochádza k vyvrcholeniu feudálnych výrobných vzťahov.

V tomto príspevku sa chceme zamerať najmä na vývoj dedinského stredovekého sídliska, pokúsime sa načrtnúť vznik, vývoj a zánik dedinského sídliska, ako aj príčiny zmien stredovekého osídlenia. Vývoju pohrebného ritu, zániku radových pohrebísk a vzniku prikostolných cintorínov sme venovali pozornosť v samostatnej štúdii (Čaplovič 1983). Len okrajovo sa dotkneme dedinských kostolov, taktiež spomenutých v samostatnej štúdii (Čaplovič 1984), drobných feudálnych sídiel-hrádkov, dokladov domácej a remeselnej výroby, poľnohospodárstva a chovu dobytka na stredovekej dedine. Podrobnejšie sa k jednotlivým témam vrátíme v ďalších pripravovaných štúdiách.

Pri dokumentovaní stredovekého zaniknutého dedinského osídlenia v období feudálnej spoločensko-ekonomickej formácie na východnom Slovensku sme z metodologického hľadiska prihliadali na vzájomné dialektické pôsobenie jednotlivého, zvláštneho a všeobecného, čím v podstate uskutočňujeme čiastočnú syntézu stavu a súčasného poznania. Na analýze konkrétnych faktov, t. j. základného dokumentárneho archeologického materiálu z východného Slovenska, ako aj doterajších publikovaných poznatkov zo susedných oblastí sa pokú-

sime predložil konečnú syntézu, ktorá bude výsledkom spojenia dokumentačného materiálu, teoretických téz a z nich vyplývajúcich záverov.

Stav bádania

Podobne ako v iných európskych krajinách, tak aj na Slovensku sa najmä v posledných dvadsiatich rokoch venuje veľká pozornosť výskumu zaniknutého stredovekého dedinského osídlenia, ktoré sa stalo pevnou súčasťou archeológie stredoveku.

Týmto otázkam sa čiastočne venovali aj mnohí uhorski historici a historickí geografi (Korabinský 1786, Fényes 1851, Rupp 1870—1876, Ortway 1891—1892, Csánki 1890—1925 atď.). Zmienky o zaniknutých stredovekých dedinských sídliskách nachádzame aj v monografiách o bývalých župách, ktoré vyšli koncom 19. a začiatkom 20. stor., konkrétne v dieloch: Abov-Turňa, Gemer, Zemplin (*Magyarország vármegyéi és városai* 1896, 1903, 1905).

K najstarším prácam o zaniknutých osadách na Spiši patrí štúdia S. Webera (1897, s. 414—422), v ktorej autor spomína zánik 46 osád na Spiši, ôsmich hradov a šiestich kláštorov, a príspevky J. Hradzského (1888), neskôr J. Vencka (1927, 1941) a A. Feketeho-Nagya (1934).

Pre poznanie osídľovania oblastí Zemplína je dôležitá práca G. Dongóa (1900), ktorá opisuje aj niektoré opustené a zaniknuté dediny.

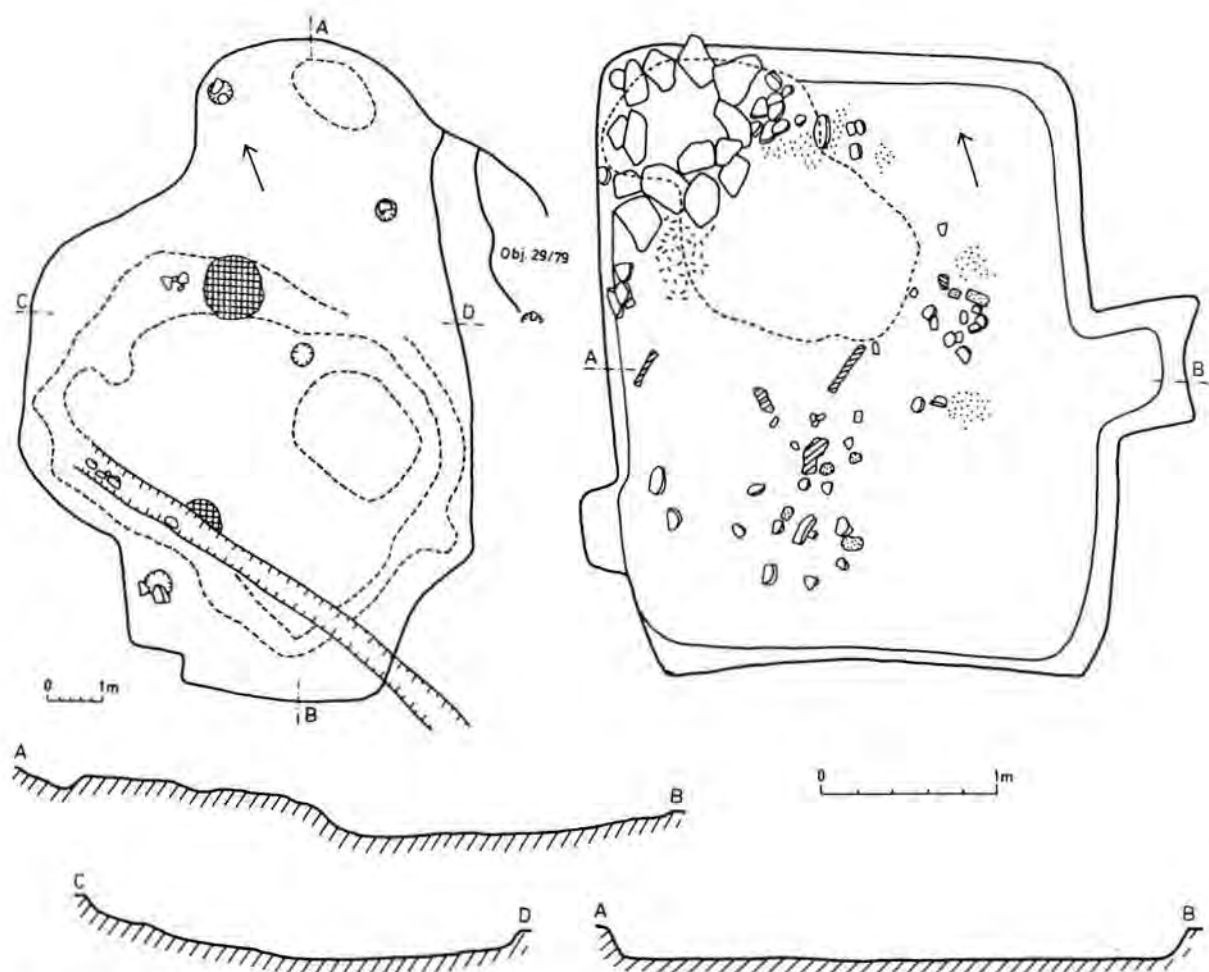
Stredovekému osídľovaniu Šariša sa venovali okrem už spomínaného D. Csánkiho (1890) aj J. Karácsonyi (1900—1901) a neskôr S. Tóth (1910), ktorý pri opise dedinského osídlenia Šariša v stredoveku preberá mnohé údaje zo staršej práce D. Csánkiho (1890, s. 361—501).

V období buržoázneho Československa sa osídľovacím procesom v čase konštituovania a ďalšieho upevňovania uhorského feudálneho štátu zaoberali V. Chaloupecký (1923) a zvlášť V. Smilauer (1932), ktorý, v protiklade s názormi predchádzajúceho autora, najstaršie osídlenie načrtol pomocou toponymického výkladu, najmä názvami riek, ale aj prostredníctvom miestnych a chotárnych názvov.

Ziaľ, väčšina starších prác sa v duchu vtedajších poznatkov obmedzila len na vyčíslenie historicky doložených zaniknutých dedín bez uplatnenia ich presnejšej lokalizácie. Napriek tomu majú veľký význam pre poznanie staršieho osídlenia nášho územia vo feudalizme.

Až v súčasnosti boli napísané mnohé práce, ktoré značnú pozornosť venujú dedinskému osídleniu na území dnešného Slovenska po vzniku uhorského feudálneho štátu, konkrétne na území východného Slovenska. Výsledky práce slovenských marxistických historikov-medievalistov sú dôležité už aj preto, že na základe dôkladného hodnotenia písomného materiálu v konečnom dôsledku odpovedajú na nemarxistické teórie Gy. Györffyho (1960, 1963, 1982) o počte a hustote obyvateľstva v Uhorsku do 14. stor. či jednoznačné obchádzanie významu pôvodného slovanského osídlenia pri feudalizácii starých Maďarov, a teda vzniku feudálneho uhorského štátu a pod. G. Györffy objektívne neanalyzuje výsledky archeologického a historického výskumu a metódou nacionalistickej falzifikácie historických údajov, archeologických poznatkov a materiálov v podstate „dokazuje“ nemarxistickú tendenciu priority jedného národa nad druhým.

Z produkcie historikov-medievalistov predovšetkým monografické práce významne prispeli k bližšiemu ozrejmieniu tohto procesu na východnom Slovensku a v celkovom kontexte sú najlepšou odpoveďou na názory Gy. Györffyho (1960, 1963, 1982). V tejto súvislosti treba spomenúť hlavne trojzväzkové dielo B. Varsika (1964c, 1973, 1977), monografiu M. Kučeru (1974), štúdiu O. R. Halagu (1961), venovanú osídľovaciemu procesu a hospodársko-spoločenskému vývoju Šariša a Spiša, a príspevok P. Ratkoša (1960), kde sa rieši otázka emfyteúzy na Slovensku a proces osídľovania severnejšie položených oblastí východného Slovenska. Problémy podmanenia územia Slovenska Maďarmi, a teda aj osídľovanie južných oblastí východného Slovenska zaujali P. Ratkoša (1965), ktorý sa vo svojej štúdii zaoberal aj osídlením čičvanského hradného panstva a vznikom panstva Makovica (Ratkoš 1964a, b). Problematiku vývinu feudálneho panstva Sztárayovcov od 13.—15. stor. rieši F. Uličný (1964), ktorý sa v súčasnosti venuje stredovekému osídľovaniu Šariša. Dôležitá je jeho štúdia, kde sa pojednáva o začlenení Šariša do uhorského štátu (Uličný 1970a), ako aj dve ďalšie štúdie týkajúce sa procesu osídľovania Šariša od 12. stor. v údolí rieky Hornád (Uličný 1970b) a doliny Svinky (Uličný 1971). Spracovaním zaniknutých stredovekých osád na Spiši na základe archívneho materiálu sa v poslednom období zaoberal B. Polla (1975). Dôležité

Obr. 1. Pôdorysy obydľí. 1 – Svinica okr. Košice-viediek, objekt 27/79. 2 – Nižná Šebastová, okr. Prešov, objekt 1.

sú aj štúdie J. Beňku (1970, 1972), ktoré osvetľujú osídľovací proces na severnom Spiši a Zámaguri, a B. Varsika (1961, 1964a). V ďalších štúdiách sa B. Varsík (1964b, 1965, 1974) venoval problematike pôvodného osídlenia Spiša. Pri hodnotení historickej spisby tohto obdobia je potrebné uviesť štúdiu R. Marsinu (1978), kde sa poukazuje na význam trhov v stredoveku v úzkej spätosti s vývojom stredovekého osídlenia, vznikom miest, dedinských sídlisk a ich hospodárskeho rozvoja, a prácu M. Kučeru (1977), ktorá rieši otázky historického vedomia Slovákov v stredoveku a zákonite sa dotýka aj obsadzovania Potisia, z nášho geografického hľadiska južnej časti slovenského Zemplína, starými Maďarmi.

Na východnom Slovensku už v druhej polovici 19. stor. môžeme sledovať prvé, i keď nezámerné kroky k zachyteniu stredovekého dedinského osídlenia cez architektonické pamiatky. V tomto období S. Tomášik (1872) publikoval

správu o hrádkoch v oblasti Gemera a o niekoľko rokov neskôr J. Mihalik (1895) opísal hrádok v Obišovciach. Akademickú rekonštrukciu hrádka v Herľanoch poznáme od F. Pogrányiho-Nagya (1929).

V 30. rokoch sa objavujú viaceré práce, v ktorých sú zmienky o stredovekých nálezoch aj z územia východného Slovenska. K nim patria príspevky J. Eisnera (1933, 1936), kde sa napr. prvý raz objavuje „radové hradištné pohrebisko“ z Barce, ktoré zistil J. Teplý (Eisner 1936, s. 89), ale predovšetkým tu treba spomenúť prvú súbornú prácu o stredovekej architektúre na Slovensku, kde sú dokumentované aj najstaršie dedinské kostoly z východného Slovenska od V. Mencla (1937).

Po februárovom víťazstve, a najmä po IX. zjazde KSČ sa v súvislosti s industrializáciou východného Slovenska, hlavne s výstavbou Trate družby a HUKA (Hutnícky kombinát) pri Košiciach venovala veľká pozornosť ar-

cheologickému prieskumu a výskumu. Takto boli lokalizované niektoré stredoveké dedinské sídliská (*Soudský — Břeň* 1954, s. 481—483). Počas systematického archeologického výskumu v Barci pri Košiciach sa zase popri pravekom osídlení zachytili aj stopy osídlenia z obdobia vrcholného stredoveku (*Hájek* 1952, s. 54). Predchádzajúce príklady sú dôkazom pomoci českej inteligencie aj v oblasti archeologického prieskumu a výskumu východného Slovenska. V tých rokoch sa uskutočňoval aj prvý intencionálny výskum zaniknutej stredovekej osady Šoldov, v katastri podtatranskej obce Štrba, kde sa zachytili pozostatky sakrálnnej stavby a cintorína, rámcovo datované do 14.—15. stor. (*Piffl* 1953, s. 50—57). Žiaľ, výsledky výskumu neboli doteraz súborne vyhodnotené. Veľký prínos pre poznanie stredovekého dedinského osídlenia východného Slovenska, najmä v oblasti Zemplína, mal systematický prieskum, ktorý realizoval v rokoch 1953—1954 K. Andel (1955, s. 165—170).

Pre najstaršie osídlenie východného Slovenska v období vytvárania a upevňovania feudálneho uhorského štátu mali veľký význam, žiaľ, nie vždy kompletne publikované výsledky systematického archeologického výskumu na Somotorskej hore (*Pástor* 1955a, s. 276—285; 1955b, s. 141—142; 1957, s. 227—234; 1958, s. 65—75; 1959, s. 618—620). V rokoch 1955—1957 sa uskutočnil jeden z najväčších archeologických výskumov stredovekého dedinského osídlenia na východnom Slovensku. Na lokalite Zalužany, v katastri obce Nemešany (*Polla* 1962), datovanej do druhej polovice 13.—15. stor., sa preskúmal včasnogotický kostolík a panský dvorec s hospodárskymi budovami.

K intenzívnemu rozvoju archeologického bádania na východnom Slovensku významne prispel V. Budinský-Krička, ktorý popri štúdiu a dokumentovaní pravekého a slovanského osídlenia venoval veľkú pozornosť aj stredovekým dedinským sídliskám, pretože od samotného počiatku chápal a dokazoval kontinuitu týchto sídiel. Tak vznikli dve štúdie, v ktorých na základe archeologického materiálu sledoval vývoj osídlenia až do 14.—15. stor. (*Budinský-Krička* 1961; 1963). Výsledky svojho výskumu a prieskumu už po niekoľkých rokoch zhrnul do kapitoly Staroslovanské obdobie v monografii *Pravek východného Slovenska* (*Budinský-Krička* 1966). Prežívaníu starých pohrebných zvykov v 12.—13. stor. venoval pozornosť

pri analyzovaní hrobu ženy s esovitými záušnicami z Drieňova, okr. Prešov (*Budinský-Krička* 1958, s. 174—175).

O vývoji osídlenia v 11.—13. stor. sa získali cenné poznatky zo záchranných výskumov v jaskyni pri Ružíne (*Bárta* 1961), v Prešove (*Blahuta* 1963, s. 163—165; *Budinský-Krička* 1970, s. 178), Kapušanoch (*Blahuta* 1960, s. 118; *Budinský-Krička* 1965a, s. 56), Veľkom Slavkove, Gánovciach (*Šiška* 1964b; *Ruttikay* 1969), Batizovciach (*Budinský-Krička* 1965b, s. 167—176), Ostrovanoch (*Lamiová-Schmiedlová* 1964, s. 233—264) a v Oboríne (*Ruttikay* 1970).

O význame hradiska Zemplín v dobe veľkomoravskej, ale aj v období, keď bolo sídlom župy Zemplín, poukázal na základe výskumu opevnenia B. Benadič (1964, s. 151—160).

Nové poznatky o stredovekom dedinskom osídlení Spiša priniesol B. Polla (1966b) v štúdiu o výsledkoch výskumu zaniknutej stredovekej osady Milož v katastri obce Spišský Hrušov. Významný bol aj výskum stredovekého hrádka v Obišovciach (*Polla* 1964). Na základe novších poznatkov sa vývoju gotickej sakrálnnej architektúry Spiša venoval V. Mencl (1968).

Nemožno obísť ani rozsahom menší výskum opevnenej osady v Brehove (*Povala* 1970). Žiaľ, indicie, ktoré viedli autora k interpretácii odkrytého sídliskového objektu, sú v práci len naznačené a vyznievajú dosť neurčito.

Rozsahom nevelké, ale zato výsledkami pre poznanie stredovekej dediny dôležité sú výskumy V. Budinského-Kričku v Prešove-Nížnej Šebastovej (1970) a Brezovičke (1971). Hlavne posledne spomenutý výskum je zatiaľ ojedinelý, pretože nás informuje nielen o sakrálnnej stavbe, ale aj o ďalších hmotných pamiatkach zo stredovekej výšinnej dediny na východnom Slovensku.

Novoobjaveným románskym a gotickým kostolom z Brezovičky a z Merníka sa z architektonického hľadiska zaoberal A. Piffl (1971a, 1972), ktorý sa pokúsil aj o rekonštrukciu odkrytých sakrálnych objektov.

Na význam pôvodného slovanského a stredovekého osídlenia a jeho vplyve na vznik stredovekých miest poukázal na základe výsledkov archeologického výskumu v Kežmarku B. Polla (1971).

Pri hodnotení archeologickej spisby o východnom Slovensku treba spomenúť prácu B. Chropovského (1970), v ktorej sú publikované

syntetizujúce pohľady aj na osídlenie v 10.—12. stor. Podobne sem radíme štúdie A. Habovštiaka (1971a, 1973b), v ktorých sú zhrnuté dovtedajšie výsledky archeologického výskumu dedinského osídlenia aj východného Slovenska. Z posledného obdobia je to hlavne štúdia A. Ruttkaya (1981), ktorá doteraz najvýstižnejšie sumarizuje stavebný vývoj dedinských sídlisk v 11.—15. stor.

V poslednom desaťročí archeológia stredoveku na východnom Slovensku dosiahla ďalšie nové poznatky, ktoré sú v konečnom dôsledku aj odrazom veľkej starostlivosti a záujmu straníckych a štátnych orgánov o rozvoj archeologickej vedy. V rokoch 1972—1974 sa uskutočnil archeologický výskum v katastri obce Malý Horeš (Čaplovič 1974, s. 170—172). Bol odkrytý pôdorys románskej sakrálnej stavby a jeden sídliskový objekt. V nadväznosti na tento výskum sa uskutočnil záchranný výskum v intraviláne mesta Trebišov (Čaplovič 1979), ktorý nám rozšíril poznatky nielen o stredovekom sídlisku, ale aj jeho kontinuite s veľkomoravským osídlením. Od roku 1970 sa uskutočňuje systematický výskum kláštorného komplexu v Košiciach-Krásnej nad Hornádom (Polla 1976, 1977, 1978, 1981). V prvej etape výskumu bol odkrytý zemepánsky románsky kostolík datovaný do 11. stor., ktorý sa v priebehu 12. stor. prestaval, rozšíril, a tak sa včlenil do stredovekého kláštorného komplexu. Lokalizovaná sakrálna stavba v katastri obce Buzica (Budinský-Krička 1975, s. 29) sa nachádza priamo v areáli zaniknutej stredovekej dediny. Poznatky o osídlení, datovanom do 11.—15. stor., priniesli aj výsledky prieskumov z východného Slovenska (Budinský-Krička 1977, 1978, 1980; Čaplovič — Gašaj — Olexa 1977, 1978; Šiška 1977; Javorský 1977, 1978, 1980, 1981).

V súčasnosti sa ukončil systematický archeologický výskum dedinského sídliska vo Svinici (Čaplovič 1976, 1978, 1980, 1981; Čaplovič — Hanuliak 1979). Výskum sa postupne zamerl nielen na odkrývku pôdorysu najstaršieho kostola a príslušného cintorína, ale aj dedinského stredovekého sídliska a feudálneho sídla.

V roku 1982 pokračoval záchranný výskum zaniknutej výšinnej stredovekej dediny Krigov v katastri obce Pavľany, okr. Spišská Nová Ves, ktorá sa nachádzala v nadmorskej výške 900—930 metrov. Doterajšie výsledky výskumu (Čaplovič — Javorský 1982) nám pomohli rozšíriť poznatky o pôdoryse, dispozičnom vý-

voji nadzemného viacpriestorového domu s príslušnou hospodárskou časťou, ktorý je datovaný do 14.—15. stor.

Nemenej významné sú údaje o stredovekom dedinskom osídlení z 11.—12. stor. v polohe „Apáthy homok“ v katastri obce Strážne, okr. Trebišov (Béres 1982), ako aj najnovší objav stredovekého sídliskového objektu v polohe „Fedeleška“ v katastri obce Šarišské Michaľany, okr. Prešov (za informáciu ďakujem PhDr. S. Šiškovi, CSc.).

K dôležitým výskumom radíme aj záchranný výskum v Rade, okr. Trebišov, kde sa odkrylo niekoľko hrobov z radového pohrebiska (Miroššayová 1980a, 1980b, 1982) a ďalšie objavy románskych sakrálnych stavieb s cintorínmi v Trebišove (Kaminská 1980) a v Levoči (Javorský 1980, 1981). Výsledky týchto výskumov rozšírili poznatky o procese christianizácie východného Slovenska, ako aj o vývoji architektúry, pohrebného ritu a ľudového šperku.

V poslednom období sa archeológia stredoveku zamerala aj na systematickejší prieskum a výskum stredovekých drobných opevnení-hrádkov, napr. výskum zaniknutej šľachtickej kúrie vo Vajkovciach (Slivka 1977, 1978), malých sídiel v strednom Šariši (Slivka 1979), Sielickej Jablonici (Vallašek — Slivka 1980a), Bukovci (Vallašek — Slivka 1980b), a iných hrádkov z východného Slovenska (Polla — Slivka — Vallašek 1981, s. 384—392). Dnes už môžeme hovoriť o výraznom vklade týchto výskumov a prieskumov pre poznanie typov drobných feudálnych sídiel datovaných do 13.—15. stor.

Prehľad doterajších výsledkov archeologického bádania veľmi názorne dokumentuje veľký rozvoj výskumu a prieskumu v posledných rokoch. Tak sa vytvorili predpoklady pre prvé syntetizujúce poznatky o stredovekom dedinskom osídlení východného Slovenska.

Charakteristika geografického prostredia

Geomorfologické pomery

V Karpatskom oblúku, v ktorom sa nachádza aj východné Slovensko, existovali dobré podmienky pre rozvoj poľnohospodárskej výroby. I keď terén bol značne členitý, geomorfologické pomery vytvárali možnosti nielen pre rozvoj spomínaného poľnohospodárstva, ale aj chovu dobytky a pastierstva. Dostatok nerastných surovín podmienil rozvoj baníctva, ako

aj domácej a neskôr remeselnej výroby vo všetkých archeologicky dokumentovaných oblastiach. Severnú a východnú časť východného Slovenska chráni oblúk Karpát, ktorý tvoria Vysoké a Belanské Tatry, Spišská Magura, Lubovnianska a Ondavská vrchovina, Čergov a na východe Vihorlat a Užská hornatina. Na juhozápade je to Slovenský kras a na západe časť Slovenského rudohoria. Na juhu je to veľká Košická kotlina, ktorá povodím rieky Torysy zasahuje až po Sabinov. Potiská nížina, ktorá je od Košickej kotliny oddelená pásmom Slanských vrchov a pohorím Milič, zasahuje cestou erózie veľkých vodných zdrojov Bodrogu, Ondavy, Laborca a Tople až po Bardejov, Svidník a Medzilaborce (Lukniš 1972, s. 124 a nasl., obr. 19).

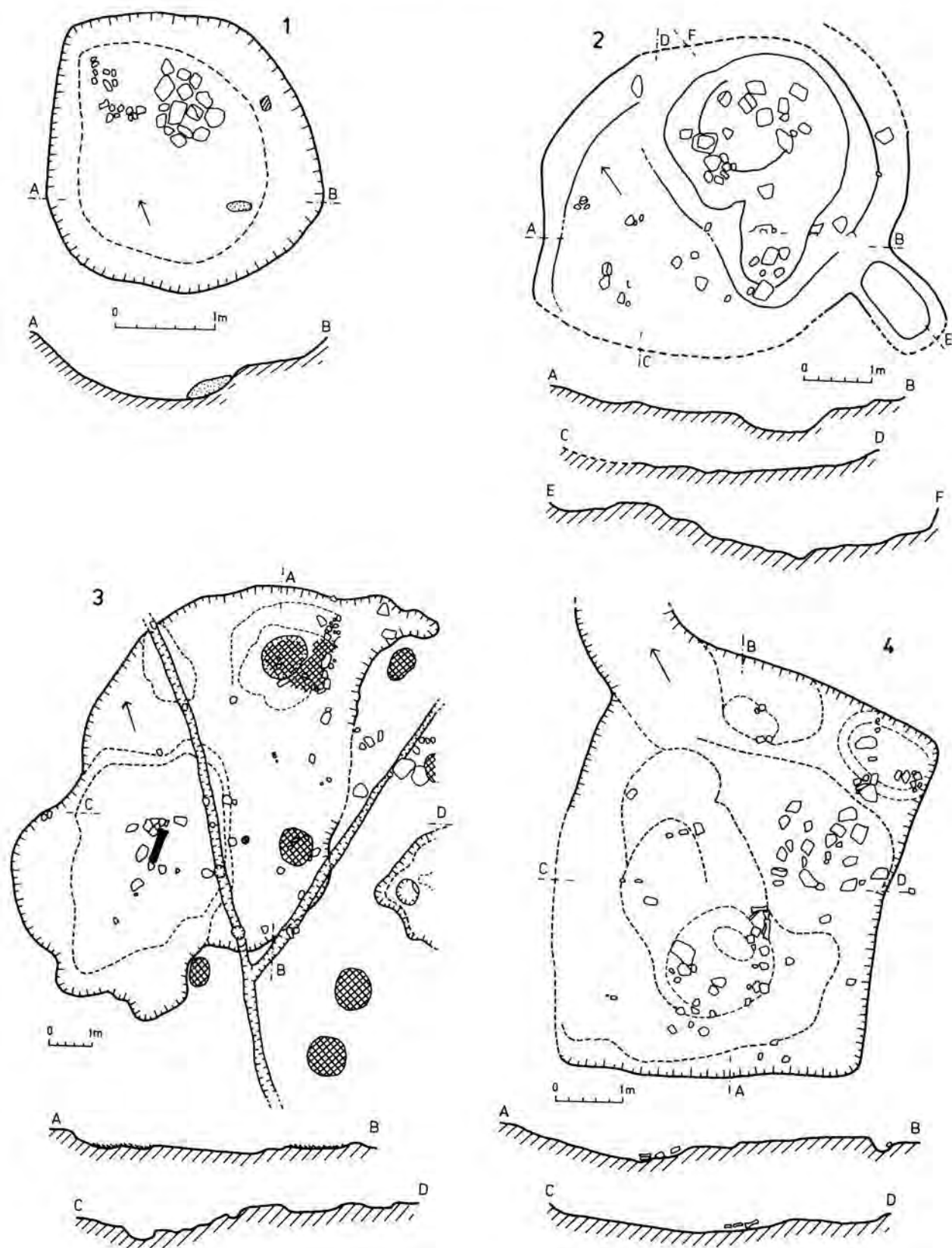
Práve dôkladné poznanie členitého terénu krajiny, výškopisných rozdielov, niekedy badateľných pri dokumentovaní osídlenia aj v mikroregiónoch, je v konečnom dôsledku veľmi dôležité pri opise charakteru osídlenia. Nadmorská výška rozhodovala, a samozrejme aj rozhoduje, o klimatických pomeroch, ktoré výrazne ovplyvňujú aj ostatné vlastnosti zložiek prírody (Lukniš 1972, s. 127), v ktorej sa v konečnom dôsledku formoval človek. V tomto prostredí žil a pracoval dedinský pospolitý ľud, ktorý využíval a snažil sa vplývať na dané možnosti, ktoré mu poskytovali geomorfologické pomery. Výrazná členitosť východného Slovenska (Karniš — Kvítkovič 1970, s. 7), jeho reliéfna tvárnosť pôsobila nielen na klimatické, biologické, hydrologické, vegetačné a pôdne pomery, ale v konečnom dôsledku, ako ďalej uvidíme, aj na charakter a intenzitu osídlenia. Ukazuje sa, že priestory vhodné na zakladanie dedinských sídlisk boli volené na základe znalostí geomorfologických, pedologických a hydrologických pomerov, pričom veľkú úlohu zohrávali dlhoročné skúsenosti, ktoré sprostredkúvali obyčaje a tradície. Preto sa postupne dedinské sídliská stávali samostatnými ekonomickými agrárnymi jednotkami.

Dokumentovanie stredovekých dedinských sídlisk (z 11.—15. stor.) na východnom Slovensku na základe orografického a výškopisného hľadiska je v súčasnom období značne determinované nedostatočným stavom bádania najmä severnejšie položených oblastí. Aj tak sa pokúsime aspoň na základe výškopisného hľadiska predložiť osídlenie datované do 11. až prvej polovice 13. stor., a do druhej polovice 13. až

15., resp. na začiatok 16. stor. Z tohto prostredia vyčleňujeme hrádky, ktoré neraz prestávajú charakter dedinského prostredia a ich vývoj prípadne môžeme sledovať v samotných hradoch. Výškopisné rozvrstvenie skúmame po 25. metroch, aby sme vylúčili možnosti nepresnosti, ktoré vyplývajú z nejasnej lokalizácie v rámci katastru jednotlivých obcí (Zeman 1976, s. 168; Jurečko 1980). Najväčší počet lokalít sa nachádza vo výškovom stupni do 200 metrov n. m. (pozri obr. 10), z čoho najviac v rozpätí 100—125 m nadmorskej výšky.

V tomto rozpätí sa vyskytuje najviac lokalít datovaných do 11. až prvej polovice 13. stor. (118), ale aj do druhej polovice 13.—15. stor. (48). V nadmorskej výške od 125—150 metrov badáme nápadný pokles lokalít tak z 11.—prvej polovice 13. stor. (38), ako aj z druhej polovice 13.—15. stor. (8). Vo vyšších nadmorských výškach má výskyt lokalít výrazne klesajúcu tendenciu (4—11), len v rozpätí 200—225 metrov n. m. ich z 11.—prvej polovice 13. stor. pribúda (20). V tejto nadmorskej výške máme lokalizované aj prvé hrádky a ich výskyt je najvyšší v nadmorskej výške 425—450 m. Ojedinele sa nám hrádky objavujú aj v nadmorskej výške 825—850 m. Z grafu (obr. 10) je zreteľné, že sídliská datované do 11.—prvej polovice 13. stor. rapídne ubúdajú od výšky 350 metrov a najvyššie zasahujú do nadmorskej výšky 775 m.

Mladšie dedinské osídlenie, datované do druhej polovice 13.—15. stor., sa naopak objavuje, i keď ojedinele, aj v nadmorskej výške v rozpätí 850—875 metrov (1) a 900—925 metrov (2). Potvrďuje sa teda skutočnosť, že staršie sídliská datované do 11.—prvej polovice 13. stor. sa zväčša koncentrujú do nížin, na svahy terénnych vyvýšenín, pieskových dún, riečnych terás a aj na svahy miernych pahorkov najmä v blízkosti vodných zdrojov. Tieto sídliská zväčša nadväzujú na osídlenie z veľkomoravského a veľkomoravského obdobia. Sú akoby pevne zviazané s nížinným alebo údolným terénom, kým od druhej polovice 13. stor. sledujeme sídliská aj vo vyšších nadmorských výškach, a to najmä na Spiši a v Šariši. Toto všetko súvisí nielen s klčovaním a následným vypaľovaním pôdy, ale aj s čoraz viac sa rozvíjajúcim chovom dobytky, pastierstvom, ako aj v nemalej miere s rozširujúcou sa prospektorskou činnosťou, najmä na Spiši a Gemeri. Dedinských sídlisk od tohto obdobia (v polovici

Obr. 2. Pôdorysy obydlí a odpadovej jamy. Svinica, okr. Košice-vídiok. 1 – odpadová jama 4/76; 2 – obydlie 2/76; 3 – obydlie 3/77; 4 – obydlie 1/76.

13. stor.) ubúda najmä na základe kvantitatívnych ukazovateľov, pretože je potrebné rátať, tak ako v susedných oblastiach, s výraznou koncentráciou osídlenia do uzavretých, svojim pôdorysom už typických dedinských sídlisk. Stráca sa veľká rozptýlenosť osídlenia, keď sme v chotári jednej obce zaznamenali päť až viac takmer súčasne osídlených polôh, tak ako to poznáme z juhozápadného Slovenska, ale aj z územia dnešného Maďarska (*Habovštiak 1975, s. 300*).

Klimatické pomery

Prijateľné klimatické pomery zohrávali pri tvorbe životného prostredia nemenej významnú úlohu. Na poľnohospodárstvo vplývali nielen všeobecné klimatické pomery (makroklima), ale aj klimatické pomery jednotlivých regiónov, tzv. mikroklima (*Kučera 1974, s. 139*). Klíma ako dlhodobý režim počasia je určená jednak slnečnou radiáciou, zemským povrchom, ale aj atmosférickou cirkuláciou. Všetky uvedené zložky tvoria tzv. klímotvorné činitele (*Petrovič 1972, s. 211*), ktoré majú priamy vplyv na celkový ráz povrchu krajiny, hlavne na jeho vodný režim, rastlinstvo a živočíšstvo, čo v konečnom dôsledku vplývalo aj na spôsob života človeka, na jeho pracovné zameranie v tej-ktorej oblasti východného Slovenska. Od 11.—13. stor. prevládala v celej strednej Európe oceánska klíma, až v 13. stor. dochádza k zmene na dnešnú kontinentálnu klímu (*Kučera 1974, s. 139*). Na vývoj poľnohospodárstva silne vplývala skutočnosť, že od 13. stor. sú miernejšie zimy, teda aj menšie výkyvy ročných priemerných teplôt. Najteplejšie polohy na východnom Slovensku sa nachádzali na Východoslovenskej nížine a v Košickej kotline, ale tiež na svahoch Slanských vrchov. Preto osídlenie v 11.—až prvej polovici 13. stor. má najmä v týchto oblastiach preukázateľne najväčšiu koncentráciu. Ako vidno, aj geografický faktor, i keď ho nemožno preceňovať, zohrával dôležitú úlohu pri vývoji stredovekej spoločnosti na východnom Slovensku. Samozrejme, tento faktor slabne najmä rozvojom nových výrobných poľnohospodárskych techník (prípravy pôdy, sejby, zberu a skladovania), domácej výroby a remesiel, zvyšovaním kultúry bývania v pokročilom stredoveku, no zároveň nemožno ho pri posudzovaní charakteru osídlenia, ale aj výrobnej činnosti jednoznačne obchádzať a nebrať do úvahy.

Pôdy — pedologické podmienky

Najlepšie alebo veľmi dobré pôdy aj napriek výrazne členitému terénu pokrývali značnú časť východného Slovenska. V Košickej kotline a na Východoslovenskej nížine sa nachádzajú veľmi úrodné černozeme a lužné pôdy, prípadne stredne úrodné pôdy (*Mičian 1972, s. 399*). Ako hlinitoilovité až hlinité ich uvádza v prehľadnej mape pôdných druhov v našej republike *L. Smolík (1957)*. Teda väčšie súvislé plochy, ktoré radíme k černozemiam, sa nachádzajú na nízkych sprašových terasách v údolnej nive Hornádu a Torysy, ako aj v okolí Trebišova (*Kučera 1974, s. 135*). V Košickej kotline, v okolí Prešova, ale aj na dolnom Laborci a Topli sa nachádza pásмо hnedozemí, ktoré považujeme za stredne úrodné pôdy (*Mičian 1972, s. 400*). Na poľnohospodárske účely boli vhodné aj dosť dobré a stredne úrodné pôdy. Nachádzali sa v Spišskej kotline, Šarišskej vrchovine, ale aj pod pohoriami, ktoré obklopujú Východoslovenskú nížinu (*Kučera 1974, s. 137, pozn. č. 1*). Práve na týchto pôdach môžeme sledovať hustejšie osídlenie. Aj keď pôda nebola jedinou podmienkou poľnohospodárskej výroby, boli tu aj iné činitele (najmä už spomínaný dostatok pitnej vody, lesný porast, jeho skladba a hustota, ale aj blízkosť sídliskových centier, obranné postavenie, ako aj využívanie prírodou núkaného bohatstva), predsa musíme s jej významom pre hustotu osídlenia najmä v 11.—12., prípadne aj v 13. stor. vážne rátať.

Prirodzené prírodné podmienky zohrávali dôležitú úlohu aj vo vývine feudálnej spoločensko-ekonomickej formácie na východnom Slovensku. Jednak to bolo prirodzené bohatstvo prostriedkov nevyhnutne potrebných pre život spoločnosti, ako napríklad kvalitné a úrodné pôdy, dostatok pitnej vody alebo bohatstvo flóry a fauny v okolitých lesoch, jednak aj prirodzené bohatstvo pracovných prostriedkov (ako príklad uvedieme najmä okolité lesy s dostatkom kvalitnej drevnej hmoty, splavné rieky či nerastné suroviny, hlavne rôzne druhy rúd). Aj uvedené skutočnosti mali veľký vplyv nielen na intenzitu, ale aj na rozsah stredovekého dedinského osídlenia.

Stredoveká osada, dedina

Hneď v úvode je potrebné uviesť, že z východného Slovenska z 11.—15. stor. na rozdiel

Obr. 3. Svinica, okr. Košice-vidiek. Chlebová pec — objekt 24 78.

od ostatných oblastí nemáme doteraz dostatok archeologického materiálu, aby sme mohli kvalitne rekonštruovať vývoj jednotlivých obydli, hospodárskych objektov, osady, dediny či celého hospodárskeho zázemia dedinského sídliska.

Stavebný materiál

Ako stavebný materiál sa pri výstavbe obytných a hospodárskych objektov počas sledovaného obdobia používala hlina, drevo, prútie, slama, kameň, tehla a ich kombinácie. Kým v starších obdobiach (11.—13. stor.) prevažuje hlina, drevo, prútie a slama, neskôr v 14.—15. stor. sa čoraz výraznejšie uplatňuje kameň a tehla, i keď tento druh stavebného materiálu sa zriedkavo objavuje aj v chronologicky starších objektoch.

Hlavným stavebným materiálom, ako pozorujeme na zatiaľ najväčšom odkrytom dedinskom sídlisku vo Svinici, okr. Košice, bola rôzna drevná hmota. O používaní drevnej hmoty svedčia uhliky z výplne objektov, väčšie zlom-

ky zuhoľnateného dreva, kolové jamy. Používanie hliny a prútia dokladajú najmä nálezy mazanice s odtlačkami dreveného prútia. Kruhové kolové jamky s $\varnothing$ 20—40 cm svedčia o používaní drevenej guľatiny. Časť takejto guľatiny sme získali z dna objektu 3/77 (obr. 2: 3). Drevo vo forme prútia sa vyskytovalo, ako sme už predtým uviedli, pri budovaní výpletu stien objektov.

Po premiešaní s vodou a plevami sa používala hlina, a to nielen na tesnenie otvorov objektov, ale najmä na vymazávanie stien. Malý výskyt mazanice z objektov zdôvodňuje na základe poznatkov z výskumu v Pohansku na Morave B. Dostál (1975, s. 40) tým, že hlina, ak nebola vypálená a nedostala sa pod deštrukciu, splynula s okolitou pôdou. Domnievame sa, že správnosť tohto názoru vyplýva aj zo situácie na východnom Slovensku, kde sa so stopami mazanice stretávame veľmi zriedkavo.

V jednotlivých typoch objektov sa niekedy objavuje kameň. Najčastejšie potočné kamene,

tzv. okruhliaky, ale aj kameň lámaný, najmä v murive mladších sídliskových objektov datovaných do 14.—15. stor. V starších objektoch (11.—13. stor.), sa zväčša vyskytuje v deštruovaných ohniskách, prípadne peciach (13. stor.), alebo vo výplni kolových jám. Možno uvažovať aj o tom, že sa kameň používal na spevnenie drevených stĺpov v kolových jamách, alebo niektorých nadzemných častí obydlia. Takýto príklad poznáme z Mutějovic v Čechách, kde mierne zahĺbený objekt, datovaný do 13. stor., bol obostavaný stenou z lomového kameňa kladeného nasucho (Smetánka 1971, s. 24).

V jednotlivých zahĺbených objektoch v Prešove-Nižnej Šebastovej (Budinský-Krička 1970, s. 173), v Malom Horeši, okr. Trebišov, a vo Svinici, okr. Košice-vidiek, sa objavujú zlomky, ba niekedy i celé tehly. V blízkosti týchto lokalít sa nachádzal (Malý Horeš, Svinica) alebo sa predpokladal (Prešov-Nižná Šebastová) románsky kostol. Tehly sa nachádzali buď voľne v objekte, alebo vo výplni kolových jám, ako to bolo napríklad v objekte 27/79 vo Svinici. Uvádzame rozmery týchto tehál alebo ich zlomkov v Prešove-Nižnej Šebastovej: š. 13,8—14,6 cm, v. 4,3—4,7 cm (Piffl 1971b, s. 261); v Malom Horeši: š. 15 cm, d. 25 cm?, v. 4,7 cm; vo Svinici: š. 14—15 cm, d. (?), v. 5—5,5 cm. Rozmery boli blízke tehľám z rotundy v Bini (Habovštiak 1966, s. 13—15), na východnom Slovensku v Malej Bare a vo Veľkej Trni (Slivka 1980, s. 27). Na dedinských stredovekých sídliskách sa v jednotlivých objektoch používali na spevňovanie kolovej konštrukcie, prípadne ako podpora nosného kola (v Malom Horeši). S podobným prípadom využitia tehly sme sa stretli na lokalite v Slovenskej Novej Vsi-Zelenči na západnom Slovensku (Mináč 1980, s. 211—212). Tiež sa domnievame, že tehla sa využívala pri úprave pecí, napríklad v Malom Horeši, prípadne, podobne ako kameň, na spevnenie niektorých nadzemných častí chaty. Keďže na povrchu tehál sme nespozorovali stopy po malte, ťažko možno uvažovať o ich sekundárnom využití. Vari len v tých prípadoch, keď boli v sakrálnnej stavbe tehly kladené nasucho (na hlinu), ako napr. v základoch pod emporou v západnej časti interiéru kostola v Malom Horeši, okr. Trebišov. Veľká väčšina tehál bola vyrobená zo zle vyplavenej hliny premiešanej plevami. Tento druh tehál je datovaný do 12. stor. (Piffl 1971b, s. 261—264, obr. 1—2). Na základe doterajších poznat-

kov je výskyt tehál v objektoch stredovekej osady, dediny datovaný do 12.—14. stor., čo svedčí o dôležitom poslaní tehly pri úprave stredovekého dedinského obydľia.

Obydľia - chaty

Z východného Slovenska poznáme zahĺbené a nadzemné obytné stavby. Zahĺbené jednoduché obydlia-chaty pochádzajú z Prešova-Nižnej Šebastovej (Budinský-Krička 1970), Veľkého Slavkova a Gánoviec, okr. Poprad (Šiška 1964b; Ruttkay 1969), Oborína, okr. Trebišov (Ruttkay 1970), Zemplína, okr. Trebišov (Budinský-Krička 1970, s. 178, pozn. č. 1), Prešova — sídlisko II (Blahuta 1963, s. 163—164; Budinský-Krička 1970, s. 178, pozn. č. 4), Kapušian, okr. Prešov (Blahuta 1960, s. 118, obr. 1, 2; Budinský-Krička 1965a, s. 56), Brehova, okr. Trebišov (Povala 1970), Somatora (Pástor 1957, s. 230—231), Trebišova (Čaplovič 1979), zo Svinice, okr. Košice-vidiek (Čaplovič 1978; 1982) a z lokality Pavľany, okr. Spišská Nová Ves (Čaplovič — Javorský 1982), ako aj z mnohých ďalších.

Pri vyčleňovaní a interpretácii obydlí-chát berieme do úvahy charakteristické znaky poľnohospodárskych obydlí, a to existenciu vykurovacieho zariadenia, dostatočné rozmery pre odpočinok malej rodiny a nálezy kolových jám, tak ako to uvádza B. Dostál (1975, s. 43).

Pôdorys zahĺbených objektov je však značne rozdielny. Objavujú sa príbytky-chaty s pravidelným pôdorysom, ktorý má svoje tradície už v starších slovanských objektoch. Na túto tradíciu poukázal B. Chropovský (1970, s. 129), V. Budinský-Krička (1966, s. 219), ako aj mnohí ďalší bádatelia. Z východného Slovenska máme takéto slovanské polozemnice v Prešove (Budinský-Krička 1955, s. 494—496, 505—509, 561, 566) a v Hnojnom (Šiška 1964a, s. 382, obr. 118). V. Budinský-Krička (1970b, s. 172) už dávnejšie predpokladal na východnom Slovensku pretrvávajúce starej formy príbytku do 12.—13. stor. K tomuto typu obydlia radíme najmä stredoveké objekty z Prešova-Nižnej Šebastovej (obr. 1: 2), zo Zemplína, okr. Trebišov, z Veľkého Slavkova a Gánoviec, okr. Poprad, z Prešova zo sídliska II, z Trebišova a objekty 1, 2, 8/76 (obr. 2: 2, 4) a objekt 18/78 z lokality Svinica, okr. Košice-vidiek. V pôdoryse vykazovali pravidelný alebo menej pravidelný obdĺžnik, prípadne v rohoch značne zaoblený, ako to bolo v objekte 2/76 (obr. 2: 2). Rozmery zahĺbených obydlí zo Svinice v objekte 1/76:

Obr. 4. Svinica, okr. Košice-vidiek. Pohľad na feudálne sídlo.

6,34 × 4,75 m; 2/76: 5,98 × 4,78 m; 8/76: 5,00 × 3,60 m; 18/78: 4,82 × 3,31 m. Zahĺbené obydlie v Prešove-Nižnej Šebastovej malo rozmery 3,20 × 3,65 m (Budinský-Krička 1970, s. 168) a vo Veľkom Slavkove 4,40 × 2,40 m (Šiška 1964b).

Podobné typy pôdorysov chát poznáme aj z juhozápadného Slovenska z lokalít v Chotíne, Bohatej, Bešeňove (Habovštiak 1961), Slovenskej Novej Vsi-Zelenči (Mináč 1980, s. 211—212). Na strednom Slovensku sú to obdĺžnikové príbytky v Koši (Remiášová — Ruttkay 1967, s. 460—461) a v Martine (Slaninák 1975, s. 172). Na Morave zo staršej fázy osídlenia v Pfaffenschlagu (Nekuda 1975, s. 14), Mstěniciach (Nekuda 1971, s. 78—79), Přitlukách (Novotný 1971, s. 149), Rokytnej, okr. Znojmo (Novotný 1970, s. 61—62), v Záblacianoch (Snášil 1971, s. 96—97), v Čechách v Bratroniciach (Smetánka 1971, s. 24) a na mnohých ďalších. V priľahlých oblastiach Maďarska, napríklad na lokalitách Kisköre (Korek 1976, s. 94) a Tiszadorgma (Cabello 1979, s. 256, obr. 3), ale aj

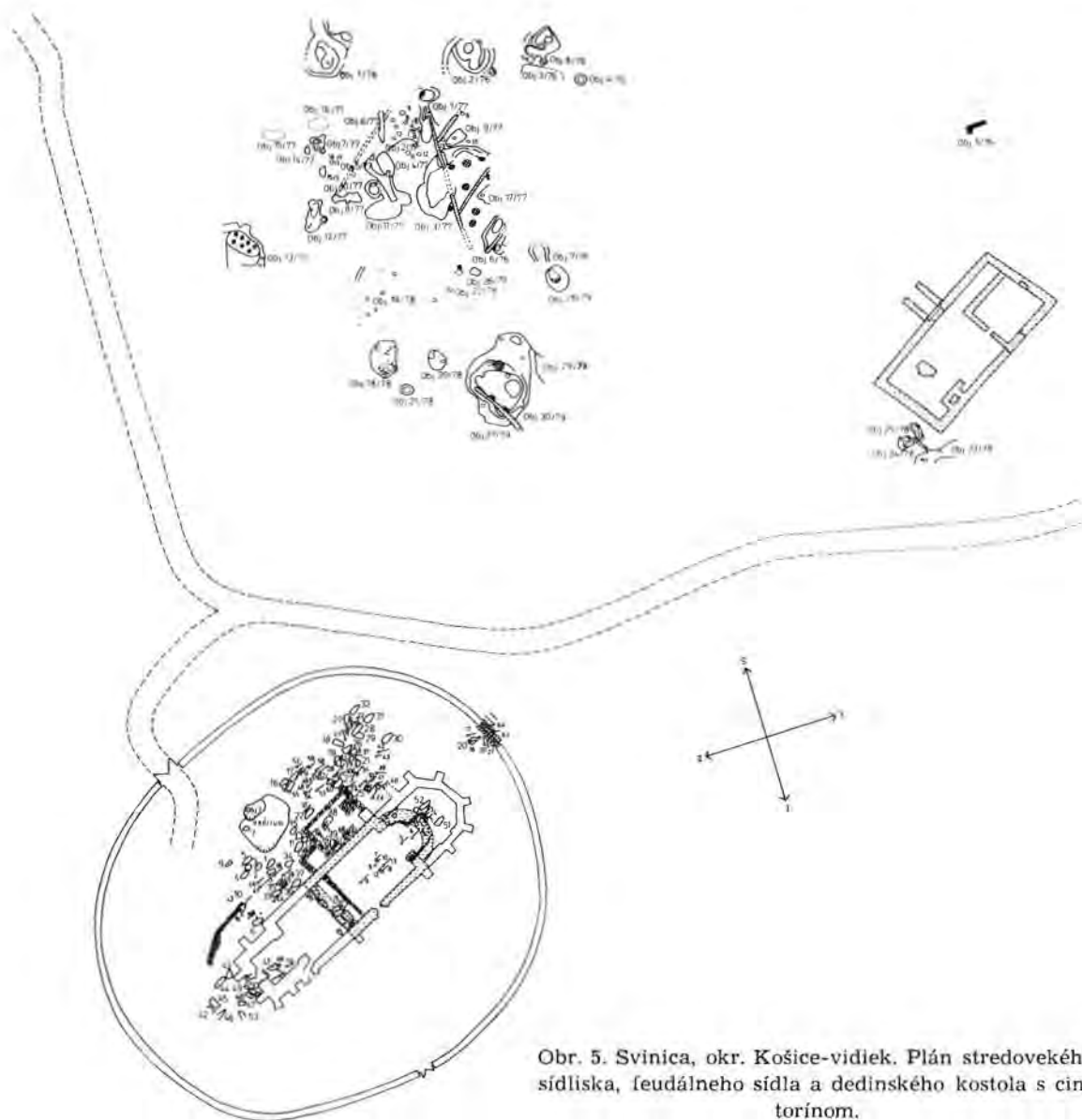
v Poľsku, kde v „otvorených osadách“ jednopriestorové obydlia disponovali rozmermi od 2,00 × 3,10 m do 6,00 × 7,00 m (Žaki 1974, s. 94—95). Napríklad chata v Pleszowie mala rozmery 5,70 × 3,40 m (Dąbrowska 1962, s. 107). Na základe výsledkov výskumu vo Svinici tieto typy objektov pretrvávajú na východnom Slovensku až do 14. stor., podobne ako vo vyšších hornatejších oblastiach stredného Slovenska, napr. v Koši (Remiášová — Ruttkay 1967, s. 462).

Druhú skupinu príbytkov tvoria objekty s nepravidelným pretiahnutým pôdorysom. Ich najväčšia koncentrácia sa sleduje na stredovekom sídlisku vo Svinici, kde je prebádaná relatívne najväčšia plocha na východnom Slovensku. Sú to napríklad objekty: 1/77 (1,38 × 2,84 × 7,56 m); 3/77 (10,80 × 5,80 m; obr. 2: 3), 27/79 (11,86 × 7,92 m; obr. 1: 1). Aj na lokalite Somotorská hora v katastri obce Somotor, okr. Trebišov, bola zachytená jedna chata s nepravidelným pretiahnutým pôdorysom (3,25 × 1,50 m) a ohniskom obloženým ka-

meňmi (Pástor 1957, s. 230). Pri posledných dvoch objektoch zo Svinice je veľmi nápadná ich veľkosť, pričom vnútorné členenie sme nezachytili. Na základe sprievodného materiálu (keramiky, železných predmetov) ich vznik datujeme na rozmedzie 12.—13. stor., teda do obdobia, keď sa začínajú objavovať väčšie príbytky s dĺžkou nad päť metrov (Habovštiak 1975, s. 300), pravdepodobne už členené, tak ako to pozorujeme u zahlbeného objektu-obydli v Čechách na zaniknutej stredovekej dedine pri Stříhove, okr. Nymburk, s rozmermi $8,60 \times 5,25$ m. Objekt má dve časti: menšiu — vstupnú a väčšiu — obytnú, celý je datovaný do konca 13. a prvej polovice 14. stor. (Sedláčková 1977, s. 274—275). Takéto typy obydlí

sme však na východnom Slovensku doteraz nezachytili.

Nepravidelný pôdorys zahlbených príbytkov sledujeme na východnom Slovensku už na starších slovanských lokalitách datovaných do 7.—10. stor. Zachytili sa na slovanskom sídlisku v Trebišove (Čaplovič 1979, s. 151, 153, obr. 6—7). Pôdorysy nepravidelných tvarov označuje W. Szymański (1969, s. 228) ako II. typ a predpokladá ich rozšírenie len na území Poľska. Doterajšie výsledky výskumu upozorňujú na ich častý výskyt v 7.—10. storočí s pretrváváním do 11.—13. stor. aj na východnom Slovensku, ale objavujú sa aj na Morave — Vysoká Zahrada u Dolných Věstoníc (Poulik 1954, citované podľa: Hejnu 1964, s. 210, pozn.

Obr. 5. Svinica, okr. Košice-vidiek. Plán stredovekého sídliska, feudálneho sídla a dedinského kostola s cintorínom.

č. 26) a v Mohelnici (Goš 1975, s. 338), ako aj v Čechách na lokalite Krašovice (Hejna 1964, s. 205) a Bylany (Smetánka 1962, s. 159 a nasl.). Nepravidelnosť pôdorysov zahľbených objektov sa často vysvetľuje tým, že výskumom zachytávame len najspodnejšie časti objektov, pretože horná časť bola z veľkej časti rozrušená sústavnou rekultiváciou pôdy, takže ostáva len malá, asi značne skreslená zahľbená časť objektov-obydli. Tieto typy objektov neprenikli nikdy podstatnejšie pod úroveň stredovekého pôdneho podlažia (Smetánka 1962, s. 160, 169; 1971, s. 24). Toto tvrdenie je však na základe doterajších poznatkov zo Svinice ťažko zdôvodniteľné, pretože vedľa zahľbených obydli nachádzame estrichy ohnisk (obr. 2: 3), ktoré nie sú zničené. Dôležitá je tiež zistená skutočnosť, že zahľbené objekty-obydlia s pravidelným pôdorysom sú chronologicky súčasné so zahľbenými objektmi s nepravidelným pretiahnutým pôdorysom. Obe skupiny objektov môžeme sledovať v priebehu 12.—14. stor. Získané poznatky nemožno aplikovať na celé územie východného Slovenska, pretože nám chýbajú komplexné výskumy zaniknutých stredovekých dedinských sídlisk z rôznych oblastí tohto kraja. Môžu sa hodnotiť ako špecifickosť skúmanej lokality.

V jednopriestorových zahľbených objektoch z východného Slovenska sme nezistili žiadne stopy po vnútornom členení. U niektorých väčších nepravidelných zahľbených objektov, napríklad 3/77 zo Svinice (obr. 2: 3), môžeme uvažovať o výrobnom charaktere (dielni?), i keď len na základe niekoľkých nálezov železnej trosky. Táto interpretácia je však veľmi odvážna, a preto ju treba chápať ako hypotézu. Plne sa zhodujeme s názorom B. Dostála (1975 s. 49), ktorý tvrdí, že zahľbené dielenské stavby sa veľmi ťažko odlišujú od obydli a podľa ojedinelých výskytov trosky alebo nástrojov nemožno ich jednoznačne považovať za dielne. Pri hodnotení funkčnosti objektov v stredoveku treba však mať na zreteli skutočnosť, že jednotlivé chaty neposkytovali človeku len prístrešie, ale boli prostredím, v ktorom človek žil a pracoval (Pitterová 1971, s. 12).

Na stredovekej dedine vo Svinici môžeme sledovať aj orientáciu jednotlivých zahľbených objektov. Obydlia sú zväčša orientované svojou dlhšou stranou v smere JZ—SV. Aj tu sa potvrdzuje zámer stavania obydli jeho užšou stranou — štítovými stenami oproti najveter-

nejšej strane tak, aby bola chránená strecha a teplo vnútri domu. V prípade slovanských objektov to tak interpretuje V. Hrubý (1961, s. 489). Vo Svinici bola najveternejšia práve severovýchodná strana.

Zo zaoblených rohov možno usudzovať, že steny niektorých objektov boli vypletené prútím a obmazané hlinou. Bočné steny sú zväčša dosť nerovné, pozvoľna, ojedinele kolmo klesali ku dnu (Svinica, Prešov-Nižná Šebastová). V niektorých obydliach východného Slovenska dno bolo značne nepravidelné, ale objavovali sa aj dná pravidelné, kde bolo možné sledovať udupanú dlážku. Úpravu dlážky v slovanských príbytkoch formou udupania, niekedy vymazania a posypania drobným pieskom uvádza B. Chropovský (1970, s. 130). S podobnou úpravou dlážky môžeme rátať aj u stredovekých dedinských zahľbených obydli na východnom Slovensku. Stopy po drevenej úprave dlážky sme nikde nezachytili. Vnútri obydli na východnom Slovensku nie sú žiadne náznaky funkčného rozčlenenia plochy alebo rozmiestnenia súčastí vybavenia interiéru. Veľké a pomerne plytké priehlbiny umiestnené obvykle v rohoch obydli, aké sa vyskytujú napr. v Slovenskej Novej Vsi-Zelenči (Mináč 1980, s. 212) a ktoré sú interpretované ako miesta na sedenie (Szabó 1975, s. 20, obr. 2—6), z východného Slovenska zatiaľ nepoznáme.

Vstupy do objektov nie sú jednoznačne určené. Zväčša ich spájame s vyhlbenými výklenkami v zahľbených častiach obydli a lokalizujeme ich v miestach najmenej ohrozených prírodnými či poveternostnými podmienkami, prípadne oproti ohniska. V preskúmaných chatách vo Svinici sledujeme výklenky zväčša na južnej, juhozápadnej a juhovýchodnej strane. V Prešove-Nižnej Šebastovej je polozemnica uprostred porušená 0,50—0,65 m širokým a 0,73 m dlhým výklenkom (obr. 1: 2), ktorý je interpretovaný ako vchod (Budinský-Krička 1970, s. 168). Vhlbené jazykové výklenky považuje za miesta vchodu do objektov v Slovenskej Novej Vsi-Zelenči V. Mináč (1980, s. 212). Vstup do slovanských príbytkov bol spravidla na južnej strane (Chropovský 1970, s. 130). V Pohansku-Břeclavi B. Dostál (1975, s. 47) sleduje vchod zväčša na juhozápadnej strane a túto skutočnosť interpretuje tak, že táto strana bola najdlhšie ožarovaná slnkom, a tak sa do obydli najdlhšie dostával teplý vzduch. Vstup do obydli mohol byť chránený prístreš-

Obr. 6. Pavlany, okr. Spišská Nová Ves. Pôdorys domu s podmurovkou zo zaniknutej stredovekej dediny Krigov.

kom. Zo Svinice takéto priame doklady nemáme, ale príbytok-polozemnica z Prešova-Nížnej Šebastovej mal oproti výklenku dve kolové jamy s priemerom 0,27 a 0,20 m (*Budinský-Krička* 1970, s. 169), ktoré zhodne s vedúcim výskumu pokladáme za doklad existencie prístreškov aj na východnom Slovensku. Podobne sústavu štyroch kolov vnútri objektu v Starom Meste pokladá V. Hrubý (1961, s. 490) za doklad, že vchod bol z vnútornej strany chránený. Aj v objekte 60 v Pfaffenschlagu sa zistili pri vchode dve kolové jamy, ktoré sú interpretované ako zvyšky prístrešku, chrániaceho vstup do objektu (*Nekuda* 1975, s. 17).

Veľmi nedostatočnú predstavu máme o nadzemných častiach a zastrešení zahĺbených objektov-obydlí, pretože sa nám vo väčšine prípadov stopy po koloch nezachovali (Trebišov, Svinica, Nižná Šebastová, Oborín, Veľký Slavkov, Gánovce). Zreteľné stopy po koloch sme zachytili v interiéri chaty 27/79 vo Svinici (obr. 1: 1), kde sa po severovýchodnej kratšej strane

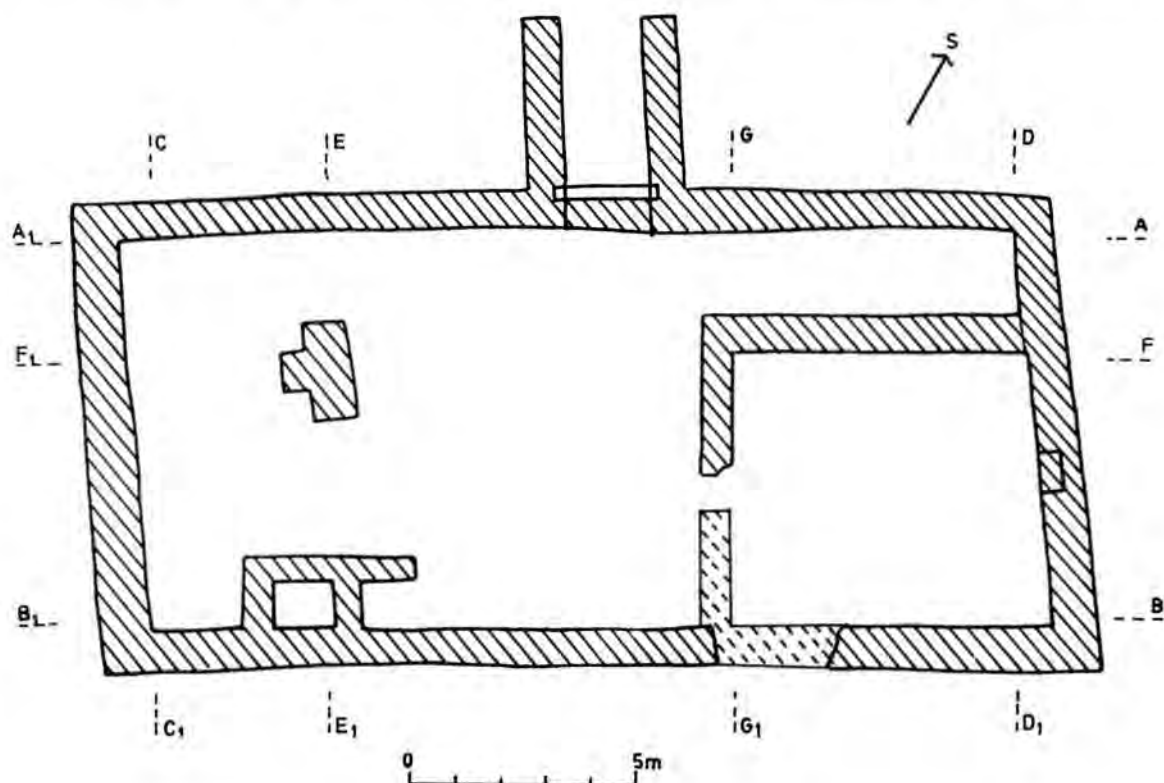
nachádzali dve kolové jamy, na ktoré kolmo nadväzovali ďalšie dve prechádzajúce stredom príbytku. Priemer kolových jám sa pohyboval od 0,25—0,40 m. Ojedinele sme zachytili kolové jamy v chate 1/77 a 13/77. Na základe týchto skutočností a poznatkov zo starších období, ako aj z iných oblastí, zastrešenie mohlo mať podobný tvar. Kolové jamy v slovanských a stredovekých objektoch sa nachádzali väčša pri kratších stenách na protiľahlých stranách. Tam, kde sa kolové jamy nezistili, sa strecha pravdepodobne opierala priamo o zem (*Dostál* 1975, s. 46—47). Veľmi často boli slovanské príbytky stavané zrubovou technikou, ktorá sa uplatňovala pri stavbe nadzemných častí polozemnic. Strechy boli posadené buď na zruba, niekedy podopreté stredovým kolom, alebo zavesené na kolmú konštrukciu. Buď boli sedlové alebo spúšťové, pokryté slamou a trstinou, tak ako to uvádza B. Chropovský (1970, s. 130). V veľkomoravskom období sa tradícia udržiava a budujú sa polozemnicové prí-

bytky s kolovou aj zrubovou konštrukciou (Chropovský 1970, s. 180). Tam, kde bol nedostatok rovného, predovšetkým ihličnatého dreva, teda v oblastiach s listnatým drevným porastom sa mohli používať aj konštrukcie z dreva skladaného do stĺpov (za informáciu ďakujem V. Budinskému-Kričkoví).

Na lokalite Pfaffenschlag v objekte 31, ktorého pôdorys bol z troch strán lemovaný plochými kameňmi, bola použitá zrubová konštrukcia, ktorej spodný veniec spočíval na plochých kameňoch (Nekuda 1975, s. 25). Na východnom Slovensku, ako to dokazujú etnografické výskumy a pozorovania, pretrvávajú tento najrozšírenejší druh konštrukcie tiež veľmi dlho. Otázkou však ostáva, či vrstvy kameňov v niektorých objektoch-chátach bez kolovej konštrukcie na lokalite vo Svinici nemôžeme spájať s existenciou podmuroviek pod spodnými vencami zrubovej konštrukcie. Na existenciu nadzemných častí chat vo Svinici upozorňuje veľké množstvo železných klinec, klinov a skôb v zásypových vrstvách zahĺbených častí objektov, ako aj v ich najbližšom okolí. Vo výplni niektorých objektov sa často nachádzali zlomky mazanice s odtlačkami prútia, ktoré pochádzali z úpravy stien zahĺbených objek-

tov. Na toto prostredie možno aplikovať poznatky A. Habovštiaka (1961, s. 464—465), ktorý funkciu kolov vysvetľuje nielen ako oporu a nosníky dvojspádovej konštrukcie strechy, ale aj ako spevnenie stien nadzemných častí zahĺbených objektov. Nadzemná časť niektorých objektov pozostávala z dvojspádovej sedlovej strechy a stien z prútia a trstiny prepletených medzi sústavami kolov, pričom väčšina chat mala pravdepodobne len zrubovú konštrukciu. Na východnom Slovensku teda môžeme rátať s existenciou kolovej konštrukcie (Svinica, Prešov-Nižná Šebastová), často so zrubovou (Trebišov, časť chat vo Svinici) alebo s konštrukciou z dreva skladaného do stĺpov (Chmelovec). Okrem týchto typov nadzemných častí obydli môžeme najmä v nížinnej časti, ktorá bola ohrozovaná zátopami riek a spodných vôd, rátať s technikou pletenia z prútia a omietania hlinou. Na základe písomných dokumentov, súpisov kostolov a fár ostrihomského arcibiskupstva sa s takýmito typmi obydli stretávame na juhozápadnom Slovensku ešte v prvej polovici 18. stor. (Horváth 1981, s. 46—47).

Príbytky mali rôzne upravené okná, zväčša boli malé, pričom sa v dedinskom prostredí

Obr. 7. Svinica, okr. Košice-vidiek. Pôdorys kamennej blokovej stavby-feudálneho sídla.

Obr. 8. Svinica, okr. Košice-vidiek. Obydlie 27 79.

veľmi často používali namiesto skla zvieracie blany, ako o tom svedčia doterajšie etnografické poznatky zo severovýchodnej časti východného Slovenska (Sopoliga 1980, s. 51—52).

Dôležitou súčasťou obydli boli vyhrievacie zariadenia, ktoré mali podstatný vplyv na spôsob bývania, vnútorného vybavenia, na výber používaných nádob, ako aj na výber a spôsob stravy (Dostál 1975, s. 80—81). Nachádzali sa vnútri obydli i na voľnom priestranstve, teda mimo pôdorysov zachovalých stavieb (letné ohniská?). Na východnom Slovensku sa s nimi najčastejšie stretávame vo forme jednoduchých ohnísk, ktoré sa nachádzali buď na voľnom priestranstve, alebo v interiéri obydli. S typom ohnisk pod úrovňou podláh sme sa na východnom Slovensku nestretli. Najčastejšie sa nachádzali na úrovni dna obydli (Svinica, Trebišov, Prešov-Nižná Šebastová), ojedinele na mierne vyvýšenom mieste (Svinica). V niektorých obydliach vo Svinici sme zistili aj dve ohniská (obr. 1: 1; 2: 3).

V starších slovanských objektoch sa nachádzali ohniská a pece v jednom rohu (Lapuškin

1946, s. 120), častejšie bolo ohnisko vyvýšené a obložené kamením (Chropovský 1970, s. 130—131) a na základe doterajších poznatkov sa temer vždy nachádzalo oproti vstupu do objektu. Tak tomu bolo nielen v Záblačanoch (Snášil 1971, s. 96—97), v Pfaffenschlagu (Nekuda 1975, s. 25), ale aj v Prešove-Nižnej Šebastovej (Budinský-Krička 1970, s. 172). Na východnom Slovensku máme najlepšie zachovalé ohnisko v príbytku v Prešove-Nižnej Šebastovej (obr. 1: 2). Nachádzalo sa v severozápadnom rohu a pozostávalo z 3—5 cm hrubej do červena prepálenej vrstvy, ktorá sa na spodku spájala s vrstvou riečnych kameňov. Na povrchu ohniska sa zachovali väčšie prepálené hrubozrnné pieskovcové kamene, ktoré pochádzali z deštrukcie (Budinský-Krička 1970, s. 168). V Pfaffenschlagu v chate 16/II malo ohnisko v priemere jeden meter a nachádzalo sa v severnom rohu objektu (Nekuda 1975, s. 14), dno malo vyložené pravidelne zrovnanými kameňmi a pred ním bola umiestnená pretiahnutá predpecná (ohnisková) jama. Podobná situácia bola aj v objekte 31, kde sa

Obr. 9. Svinica, okr. Košice-vidiek. Výskum sídliska.

ohnisko s priemerom 0,90 m nachádzalo pri východnej strane oproti vchodu a jeho dno pozostávalo z plochých kameňov (Nekuda 1975, s. 15). S predpecnou (ohniskovou) jamou sme sa na východnom Slovensku doteraz nestretli.

Ohniská sa nenachádzali len vnútri obydlí, ale aj na voľnom priestranstve mimo zahľbených chát. Najväčší počet sa ich koncentroval na lokalite vo Svinici pri objekte 3/77 (obr. 2: 3) a ich priemer sa pohyboval od 0,80 do 1,20 m. Je veľmi ťažké rozhodnúť, či boli súčasťou povrchového objektu, alebo sa nachádzali len voľne v priestore, tak ako o tom uvažuje v súvislosti s interpretáciou týchto ohnisk na lokalite v Pfaffenschlagu V. Nekuda (1975, s. 20). Ohniská umiestnené voľne v priestore sa veľmi často nachádzali aj v Čechách. Boli datované do 11.—12. stor. a Z. Smetánka (1978, s. 327) ich interpretuje ako súčasť zrubov. Je dosť pravdepodobné, že v starších obdobiach sa na východnom Slovensku pripravovala potrava na ohniskách mimo objektov, o čom svedčia aj nálezy kotlíkov napríklad zo Svinice, ktoré boli datované do 12.—13. stor. (tab. I: 4).

V období od 13.—15. stor. dochádza postupne k výmene otvoreného ohniska v obytnom priestore za pec. Pec a ohnisko sa spája v jedno vykurovacie zariadenie (Pitterová 1976, s. 30; Frolec 1975, s. 343). Pec je umiestnená podľa klimatických podmienok buď v rohu alebo pri stene obydlia, najčastejšie v smere prevládajúcich vetrov v tej-ktorej oblasti (Skružný 1963, s. 243, 248). V slovanskom období sú dna pecí vyložené črepmi, ilovitou hlinou a malými riečnymi kameňmi. Takéto príklady poznáme z Hurbanova (Rejholcová 1977, s. 650) a Břec-lavi-Pohanska (Dostál 1975, s. 86). S podobným spôsobom úpravy dna pece sa stretávame aj v 12.—13. stor. na lokalite Bracovce, okr. Michalovce, kde bol spodok pece temer súvisle vyložený stredovekými črepmi, a v Malom Horeši, okr. Trebišov. V poslednom prípade bola najspodnejšia vrstva pod prepálenou mazanicou vyložená kombináciou kameňa a zlomkov tehál. Pec bola zahľbená do hlinitého podlažia. S podobnou situáciou sa stretávame v Tiszadrogme (Cabello 1979, s. 257, 264, obr. 4), kde sa na dne pece, lokalizovanej na voľnom prie-

stranstve, nachádzali zlomky črepov. Dno pece vyložené črepmi bolo aj v zahlbenom obydlí v Kisköre (Korek 1976, s. 94).

Vo Svinici, v zahlbených obydlíach 8/76 a 3/77, sa zachovali v juhozápadnom, resp. v severovýchodnom rohu kamene poukladané do súvislého podkovitého tvaru s prehĺbeným a prepáleným vnútrom a pred ústím do pece sa nachádzala jamkovitá priehĺbeň s výrazným popolovitým zásypom. Podobné zvyšky pece poznáme z lokality Bešeňov-Paškom v chate I (Habovštiak 1961, s. 455). Aj na lokalite Tiszadorogma v severovýchodnom Maďarsku sa našiel tento typ pece datovaný do 13. stor. aj s predpecnou jamou (Cabello 1979, s. 256). Obydlia s týmto typom pece vo Svinici sú datované, a to objekt 8/76 do 13.—14. stor. a obj. 3/77 na prelom 12.—13. stor. až do prvej polovice 13. stor. Hlinenú pec zahlbenú priamo do spráše, ktorú poznáme z juhozápadného Slovenska, napríklad z lokality v Slovenskej Novej Vsi-Zelenči (Mináč 1980, s. 212), sme doposiaľ na východnom Slovensku nezachytili, pričom výskyt tohto typu pece možno predpokladať najmä v juhovýchodnej časti východného Slovenska. Kopulovité pece z hliny a kameňa sú známe zo susedných oblastí v Poľsku (Žaki 1974, s. 95), v Maďarsku (Méři 1952, s. 58; Korek 1976, s. 94; Szabó 1975, obr. 2—6), ale aj zo Sovietskeho zväzu (Rappoport 1975, s. 160—161).

Na východnom Slovensku sa tiež nevyskytli mohutné klenbové pece s veľkými predpecnými jamami z 11.—13. stor., aké poznáme zo susedného Maďarska, kde sa používali na údenie mäsa (Holl 1970, s. 372).

Osobitnú pozornosť si zaslúžia doklady pecí na pečenie chleba, ktoré sa stavali vždy samostatne, mimo obydlí, tak ako to poznáme z juhozápadného Slovenska v Špačinciach, Leviaciach, Hurbanove-Abadombe (Habovštiak 1973b, s. 18; 1975, s. 300—301). Poznáme ich z dedinského prostredia v Čechách na lokalitách Bratronice a Kravín (Smetánka 1971, s. 27), na Morave v Zábřacích (Snášil 1971, s. 100—101) a mnohých ďalších. Z lokality Svinica je známy jeden doklad pravdepodobne chlebovej pece, ktorá sa nachádzala neďaleko miesta mladšej stavby — sídla feudála (obr. 3). Mala značne nepravidelný pôdorys, pôvodne oválny (d. 2,00 m, š. 1,20 m). Tesne pred pecou bola nevýrazná predpecná jama. Datovaná je do 12.—13. stor. a bola prekrytá navážkou pri

výstavbe kamennej blokovej stavby — feudálneho sídla (obr. 4).

Z dedinského prostredia poznáme na východnom Slovensku aj jednu hrnčiarsku pec s predpieckou, a to z lokality zaniknutej dediny Milož v katastri obce Spišský Hrušov, okr. Spišská Nová Ves. Je datovaná na základe sprievodného keramického materiálu do druhej polovice 13. až 14. stor. (Polla 1966, s. 148, 151). Podobné pece z dedinského prostredia sa zistili v Poltári (Hrubec 1971, s. 76) a v Bini (Habovštiak 1973b, s. 18; 1975, s. 300—301). Nálezy týchto druhov pecí v dedinskom prostredí rozširujú naše poznatky o hrnčiarskej domácej aj remeselnej výrobe.

Osobitnú kapitolu pri výskume dedinského stredovekého obydlia tvoria nálezy žlabov, jarkov. Na východnom Slovensku ich môžeme sledovať v niektorých častiach na sídlisku vo Svinici (obr. 1: 1; 2: 3; 5). Niektoré z nich porušujú jednotlivé objekty, často sa nachádzajú na dne objektov: 3/77 (obr. 2: 3), 6/76, 27/79 (obr. 1: 1), 37/81. Šírka žlabov, jarkov sa pohybuje od 0,40—0,45 m, niektoré na seba vzájomne kolmo nadväzujú a pravdepodobne vytvárajú samostatné celky, čo však pri súčasnom stave výskumu nemožno jednoznačne dokázať (odkryla sa relatívne malá plocha). Aj ich datovanie je veľmi problematické, pretože výplne žlabov, jarkov až na atypické zlomky stredovekej keramiky neposkytli dostatok materiálu. Zatiaľ môžeme konštatovať, že sú súčasné s existenciou dediny, najmä s jej mladšou vývojovou fázou. Podobné žlaby, jarky sa zachytili na lokalite Šamorín-Šamot a sú datované do polovice 12. stor. (Hanuliak — Zábojník 1980, s. 196). Otázkou ostáva ich funkčnosť (Habovštiak 1961, s. 472). Na základe doterajších pozorovaní na lokalite Svinica z východného Slovenska sa domnievame, že mohli slúžiť na vymedzenie samostatných priestorových celkov. S týmto názorom sa stotožňujú aj M. Hanuliak a J. Zábojník (1980, s. 196, 199). Ich odvodňovaciu funkciu v prípade lokality Svinica úplne vylučujeme, pretože ich zreteľné stopy máme možnosť sledovať aj vnútri zahlbených obydlí.

Samostatnú väčšiu skupinu tvoria povrchové objekty s kolovou konštrukciou (obydlia, hospodárske objekty). Dôkazy o existencii týchto objektov možno najlepšie sledovať vo Svinici, lebo na tomto výskume bola odkrytá väčšia súvislá plocha (obr. 5). Iste sa nachádzali aj na

ďalších doteraz nepreskúmaných lokalitách z východného Slovenska. Keďže koncentráciu kolových jám mimo objektov možno ťažko rekonštruovať, presný pôdorys povrchového kolového objektu z východného Slovenska doteraz nepoznáme. Problematické je jednoznačne určovať ich funkčnosť a chronologické zaradenie. Rámcovo ich datujeme do obdobia existencie dedinského sídliska v tejto časti polohy, teda do rozmedzia 12.—14. stor. Možno tiež pripustiť, že niektoré plytké a menšie zahĺbené pravidelné a nepravidelné jamy boli súčasťou povrchových objektov. Za príbytky a hospodárske objekty s ľahšou kolovou konštrukciou ich pokladá v povelkomoravskom období B. Chropovský (1970, s. 181). K obytným objektom jednoznačne radíme objekt 1/72 z Malého Horeša, okr. Trebišov, ktorý okrem kolových jám obsahoval aj zvyšky pece. Datovaný je do 12.—13. stor. Aj v Čechách sa zachytili stopy po týchto bližšie neurčiteľných povrchových objektoch v nepravidelnej sieti kolových jamiek, z ktorých je veľmi ťažko určovať pôdorys (Smetánka 1978, s. 327). Sčasti zahĺbené objekty s kolovou konštrukciou z lokality Chvojen v Čechách označuje A. Hejna (1971, s. 51) ako pomocné hospodárske objekty dvorca. Pre obdobie 11.—12. stor. na lokalitách Pfaffenschlag a Mstěnice sú taktiež doložené obydlia na úrovni terénu — jednopriestorové, štvorcové alebo obdĺžnikové pôdorysy — vybudované kolovou technikou (Nekuda 1971, s. 79). Pôdorysy kolových jám sa zachytili aj v Mohelnici a rekonštruovať možno jeden objekt — nepravidelný obdĺžnik s rozmermi $5,00 \times 3,50$ m, ktorý mal pravdepodobne ľahkú pultovú strechu a mohli sa tu vyrábať nádoby (Goš 1971, s. 156). Datovaný je do 11. až prvej polovice 13. stor. (Goš 1975, s. 338—339). Nadzemné chaty sa v Malopoľsku objavili na konci 11. stor. (Žák 1974, s. 97). Na lokalite Doboz v Maďarsku sa nadzemné sídliskové objekty výrobného charakteru nachádzali v značnej vzdialenosti od domov (Kovalovszki 1964, s. 130). V prípade Svinice ich interpretujeme ako stopy po hospodárskych objektoch, prípadne jednoduchých výrobných zariadeniach, letných prístreškoch na základe toho, že sa nachádzajú v západnej okrajovej časti sídliska.

V mladších obdobiach už v priebehu 13., ale najmä 14. stor. sa čoraz častejšie stretávame s povrchovými obydliami s kamennou podmu-

rovkou. Ich existenciu v hornatejších oblastiach Slovenska v tomto období uvádza A. Habovštiak (1973b, s. 15). Dve jednopriestorové zrubové chaty na podmurovke s rozmermi $2,20 \times 4,00$ m, datované do 14.—15. stor., sa zistili v Blatnici-Sebeslavciach pri Martine (Slaninák 1975, s. 183—184). V Čechách v 13. stor. sa tiež začínajú objavovať nové prvky, čoraz významnejší je kameň, ktorý sa používal nielen na podmurovku, ale aj na výstavbu múrov (Smetánka 1978, s. 328). Na Morave v Šakviciach vo vzdialenosti 21,5 m od stredu dvorca sa zachytil zvyšok nárožia obydlia z nasucho kladených kameňov s rozmermi $2,40 \times 2,20$ m (Novotný 1976, s. 84). Na Slovensku sa doteraz neskúmalo dedinské sídlisko z tohto obdobia. V roku 1981 sa začal realizovať záchranný archeologický výskum zaniknutej stredovekej výšinnej dediny Krigov v katastri obce Pavlaň, okr. Spišská Nová Ves. Na uvedenej lokalite sa zistil a v prvej etape preskúmal nadzemný obytný objekt s kamennou podmurovkou (Čaplovič — Javorský 1982). V konečnom dispozičnom vývoji ide o viacpriestorový dom s hospodárskou časťou a kamennou studňou (obr. 6), ktorý je predbežne na základe materiálnej kultúry datovaný do 14.—15. stor. (Čaplovič 1982, s. 91). Objav viacpriestorového domu iste výrazne doplní naše poznatky o vývoji stredovekého obydlija, podobne ako v Čechách z lokality v Kravíne a Svídne (Smetánka 1971, s. 25; 1972 s. 422—426), alebo na Morave najmä z lokalít Pfaffenschlag a Mstěnice (Nekuda 1971, s. 79; 1973; 1975; 1976; 1978).

Z východného Slovenska poznáme ešte jeden uzavretý jednopriestorový objekt s kamennou podmurovkou zo zaniknutej stredovekej dediny Miloj v katastri obce Spišský Hrušov, ktorý bol datovaný do 13.—14. stor. (Polla 1966, s. 145—157). Podmurovka sa skladala so zachovalého nárožia a zvyškov kameňov veľmi plytko zapustených pod úroveň pôvodného terénu. Rozmery jednopriestorového domu boli $4,50 \times 4,50$ m a podmurovka mala zachovalú relatívne malú šírku 0,50 m.

Významné sú zachytené stavebné zvyšky zaniknutej stredovekej dediny v Zalužanoch-Nemešanoch na Spiši. Nachádzali sa na južnej strane odkrytého feudálneho dvorca. Vnútorňa svetlosť jednej sčasti odkrytej miestnosti je $7,00 \times 9,70$ m, šírka nadzákladových múrov sa pohybuje od 0,60—0,70 do 1 m. V tejto miestnosti sa odkryl vchod s lichobežníkovým pô-

dorysom, ktorý sa nachádzal na južnej strane. Na tento sčasti zachytený objekt sa viaže ďalší. Obydlia boli viacpriestorové so zrubovou konštrukciou (Polla 1962, s. 92).

Na základe doterajších poznatkov môžeme na východnom Slovensku paralelne zachytiť v priebehu 13.—15. stor. jednoduché jednopriestorové zahľbené objekty a jednopriestorové, dvoj-, resp. trojpriestorové objekty — domy s kamennou podmuroukou, ktoré iste mali aj hospodárske príslušenstvo. S druhým typom domu s uzavretým dvorom sa stretávame aj v neskorších obdobiach, ako o tom svedčia doterajšie etnografické poznatky z východného Slovenska.

Zásobné a odpadové jamy

Sú pevnou súčasťou stredovekého dedinského sídliska, na čo poukázal už B. Chropovský (1970, s. 131). O niektorých môžeme tvrdiť, že boli súčasťou obydlií, ako tomu bolo vo Svinici, kde jama 9/77 patrila k obydlíu 3/77. S podobnou situáciou sa stretávame napríklad na slovanskom sídlisku v Hnojnom, okr. Michalovce, kde v tesnej blízkosti polozemnice bola menšia oválna zásobná či odpadová jama (Budinský-Krička 1966, s. 219). V Krašoviciach boli ostatné jamy bez ohnisk zahrnuté do jednej veľkej skupiny tzv. pomocných objektov a ďalej boli delené podľa určitých znakov a zachovalosti stavu (Hejna 1964, s. 205). Na základe dlhodobého štúdia A. Pitterová (1968) tvrdí, že hospodárskym príslušenstvom obytných objektov boli jedna až dve hospodárske jamy. R. Snášil (1971, s. 116) na sídlisku v Záblacanoch zistil, že sklad sa odlišuje od obilnej jamy predovšetkým tvarom. Má kolmé steny, rovné dno, hrdlo je ďaleko širšie a uzatvára sa len čiastočne. Je však otázne, či tento poznatok môžeme aplikovať aj na iné regióny. Domnievame sa, že treba súhlasiť s názorom B. Dostála (1975, s. 90), že účel rôznych tvarov jam (hruškovitá, s rovným dnom, misovitá, vaňovitá, kotlovitá, obdĺžniková, oválna a i.) je okrem tvaru hruškovitej jamy-obilnice nepreukázateľný i keď ich hospodársky charakter na sídliskách je nesporný. Z východného Slovenska môžeme z tohto obdobia ako obilnicu jednoznačne interpretovať len jamu zo Zemplína, okr. Trebišov, a s veľkou rezervou jamy 7/77 a 14/77 zo Svinice. Ostatné jamy z východného Slovenska mali iste charakter zásobníc a neskôr po strate primárnej funkcie slúžili ako odpadové jamy. K takýmto jamám radíme objekty z Prešova-

Nižnej Šebastovej (Budinský-Krička 1970, s. 168), Pедера a Čečejoviec, okr. Košice-vidiek (Budinský-Krička 1963, s. 218; 1970, s. 178, pozn. 3), z lokality Ostrovany, okr. Prešov (Lamiová-Schmiedlová 1964, s. 237, 240, 242), z Blažíc, okr. Košice-vidiek, z polohy ihrisko, a to objekty 2 a 6, ktoré sú nesprávne datované do 8.—11. stor. (Pástor 1976, s. 97, 99, obr. 3). Zo Svinice sú to najmä jamy 4/76 (obr. 2: 1), 10/77 a 21/78. V susednom Maďarsku na lokalite Tiszadorogma sa J. Cabello (1979, s. 264) domnieva, že oválne jamy mali zásobnicový charakter a neskôr boli použité ako odpadové. Podobne ich interpretuje aj A. Ruttkay (1970, s. 98) v Oboríne, okr. Trebišov. Vo Svinici sa na západnej strane sídliska zachytili v pôdoryse jamy na povrchu s nepravidelným tvarom, hlbšie už mali pôdorys kruhový a rovné dno (objekty 7, 14, 16/77). Podobné jamy boli v stredovekej dedine v Oboríne, poloha Káposztás (Ruttkay 1970, s. 96—97), ale aj na území dnešného Maďarska (Méri 1952, s. 60).

Veľké, značne nepravidelné jamy, ktoré sa zistili aj na sídlisku vo Svinici (4—5/77; 8/77; 11/77; 23/78), interpretujeme na základe analógií ako hliniská (exploatačné jamy), z ktorých sa kvalitná ílovitá hlina používala na stavbu, obmazávanie stien chát, úpravu ohnisk a pecí. Časť veľkej nepravidelnej jamy, ktorej preskúmaná časť mala rozmery 10,40 × 7,00 m z Mohelnice (Goš 1971, s. 156—157) a druhá jama z tej istej lokality s rozmermi 38 × 12,5 m (Goš 1975, s. 339) vznikli pri vyberaní hliny, pričom neskôr bola druhá jama použitá na vybudovanie pece, kde sa vypaľovala keramika. Podobne sú interpretované niektoré jamy v Tiszadorogme (Cabello 1979, s. 264). Vznik niektorých jam pri exploatovaní hliny predpokladá aj A. Habovštiak (1961, s. 469). Aj jama 5 z Oborína sa považuje za exploatačnú jamu — hlinisko (Ruttkay 1970, s. 98, pozn. č. 9).

Pohrebiská a cintoríny, dedinská sakrálna stavba

Hodnoteniu stredovekých radových pohrebisk a mladších cintorínov z východného Slovenska nebola doteraz venovaná náležitá pozornosť. Komplexne sa touto problematikou zaoberáme v samostatnej štúdii (Čaplovič 1983).

Pri hodnotení radového pohrebiska Somotor sme posunuli spodnú hranicu datovania po-

hrebiska do prvej polovice 11. stor. najmä na základe nálezov mincí v hrobch (Štefan I. 1000—1038, Peter 1038—1041, 1044—1046, Aba Samuel 1041—1044), ako aj ďalšieho sprievodného materiálu, ktorý korešponduje s nálezmi III. fázy pochovávaní na pohrebisku v Halimbe (Török 1962, s. 90—110). Domnievame sa, že k zmene polohy pohrebiska do polohy Somotor II dochádza v súvislosti s upevňovaním kresťanstva, v tomto prípade teda s výstavbou predpokladanej sakrálnych stavby.

Na pohrebiskách, ako aj v prvých etapách pochovávaní na cintorínoch môžeme sledovať úporný zápas medzi starým dožívajúcim pohanským pohrebným rituom a čoraz viac prenikajúcim rituom kresťanským (zámerné rozbíjanie hlinených nádob, ukladanie hrncov do hrobov, vajcia v hrobch a pod.). V archeologickom materiáli sa zreteľne odráža skutočnosť, že i napriek veľkému úsiliu Štefana I. a jeho nariadeniam sa nepodarilo presadiť christianizačný proces v každej oblasti, naopak, v polovici 11. stor. akoby ustupoval, a až za panovania Ladislava a Kolomana, teda v poslednej tretine 11. a začiatkom 12. stor. sa presadzuje a nakoniec víťazí.

V priebehu 12. stor. môžeme už jednoznačne sledovať na vznikajúcich stredovekých cintorínoch víťaziaci christianizačný proces. Napriek tomu v tomto období na východnom Slovensku badať i keď už veľmi zriedkavo, skôr výnimočne, starý spôsob pochovávaní v mohylách. Takúto situáciu dokumentujeme v Drienove pri Prešove, kde bol kostrový hrob ženy uložený do násypu pravekej eneolitickej mohyly (Budinský-Krička 1958, s. 174—175).

Na cintorínoch z 12. stor. registrujeme už prísne vymedzenie miesta pochovávaní (vysväteného priestoru okolo kostola) a orientácie hrobov. Do hrobov sa pod vplyvom kresťanstva a predovšetkým zmenou hospodárskeho a spoločenského života, tak ako na to poukázal B. Chropovský (1970, s. 182), už nedostáva veľa sprievodného inventáru — milodarov. V nasledujúcom období, najmä v 13.—15. stor., chudobné vybavenie hrobov (či už jednoduchých plochých alebo pod náhrobnými kameňmi), ktoré je dôsledkom prísnych cirkevných nariadení, nám už nedovoľuje sledovať na týchto cintorínoch prehlbujúcu sa sociálnu a triednu diferenciáciu.

Vývoj cintorínov môžeme sledovať v dedinskom prostredí až do 18. stor. (napr. Svinica).

Pretože v tomto období sa pochovávanie uskutočňovalo na vysvätenej ploche, môžeme predpokladať, že už najstaršie cintoríny boli ohradené buď živým plotom alebo jednoduchým úzkym zemným valom. Kamenné ohrady zisťujeme až v neskoršom období, v 14.—15., resp. v 17.—18. stor., ako napríklad vo Svinici (Čaplovič 1978). Pretože rozloha pôvodných cintorínov nebola veľká, bolo treba pochovávať znovu na mieste starších hrobov. Pre porušené staršie hroby sa budovali osáriá, buď jednoducho zahlbené do zeme, ako tomu bolo vo Svinici (Čaplovič 1978), alebo bola vybudovaná samostatná prístavba pri múroch sakristie a kostola, tak ako v Zalužanoch-Nemešanoch (Polla 1962, s. 33) a v Spišskom Hrušove-Miloji (Polla 1966, s. 157).

S dôkladnejším poznaním stredovekého dedinského osídlenia veľmi úzko súvisí poznanie vzniku a vývoja pôdorysu dedinských kostolov datovaných do 11.—15. stor. Najstaršiu sakrálnu stavbu, ktorú môžeme spájať s dedinským prostredím, poznáme z Košíc-Krásnej nad Hornádom. Jednolodový kostol s polkruhovým ukončením je datovaný do 11. stor. (Polla 1976, s. 172—174). Na rozhranie 11.—12. stor. je datovaný vznik kostola (jeho prvej fázy) v Levoči — poloha vojenskej cvičisko (Javorský 1980, s. 124). Od 12. stor., tak ako sme to už konštatovali pri analýze pohrebísk a cintorínov, nápadne pribúda sakrálnych stavieb, napr. v Borši (Mencl 1956, s. 76), Svinici (Čaplovič 1978, s. 24), Trebišove (Kaminská 1980; 1982), Brezovičke (Budinský-Krička 1971, s. 204), Malom Horeši (Čaplovič 1974, s. 170—172). Archeologickým výskumom bolo posunuté datovanie románskeho kostola vo Svinici do 12. stor. Vo výstavbe románskych sakrálnych stavieb sa zraďi jednoznačný odraz víťazstva christianizačného snaženia a realizácie zákonov Štefana I., ale najmä zákonov kráľov Ladislava a Kolomana aj na území východného Slovenska.

V dedinskom prostredí neskôr vznikajú kostoly s pravouhlým ukončením, kostoly prechodného románsko-gotického slohu, ktorých budovanie je na východnom Slovensku datované od druhej tretiny-druhej polovice 13. stor. Sem zaraďujeme výstavbu, resp. prestavbu kostola II v polohe vojenskej cvičisko v Levoči (Javorský 1980, s. 125). Tento typ je charakteristický predovšetkým pre Spiš a poznáme ho z lokalít Zalužany-Nemešany (Polla 1962, s. 22—26, 40, obr. 36: 1, 2), kde sú jeho začiatky

datované do posledných desaťročí 13. stor. Podobne sa datuje vznik kostola v Spišskom Hrušove-Miloji (Polla 1966, s. 137). V tomto období na Spiši vznikajú aj ďalšie kostoly so štvorcovým presbytériom. Napríklad kostol v Žehre (*Súpis pamiatok na Slovensku* 1969, s. 490) mal podobný pôdorys ako I. fáza výstavby kostola v Zalužanoch-Nemešanoch (Polla 1962, s. 22). Pôdorys kostola zo Stredy nad Bodrogom z druhej tretiny 13. stor. (Mencl 1937, s. 349, obr. 91; *Súpis pamiatok na Slovensku* 1969, s. 207) má podobnú dispozíciu presbytéria k lodi ako zemepánsky kostolík v Zalužanoch-Nemešanoch (Polla 1962, s. 22). Svojou dispozíciou je mu podobný pôvodne románsky kostol so štvorcovým presbytériom v Boli, datovaný do druhej polovice 13. stor. (*Súpis pamiatok na Slovensku* 1967, s. 138), ako aj kostol zo Zbudze, okr. Michalovce. Veľmi blízky tomuto typu kostola je kostol (I. fáza) v Merníku, okr. Vranov (Píffl 1972, s. 99—100). Do druhej polovice 13. stor. datujeme najnovší objav sakrálnej stavby zaniknutej výšinnej dediny Krigov v katastri obce Pavľany, okr. Spišská Nová Ves (Čaplovič — Javorský 1982).

Do poslednej etapy nami sledovaného pôdorysného vývoja dedinského kostola kladíme budovanie nových kostolov s polygonálnym ukončením presbytéria, ktorý pretrváva počas celého obdobia gotiky. Súčasne so vznikom nových kostolov sa realizuje aj prestavba pôvodných románskych kostolov (Svinica), kde sa celý dispozičný vývoj uzatvára rozšírením svätyne na východ s polygonálnym ukončením.

Drobné feudálne dedinské sídla

Okrem cirkevnej architektúry jadrom niektorých stredovekých dedín boli feudálne sídla, okolo ktorých sa koncentrovali jednotlivé obydlia, hospodárske objekty a v podstate všetko, čo charakterizuje stredoveké dedinské agrárne sídliská. Práve z východného Slovenska máme doteraz najlepšie poznatky o ich pôdoryse, vnútornom usporiadaní, ako aj o ich postavení v rámci uzavretej dedinskej sídliskovej jednotky. Vznikajú približne v tom istom období ako hrádky. Od hrádkov sa líšia tým, že pri nich nestretávame doklady zemného opevnenia (Fiala — Habovštiak — Štefanovičová 1975, s. 438). Najstarším známym typom sídla feudála na území Slovenska je dvorec v Dučovom, datovaný do 9.—10. stor. (Ruttkay 1973,

s. 111; 1975, s. 4—5, obr. 1), s obytnými zrubovými stavbami, s rotundou a palisádovým opevnením.

Doterajšie výsledky výskumov datujú odkryté zemepánske sídla do 13.—15. stor. K takýmto lokalitám radíme odkryté objekty v Poltári, okr. Lučenec, z 13.—16. stor. (Hrubec 1971, s. 74—77).

Z východného Slovenska je to predovšetkým ucelený zemepánsky dvorec so všetkými obytnými a hospodárskymi budovami, ktorý bol preskúmaný v Zalužanoch-Nemešanoch na Spiši (Polla 1962). Od začiatku svojho vývoja až po jeho zánik je datovaný od polovice 13. do poslednej štvrtiny 15. stor.

V priebehu výskumu stredovekej dediny vo Svinici sa preskúmala kamenná bloková stavba — sídlo feudála (obr. 4). Pri interpretácii doterajších poznatkov je potrebné mať na zreteli skutočnosť, že výskum možno komplexne hodnotiť až po konečnom spracovaní jeho výsledkov. Odkrytá kamenná bloková stavba má vnútornú svetlosť $20,20 \times 9$ m (obr. 7). Šírka nadzákladového muriva sa pohybovala od 0,80—1,00 m. Celá stavba je situovaná dlhšou stranou v osi románskej sakrálnej stavby (SV—JZ) a je od nej vzdialená vzdušnou čiarou 80,60 m (obr. 5). Na východnej strane múru sa zachovalo tzv. slepé okno ($1 \text{ m} \times 0,50 \text{ m}$).

Vstup do interiéru stavby bol zo severozápadnej strany so zachovalým kamenným prahom a so stopami po zničenom ostení s vnútornou svetlosťou 1,80 m. Pretože táto strana objektu bola najčastejšie vystavovaná zlým poveternostným podmienkam, najmä častému severnému vetru, bol vstup chránený dlhším chodbovitým prístreškom ($3,80 \times 1,80 \text{ m}$). Interiér kamennej blokovej stavby je na juhovýchodnej strane členený kamennou priečkou, ktorá takto vyčleňuje miestnosť s rozmermi $6 \times 7 \text{ m}$. V tomto priestore sa pod kamennou deštrukciou nachádzala prepálená vrstva na ploche ca $3 \times 3 \text{ m}$, ktorú interpretujeme ako zvyšky ohniska. V juhozápadnej časti interiéru sa nachádzala podmurovka v tvare „T“, pravdepodobne pod pilier, ktorý niesol klenbu, resp. oporný bod zrubovej priečky, ktorá rozčleňovala túto časť priestoru. V tej istej časti sa zachytilo nadzákladové murivo, ktoré označujeme ako súčasť zboreného dreveného schodišťa na prvé podlažie objektu.

Jednopochoďová stavba bola zahĺbená do ílovitého podlažia a narušila, ako aj sčasti pre-

kryla (pri hĺbení a vyhadzovaní hlíny) zahĺbené objekty, ako napríklad chlebovú pec, rámcove datované do 12. až 13. stor. (obr. 3). Vznik feudálneho sídla kladieme najneskôr do začiatku 14. stor. a zánik do priebehu 15. stor. Zánikový horizont datujú pamiatky materiálnej kultúry (najmä keramika — hrnce, pokrývky, krčahy a pod.), ktoré sa získali z deštrukcie. Existenciu tohto kamenného objektu datuje aj nález architektonického článku. Stavba zaniká pravdepodobne v období vyostrených feudálnych rozbrojov a triednych bojov, ktoré tak výrazne zasiahli v priebehu 15. stor. aj východné Slovensko.

Tento typ feudálneho sídla je prvý svojho druhu na východnom Slovensku (Čaplovič 1980). Analógiu nachádzame už v obytnej zrubovej stavbe na veľkomoravskom dvorci v Ducovom na západnom Slovensku, ktorý je datovaný do 9.—10. stor. Táto stavba mala pôvodné rozmery zhruba $14 \times 4,80$ m a bola rozdelená zrubovými priečkami na tri miestnosti (Ruttikay 1975, s. 4). S podobným pôdorysom sa stretávame v predrománskej a včasnorománskej profánnej architektúre, ktorá bola stavebne zviazaná s rotundami vo Wišlici a v Przemysle v Poľsku. A. Žaki (1974, s. 134, 139, obr. 75: 7a—b, 8; obr. 88, 91, 92) neodporúča označo-

vať tieto stavby ako paláce. V Čechách poznáme podobné stavby z opevnených dedinských sídiel na lokalitách Chvojen v katastri obce Jírovice, okr. Benešov u Prahy, ktorá mala rozmery 20×9 m (Hejna 1976, s. 281—282, obr. 1; 1977, s. 70—73) a z lokality Týnec nad Sázavou s rozmermi 20×10 m (Hejna 1976, s. 284, obr. 2; 1977, s. 75—76, obr. 4). Ich vznik je datovaný do 12.—13. stor. Objekty s obdĺžnikovým pôdorysom s nezachovalým vyšším poschodím mali obytnú funkciu. A. Hejna (1976, s. 284) ich pre monumentálnu stavebnú podobu nazýva palácmi. Domnievame sa, že k tomuto typu patrí aj sídlo feudála vo Svinici.

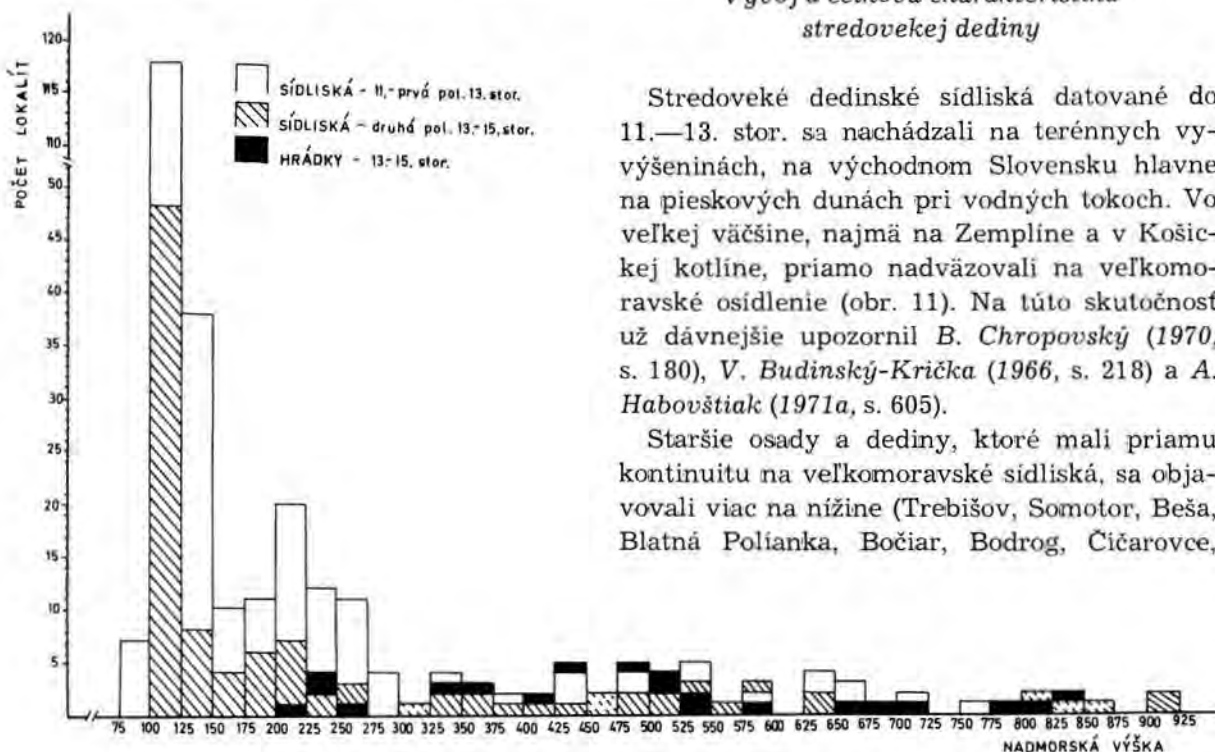
Doteraz nič nevieme o sídlach drobnej viďieckej šľachty z 11.—12. stor. Je však pravdepodobné, že nové poznatky o týchto sídlach prinesie ďalší výskum profánnej a sakrálnej architektúry v Michalovciach.

Doterajšie výsledky výskumov na dedinských feudálnych neopevnených sídlach z východného Slovenska (bez zemného valu) rozširujú poznatky o ich pôdorysnom vnútornom usporiadaní v 13.—15. stor. a v prípade objave-nej profánnej architektúry zo Svinice svedčia aj o vzťahu k domácej tradícii, ktorej podiel bol iste veľmi významný.

Vývoj a celková charakteristika stredovekej dediny

Stredoveké dedinské sídliská datované do 11.—13. stor. sa nachádzali na terénnych vyvýšeninách, na východnom Slovensku hlavne na pieskových dunách pri vodných tokoch. Vo veľkej väčšine, najmä na Zemplíne a v Košickej kotline, priamo nadväzovali na veľkomoravské osídlenie (obr. 11). Na túto skutočnosť už dávnejšie upozornil B. Chropovský (1970, s. 180), V. Budinský-Krička (1966, s. 218) a A. Habovštiak (1971a, s. 605).

Staršie osady a dediny, ktoré mali priamu kontinuitu na veľkomoravské sídliská, sa objavovali viac na nížine (Trebišov, Somotor, Beša, Blatná Polianka, Bočiar, Bodrog, Čičarovce,

Obr. 10. Zastúpenie stredovekých dedinských sídlisk (11.—15. stor.) na východnom Slovensku podľa nadmorskej výšky.

Falkušovce, Hažín, Hnojné, Hraň, Nižný Žipov, Strážne atď.), kým v 13., ale najmä v 14.—15. stor. sa častejšie nachádzali vo väčšej nadmorskej výške, teda v geograficky nepriaznivejšom prostredí. Kým na juhozápadnom Slovensku sú sídliská z 11.—12. stor. situované do roviny na okraj inundácie, napríklad Levice (*Habovštiak 1971a*, s. 605), na východnom Slovensku sa takéto sídliská vyskytujú až v 13. stor., ako tomu bolo v prípade zaniknutej stredovekej dediny Ladmovce na Zemplíne.

Vhodné miesta na založenie dedín sa počas celého stredoveku volili prevažne na základe dobrých znalostí geomorfologických, pedologických, hydrologických, vegetačných a klimatických pomerov. Stotožňujeme sa s názorom *R. Snášila* (1976, s. 140), že dôležitú úlohu zohrávali aj poznatky o možnosti využitia miestnych prírodných surovínových zdrojov.

Významným činiteľom, ktorý vplýval na formy príbytkov, bolo geologicko-geografické prostredie (*Pitterová 1956*, s. 163—167; *Habovštiak 1971a*, s. 605). Zahĺbené objekty sa koncentrujú zväčša v sprašových oblastiach, kým vlhké, sypké a kamenisté pôdy vo vyššie položených zemepisných oblastiach si vynútili výstavbu domu na úrovni terénu, tak ako na to poukázal *M. Slaninák* (1975, s. 185). Domnievame sa, že práve veľká plocha umožňovala na východnom Slovensku, najmä v povodí Bodrogu, Latorice a Tisy, ale aj v Košickej kotline, ako aj na juhovýchodnom Slovensku a na nížine v Maďarsku, značnú rozptýlenosť objektov. Rozptýlený typ osád je popri ulicovkách známy už vo veľkomoravskom období (*Chropovský 1971*, s. 589—590). Typ ulicovky sa v typicky dedinskom prostredí z 11.—12. stor. na Slovensku stráca, ba nepoznáme ho ani v susednom Maďarsku.

V staršej fáze osídlenia prevládali voľné zoskupenia príbytkov, z ktorých väčšie a výhodnejšie položené mali zväčša na dominujúcom mieste postavený kostol, tak ako to na juhozápadnom Slovensku pozoroval *A. Habovštiak* (1973b, s. 13). Kostol slúžil viacerým osadám a to sa prejavilo aj v nariadeniach kráľa Štefana a ďalších uhorských panovníkov, najmä Ladislava a Kolomana. Archeologicky je to zachytené na území bývalej Zemplínskej župy (Malý Horeš, Somotor, Veľký Kamenec a pod.).

Na východnom Slovensku sa so zaniknutými osadami a dedinami stretávame vo väčšom počte na južných úrodných nížinách, kde sa

v chotári jednej dnešnej obce nachádza tri až päť osídlených polôh. Podobná situácia bola na celom území Slovenska ako súčasť uhorského feudálneho štátu. Domnievame sa, a tým sa aj stotožňujeme s názorom *A. Ruttkaya* (1981, s. 20), že vývoj stredovekého dedinského osídlenia treba sledovať diferencovane v rámci členenia na severné a južné oblasti, pretože práve rozdielne ekologické podmienky viedli k rozdielnemu spôsobu obživy, ako aj stavebnému vývoju dedinských sídlisk. Sú to dostatočné dôvody k tvrdeniu, že južné oblasti východného Slovenska mali veľa spoločného s juhozápadným Slovenskom a územím dnešného Maďarska. Istú koncentráciu sídlisk pozorujeme v okolí dôležitých sídliskových centier, napríklad v okolí hradiska Zemplín. Na západnom Slovensku sa *A. Habovštiakovi* (1973, s. 224) takáto skutočnosť javí v okolí Tekova. Pôdorys osád na rovine, najmä v blízkosti vodných zdrojov, je niekedy výrazne ovplyvňovaný konfiguráciou terénu. Napríklad osada v Mohelnici na Morave, datovaná do 9.—13. stor., sa nachádzala v malej úžľabine v smere ZV, stredom pretekal potôčik, pričom po oboch stranách potoka sa nachádzali sídliskové a hospodárske objekty (*Goš 1971*, s. 155).

V Čechách v 10.—12. stor. na voľbu polohy vplývala predovšetkým prítomnosť vodného zdroja. V priebehu 13. stor. k starším jednoduchým pôdorysom osád pribúdajú ulicovky a „návesné“ typy (*Smetánka 1978*, s. 327). Podobne aj na Morave v 13. stor. poľnohospodárske osady prekonali kvalitatívne zmeny v pôdorysnom usporiadaní dediny a vybavení jednotlivých usadlostí (*Nekuda 1978*, s. 178). Tieto zmeny narastajú aj na východnom Slovensku.

Už sme uviedli, že v staršej fáze prevládali voľné zoskupenia príbytkov. Na jedinom z väčšej časti prebádanom dedinskom sídlisku z východného Slovenska vo Svinici boli jednotlivé príbytky, odpadové a zásobné jamy, datované do rozmedzia od 11.—12. až do 14. stor. s možnosťou pretrvávania do prvej polovice 15. stor., rozložené v nepravidelných vzdialenostiach (obr. 5) na relatívne veľkej ploche. Doterajšie výsledky výskumu vo Svinici a rozsah preskúmanej plochy nám nedovoľujú vytvoriť si úplný obraz o veľkosti a vnútornom usporiadaní tejto stredovekej dediny.

Určité možnosti na určenie veľkosti stredovekých sídlisk sa črtajú v písomných prameňoch. Podľa *A. Ruttkaya* (1981, s. 28) bola exis-

tencia menších sídlisk všeobecným javom, zatiaľ čo väčšie osady so 40—50 domami a s 200—400 obyvateľmi boli skôr javom ojedinelým, resp. zvláštnym, A. Habovštiak (1975, s. 300) a I. Szabó (1971, s. 18) uvádzajú veľké výkyvy — od šesť do 120 usadlostí — ale podľa výpočtov maďarských archeológov priemer bol od 30 do 40 usadlostí. Tieto skutočnosti možno aplikovať aj na východné Slovensko.

Svojím charakterom radíme dedinu vo Svinici k dedinám zhlukovitého typu (obr. 5). Podobný typ dediny poznáme v Čechách na lokalite Krašovice, kde sa objekty nachádzali izolovane, alebo vytvárali určité zhluky či zoskupenia. Pri okraji sídliska, ktoré je datované od konca 12. do 13. stor., sú stopy osídlenia značne rozptýlené a menej početné (Hejna 1964, s. 181—182, 218), podobne ako vo Svinici. Doterajšie výsledky výskumu potvrdzujú názor, že zhlukovité typy dedín na Slovensku, konkrétne na východnom Slovensku, pretrvávali omnoho dlhšie ako v Čechách a na Morave. Na tento fakt upozornila A. Pitterová (1971, s. 14), pričom zdôraznila, že súčasne s tým sa oneskoruje aj vývoj dispozície domov. Jednopriestorový príbytok sa na území východného Slovenska udržiava veľmi dlho. Ešte z roku 1540 máme údaj, ktorý svedčí o tom, že aj v 16. stor. existovali jednopriestorové domce: „domus inquilinorum pathvare vocali“ (Mjartan 1973, s. 388, pozn. č. 20), i keď v tomto období existujú písomné údaje o značnom rozvoji slovenského ľudového domu a jeho vnútorného vybavenia.

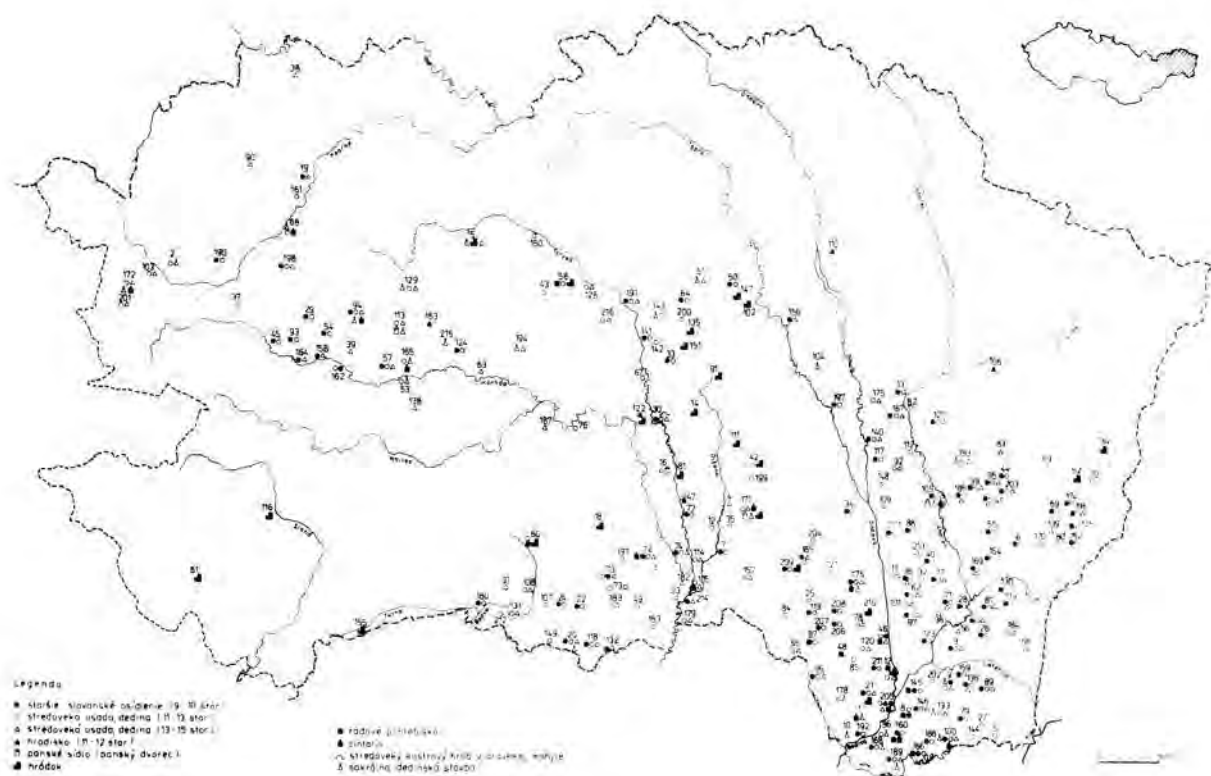
Aj na ďalších lokalitách z východného Slovenska, datovaných do 11.—13. stor. (ojedinelé obytné a hospodárske objekty), je evidentné, že sa osídlenia nekumulovali na malom priestore. Ide napríklad o príbytky v Oboríne, rozptýlené popri Laborci vo väčších vzdialenostiach (Ruttkay 1970, s. 102). Podobná situácia bola na lokalite v Prešove-Nížnej Šebastovej, kde V. Budinský-Krička (1970, s. 177) predpokladá malú usadlosť s roztratenými chatami a jamami hospodárskeho účelu.

Všetky archeologicky doložené dediny sa zväčša nachádzali neďaleko vodného toku. V Nížnej Šebastovej sa osídlenie z 12.—13. stor. nachádzalo na rozľahlej terase na ľavom brehu Sekčova, prítoku Torysy (Budinský-Krička 1970, s. 167), v Oboríne na výraznej terase pozdĺž severného brehu starého koryta Laborca (Ruttkay 1970, s. 95—97). Dedina Miloš v katastri dnešnej obce Spišský Hrušov, da-

tovaná do 13.—16. stor., sa nachádzala na miernej vyvýšenine zo západnej strany obtekanej potôčikom (Polla 1966b, s. 117, 157). Až neskôr sa osídlenie presúva aj do vyšších, menej prístupných polôh, vzdialenejších od prirodzených vodných zdrojov, tokov, ako to bolo v prípade zaniknutej výšinnej dediny v katastri obce Brezovička, okr. Prešov, datovanej do 14.—15. stor. (Budinský-Krička 1971, s. 205—209), alebo Krigov, v katastri obce Pavľany, okr. Spišská Nová Ves (Čaplovič — Javorský 1982, v tlači).

Obydlia, pôdorysy osád a dedín, datované do 10.—13. stor. na lokalitách Tiszaľök-Rázom (Méri 1952; Holl 1970, s. 369), Tiszaeszlár-Bas-halom, Doboz-Hajdúirtás (Kovalovszki 1964), Szarvas, Kardoskút (Holl 1970, s. 370), Kisköre (Korek 1976), Báb-Sarud, Ráboly-pusztá-Poroszló (Szabó 1975, s. 20—36, 46—49), svedčia o pravidelnom rozptýlenom pôdoryse. Na lokalite Tiszaľök-Rázom na niekoľkých miestach stáli domy tesne vedľa seba, z čoho I. Holl (1970, s. 369) vyvodzuje záver o existencii vnútorného usporiadania sídliska. Až neskôr, v období neskorého stredoveku sledujeme aj na území Maďarska pri odkrývkach pôdorysov domov a hospodárskych objektov určitú pravidelnosť a plánovitosť zástavby, čo možno dokumentovať na pôdorysoch osád Móric z 15.—16. stor. (Holl 1970, s. 374, obr. 3), Csút z 15. stor. (Holl 1970, obr. 5) a Nyársapát z 15.—17. stor. (Holl 1970, s. 374—375, obr. 4). V osade Móric, ktorá vznikla na začiatku 15. stor., vykazovali obydlia a hospodárske objekty tvar nepravidelného trojuholníka a v osade Nyársapát z 15. stor. boli domy na dvoch stranách vedľa potoka, pričom v centre dediny bol kostol (Holl 1970, s. 374—375, obr. 3—4). Podobné usporiadanie stredovekej dediny datovanej do 14.—16. stor. môžeme predpokladať aj na východnom Slovensku.

Pre dedinské osídlenie, datované do 11.—12. stor., sú dôležité aj vzájomné vzdialenosti osady k pohrebisku. Ich sledovanie, ako aj konfrontácia materiálnej kultúry by iste priniesli nové poznatky i spresnenie chronologických kritérií užívaných pre toto obdobie. Na Morave vo Veľkých Hostěrádkach, okr. Břeclav, evidentná vzdialenosť pohrebiska od sídliska je 1800 m. R. Snášil (1976, s. 141) túto skutočnosť zdôvodňuje nedostatkom vhodnej pôdy pre poľnohospodárske využitie. Na východnom Slovensku by bolo možné tento jav sledovať na

Obr. 11. Mapa archeologicky dokumentovaného dedinského osídlenia východného Slovenska z 11.–15. stor.

1 – Bara (Malá Bara), okr. Trebišov; 2 – Batizovce, okr. Poprad; 3 – Beša, okr. Trebišov; 4 – Bidovce, okr. Košice-vidiek; 5 – Biel, okr. Trebišov; 6 – Blatná Polianka, okr. Michalovce; 7 – Blažice, okr. Košice-vidiek; 8 – Bodrog, okr. Trebišov; 9 – Boľ, okr. Trebišov; 10 – Borša, okr. Trebišov; 11 – Bracovce, okr. Michalovce; 12 – Brehov, okr. Trebišov; 13 – Brekov, okr. Humenné; 14 – Brestov, okr. Prešov; 15 – Brezovička, okr. Prešov; 16 – Budimír, okr. Košice-vidiek; 17 – Budkovce, okr. Michalovce; 18 – Bukovec, okr. Košice-vidiek; 19 – Bušovce, okr. Poprad; 20 – Buzica, okr. Košice-vidiek; 21 – Cejkov, okr. Trebišov; 22 – Cestice, okr. Košice-vidiek; 23 – Čaňa, okr. Košice-vidiek; 24 – Čečejevce, okr. Košice-vidiek; 25 – Čelovce, okr. Trebišov; 26 – Čičarovce, okr. Trebišov; 27 – Dobrá, okr. Trebišov; 28 – Draňov, okr. Trebišov; 29 – Dravce, okr. Spišská Nová Ves; 30 – Drienov, okr. Prešov; 31 – Drienovec, okr. Košice-vidiek; 32 – Dúbravka, okr. Michalovce; 33 – Dulova Ves, okr. Prešov; 34 – Dvorianky, okr. Trebišov; 35 – Ďurkov, okr. Košice-vidiek; 36 – Falkušovce, okr. Michalovce; 37 – Gánovce, okr. Poprad; 38 – Haligovce, okr. Stará Lubovňa; 39 – Harichovce, okr. Spišská Nová Ves; 40 – Hatalov, okr. Michalovce; 41 – Hažin, okr. Michalovce; 42 – Herľany, okr. Košice-vidiek; 43 – Hermanovce, okr. Prešov; 44 – Hnojné, okr. Michalovce; 45 – Hrabušice, okr. Spišská Nová Ves; 46 – Hraň, okr. Trebišov; 47 – Hrašovík, okr. Košice-vidiek; 48 – Hrčieľ, okr. Trebišov; 49 – Hutníky (časť Bočiar), okr. Košice-vidiek; 50 – Chmeľov, okr. Prešov; 51 – Chmeľovec, okr. Prešov; 52 – Choňkovce, okr. Michalovce; 53 – Chrašť nad Hornádom, okr. Spišská Nová Ves; 54 – Iliašovce,

okr. Spišská Nová Ves; 55 – Iňačovce, okr. Michalovce; 56 – Ižkovce, okr. Trebišov; 57 – Jamník, okr. Spišská Nová Ves; 58 – Jarovnice, okr. Prešov; 59 – Jasenov, okr. Humenné; 60 – Jasov, okr. Košice-vidiek; 61 – Jelšava, okr. Rožňava; 62 – Kačanov, okr. Michalovce; 63 – Kaľava, okr. Spišská Nová Ves; 64 – Kapušany, okr. Prešov; 65 – Kazimír, okr. Trebišov; 66 – Kapušianske Kľačany, okr. Trebišov; 67 – Kendice, okr. Prešov; 68 – Kežmarok, okr. Poprad; 69 – Komárovce, okr. Michalovce; 70 – Koňuš, okr. Michalovce; 71 – Kopčany (teraz Zemplínske Kopčany), okr. Michalovce; 72 – Košice (časť Barca); 73 – Košice (časť Šaca); 73a – Košice (časť Šaca-Buzinka); 74 – Košice (časť Krásna); 75 – Košice (časť Šebastovce); 76 – Košická Belá (časť Ružín), okr. Košice-vidiek; 77 – Košické Olšany, okr. Košice-vidiek; 78 – Kožuchov, okr. Trebišov; 79 – Kráľovský Chlmec, okr. Trebišov; 80 – Kristy, okr. Michalovce; 81 – Krišovská Liesková, okr. Trebišov; 82 – Krivoštany (teraz časť Strážske), okr. Michalovce; 83 – Kusín, okr. Michalovce; 84 – Kuzmice, okr. Trebišov; 85 – Kysta, okr. Trebišov; 86 – Ladmovce, okr. Trebišov; 87 – Lastovce, okr. Trebišov; 88 – Laškovce, okr. Michalovce; 89 – Leles, okr. Trebišov; 90 – Lendak, okr. Poprad; 91 – Lesíček, okr. Prešov; 92 – Lesné, okr. Michalovce; 93 – Letanovce, okr. Spišská Nová Ves; 94 – Levoča, okr. Spišská Nová Ves; 95 – Lúčky, okr. Michalovce; 96 – Luhýňa, okr. Trebišov; 97 – Malčice, okr. Michalovce; 98 – Malé Raškovce, okr. Michalovce; 99 – Malé Zalužice, okr. Michalovce; 100 – Malý Horeš, okr. Trebišov; 101 – Markovce, okr. Michalovce; 102 – Medzianky, okr. Vranov nad Topľou; 103 – Mengušovce, okr. Poprad; 104 – Merinik, okr. Vranov nad Topľou; 105 – Michalovce; 106 – Modra, okr. Humenné; 107 – Mokrance, okr. Ko-

šice-vidiek; 108 — Moldava, okr. Košice-vidiek; 109 — Moravany, okr. Michalovce; 110 — Mrázovce, okr. Bardejov; 111 — Mudrovce, okr. Košice-vidiek; 112 — Nacina Ves, okr. Michalovce; 113 — Nemešany, okr. Spišská Nová Ves; 114 — Nižná Hutka, okr. Košice-vidiek; 115 — Nižná Myšľa, okr. Košice-vidiek; 116 — Nižná Slaná, okr. Rožňava; 117 — Nižný Hrušov, okr. Vranov nad Topľou; 118 — Nižný Lanec, okr. Košice-vidiek; 119 — Nižný Žipov, okr. Trebišov; 120 — Novosad, okr. Trebišov; 121 — Nový Ruskov (časť Malý Ruskov), okr. Trebišov; 122 — Obišovce, okr. Košice-vidiek; 123 — Oborín, okr. Trebišov; 124 — Oľšavka, okr. Spišská Nová Ves; 125 — Oľšovany, okr. Košice-vidiek; 126 — Orechová, okr. Michalovce; 127 — Oreské, okr. Michalovce; 128 — Ostrovany, okr. Prešov; 129 — Pavľany, okr. Spišská Nová Ves; 130 — Pavlovce nad Uhom, okr. Michalovce; 131 — Peder, okr. Košice-vidiek; 132 — Perín (časť Chym), okr. Košice-vidiek; 133 — Plešany, okr. Trebišov; 134 — Podhoroď, okr. Michalovce; 135 — Podhradík, okr. Prešov; 136 — Poľany, okr. Trebišov; 137 — Poľov, okr. Košice-vidiek; 138 — Poráč, okr. Spišská Nová Ves; 139 — Porostov, okr. Michalovce; 140 — Poša, okr. Vranov nad Topľou; 141 — Prešov; 142 — Prešov (časť Solivar); 143 — Prešov (časť Nižná Sebastová); 144 — Pribeňík, okr. Trebišov; 145 — Rad, okr. Trebišov; 146 — Rad (časť Hrušov), okr. Trebišov; 147 — Radvanovce, okr. Vranov nad Topľou; 148 — Rakovec nad Ondavou, okr. Michalovce; 149 — Rešica, okr. Košice-vidiek; 150 — Rožkovany, okr. Prešov; 151 — Ruská Nová Ves, okr. Prešov; 152 — Sejkov, okr. Michalovce; 153 — Seňa, okr. Košice-vidiek; 154 — Senné, okr. Michalovce; 155 — Silická Jablonica, okr. Rožňava; 156 — Skrabské, okr. Vranov nad Topľou; 157 — Slanec, okr. Trebišov; 158 — Smižany, okr. Spišská Nová Ves; 159 — Soľníčka, okr. Trebišov; 160 — Somotor, okr. Trebišov; 161 — Spišská Belá, okr. Poprad; 162 — Spišská Nová Ves; 163 — Spišské Podhradie (časť Drevení), okr. Spišská Nová Ves; 164 — Spišské Tomášovce, okr.

Spišská Nová Ves; 165 — Spišský Hrušov, okr. Spišská Nová Ves; 166 — Strážne, okr. Trebišov; 167 — Strážske (časť Krivokošťany), okr. Michalovce; 168 — Streda nad Bodrogom, okr. Trebišov; 169 — Stretava, okr. Michalovce; 170 — Svätuš, okr. Michalovce; 171 — Svinica, okr. Košice-vidiek; 172 — Štrba, okr. Poprad; 173 — Tahyna, okr. Michalovce; 174 — Tibava, okr. Michalovce; 175 — Tovarňanska Polianka, okr. Vranov nad Topľou; 176 — Trebišov; 177 — Trhovište, okr. Michalovce; 178 — Trňa, okr. Trebišov; 179 — Trstené pri Hornáde, okr. Košice-vidiek; 180 — Turňianske Podhradie-Turňa nad Bodvou, okr. Košice-vidiek; 181 — Vajkovce, okr. Košice-vidiek; 182 — Valaliky (časť Geča), okr. Košice-vidiek; 183 — Veľká Ida, okr. Košice-vidiek; 184 — Veľké Kapušany, okr. Trebišov; 185 — Veľké Ozorovce, okr. Trebišov; 186 — Veľké Zalužice, okr. Michalovce; 187 — Veľký Folkmár, okr. Spišská Nová Ves; 188 — Veľký Horeš, okr. Trebišov; 189 — Veľký Kamenec, okr. Trebišov; 190 — Veľký Slavkov, okr. Poprad; 191 — Veľký Šariš, okr. Prešov; 192 — Viničky, okr. Trebišov; 193 — Vinné, okr. Michalovce; 194 — Vífaz, okr. Prešov; 195 — Vojany, okr. Trebišov; 196 — Vojnatina, okr. Michalovce; 197 — Vranov nad Topľou; 198 — Vrbov, okr. Poprad; 199 — Vyšná Kamenica, okr. Košice-vidiek; 200 — Vyšná Sebastová, okr. Prešov; 201 — Vyšná Šuňava, okr. Poprad; 202 — Zatin, okr. Trebišov; 203 — Závadka, okr. Michalovce; 204 — Zbehňov, okr. Trebišov; 205 — Zemplín, okr. Trebišov; 206 — Zemplínska Nová Ves (časť Zemplínsky Klečenov), okr. Trebišov; 207 — Zemplínska Nová Ves (časť Stanča), okr. Trebišov; 208 — Zemplínska Nová Ves (časť Úpor), okr. Trebišov; 209 — Zemplínska Teplica, okr. Trebišov; 210 — Zemplínske Hradište, okr. Trebišov; 211 — Zemplínske Jastrabie, okr. Trebišov; 212 — Žarnov, okr. Košice-vidiek; 213 — Žbince, okr. Michalovce; 214 — Zdaňa, okr. Košice-vidiek; 215 — Žehra, okr. Spišská Nová Ves; 216 — Župčany, okr. Prešov.

sídlisku a pohrebisku z 11. a začiatku 12. stor. zo Somatorskej hory, ale aj v katastri obce Zemplín či počas výskumu starej Levoče. V mladších obdobiach po vzniku kostolov a prikostolných cintorínov sú takéto prípady iba ojedinelé, pretože dedinský kostol s cintorínom sa stali pevnou súčasťou stredovekej dediny.

Podľa doterajších poznatkov môžeme na východnom Slovensku sledovať príčiny, ale aj chronologické určenie zániku a opúšťania osád a dedín. A. Habovštiak (1969, s. 67; 1971a, s. 606) vymedzuje dve väčšie fázy zániku. Prvú fázu datuje do 12. až prvej polovice 13. stor., druhú od polovice 15. do konca 17. stor., keď už zanikajú výhodne položené, veľké a stabilizované dediny s kostolom a cintorínom. Osobitne sa touto problematikou zaoberal pri výskume

a prieskume bývalej Tekovskej župy A. Habovštiak (1973a, s. 224—225).

Príčiny zániku osád a dedín na Morave, ktoré sú datované do 11.—12. stor., sa spájajú, podobne ako na Slovensku, najmä s koncentráciou osídlenia (Snášil 1971, s. 109). Na východnom Slovensku osady datované do 11.—12. stor. tiež zanikajú v súvislosti s prirodzeným vývojom stredovekého dedinského prostredia, teda s pohybom obyvateľstva, výstavbou a obnovou obydli, ktorých jednoduchá konštrukcia nemohla mať dlhú trvácnosť, ale aj využívaním vhodnej pôdy na poľnohospodárske účely a chov dobytka, prípadne oviec. Druhou nemenej dôležitou príčinou boli rôzne katastrofy — požiare, epidémie a najmä povodne. Keďže časté záplavy aj na východnom Slovensku spôsobovali zmeny poľnohospodárskych sídiel, mu-

seli byť premiestnené z dosahu záplav. R. Snášil (1976, s. 140) sa domnieva, že časté záplavy mali veľký vplyv aj na rozvoj vnútornej kolonizácie. V Maďarsku napríklad na lokalite Tiszadorogma pri rieke Tise došlo k zmene polohy koncom 16. alebo začiatkom 17. stor. na mieste dnešnej dediny. Príčinou boli časté záplavy spôsobené riekou Tisou (Cabello 1979, s. 255—256). S podobnou príčinou zániku sa stretávame na východnom Slovensku v polohe Kenderföld v katastri dnešnej obce Peder v Košickej kotline, kde osada, datovaná do 12.—13. stor., sa neskôr pravdepodobne z dôvodov nestálosti rieky Bodvy presunula do intravilánu dnešnej obce. S podobným presunom musíme rátať aj v katastri obce Ladmovce na Zemplíne. Aj v oblasti pod Vysokými Tatrami zanikli mnohé osady v súvislosti s častými povodňami, najmä na jar pri rozpúšťaní tatranských ľadovcov (Polla 1975, s. 165). Na zánik osád a dedín mohol v 13. stor. významne vplývať tatársky vpád (rok 1241).

Veľmi časté boli morové epidémie, ktoré niekoľkokrát postihli aj východné Slovensko. Takto zanikli napríklad stredoveké Stojany pri Poprade (Polla 1975, s. 166). Istý vplyv mohli mať aj neutešené hospodárske pomery, ktoré boli zapríčinené úpadkom ťažby rúd, napríklad na hornom Spiši, kde takto zanikla obec Stephanikan, lokalizovaná do okolia Starej Ľubovne a mestiečka Hniezdne (Polla 1975, s. 166). Časté feudálne rozbroje, ktoré zasiahli aj východné Slovensko, iste spôsobili zánik mnohých osád a dedín. Po bitke pri Rozhanovciach v roku 1312 medzi Matúšom Čákom a Omodejovcami na jednej strane a Karolom Róbertom z Anjou na strane druhej zaniklo veľa dedín v Košickej kotline. Najviac v 15.—16. stor. v období protifeudálneho hnutia a triednych bojov (Jiskrovci, bratrci, povstanie Juraja Dóžu a pod.), ako aj v začínajúcom tureckom pustošení najmä južných oblastí východného Slovenska. V druhej polovici 15. stor. výrazné zmeny na vidieku spôsobil prechod poľských vojsk (1471—1472) pod vedením kráľa Kazimíra, ktorý postupoval proti kráľovi Matejovi. Táboriace či postupujúce vojsko si bez veľkej námahy zaobstarávalo obživu na nechránenom vidieku, v dôsledku čoho spustli mnohé poddanské hospodárstva. Spustnutie spôsobilo jednak rabovanie, ako aj útek obyvateľstva z ohrozených dedín (Uličný 1970c, s. 256). Negatívnu úlohu vo vývoji dedinského osídlenia

mal aj pobyt poľských vojsk vedených Jánom Albertom v roku 1491. Pri obliehaní Bardejova poľské vojsko zhabalo poddaným z dediny Bartošovce všetok dobytok (Iványi 1910, č. 3036). Práve tieto nepokojné roky mali priamo katastrofálne následky pre život poddanského obyvateľstva. Napríklad v roku 1453 boli poddaní v Šarišskej stolici zdanení dávkou 264 tisíc zlatých, v roku 1495 to bola daň len 20 tisíc zlatých. V roku 1427 bolo v Šarišskej stolici napočítaných 6618 port zdanených objektov — usadlostí poddaných, v roku 1495 už bolo napočítaných len 1955 poddanských usadlostí (port). Tieto fakty veľmi názorne odrážajú pustošenie hospodárstiev, ktoré neboli schopné po tomto období vôbec platiť štátnu daň (Uličný 1970c, s. 261). Mnohé osady a dediny zanikli aj preto, že sa ich územie rozdrobilo medzi dedičmi, ktorí svoje majetky odpredávali cudzím majiteľom (Polla 1975, s. 166). V niektorých prípadoch stredoveká osada nezaniká, ale naopak sa vyvíja v prícestnú osadu alebo v poddanské mestečko, tak ako to bolo v prípade stredovekej osady v Trebišove (Čaplovič 1979, s. 168), alebo mení svoju polohu bližšie k obchodnej ceste a možno i k vodným zdrojom, napríklad vo Svinici.

Pri vzniku a zániku dedinských sídlisk zohrávala na východnom Slovensku veľkú úlohu vnútorná a vonkajšia kolonizácia. S existenciou emfyteuzy ako lákadla pre nových osadníkov sa stretávame najmä v oblastiach severného Slovenska, i keď s ňou môžeme rátať aj na nížinách, najmä vo vinohradníckych osadách (Ratkoš 1960, s. 121). Na základe emfyteutického šoltýskeho práva vznikajú dediny už v priebehu 13. a začiatkom 14. stor., a to jednak nové dediny-osady na Spiši, ako napríklad Lendak, Lomnica, Spišská Stará Ves, ale toto právo získavajú aj staršie slovenské osady: Podolíne, Hniezdne, Podhorany a pod. (Beňko 1970, s. 184). Podobnú situáciu sledujeme aj v Šariši, kde napríklad v údolí Svinky vzniká desať dedín šoltýskou kolonizáciou (Uličný 1971, s. 206). Dediny permanentne vznikajú a zanikajú aj v starších obdobiach, najlepšie to môžeme ilustrovať na základe publikovaných písomných prameňov v povodí Hornádu v bývalej Šarišskej stolici už v priebehu 12. stor., keď vznikajú Tepličany, Trebejov, Obišovce, ďalej v 13. stor. poddanskou kolonizáciou dedina Sokoľ a v 14. stor. napríklad Kostolany nad Hornádom a Malá Vieska (Uličný

1970b, s. 43). Takýto proces sa odohrával na celom východnom Slovensku. Proces vzniku a zanikania, resp. pustnutia stredovekých dedinských sídlisk, ktorý sme chceli ilustrovať na niekoľkých príkladoch, je stálym a sprievodným zjavom stredoveku. Pri dokumentovaní tohto procesu treba vychádzať z tvrdení F. Uličného (1981, s. 521), že dedinské sídliská zanikajú v zmysle sídliskovom a správnom, teda obyvatelia sídlisko trvalo opustili a v katastri obce (dediny) už nové nevzniklo. Ďalej je to len v zmysle sídliskovom, čo znamená, že obyvatelia dedinu opustili, aby na inom mieste v rámci katastru obce vybudovali si iné, nové sídlisko, a nakoniec len v zmysle správnom (administratívnom), keď sa dve či tri alebo viaceré blízke dediny spojili a vytvorili nový sídliskový celok.

Počas celého stredoveku sledujeme časté zbíhanie poddaných z cirkevných majetkov, kde vykorisťovanie dosahovalo omnoho väčšiu intenzitu ako na majetkoch kráľovských, prípadne zemepánskych. Ale aj v tomto prostredí sledujeme častý útek poddaného buď do miest alebo na iný feudálny majetok, kde vykorisťovanie nedosahovalo takú intenzitu. Až zavedenie zákonného článku 14/1514, ktorý zrušil sťahovacie právo poddaného, vo svojom konečnom dôsledku podporilo dlhodobé udržiavanie nezmenenej štruktúry spoločnosti a na ďalšie stáročia zväčša zakonzervovalo daný stav.

Záver

Na základe doterajších archeologických poznatkov vývoj na východnom Slovensku v 10. stor. (najmä východnej časti severného Potisia a Východoslovenskej nížiny) sa líši od juhozápadného Slovenska. Veľmi výstižne na túto skutočnosť poukázal A. Točík (1980, s. 76). Chýbajú nám zatiaľ pohrebiská pospolitého ľudu datované do 10. stor., aké poznáme z juhozápadného Slovenska. Menšie staromaďarské pohrebiská alebo ojedinelé hroby sa koncentrujú výlučne v oblasti vyčlenenej riekami Latorica, Bodrog a Tisa. Všetky tieto nálezy sú datované do konca 9. a na začiatok 10. stor. Teda môžeme znovu konštatovať, tak ako na to upozornil už V. Budinský-Krička (1966, s. 249), že vpád staromaďarského kmeňového zväzu do Potisia sa východného Slovenska len dotkol. Na tieto poznatky sme poukázali v sa-

mostatnej štúdii, ktorá sa zamerala na dokumentáciu radových pohrebísk, ako aj ich konfrontáciu so známymi sídliskami v tejto oblasti z 10.—12. stor. (Čaplovič 1983, v tlači). Na základe uvedených poznatkov možno dokázať kontinuitu slovanského osídlenia aj napriek krátkodobému zásahu maďarských vojenských družín. Postupne, najmä koncom 10. a začiatkom 11. stor. sa začína maďarské obyvateľstvo — maďarský pospolitý ľud (druhá vlna) — trvalejšie usadzovať aj v južnejších oblastiach východného Slovenska. Etnické miešanie a zákonitá integrácia kultúry slovanského a maďarského obyvateľstva sa najvýraznejšie prejavili na radových pohrebiskách v Somotore, Zemplíne, Rade, Strážnom, Bodrogu a v Barci. Ich najväčšia koncentrácia sa javí práve v okolí hradiska Zemplín. Na základe doterajších výsledkov výskumu a rozboru materiálnej kultúry z týchto pohrebísk môžeme konštatovať, že christianizačný proces v tejto časti východného Slovenska definitívne víťazí až začiatkom 12. stor. (Čaplovič 1983, v tlači). Pre osvetľovanie spoločensko-hospodárskeho vývoja v 11.—12. stor. nám chýbajú preskúmané dedinské sídliská, ktoré by ukázali, ako sa celý proces uskutočňoval aj v prostredí formujúceho sa poľnohospodárskeho sídliska.

Postupne vývoj začleňovania severnejšie položených oblastí pokračoval v priebehu druhej polovice 11. a 12. stor. Pripojenie Šariša k uhorskému štátu doznievalo koncom 11. a začiatkom 12. stor. Už v závere 11. stor. boli usadení Plavci v dedine Plaveč (Ratkoš 1961, s. 124, 126—127; Uličný 1970a, s. 13). Je dokázané, že územie Spiša bolo časťou Uhorska koncom 12. a začiatkom 13. stor., a teda muselo byť ovládané, ako na to poukázal F. Uličný (1970a, s. 12), už pred koncom 12. stor. Uhorský feudálny štát postupne osídľoval aj severný Spiš, kde existovali staré slovanské osady bez zásahu šoltýskeho práva, ešte v prvej polovici 13. stor. (Beňko 1970, s. 184—185). Na základe archeologického prieskumu a výskumu je potrebné mať stále na zreteli skutočnosť, že v 11. stor. boli veľmi riedko obývané alebo neobývané oblasti lesných komplexov v severnom Šariši a v Zemplíne. Tieto oblasti, najmä pohraničné okresy v Šariši a v Zemplíne, čiastočne aj na Spiši, boli riedko obývané aj v 13. stor. (Ratkoš 1960, s. 120; 1972, s. 31). Archeologický prieskum v zátopovej oblasti okolo vodného diela Starina na hornej Ciroche na

Zempline dokázal archeologicky dokumentované stredoveké osídlenie až v 15. stor. (Béres — Caplovič — Slivka 1982, v tlači). Z doterajších poznámok vyplýva, že proces začleňovania oblastí východného Slovenska do uhorského štátu sa uskutočňoval nielen v priebehu 11. stor., ale v niektorých častiach pokračoval aj v 12. stor., pričom archeologický materiál sa stáva dôkazom toho, že kontinuita slovanského osídlenia nebola počas tohto štátotvorného územného procesu výrazne prerušená. Naopak, slovanské (slovenské) obyvateľstvo nepretržite pokračovalo v obrábaní poľnohospodárskej pôdy a v chove dobytka, vo vyššie položených oblastiach sa zaoberalo pastierstvom, ako aj získavaním ďalšej poľnohospodárskej pôdy systematickým kľčovaním a vypaľovaním lesných porastov. V južných oblastiach východného Slovenska žilo slovanské (slovenské) a maďarské obyvateľstvo v symbióze a spoločne zdieľalo osud formujúcej sa poddanskej triedy v dedinskom prostredí. Teda úplná centralizácia, ktorá v podstate znamenala zavŕšenie procesu výstavby uhorského štátu, sa postupne končí v priebehu druhej polovice 11. a začiatkom 12. stor. Túto skutočnosť nemožno jednoznačne aplikovať na celé územie Slovenska. V súvislosti s tým, najmä v prípade východného Slovenska, však nemôžeme jednoznačne súhlasiť s názorom, že prakticky celé Slovensko (až na nepatrné výnimky) sa včlenilo v druhej polovici 11. stor. do arpádovského uhorského štátu (Hrubec 1980, s. 230). Tento proces v severnejšie položených oblastiach pokračoval najmä v prvej polovici 12. stor., pričom tu aj naďalej prežívalo staré slovanské osídlenie. Osobitnú pozornosť si zasluhuje skutočnosť, že strážny systém z obdobia existencie Veľkej Moravy musel byť hneď na začiatku uhorského štátu prebudovaný a územne inak rozčlenený. Na východnom Slovensku bola strážna služba najlepšie vybudovaná na Spiši, Šariši a v bývalej Užskej stolici na východe. Na strážnu službu sa dosadilo nové, „spoľahlivé“ obyvateľstvo. Boli to napríklad Sikulovia, Pečenehovia, Polovci, Rutheni. Títo strážcovia hraníc mali pridelenú pôdu, napr. vo Finticiach v Šariši (Kučera 1966, poznámka č. 27), a často žili v samostatných osadách. Pozornosť by si zaslúžilo presné lokalizovanie a prebádanie takejto osady.

Doterajšie výsledky archeologického prieskumu a výskumu potvrdzujú správnosť názo-

rov marxistických historikov-medievalistov o význame slovanského obyvateľstva a jeho podielu pri konštituovaní a upevňovaní feudálneho uhorského štátu (Marsina 1961, s. 617—632; Ratkoš 1964c, s. 406—410; Halaga 1964, s. 187—198; Varsik 1964a, c, 1973, 1977; Kučera 1964, 1974). Koncentrácia a kontinuita slovanského osídlenia na Zempline, ako aj v Košickej kotline, na Spiši a Šariši (obr. 11) svedčí nielen o hustote a počte slovanského obyvateľstva, ale aj o skutočnosti, že práve slovanské obyvateľstvo bolo nielen výrazným oporným pilierom pri vytváraní uhorskej feudálnej štátnosti, ale aj dôležitou sociálnou a materiálnou základňou upevňujúceho sa včasnouhorského štátu. M. Kučera (1965, s. 23—24) zvýraznil skutočnosť, že proces splyvania nomádsko-pastierskej občiny so slovanskou susedskou občinou, prípadne jej pretvárania na susedskú občinu bolo prvou podmienkou prechodu k feudálnemu spoločensko-ekonomickému systému.

V priebehu 12. stor. sa pochovávanie vyskytuje výlučne na prikostolných cintorínoch. Jedinú výnimku tvorí kostrový hrob ženy v pravekej mohyle v Drieňove, okr. Prešov, datovaný na základe sprievodného materiálu do 12.—13. stor. (Budinský-Krička 1958, s. 174—175). Na niektorých skúmaných cintorínoch, a to v Somotore II, Svinici a v Michalovciach, sa nachádzajú hroby pod náhrobnými kameňmi a podľa M. Hanuliaka (1978, s. 67; 1979, s. 167) patria do veľkého komplexu pamiatok tohto druhu, ktorý sa rozkladá na území horného Podnestria, juhozápadnej Ukrajiny, Slovenska, Čiech a Durýnska. Plne sa stotožňujeme s názorom P. Ratkoša (1972, s. 32), že náhrobné kamene môžu byť jedným zo znakov slovenského etnického teritória, pretože sa vyskytujú, pokiaľ ide o Karpatskú kotlinu, v najväčšom množstve na území Slovenska.

Z archeologického materiálu v dedinskom prostredí od 12. stor. nemožno jednoznačne určiť etnickú príslušnosť obyvateľstva. Tento problém vystupuje aj pri štúdiu výskytu hlinených závesných kotlíkov (Svinica, Budkovce, Nižný Lanec, Veľký Šariš), datovaných do 12.—13. stor. Domnievame sa, že práve hlinený kotlík, ktorého prvými nositeľmi boli bezosporu kmene prichádzajúce k nám z juhovýchodných oblastí, sa postupne udomácňuje aj v inventári pôvodného slovanského obyvateľstva (tab. I: 4). Súvisí to so spôsobom života,

pastierstvom a dobytkárstvom, používaním otvorených ohnísk na dedinských sídliskách v 11.—13. stor.

V prostredí feudálnej dediny sa postupne vytvárala jednotná dedinská kultúra, ktorá v tvaroch a výzdobe vychádzala zo slovanskej materiálnej kultúry (tab. I: 1—3, 5—11). Okrem keramiky (tab. I, II) má prevahu poľnohospodárske náradie a hmotné pamiatky, ktoré upozorňujú na existenciu chovu dobytka a pastierstva (tab. III). V mladšom období sú to pamiatky, ktoré svedčia o zvyšovaní kultúry bývania, stravovania a odievania dedinského obyvateľstva. V materiálnej kultúre, na základe ktorej dokumentujeme rozvoj dedinskej domácej výroby a niektorých druhov remesiel, sa nám odráža nielen ich kvantitatívny, ale aj kvalitatívny rozvoj. V jej obsahovej náplni, najmä od 13. stor., badáme silný zásah špecializovanej mestskej remeselnej výroby (tab. II.). Týmto nepopierame výrobu kvalitného keramického riadu aj na stredovekej dedine, ale zvýrazňujeme impulzy, ktoré zákonite prišli z formujúceho sa mestského stredovekého prostredia. Podobná situácia bola aj v súvislosti s výrobkami kováčov. Nie každý výrobok získaný archeologickým výskumom na stredovekej dedine (tab. III—IV) možno považovať za výsledok práce stredovekého dedinského kováča. Treba rátať s tým, že mnohé výrobky sa do tohto prostredia dostali obchodom, v neskoršom období najmä z mestských špecializovaných remeselných dielní. Okrem hrnčiar-ských a kováčskych výrobkov sa na stredovekých dedinských sídliskách nachádzajú výrobky, ktoré dokumentujú spracovanie kostí, kameňa a na sklonku 15. stor. aj výrobu skla (Polla 1962, s. 145). V období vrcholného a neskorého stredoveku sa výroba postupne koncentruje v okolí panských sídiel, napríklad v Zalužanoch-Nemešanoch na Spiši.

Časté sú výrobky z iných kovov, najmä z bronzu a zo striebra, ktoré sú najlepšie dokumentované na stredovekých pohrebiskách a cintorínoch, pričom ojedinele ich poznáme i zo sídliskových objektov napríklad vo Svinici. Tieto nálezy umožňujú vytvoriť si aspoň čiastočnú predstavu o oblečení a o osobnom vybavení prostého dedinského ľudu. Najlepšie poznatky máme z obdobia 11.—12. stor., ktoré je bohatšie na hrobový inventár. O výrobe týchto predmetov nemáme z prostredia stredovekej dediny žiadne priame archeologické do-

klady. Pravdepodobne boli vyrábané v špecializovaných dielnach a len v niektorých prípadoch, najmä u jednoduchších šperkov, ich mohli vyrobiť domáci výrobcovia na dedine. Ich význam v stredovekých objektoch je však veľmi dôležitý pre datovanie, pretože sa na nich najviac uplatňuje dobový prejav.

Vo všeobecnosti možno konštatovať, že výrobné tradície z veľkomoravského a povelkomoravského obdobia pretrvali do 11.—12. stor., a tak sa stali výraznou základňou pre formovanie stredovekej materiálnej kultúry. Proces integrácie materiálnej kultúry v jednotnú kultúru vrcholného stredoveku sa uskutočňoval tak, ako na to poukázal I. Hrubec (1980, s. 231).

Výskyt početných železných predmetov predpokladá už v stredoveku rozvinuté baníctvo a hutníctvo, ktorým práve východné Slovensko poskytovalo dobrú materiálnu základňu (Gemer, Spiš, Abov). Žiaľ, archeologický výskum je v tomto smere ešte len v začiatkoch.

Jedným z produktov stredovekého kováčstva boli ostrohy. Ojedinele sa vyskytujú aj na sídliskách datovaných do 12. stor., a to v Nižnej Šebastovej a vo Svinici (tab. IV: 1). Veľký výskyt týchto ostrôh na preskúmanom panskom dvorci v Nemešanoch-Zalužanoch a vo Svinici (tab. IV: 1—2, 4—6), a to nielen v priestoroch panského sídla, ale aj v uzavretých zahŕbených sídliskových objektoch, opäť poukazuje na skutočnosť existencie ozbrojenej zložky feudála aj priamo v prostredí stredovekej dediny. Na túto okolnosť už upozornili na základe archeologického výskumu, ale aj rozboru písomných prameňov A. Habovštiak (1961, s. 475), M. Kučera (1965, s. 38) a A. Ruttkay (1978, s. 271—275). V uvedenom období (13.—15. stor.) výskyt ostrôh možno spájať s vnútornými feudálnymi vojnami, ktoré výrazne ovplyvnili vývoj stredovekej dediny. Vojny si vyžadovali zapojenie ľudových vrstiev, ich ozbrojenie, čo v konečnom dôsledku sťažovalo život na dedine, najmä so spomínaným pustošením niektorých dedín a odčerpávaním pracovných síl z agrárneho prostredia, i keď len na prechodné obdobie. Odrazom týchto skutočností v materiálnej kultúre je spomínaný častý výskyt ostrôh (tab. IV: 1—2, 4—6), prípadne ojedinelý nález kombinácie sečnej a bodnej zbrane typu „Glese“, resp. „Guisarme“ (za informáciu ďakujem PhDr. A. Ruttkayovi, CSc.) vo Svinici (tab. IV: 3), ktorá bola sídlom svinic-

kého feudálneho panstva. Teda aj z tejto lokality máme dostatok dôkazov, ktoré potvrdzujú publikované názory A. Ruttkaya (1978, s. 273—275), a ďalších bádateľov, že v stredovekom uhorskom štáte prakticky do roku 1514 neplatia právne obmedzenia na používanie vojenského výstroja a výzbroje aj poddanými roľníkmi.

V staršom období na východnom Slovensku bolo hlavným poľnohospodárskym náradím slúžiacim na kultiváciu pôdy radlo. Najmä v priebehu 13.—15. stor. sa popri radle začína uplatňovať čoraz častejšie pluh, ako to dokladajú nálezy ťažkých asymetrických radlíc z Nemešian-Zalužian (tab. III: 1) a zo Spišskej Novej Vsi. Dokladmi vyspelejšej rekultivácie pôdy sú nálezy bránikov, ktoré pochádzali z drevených rámových brán z lokality Svinica, Zalužany-Nemešany, Brezovička (tab. III: 2—3, 5—6). Pri zberaní každoročnej úrody z poli a lúk mali významnú úlohu kosa a kosáky. Kým tzv. dlhé kosa, ktoré slúžili najmä na kosenie trávy, zatiaľ v materiálnej kultúre z východného Slovenska chýbajú, častejšie sú nálezy kosákov. Ich najväčší výskyt máme na lokalitách Zalužany-Nemešany, Krigov-Pavľany a vo Svinici (tab. III: 7—9). O existencii dopravných dedinských prostriedkov, ktoré súviseli s poľnohospodárskou výrobou, svedčia málo výrazné súčasti voza, a to železné zákoliesniky, okutia oja, kolies, lievča, svoreňa, ktoré poznáme z panského dvorca z 13.—15. stor. v Zalužanoch-Nemešanoch (Polla 1962, s. 127), ale aj zo Svinice. Aj naďalej sa okrem konského záprahu (nálezy podkov; tab. III: 4, 10—11) zapriahal hovädzí dobytok, najmä voly, o čom svedčia nálezy volských podkov z Brezovičky a zo Svinice. Tradícia využívania ťažných volov sa udržiavala napríklad na severovýchodnom Slovensku v oblasti hornej Čiroye ešte začiatkom 20. stor. Volský záprah sa používal hlavne pri poľných prácach, a to pri úprave pôdy k siatiu, ale najmä pri zväžaní úrody a pri vyvážaní hnoja na pole (Dudášová 1980, s. 34). O rastlinnej produkcii skúmaného obdobia máme veľmi skromné predstavy. Na stredovekých sídliskách sa doteraz neuskutočnilo premýšľanie obsahu jám, pričom ani pôdne pomery neumožnili uchovať dostatočné zvyšky produktov poľnohospodárskej výroby. Z geografického hľadiska treba rátať s pestovaním podobných druhov obilovín, technických a ostatných plodín, aké poznáme zo západného, ale najmä

juhozápadného Slovenska. Ide hlavne o úrodnú časť južného Zemplína a Košickej kotliny. Sú to predovšetkým pšenica siata, raž siata, proso siate, jačmeň siaty viacradý plevnatý, ovos hluchý, kúkoľ poľný a iné (Habovštiak 1971b, s. 11). V severnejších oblastiach to bolo proso, bor, pohánka—„tatarka“, ale aj technické plodiny, ako konope siate a ľan siaty (Podolák 1980, s. 26; Dudášová 1980, s. 33). Zo strukovín sa iste pestoval hrach siaty, bôb obyčajný a šošovica kuchynská (Kučera 1974, s. 194).

Dôležitým prvkom spracúvania obilia bolo jeho mletie. Takýmito dokladmi sú kamenné ručné žarnovy. Poznáme ich z lokality Hermanovce a Drienica, okr. Prešov (Budinský-Krička 1961, s. 361, obr. 16; 1981, s. 35—36, obr. 8). M. Kučera (1974, s. 180—181) uvádza, že na poddanskom vidieku sa udržiavajú rôzne mlecie kamene, žarnovy, pretože feudáli nútili poddaných, aby za používanie vodných mlynov platili v naturáliách, konkrétne múkou. Používanie „stupy“ (mažiara) a ručných mlynčekov sa takmer dodnes zachovalo v severovýchodných oblastiach východného Slovenska (Podolák 1980, s. 28). „Stupy“ poznáme už aj zo stredovekého dedinského prostredia, z lokality Zalužany (Polla 1962, s. 145, tab. VII: 16). Ako kamenný mlynček, slúžiaci na tlčenie alebo drvenie obilia, interpretujeme časť kamennej nádoby s uškom zo Svinice, okres Košice-vidiek.

O chove koní a hovädzieho dobytku svedčia časté nálezy podkov a škrabákov, ale aj súčasti konského postroja, ako napríklad zubadlá (tab. III: 12—15). K ošetrovaniu domácich zvierat, najmä na strihanie vlny z oviec slúžili tzv. ovčiarске nožnice. Poznáme ich zo sídliska vo Svinici. Na odstraňovanie hrubej nečistoty z jazdeckých alebo ťažných koní sa používali ohreblá či škrabáky (Zalužany-Nemešany, Svinica). Na základe doterajších rozborov archeozoologického materiálu môžeme preukázať okrem chovu koní a hovädzieho dobytku aj chov ošípaných, kôz a oviec, výnimočne kury domácej. Dokladom existencie lovu na stredovekej dedine sú nálezy kostí zo zajaca a vtáka, ako aj jelení paroh z výskumu v Prešove-Nížnej Šebastovej (Budinský-Krička 1970, s. 169). Lov, rybolov, včelárstvo a brtníctvo, i keď patrili k doplnkovým formám, výrazne obohacovali prípravu jedál, ale aj celú škálu základných surovín, prispievali k zvyšovaniu kultúry oblečenia a bývania.

Veľmi málo poznatkov máme o ďalších doplnkových formách obživy, ako bolo ovocinárstvo, vinohradníctvo a záhradníctvo. Kým doklady vinohradníctva treba sledovať najmä v juhovýchodnej časti východného Slovenska, s ovocinárstvom a záhradníctvom treba rátať v každej oblasti, kde boli na to vytvorené podmienky. Pisomné pramene svedčia, že sa takéto záhrady nachádzali priamo v osadách a pestovali sa tam rôzne druhy ovocných stromov, zeleniny a iných rastlín, ktoré boli potrebné ku každodennému životu pospolitého dedinského ľudu, ako aj vlastníkov dedín — feudálov (Kučera 1974, s. 196—199).

Vo vývoji mestských sídliskových aglomerácií, ale aj dedín mali veľký význam trhy. Konávali sa až do konca feudálnej spoločensko-hospodárskej formácie aj na dedinách — centrách panstiev, pričom dedinské obyvateľstvo nemalo nijaké výsadné právne postavenie (Marsina 1978, s. 77—78). Aj keď po zániku Veľkej Moravy došlo v krátkom období k regresu hospodárskeho života, teda aj k dočasnému úpadku trhov, po vzniku uhorského feudálneho štátu počet trhových centier nepoklesol a už v 11. stor. boli v celom Uhorsku rozšírené týždenné trhy (Marsina 1978, s. 80—81). Do konca 13. stor. sa s pomenovaním typu „trh (trhovisko)“ stretávame aj v bývalej Zemplínskej stolici, kde Trhovište, juhozápadne od Michaloviec, je doložené v listinnom materiáli už roku 1220 (Marsina 1978, s. 84, pozn. 46). Na existenciu trhovej osady poukazujú aj archeologické pramene, ktoré zistenú slovanskú osadu v katastri tejto obce v polohe Šankovec datujú do veľkomoravského obdobia s pretrváváním do stredoveku, do 11.—13. stor. (Budinský-Krička, archív VPS AÚ SAV č. 35/72). Trhové centrum bolo iste aj v Strede nad Bodrogom pri rieke Bodrog, neďaleko hradiska, správneho centra Zemplínskej župy. R. Marsina (1978, s. 85) poukazuje na názvy typov „Streda“, „Štvrtok“, ktoré i keď sú mladšie ako „Sobota“, poukazujú na miesta a dobu konania trhov.

Pri sledovaní osídlenia v 11.—12. stor. na východnom Slovensku sa doteraz nevenovala pozornosť systému služobných osád. Podobne ako na západnom Slovensku (Habovštiak 1971b, s. 26), ani na východnom Slovensku doterajší stav výskumu hmotnej kultúry stredovekej dediny neumožňuje dokumentovať túto úzko špecializovanú výrobu v rámci existujúcej služobnej organizácie.

Doterajšie výsledky archeologického výskumu dokladajú, že feudálne, ekonomicky a sociálne organizovaná dedina sa dotvára v priebehu 12. stor. Uskutočňuje sa formovanie obyvateľstva v poddanskú triedu, čoraz viac sa vytvárajú sociálne a triedne protiklady. V priebehu 13. stor. mnohé slovanské vyvinuté dediny sa stávajú základom miest alebo zemepánskych mestečiek. Nemeckí kolonisti, ktorých povolal Bela IV. po tatárskom vpáde v roku 1241, neprichádzajú na územie, ktoré by bolo do tých čias neosídlené. V Košiciach, kde sa pred rokom 1241 nachádzala slovenská dedina (Varsík 1981, s. 153—154), sa nemeckí obyvatelia usadili v jej susedstve. Podobne sa usídľujú Nemci a Valóni po príchode do Michaloviec a Trebišova koncom 13. a začiatkom 14. stor. (Varsík 1966, s. 46; 1977, s. 524). O existencii starých dedín, ktoré priamo nadväzujú na veľkomoravské osídlenie, nás presvedčujú aj najnovšie archeologické výskumy v Michalovciach, kde pôvodnú slovenskú dedinu lokalizoval aj B. Varsík (1977, s. 505), a v Trebišove (Čaplovič 1979, s. 147 a nasl.). Podobná situácia bola v Levoči (Varsík 1966, s. 50; 1974, s. 16; Budinský-Krička 1961, s. 350—351; Javorský 1980, s. 124—128; 1981 s. 105—106), Kežmarku (Varsík 1966, s. 50; Polla 1971, s. 68 a nasl.), ako aj na ďalších lokalitách. Aj iné mestá na východnom Slovensku, ako napr. Prešov, Sabinov a Bardejov (svedčia o tom najnovšie výsledky archeologického výskumu), boli osídlené Slovanmi ešte pred príchodom a usadením Nemcov. Pôvodné slovanské (slovenské) obyvateľstvo zohrávalo dôležitú úlohu aj pri mestotvornom procese v období 13. stor.

Ako to dokladajú všetky dostupné archeologické pramene, aj na východnom Slovensku sa zánik Veľkej Moravy javí predovšetkým ako zlom politický, nie však hospodársko-spoločenský, tak ako na to už dávnejšie poukázal M. Kučera (1965, s. 12). Završenie feudálnych vzťahov má za následok vznik šľachty a poddanstva. Tento proces sa realizoval postupne a v rôznych oblastiach. Kým na cirkevnom majetku sa uskutočnil rýchlejšie, na kráľovských majetkoch a majetkoch svetských veľmožov a rytierov bol zdĺhavejší. Najdlhšie však prebiehala premena slobodných maďarských pastierov na poddaný ľud (Kučera 1965, s. 31, 52). Je samozrejmé, že aj v geograficky odľahlejších a od centra vzdialenejších oblas-

tiach sa tento proces uskutočňoval veľmi pomaly. V prostredí stredovekej dediny sa čoraz viac prejavuje odraz spoločenskej diferenciácie, ktorý nemôžeme jednoznačne vypočítavať v archeologickom materiáli, v pôdoryse obydli alebo štruktúre celej dediny. V dedinskom prostredí veľmi dôležitú úlohu zohrávalo obyvateľstvo, ktoré je v písomných prameňoch označované ako slobodné „milites, iobagiones, iobagiones castri, filii iobagionum, centuriones, decuriones“ (Kučera 1965, s. 30). Toto obyvateľstvo bolo spočiatku v službách kráľa či kniežata, neskôr sa stáva silným zdrojom pre vznik drobnej šľachty a zemianstva. Pravdepodobne s touto spoločenskou diferenciáciou je spojené budovanie malých, drobných opevnení-hrádkov, ale aj zemepánskych dvorcov, ktoré sa nachádzajú priamo v prostredí stredovekej dediny. Existencia týchto sídiel je už aj z archeologického hľadiska jasným dôkazom spoločenskej diferenciácie aj na našom stredovekom vidieku (Svinica, Zalužany). Význam ďalšieho štúdia malých opevnení-hrádkov či zemepánskych dvorcov spočíva nielen v tom, že sú, ako sme už uviedli, dokladmi spoločenskej diferenciácie na stredovekej dedine, ale aj preto, že nám dovoľujú lepšie poznať historickú sídliskovú aglomeráciu a architektonickú štruktúru meniacej sa stredovekej dediny, a tým aj celého dedinského prostredia.

Súbežne s historickým vývojom sa uskutočňuje proces integrácie materiálnej kultúry až do pomerne jednotnej kultúry vrcholného stredoveku (Hrubec 1980, s. 231). Najmä v priebehu druhej polovice 13. stor. nastáva rozkvet vlastnej hmotnej kultúry stredoveku, ktorá sa naplno rozvíja v 14.—15. stor. Kým v starších obdobiach sa predmety dennej potreby vyrábajú v dedinskom prostredí domácimi výrobcami, v neskoršom období, najmä v 14.—15. stor. sa začína čoraz viac uplatňovať remeselná výroba, i keď na dedine nedosahuje výraznú prevahu nad domácou a základnou poľnohospodárskou výrobou. Priama výmena produktov a výmena rozličných druhov pracovnej činnosti medzi roľníkom a remeselníkom — to boli objektívne nevyhnutné výrobné vzťahy, životne dôležité pre roľníka aj pre remeselníka, pretože ani jeden nemohol existovať bez týchto vzťahov (Kačanovskij 1981, s. 185). Prostredníctvom obchodu prenikajú do dedinského prostredia výrobky zo špecializovaných dielní, ktoré sa mohli rozvíjať najmä v hrad-

ských a neskôr v mestských centrách východného Slovenska. Dedina naďalej zostávala hlavným producentom základných potravínových článkov potrebných ku každodennému životu mestského obyvateľstva. Mestské špecializované dielne zase dodávajú remeselné výrobky potrebné na rozvoj poľnohospodárskej výroby stredovekého vidieka. Toto všetko dokumentuje rozvoj obchodu medzi dedinou a mestom vo feudálnom Uhorsku ako jedného zo základných predpokladov rozvoja feudálnej spoločensko-hospodárskej formácie na jednej strane, ale aj výraznejšieho prehlbovania sociálnej a triednej nespravodlivosti na strane druhej. V týchto protirečeniach vstupuje feudálna spoločnosť do obdobia krízy, preto zákonite a stále častejšie sa vyskytujú masové, sociálne a triedne vystúpenia prostého utláčaného ľudu. Odraz týchto nepokojov mal negatívny vplyv na stredoveké dedinské prostredie a prejavoval sa častým plienením, rabovaním jednotlivých usadlostí, dedinských sídlisk, epidémiami a vymieraním celých generácií, či zákonitým zbadačovaním dedinského obyvateľstva a jeho ďalším pripútaním k feudálovi a k pôde. I napriek tomu stále častejšie vystúpenia „závislých roľníkov“ proti svetskej a cirkevnej vrchnosti, ktoré postupne narúšali vykorisťovateľský vzťah sprostredkovaný feudálnou nadstavbou, boli predzvesťou všeobecnej krízy feudalizmu a jeho postupného zákonitého definitívneho rozpadu.

Pri sledovaní a analyzovaní problematiky zaniknutého stredovekého dedinského osídlenia na základe archeologického prieskumu a výskumu v konfrontácii s doteraz publikovanými výsledkami práce historikov-medievalistov veľmi výrazne vystúpil do popredia význam (v minulosti popieraných) predkolonizačných výrobných síl, ktoré zohrali významnú úlohu pri konštituovaní a upevňovaní feudálnej spoločensko-hospodárskej formácie. Znovu sa jednoznačne dokázala kontinuita slovanského a stredovekého osídlenia na celom území východného Slovenska (obr. 11). Pokúsili sme sa odstrániť už tradičnú izolovanosť jednotlivých pohľadov, tak ako na to poukázal A. Ruttkay (1978, s. 270), a na základe prevažnej časti archeologických prameňov spolu s publikovanými a interpretovanými písomnými prameňmi sme sa snažili zobrazovať vývoj v oblastiach východného Slovenska v 11.—15. stor., najmä z hľadiska dedinského osídlenia.

Literatúra

- ANDEL, K.: Výsledok archeologického prieskumu na Zemplínsko-užskej nížine v rokoch 1953—1954. In: *Vlastived. Sbor.* 1. Košice 1955, s. 144—171.
- BÁRTA, J.: Mladoslovanská záušnica z Antolovej jaskyne pri Ružine. In: *Sbor. Čs. Společ. Archeol.* 1. Brno 1961, s. 9—10.
- BENADIK, B.: Slovanské nálezy z výskumu valu na hradisku v Zemplíne. In: *Stud. Zvesti Archeol. Úst. Slov. Akad. Vied.* 14. Nitra 1964, s. 151—160.
- BENKO, J.: Osídlenie severného Spiša do polovice 14. storočia. In: *Hist. Stúd.* 15. Bratislava 1970, s. 161—189.
- BENKO, J.: Osídlenie oblasti. In: *Zamagurie.* Košice 1972, s. 17—33.
- BĚREŠ, J.: Výsledky záchranného výskumu v Strážnom, okr. Trebišov. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku* 1981. Nitra 1982, v tlači.
- BĚREŠ, J. — ČAPLOVIČ, D. — SLIVKA, M.: Archeologický prieskum zátopovej oblasti Starina na hornej Ciroche. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku* 1981. Nitra 1982, v tlači.
- BLAHUTA, F.: Archeologický profil Šariša. In: *Nové Obz.* 2. Prešov—Košice 1960, s. 95—119.
- BLAHUTA, F.: Nálezy na Sídlišku 2 v Prešove v r. 1961—1962. In: *Stud. Zvesti Archeol. Úst. Slov. Akad. Vied.* 11. Nitra 1963, s. 153—166.
- BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Nález staroslovanskej polozemnice v Prešove. *Archeol. Rozhl.*, 7, 1955, s. 494—496, 505—509, 561, 566.
- BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Slovanské mohyly na východnom Slovensku. *Slov. Archeol.*, 6, 1958, s. 138—205.
- BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Slovanské osídlenie na severovýchodnom Slovensku. *Slov. Archeol.*, 9, 1961, s. 347—390.
- BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Príspevok k poznaniu slovanského osídlenia na juhovýchodnom Slovensku. In: *Stud. Zvesti Archeol. Úst. Slov. Akad. Vied.* 11. Nitra 1963, s. 209—228.
- BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Slovanské osídlenie — doba hradištná. In: *Dejiny Prešova.* 1. Košice 1965a, s. 50—57.
- BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Archeologické nálezy z Batizoviec. In: *Stud. Zvesti Archeol. Úst. Slov. Akad. Vied.* 15. Nitra 1965b, s. 167—176.
- BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Staroslovanské obdobie. In: *Pravek východného Slovenska.* Košice 1966, s. 211—249.
- BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Príspevok k poznaniu včasnostredovekej dediny na východnom Slovensku. *Slov. Archeol.*, 18, 1970, s. 167—188.
- BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Príspevok k výskumu stredovekej výšinnej dediny na východnom Slovensku. In: *Východoslovenský pravek.* 2. Košice 1971, s. 197—225.
- BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Zaniknutá románska stavba v Buzici. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku* 1974. Nitra 1975, s. 29.
- BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Nálezy z prieskumu na východnom Slovensku. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku* 1976. Nitra 1977, s. 65—81.
- BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Archeologické prieskumy a nálezy na východnom Slovensku. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku* 1977. Nitra 1978, s. 39—56.
- BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Nové nálezy na východnom Slovensku. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku* 1978. Nitra 1980, s. 46—65.
- BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Nové nálezy na východnom Slovensku. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku* 1980. Nitra 1981, s. 35—53.
- CABELLO, J.: Jelentés a tiszadorogmai középkori falu ásatásáról. *Archaeol. Ért.*, 106, 1976, s. 255—266.
- CSÁNKI, D.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. Budapest 1890.
- ČAPLOVIČ, D.: Správa o historicko-archeologických výskumoch archeologického oddelenia Východoslovenského múzea v rokoch 1968—1972. In: *Historica Carpatica.* 5. Košice 1974, s. 163—172.
- ČAPLOVIČ, D.: Výskum románskej sakrálnej stavby vo Svinici. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku* v roku 1975. Nitra 1976, s. 76—78, obr. 48—49.
- ČAPLOVIČ, D.: Archeologický výskum zaniknutej stredovekej dediny vo Svinici, okr. Košice-vidiek. In: *Archaeologia historica.* 3. Brno 1978, s. 19—29.
- ČAPLOVIČ, D.: Slovanská a stredoveká osada v Trebišove. In: *Nové Obz.* 21. Prešov—Košice 1979, s. 147—169.
- ČAPLOVIČ, D.: Výskum kamennej blokovej stavby vo Svinici. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku* 1978. Nitra 1980, s. 84—86.
- ČAPLOVIČ, D.: Stredoveká dedina vo Svinici a jej význam pre poznanie stredovekého dedinského osídlenia na východnom Slovensku. In: *Archaeologia historica.* 6. Brno 1981, s. 499—504.
- ČAPLOVIČ, D.: Stredoveké zaniknuté dedinské osídlenie na východnom Slovensku — stav a výsledky výskumu. In: *Archaeologia historica.* 7. Brno 1982, s. 85—96.
- ČAPLOVIČ, D.: Vývoj stredovekého osídlenia v 11.—12. storočí v južnej časti slovenského Zemplína (na základe výskumu pohrebísk). In: *Nové Obz.* 25. Prešov—Košice 1983, v tlači.
- ČAPLOVIČ, D.: Stredoveké dedinské sakrálne stavby na východnom Slovensku. In: *Historica Carpatica.* 14. Košice 1984, v tlači.
- ČAPLOVIČ, D. — GAŠAJ, D. — OLEXA, L.: Archeologický prieskum Meizibodrožia a Košickej kotlíny v roku 1976. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku* 1976. Nitra 1977, s. 88—99.
- ČAPLOVIČ, D. — GAŠAJ, D. — OLEXA, L.: Archeologické prieskumy na stavbách socializmu na východnom Slovensku. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku* 1977. Nitra 1978, s. 62—70.
- ČAPLOVIČ, D. — HANULIAK, M.: Hroby pod ná-

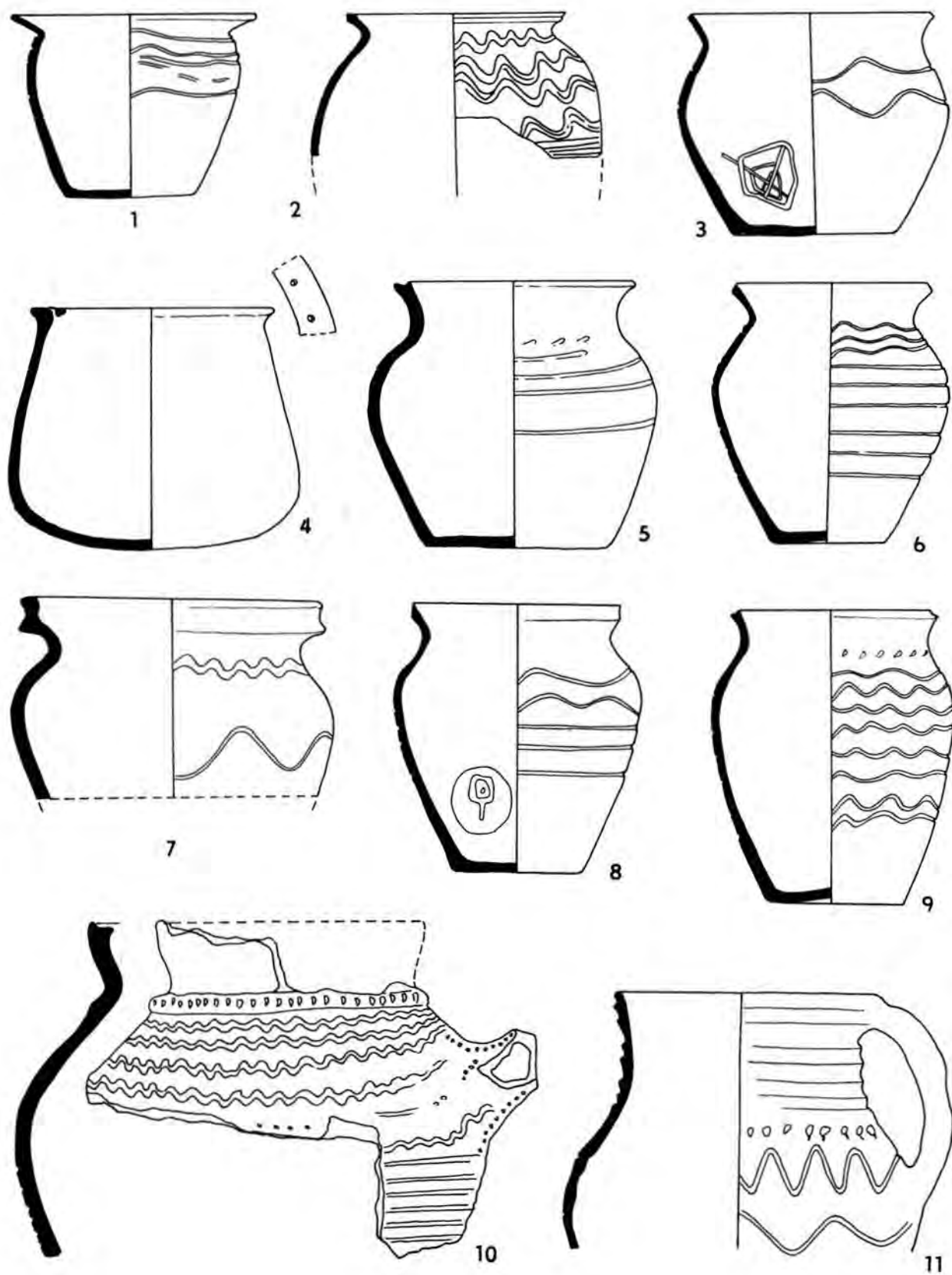
- hrobnými kameňmi vo Svinici. In: *Historica Carpatica*. 10. Košice 1979, s. 193—207.
- CAPLOVÍČ, D. — JAVORSKÝ, F.: Záchranný výskum zaniknutej stredovekej dediny Krigov. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku* 1981. Nitra 1982, v tlači.
- DĄBROWSKA, E.: Osadnictwo wczesnośredniowieczne na terenie powiatu krakowskiego. *Zesz. nauk. Uniw. Jagiellońskiego*. 51. Kraków. 1962, s. 7—132.
- DONGÓ, G.: Zemplén vármegye történelmi földrajza (Adalékok a Zemplén vármegye történetéhez). 6. Sátoraljaújhely 1900.
- DOSTÁL, D.: Břeclav-Pohansko, velkomoravský velmožský dvorec. IV. Brno 1975.
- DUDÁŠOVÁ, M.: Zanikanie súkromného hospodárstva v oblasti hornej Cirochy. In: *Etnografický výskum zátopovej oblasti hornej Cirochy v okrese Humenné*. Košice 1980, s. 31—36.
- EISNER, J.: Slovensko v pravéku. Bratislava 1933.
- EISNER, J.: Prehistorický výskum na Slovensku a v Podkarpatskej Rusi r. 1935. In: *Sbor. Muz. slov. Spoločn.* 30. Turčiansky Svätý Martin 1936, s. 64—91.
- FEKETE NAGY, A.: Szepesség területe és társadalmi kialakulása. Budapest 1934.
- FÉNYES, G.: Magyarország geográfiai szótára. I—IV. Pest 1851.
- FIALA, A. — HABOVŠTIAK, A. — ŠTEFANOVIČOVÁ, T.: Opevnené sídliská z 10.—13. storočia na Slovensku. *Archeol. Rozhl.*, 27, 1975, s. 429—444.
- FROLEC, V.: K otázke vzťahů mezi archeologickými a etnografickými doklady vesnického obydlí. *Archeol. Rozhl.*, 27, 1975, s. 342—345.
- GOŠ, V.: Slovanská osada z 9.—13. stoloťi v Mohelnici. In: *Zaniklé stredoveké vesnice v ČSSR ve světle archeologických výzkumů*. 1. Uherské Hradiště 1971, s. 155—160.
- GOŠ, V.: Osada hrnčírů v Mohelnici. *Archeol. Rozhl.*, 27, 1975, s. 338—341.
- GYÖRFFY, GY.: Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Anfang des XIV. Jahrhunderts. *Stud. Hist. Acad. Sci. Hung.* Budapest 1960.
- GYÖRFFY, GY.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Budapest 1963.
- GYÖRFFY, GY.: Néppé válás Európában és az Északi Kárpátokban. In: *Kortárs*. 2. Budapest 1982, s. 296—302.
- HABOVŠTIAK, A.: Príspevok k poznaniu našej nížinnej dediny v XI.—XIII. storočí. *Slov. Archeol.*, 9, 1961, s. 451—482.
- HABOVŠTIAK, A.: Frühmittelalterliche Wallanlage und romanische Bauen in Biňa. Nitra 1966.
- HABOVŠTIAK, A.: Stredoveké dediny vo svetle doterajšieho historického výskumu na Slovensku. In: *Agrikultúra*. 8. Nitra 1969, s. 67—84.
- HABOVŠTIAK, A.: Archeologický výskum stredovekého obdobia na Slovensku. *Slov. Archeol.*, 19, 1971a, s. 603—617.
- HABOVŠTIAK, A.: Hmotná kultúra stredovekých dedín vo svetle doterajšieho výskumu na Slovensku. In: *Agrikultúra*. 10. Nitra 1971b, s. 7—28.
- HABOVŠTIAK, A.: Stredoveké zaniknuté sídliská ako predmet historicko-archeologického výskumu. *Slov. Archeol.*, 21, 1973a, s. 221—228.
- HABOVŠTIAK, A.: Historicko-archeologický výskum stredovekých zaniknutých dedín na Slovensku. In: *Zaniklé stredoveké vesnice v ČSSR ve světle archeologických výzkumů*. 2. Uherské Hradiště 1973b, s. 9—28.
- HABOVŠTIAK, A.: Stredoveké agrárne sídliská 10.—13. storočia na Slovensku. *Archeol. Rozhl.*, 27, 1975, s. 297—304.
- HÁJEK, L.: Nové příspěvky k pravěku východního Slovenska. *Památky a múzea*, 1, 1952, s. 50—54.
- HALAGA, O. R.: Hospodársko-spoločenský vývoj Šariša ako pohraničia v 12.—13. storočí. In: *Nové obzory* 3. Prešov—Košice 1961, s. 200—220.
- HALAGA, O. R.: K problematike historického zemepisu arpádovského Uhorska. *Čs. Čas. Hist.*, 12, 1964, s. 187—198.
- HANULIAK, M.: Problematika hrobov pod náhrobnými kameňmi v 11.—14. storočí na Slovensku. In: *Archaeologia historica*. 3. Brno 1978, s. 67—74.
- HANULIAK, M.: Hroby pod náhrobnými kameňmi v 11.—14. storočí. *Slov. Archeol.*, 27, 1979, s. 167—186.
- HANULIAK, M. — ZÁBOJNÍK, J.: Výskumy z obdobia stredoveku na trase výstavby sústavy vodných diel na Dunaji. In: *Archaeologia historica*. 6. Brno 1980, s. 193—208.
- HEJNA, A.: Krašovice, příspěvek k výskumu stredoveké vesnice. *Památ. archeologické*, 55, 1964, s. 178—221.
- HEJNA, A.: Opevnené sídlisko a dvorec s kostelom na lokalitě Chvojen, k. o. Jírovice, okr. Benešov u Prahy. In: *Zaniklé stredoveké vesnice v ČSSR ve světle archeologických výzkumů*. 1. Uherské Hradiště 1971, s. 47—58.
- HEJNA, A.: Venkovská opevnená sídla 10.—13. stoloťi v Čechách. *Archeol. Rozhl.*, 28, 1976, s. 279—290.
- HEJNA, A.: Opevnená venkovská sídla doby přemyslovské v Čechách. In: *Archaeologia historica*. 2. Brno 1977, s. 69—79.
- HOLL, I.: Mittelalterarchäologie in Ungar (1946—1964). *Acta archaeol. Acad. Sci. hung.*, 22, 1970, s. 365—411.
- HORVÁTH, P.: Historické pramene k dejinám ľudovej architektúry. In: *Lidová stavební kultura v Československých Karpatech a přilehlých územích*. Brno 1981, s. 38—53.
- HRADSKÝ, I.: Szepesvármegye a Mohácsi vész előtt. Szepes Váralján 1888.
- HRUBEC, I.: Výskum zaniknutej dediny Dolný Poltár. *Archeol. Rozhl.*, 23, 1971, s. 69—79.
- HRUBEC, I.: Poveľkomoravské obdobie a stredovek. *Slov. Archeol.*, 28, 1980, s. 229—237.
- HRUBÝ, V.: Příspěvek k poznání velkomoravského obydlí. *Památ. archeol.*, 52, 1961, s. 488—497.
- CHALOUPECKÝ, V.: Staré Slovensko. Bratislava 1923.
- CHROPOVSKÝ, B.: Slovensko na úsvite dejín. Bratislava 1970.
- CHROPOVSKÝ, B.: Vývoj a stav archeologického vý-

- skumu doby veľkomoravskej. *Slov. Archeol.*, 19, 1971, s. 581—601.
- CHROPOVSKÝ, B.: Úvodné slovo na IX. celoštátnej konferencii o problematike archeologického výskumu stredoveku. In: *Archaeologia historica*. 3. Brno 1978, s. 5—6.
- IVÁNYI, B.: Bártfa szabad királyi város levéltára I. Budapest 1910.
- JAVORSKÝ, F.: Výsledky archeologického prieskumu v okrese Spišská Nová Ves. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1976*. Nitra 1977, s. 138—152.
- JAVORSKÝ, F.: Výskumy a prieskumy Výskumnej expedície Spiš v okrese Spišská Nová Ves. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1977*. Nitra 1978, s. 103—120.
- JAVORSKÝ, F.: Výskumy a prieskumy Výskumnej expedície Archeologického ústavu SAV na Spiši. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1978*. Nitra 1980, s. 123—131.
- JAVORSKÝ, F.: Záchranný výskum románskeho kostola pri Levoči. In: *Stud. Zvesti Archeol. Úst. Slov. Akad. Vied*. 19. Nitra 1981, s. 97—112.
- JUREČKO, P.: Výrobné a spoločensko-ekonomické vzťahy na sídliskách z doby rímskej na východnom Slovensku. (Rigorózna práca.) Bratislava 1980. — Univerzita J. A. Komenského. Filozofická fakulta.
- KACANOVSKIJ, Ju. V.: Vzájomná súvislosť medzi základňou a nadstavbou v predkapitalistických formách. In: *Teoretické problémy spoločensko-ekonomických formácií*. Bratislava 1981, s. 165—201.
- KARÁCSONYI, J.: A magyar nemzetiségek a XIV. sz. közepéig I—III. Budapest 1900—1901.
- KAMINSKÁ, L.: Výsledky záchranného archeologického výskumu v Trebišove. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1979*. Nitra 1980, s. 104—106.
- KAMINSKÁ, L.: Výskum románskej sakrálnej stavby a včasnostredovekého cintorína v Trebišove. In: *Archaeologia historica*. 7. Brno 1982, s. 415—418.
- KARNIŠ, J. — KVVITKOVIČ, J.: Prehľad geomorfologických pomerov východného Slovenska. In: *Geografické práce*. I, 1. Bratislava 1970.
- KORABINSKY, J. M.: *Geograph-historische und Producten Lexikon in Ungarn*. Pressburg 1786.
- KOREK, J.: Árpád-kori települések a kiskörei völgyben. In: *Az Egri Múz. Évk.* 14. Eger 1976, s. 91—108.
- KOVALOVSKIJ, J.: A dobozi és bashalmi Árpád-kori faluásatások. In: *Folia archaeologica*. 16. Budapest 1964, s. 125—143.
- KUČERA, M.: K problému včasnostredovekej služobnej organizácie na Slovensku. *Hist. Čas.*, 12, 1964, s. 552—571.
- KUČERA, M.: Sociálna štruktúra obyvateľstva Slovenska v 10.—12. stor. *Hist. Čas.*, 13, 1965, s. 1—58.
- KUČERA, M.: Desatinná a stotinná organizácia obyvateľstva v ranostredovekom Slovensku. In: *Hist. Stúd.* 11. Bratislava 1966, s. 57—77.
- KUČERA, M.: Slovensko po páde Veľkej Moravy. Bratislava 1974.
- KUČERA, M.: O historickom vedomí Slovákov v stredoveku. *Hist. Čas.*, 25, 1977, s. 217—238.
- LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, M.: Kontrolný výskum v Ostrovanoch roku 1963. In: *Stud. Zvesti Archeol. Úst. Slov. Akad. Vied*. 13. Nitra 1964, s. 233—264.
- LUKNIŠ, M.: Relief. In: *Slovensko. Príroda*. 2. Bratislava 1972, s. 124—202.
- LAPUŠKIN, I. I.: Materialy k izučeniju jugovostočnych granic vostočnych slovjan VIII.—IX vv. In: *Krat. Soobšč. Inst. Istor. mater. Kuft.* 12. Moskva—Leningrad 1946, s. 117—127.
- Magyarország vármegyéi és városai (Abauj-Torna vármegye és Kassa). Budapest 1896.
- Magyarország vármegyéi és városai (Zemplén vármegye). Budapest 1903.
- Magyarország vármegyéi és városai (Gömör-Kishont vármegye). Budapest 1905.
- MARSINA, R.: O počte a hustote obyvateľstva v Uhorsku do začiatku 14. storočia. *Hist. čas.*, 9, 1961, s. 617—632.
- MARSINA, R.: Slovenská historiografia o období včasného a rozvinutého feudalizmu (1960—1975). *Hist. Čas.*, 24, 1976, s. 23—48.
- MARSINA, R.: Mesto a trh na Slovensku do konca 13. storočia. *Hist. Čas.*, 26, 1978, s. 77—95.
- MENCL, V.: Stredoveká architektúra na Slovensku. Praha—Prešov 1937.
- MENCL, V.: Románska architektúra na Slovensku vo svetle nových výkopávok. *Pamiatky a múzeá*, 5, 1956, s. 74—81.
- MENCL, V.: Gotická stavebná kultúra Spiša. *Vlastived. Čas.*, 17, 1968, č. 1, s. 3—14.
- MÉRI, I.: Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és Turkeve-mórici ásatások eredményéről I. *Archaeol. Ért.*, 79, 1952, s. 49—68.
- MICIÁN, L.: Charakteristika hlavných pôdnogeografických celkov. In: *Slovensko. 2. Príroda*. Bratislava 1972, s. 361—402.
- MIHALIK, J.: Az abósi földvárrol. *Archaeol. Ért.*, 15, 1895, s. 67—69.
- MINÁČ, V.: Zaniknutá stredoveká osada v Slovenskej Novej Vsi-Zelenči. In: *Archaeologia historica*. 5. Brno 1980, s. 209—215.
- MIROŠSAYOVÁ, E.: Výskum slovanského pohrebiska a halštatského osídlenia v Rade. In: *Archeol. Výsk. Nál. Slov.* Nitra 1980a, s. 174—175.
- MIROŠSAYOVÁ, E.: Pokračovanie záchranného výskumu v Rade. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1979*. Nitra 1980b, s. 142—143.
- MIROŠSAYOVÁ, E.: Slovanské radové pohrebisko v Rade, okr. Trebišov. *Archeol. Rozhl.*, 34, 1982, s. 36—43.
- MJARTAN, J.: Historické doklady k výskumu ľudového staviteľstva. *Slov. Národop.*, 21, 1973, s. 383—392.
- NEKUDA, V.: Výsledky výskumu zaniklých stredovekých vesníc na Moravě. In: *Zaniklé středověké vesnice v ČSSR ve světle archeologických výzkumů*. 1. Uherské Hradiště 1971, s. 71—88.
- NEKUDA, V.: Raně středověké typy sídlištních objektů ve Mstěnicích. In: *Čas. Morav. Mus. v Brně*. 58. Brno 1973, s. 77—96.
- NEKUDA, V.: Pfaffenschlag. Zaniklá středověká ves u Slavonic. Brno 1975.
- NEKUDA, V.: Příspěvek k charakteristice středověké

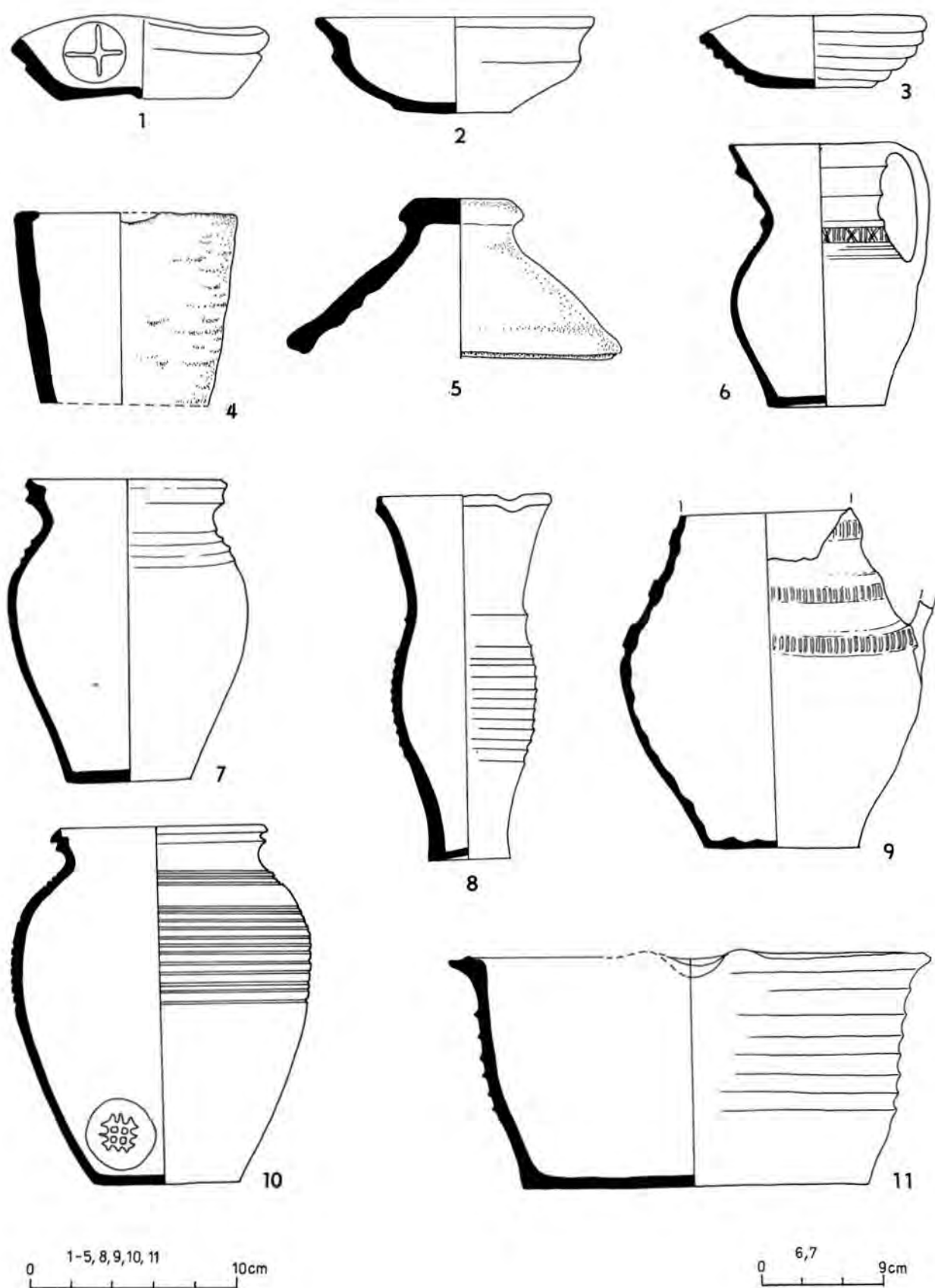
- zamědělské usedlosti na Moravě. In: *Archaeologia historica*. 1. Brno 1976, s. 33—48.
- NEKUDA, V.: K vývoji zemědělských sídlišť v 10.—13. století na Moravě ve světle pramenů hmotných. In: *Archaeologia historica*. 3. Brno 1978, s. 171—182.
- NOVOTNÝ, B.: Zur Entwicklungsproblematik der Siedlungstypen Mährens in 9. bis 12. Jahrhundert. In: *Čas. Morav. Mus.* v Brně 55. Brno 1970, s. 53—59, 62.
- NOVOTNÝ, B.: Výzkum vesnického sídliště z pozdní doby hradištní u Přitluk (okr. Břeclav). In: *Zaniklé středověké vesnice v ČSSR ve světle archeologických výzkumů*. 1. Uherské Hradiště 1971, s. 117—154.
- NOVOTNÝ, B.: Záchranný výzkum zaniklého středověkého dvorce a chat u Šakvic (okr. Břeclav). In: *Archaeologia historica*. 1. Brno 1976, s. 61—89.
- ORTWAY, T.: Magyarország egyházi földleirása a XIV. század elején. I, 1—2. Budapest 1891—1892.
- PÁSTOR, J.: Belobrdské pohřebište v Somotore. *Slov. Archeol.*, 3, 1955a, s. 276—285.
- PÁSTOR, J.: Východné Slovensko na úsvite dejín. In: *Vlastived*. Sbor. 1. Košice 1955b, s. 122—143.
- PÁSTOR, J.: Pamiatky ranofeudálneho obdobia. *Múzeum*, 2, 1957, s. 227—234.
- PÁSTOR, J.: Pohrebisko z XII.—XIII. storočia v Somotore. *Múzeum*, 2, 1958, s. 65—75.
- PÁSTOR, J.: Zpráva o archeologickom výskume Východoslovenského múzea v Košiciach 1958. *Múzeum*, 4, 1959, s. 618—620.
- PÁSTOR, J.: Wyniki prac wykopaliskowych muzeum wschodniosłowackiego w Błażicach w roku 1969. In: *Acta archaeol. carpath.* 16. Kraków 1976, s. 95—107.
- PETROVIČ, Š.: Počasie a klíma. In: *Slovensko. Príroda*. 2. Bratislava 1972, s. 203—275.
- PIFFL, A.: Pohreby vo vreciach na Šoldove. *Príroda a spoločnosť*, 2, 1953, s. 50—57.
- PIFEL, A.: Rekonštrukcia románskej sakrálnej stavby v Brezovičke. In: *Východoslovenský pravek*. 2. Košice 1971a, s. 227—259.
- PIFFL, A.: Fragment románskej tehly v Nižnej Šebastovej. In: *Východoslovenský pravek*. 2. Košice 1971b, s. 261—266.
- PIFFL, A.: Objav dvoch kostolov v Merníku. In: *Nové Obz.* 14. Prešov—Košice 1972, s. 81—106.
- PITTEROVÁ, A.: K některým problémům slovanského domu a vesnice. In: *Vznik a počátky Slovanů*. I. Praha 1956, s. 158—167.
- PITTEROVÁ, A.: Typy nejstarších slovanských sídlišť vesnického charakteru a jejich vývoj ve světle archeologických pramenů. *Český lid*, 55, 1968, s. 169—179.
- PITTEROVÁ, A.: Dům a sídliště zemědělského charakteru v 6.—15. století na území ČSSR. In: *Zaniklé středověké vesnice v ČSSR ve světle archeologických výzkumů*. 1. Uherské Hradiště 1971, strany 11—18.
- PITTEROVÁ, A.: Neznámý typ středověkého pozemního domu. In: *Archaeologia historica*. 1. Brno 1976, s. 27—32.
- PODOLÁK, J.: Poľnohospodárstvo ako predmet etnografického výskumu. In: *Etnografický výskum zátopovej oblasti hornej Cirochy v okrese Humenné*. Košice 1980, s. 25—30.
- POGRÁNYI-NAGY, F.: A ráunki „Hradiszko“. In: *Hadtörténelmi közlemények*. 30. 1929, s. 169—172.
- POLLA, B.: Stredoveká zaniknutá osada na Spiši (Zalužany). Bratislava 1962.
- POLLA, B.: Stredoveký hradok v Obišovciach. *Slov. Archeol.*, 12, 1964, s. 467—483.
- POLLA, B.: Zaniknutá stredoveká osada Milož. In: *Sbor. Slov. nár. Múz.* 60. *História* 6. Bratislava 1966, s. 117—160.
- POLLA, B.: Kežmarok. Bratislava 1971.
- POLLA, B.: Stredoveké zaniknuté osady na Spiši. In: *Nové Obz.* 17. Prešov—Košice 1975, s. 161—193.
- POLLA, B.: Výsledky historickoarcheologického výskumu v Krásnej nad Hornádom. In: *Nové Obz.* 18. Prešov—Košice 1976, s. 169—198.
- POLLA, B.: Ďalšia etapa výskumu v Košiciach—Krásnej. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku* 1976. Nitra 1977, s. 237—239.
- POLLA, B.: Správa o výsledkoch výskumu v Košiciach—Krásnej nad Hornádom za rok 1977. In: *Archaeologia historica*. 3. Brno 1978, s. 239—241.
- POLLA, B.: Archeologické nálezy 9.—12. storočia z Krásnej nad Hornádom. In: *Historica Carpatica*. 11. Košice 1981, s. 169—184.
- POLLA, B. — SLIVKA, M. — VALLÁSEK, A.: K problematike výskumu hradkov a hradov na Slovensku. In: *Archaeologia historica*. 6. Brno 1981, s. 361—405.
- POVALA, G.: Opevnená osada s kostolom v Brehove. In: *Východoslovenský pravek*. 1. Košice 1970, s. 111—119.
- RAPPOPORT, P. A.: Drevnerusskoje žilišče. *Archeologija SSSR* E 1—32. Leningrad 1975.
- RATKOŠ, P.: K otázke emfyteuzy na Slovensku. *Hist. Čas.*, 8, 1960, s. 119—123.
- RATKOŠ, P.: Podmanenie Slovenska uhorskými feudálmi. In: *Dejiny Slovenska I*. Bratislava 1961, s. 119—142.
- RATKOŠ, P.: O osídlení čičvanského hradného panstva koncom 15. storočia. In: *Nové Obz.* 6. Prešov—Košice 1964a, s. 109—112.
- RATKOŠ, P.: Vznik a osídlenie makovického hradného panstva do začiatku 17. storočia. In: *Príspevky k dejinám východného Slovenska*. Bratislava 1964b, s. 39—54.
- RATKOŠ, P.: *Győrffy Gy.*, Az Árpád-kori Magyarországi történeti földrajza I. Budapest 1963. In: *Hist. Čas.*, 12, 1964c, s. 406—410.
- RATKOŠ, P.: Podmanenie Slovenska Maďarmi. In: *O počiatkoch slovenských dejín*. Bratislava 1965, s. 141—179.
- RATKOŠ, P.: Otázky vývoja slovenskej národnosti do začiatku 17. storočia. *Hist. Čas.*, 20, 1972, s. 19—63.
- REJHOLCOVÁ, M.: Slovanské sídliskové objekty v Hurbanove-Bohatej. *Archeol. Rozhl.*, 29, 1977, s. 646—657.
- REMIÁŠOVÁ, M. — RUTTKAY, A.: Zistovací výskum v Koši. *Slov. Archeol.*, 15, 1967, s. 455—464.
- RUPP, J.: Magyarország helyrajzi története I—III. Budapest 1870—1876.
- RUTTKAY, A.: Včasnostredoveký príbytok z Veľké-

- ho Slavkova, okr. Poprad. In: *Nové Obz.* 11. Prešov—Košice 1969, s. 271—283.
- RUTTKAY, A.: Stredoveké osídlenie v Oboríne. In: *Východoslovenský pravek*. 1. Košice 1970, s. 95—110.
- RUTTKAY, A.: Sídlo veľkomoravského veľmoža v Ducovom pri Piešťanoch. In: *Domová pokladnica*. Kalendár 1974. Bratislava 1973, s. 109—113.
- RUTTKAY, A.: Ducové — veľkomoravský veľmožský dvorec a včasnostredoveké pohrebisko. Nitra 1975.
- RUTTKAY, A.: Vypovedacia schopnosť archeologických prameňov k problematike feudalizmu. In: *Základné metodologické problémy a marxistické kategórie v archeológii*. Nitra 1978, s. 267—280.
- RUTTKAY, A.: Stavebná kultúra dedinských sídlisk na Slovensku vo včasnom a vrcholnom stredoveku na základe archeologických výskumov. In: *Lidová stavební kultura v Československých Karpatech a prílehlých územích*. Brno 1981, s. 20—37.
- SEDLÁČKOVÁ, H.: Výzkum zaniklé stredoveké vesnice u Stříhova, okr. Nymburk. In: *Středověká archeologie a studium počátků měst*. Praha 1977, s. 274—276.
- SKRUŽNÝ, L.: Příspěvek k třídění a chronologii slovanských otopných zařízení na území ČSSR. *Památy archeol.* 54, 1963, s. 234—265.
- SLANINAK, M.: K otázke stredovekého dedinského domu na severnom Slovensku. In: *Zbor. Slov. nár. Múz.* 69. Etnografia 16. Martin 1975, s. 170—189.
- SLIVKA, M.: Objav zaniknutej románskej kúrie vo Vajkovciach. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1976*. Nitra 1977, s. 255—256.
- SLIVKA, M.: Archeologický výskum zaniknutej šľachtickej kúrie vo Vajkovciach, okr. Košice-viďiek. In: *Archaeologia historica*. 3. Brno 1978, s. 303—321.
- SLIVKA, M.: Opevnené sídla drobnej šľachty v oblasti stredného Šariša. In: *Nové Obz.* 21. Prešov—Košice 1979, s. 113—143.
- SLIVKA, M.: Tehla ako stavebný materiál. *Pamiatky a príroda*, 5, 1980, s. 26—28.
- SMETÁNKA, Z.: Výzkum středověké osady v Bylanech u Kutné Hory. *Archeol. Rozhl.*, 14, 1962, s. 159—174.
- SMETÁNKA, Z.: Archeologický výzkum středověké vesnice v Čechách v letech 1965—1970. In: *Zaniklé středověké vesnice v ČSSR ve světle archeologických výzkumů*. 1. Uherské Hradiště 1971, s. 21—34.
- SMETÁNKA, Z.: Archeologické výskumy zaniklých středověkých osad v Čechách v letech 1965—1971. *Archeol. Rozhl.*, 24, 1972, s. 417—427.
- SMETÁNKA, Z.: Česká vesnice v období vzniku městských aglomerací. In: *Archaeologia historica*. 3. Brno 1978, s. 325—330.
- SMOLÍK, L.: *Pedologie*. Praha 1957.
- SNÁŠIL, R.: Záblačany (okres Uherské Hradiště). In: *Zaniklé středověké vesnice v ČSSR ve světle archeologických výzkumů*. 1. Uherské Hradiště 1971, s. 89—116.
- SNÁŠIL, R.: Životní prostředí vesnických sídlišť 10.—15. století v ČR. (Nástin dosavadních výsledků). In: *Archaeologia historica*. 1. Brno 1976, s. 139—144.
- SOPOLIGA, M.: Ludové obytné stavby v oblasti hornej Cirochy. In: *Etnografický výskum zátopenej oblasti hornej Cirochy v okrese Humenné*. Košice 1980, s. 45—60.
- SOUDESKÝ, B. — BŘEŇ, J.: Archeologický průzkum Trati družby Košice—Čierna nad Tisou v r. 1951. *Archeol. Rozhl.*, 6, 1954, s. 463—464, 478—490.
- Súpis pamiatok na Slovensku I. Bratislava 1967.
- Súpis pamiatok na Slovensku III. Bratislava 1969.
- SZABÓ, J. Gy.: Árpád-kori falu és temetője Sarud határán II. In: *Az Egri Múz. Évk.* 13. Eger 1975, s. 19—62.
- SZYMAŃSKI, W.: Przyczynki do badań nad osadnictwem słowiańskim w początkach wczesnego średniowiecza. *Archeol. Polski*, 14, 1969, s. 215—231.
- ŠÍŠKA, S.: Slovanské sídliskové objekty v Hnojnom, okres Michalovce. *Archeol. Rozhl.*, 16, 1964a, s. 379—395, 407—408.
- ŠÍŠKA, S.: Najstaršie slovanské osídlenie Spiša. *Podtatranské noviny*, 24—25, z 26. 6. 1964b. — Príloha: *Ozveny histórie*.
- ŠÍŠKA, S.: Archeologický prieskum Východoslovenskej nížiny v roku 1976. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1976*. Nitra 1977, s. 272—275.
- ŠMILAUER, V.: *Vodopis starého Slovenska*. Praha 1932.
- TOČÍK, A.: K otázke etnicity pohrebísk z 10. storočia na Slovensku. In: *Aktuálne otázky výskumu slovanských populácií na území Československa v 6.—13. storočí*. Nitra 1980, s. 68—88.
- TOMÁŠIK, S.: Pamätnosti Gemersko-Malohontské. In: *Letopis Matice Slovenskej*. 9. Turčiansky Svätý Martin 1872, zv. 1, s. 31—37; zv. 2, s. 16—25.
- TÓTH, S.: *Sáros vármegye monográfiája*. II. Budapest 1910.
- TÖRÖK, Gy.: *Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert*. Budapest 1962.
- ULIČNÝ, F.: Vývin feudálneho panstva Sztárayovcov na východnom Slovensku od 13. do 15. storočia. In: *Sbor. Filoz. Fak. Univ. Komenského. Historica* 15. Bratislava 1964, s. 139—147.
- ULIČNÝ, F.: Včlenenie Šariša do Uhorského štátu. In: *Nové Obz.* 12. Prešov—Košice 1970a, s. 5—14.
- ULIČNÝ, F.: Osídlenie Šariša v 13.—14. storočí. In: *Nové Obz.* 12. Prešov—Košice 1970b, s. 15—45.
- ULIČNÝ, F.: Poľské vojenské vpády na Slovensko v druhej polovici 15. storočia. In: *Hist. Štúd.* 15. Bratislava 1970c, s. 253—262.
- ULIČNÝ, F.: Osídlenie Šariša v 13.—14. storočí — dolina Svinky. In: *Nové Obz.* 13. Prešov—Košice 1971, s. 133—209.
- ULIČNÝ, F.: Zánik dedín v Šariši v 13.—16. storočí. In: *Archaeol. hist.* 6. Brno 1981, s. 521—525.
- VALLÁSEK, A. — SLIVKA, M.: Další zaniknutý hrádok pri Silickej Jablonici. *Pamiatky príroda*, 5, 1980a, s. 42.
- VALLÁSEK, A. — SLIVKA, M.: Zaniknutý hrádok v Bukovci. *Pamiatky príroda*, 6, 1980b, s. 19.
- VARSÍK, B.: Veľká stolica Nový hrad (novum Castrum, Újvár) a vznik Abovskej, Hevešskej a Šarišskej stolice. In: *Hist. Štúd.* 7. Bratislava 1961, s. 161—187.

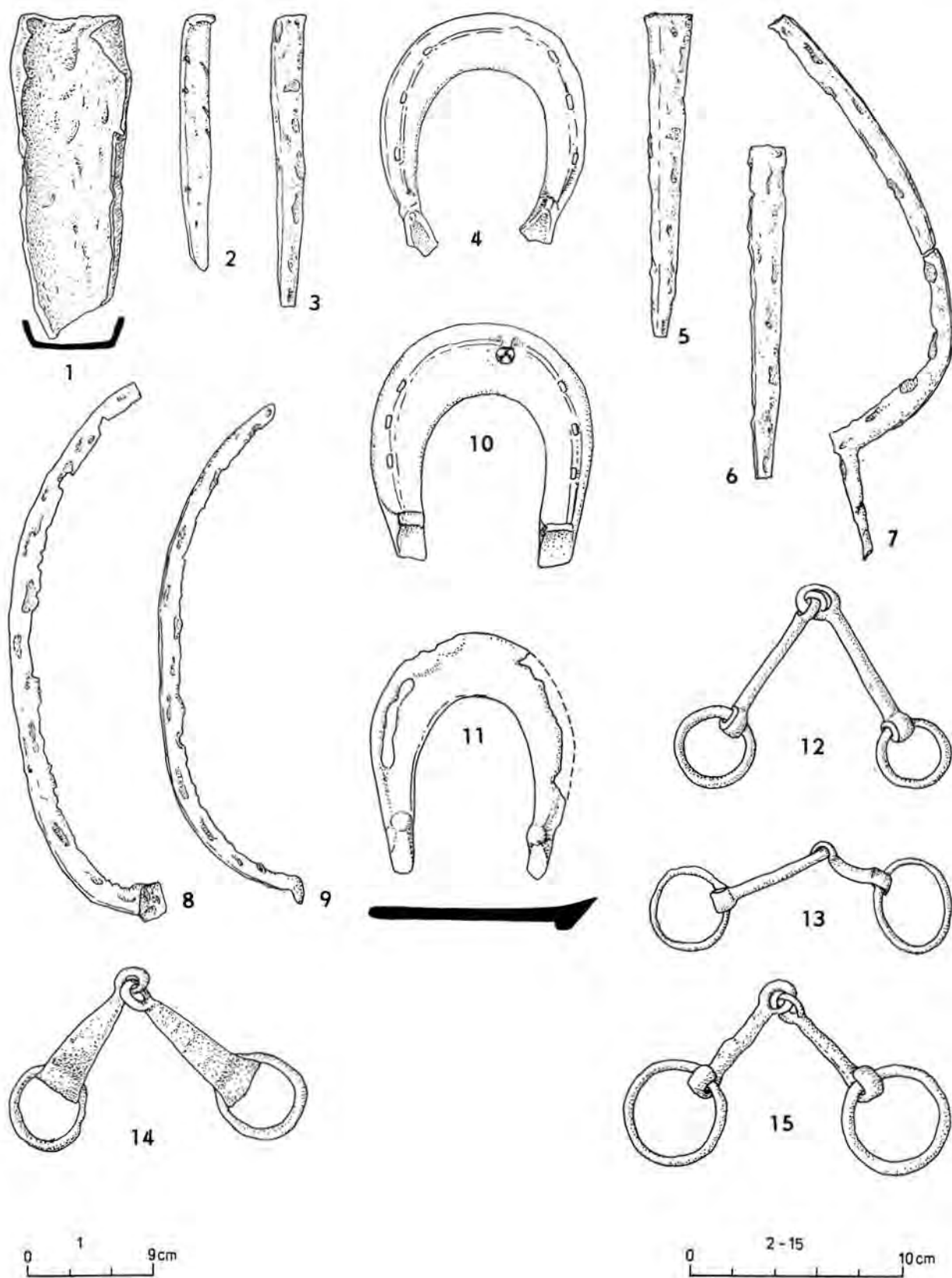
- VARSÍK, B.: Osídlenie východného Slovenska do 14. stor. In: *Príspevky k dejinám východného Slovenska*. Bratislava 1964a, s. 9—30.
- VARSÍK, B.: Slovánske osídlenie východného Slovenska, Spiša, údolia rieky Hnilca a vznik mesta Gelnice. In: *Spravodaj banického múzea v Gelnici*, 2. Gelnica 1964b, s. 3—14.
- VARSÍK, B.: Osídlenie Košickej kotliny. I. Bratislava 1964c.
- VARSÍK, B.: Slovánske osídlenie východného Slovenska, Spiša, údolia rieky Hnilca a vznik mesta Gelnice. In: *Nové Obz.* 7. Prešov—Košice 1965, s. 143—152.
- VARSÍK, B.: K sociálnym a národnostným bojom v mestách na Slovensku v stredoveku. In: *Slováci a ich národný vývin*. Bratislava 1966, s. 41—72.
- VARSÍK, B.: Osídlenie Košickej kotliny. II. Bratislava 1973.
- VARSÍK, B.: Pôvodné slovánske osídlenie Spiša a korene spišských miest. In: *Spišské mestá v stredoveku*. Košice 1974, s. 11—22.
- VARSÍK, B.: Osídlenie Košickej kotliny. III. Bratislava 1977.
- VARSÍK, B.: Vznik a začiatky mesta Košíc. In: *Historica Carpatica*, 11. Košice 1981, s. 152—168.
- VENCKO, J.: *Dejiny štiavnického opátstva*. Ružomberok 1927.
- WEBER, S.: Elpusztult helységek a Szepességen. *Századok*, 31, 1897, s. 414—422.
- ZEMAN, J.: Nejstarší slovánské osídlení Čech. *Památ. archeol.*, 67, 1976, s. 115—216.
- ŽAKI, A.: *Archeologia Malopolski wczesnośredniowiecznej*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1974.

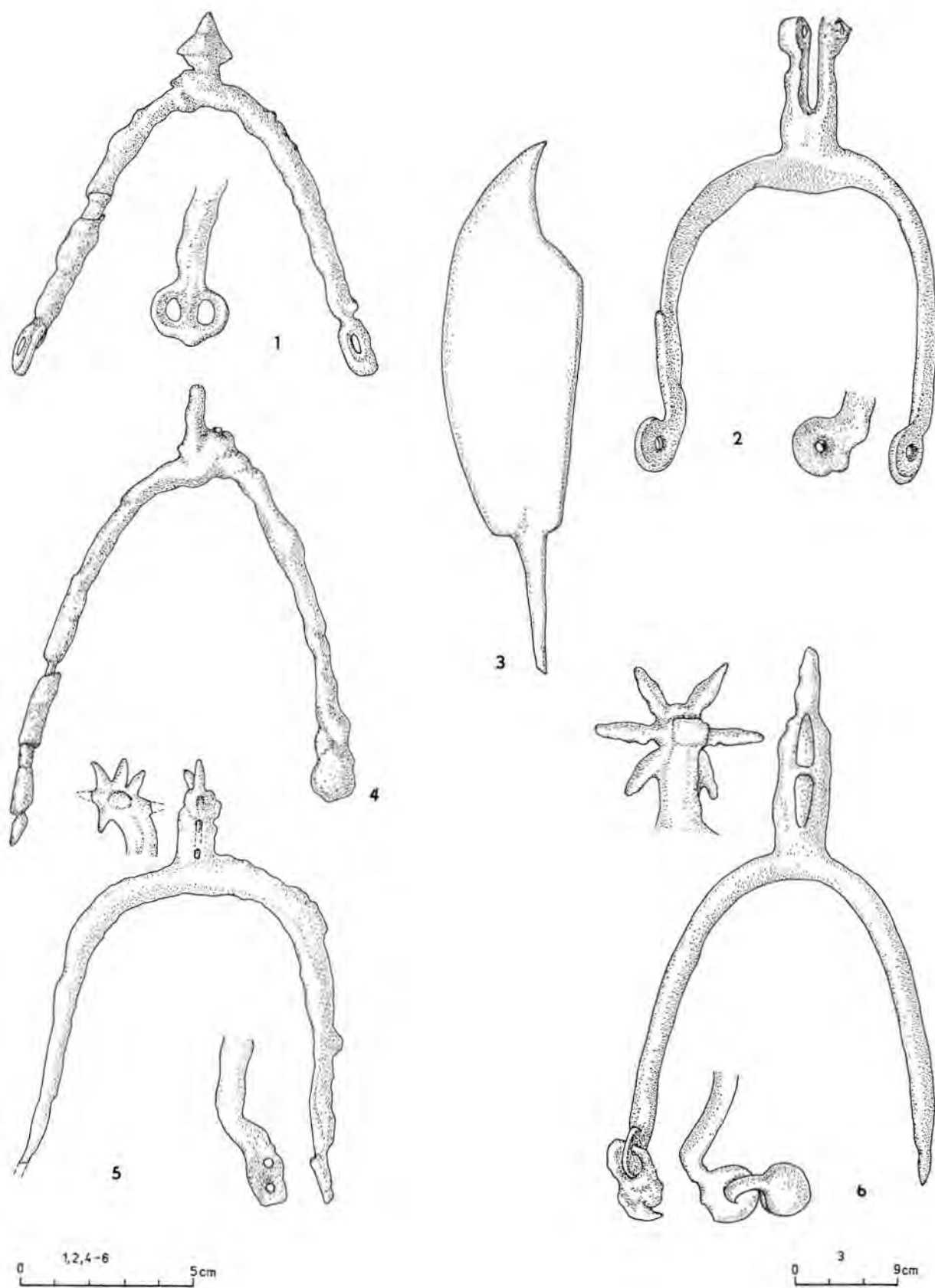
Tab. I. Keramika z 11.–13. stor. Mierka a: 1, 3, 5, 7, 10, 11; b: 2, 4, 8, 9; c: 6.

Tab. II. Keramika z 13.–15. stor. Mierka a: 1–5, 8, 9, 10, 11; b: 6, 7.

Tab. III. Doklady domácej a remeselnej výroby. Mierka a: 1; b: 2–15.

Tab. IV. Doklady remeselnej výroby. Mierka a: 1, 2, 4-6; b: 3.

Исчезнувшее средневековое деревенское заселение в Восточной Словакии

Душан Чаплович

В статье автор уделяет внимание процессу развития феодальной общественно-экономической формации, опираясь на археологические исследования исчезнувшего деревенского заселения в Восточной Словакии.

В введении он подчеркивает значение археологической специализации — археологии средневековья в исследовании данной проблематики, особенно в связи с обрисованием более комплексной картины эпохи и жизни в средневековых деревенских поселениях. На основе данных приобретенных в ходе археологических исследований автор уделяет особое внимание развитию средневекового деревенского поселения, а также причинам определившим изменения средневековой деревни. Процесс развития погребального обряда, исчезновение рядовых могильников и возникновение находившихся около церквей кладбищ автор рассматривает в самостоятельной статье, и поэтому касается этой проблематики только частично. Некоторые вопросы автор в этой главе всё-таки наметил, так как хорошо понимает тот факт, что структура деревни, жилища, церковь с кладбищем, или же возможная феодальная усадьба образуют с точки зрения феодальной общественно-экономической формации почти неотделимую единицу. Доказательства домашнего и ремесленного производств, сельского хозяйства и разведения скота, автор подробнее обсудит в следующих самостоятельных статьях, решение которых выходит за рамки предлагаемой работы.

Он подробно анализирует существующее состояние обследований данной проблематики, так в области археологического как и исторического исследований. На основе конкретных фактов развития марксистской историографии, как и количества и качества археологических исследований автор подчеркивает огромную долю социалистического общественного порядка в достижении нынешних результатов. Обращает внимание на то,

что не все в связи с подтверждением средневекового заселения нынешней территории Словакии является своим методологическим подходом по отношению к данной теме марксистским. Этот факт интерпретирует на основе некоторых работ и статей венгерского историка *Г. Дерфи*, который только частично или вообще не учитывает результаты археологических исследований и при помощи националистской фальсификации исторических и археологических данных и материала преследует одну единую цель — „обосновать“ приоритет одного народа перед другим.

В следующей части предлагаемой статьи автор на основе геоморфологических, климатических и педологических условий Восточной Словакии характеризует географическую среду Восточной Словакии. Объясняет факт (рис. 10), что как раз глубокое знание расчлененного рельефа области, разница в высоте, очевидная иногда также в микрорегионах, являются в конечном итоге важными при определении характера заселения. Самое большое количество местонахождений находится в шкале высот до 200 м над уровнем моря, причем в большинстве случаев в пределах от 100 до 125 м над уровнем моря. В этих пределах находится большинство местонахождений, датированных X в. вплоть до первой половины XIII в. (118), но также датированных второй половиной XIII—XV вв. (48). В больших высотах над уровнем моря местонахождения встречаются реже (4—11). Подтверждается факт, что ранние селищные формации, датированные XI в. — первой половиной XIII в. сосредоточиваются главным образом в низменностях, на отрогах возвышенностей, песчаных дюн, террас рек, а также на отрогах слегка спускавшихся холмов, в основном поблизости водных источников. Эти поселения обыкновенно последуют за заселением великоморавского и послевеликоморавского периодов. Они якобы встречались только в низменностях и долинах, в то время как

в последующих периодах, с половины XI в., появляются деревенские поселения чаще также в выше расположенных местностях (даже до высоты 900—1000 м над уровнем моря). Это связано в особенности с корчеванием и последующим за ним сжиганием почвы, но также со все больше развивающимся разведением скота, пастушеством и в конечном итоге также с геологическими разведками, в особенности в районах Спиш и Гемер.

В следующей части статьи автор обращает внимание на средневековую деревню.

Определяя и интерпретируя жилища — хаты, автор принимает во внимание характерные признаки сельскохозяйственных жилищ, значит отопительную установку, достаточные размеры помещений для отдыха небольшой семьи и появление столбовых ям.

Углубленные объекты имеют разного рода планы. Встречаются жилища — хаты с правильным планом, по традиции более древних славянских объектов. К этому типу жилищ автор относит в особенности средневековые объекты из местонахождений Нижна-Шебастова, рай. Прешов (рис. 1: 2), Земплин, рай. Требишов, Вельки-Славков и Гановце, рай. Попрад, Прешов — квартал II, Требишов и объекты 1, 2, 8/76 (рис. 2: 2, 4), 18/78 из местонахождения Свиница, район Кошице-видьек.

В следующую группу жилищ входят объекты с неправильным удлиненным планом. Их самая большая концентрация встречается по мнению автора на средневековом поселении в с. Свиница, где исследована в Восточной Словакии относительно самая большая площадь местонахождения. Это объекты: 1/77, 3/77 (рис. 2: 3) и объект 27/79 (рис. 1: 1). Также на местонахождении Сомоторска-Гора в кадастре с. Сомотор, рай. Требишов, обнаружилась хата с неправильным вытянутым планом и очагом с каменной обкладкой. Удивительными у последних двух объектов из с. Свиница являются их размеры, причем внутреннее членение не проследилось. На основе сопровождающего материала их возникновение датируется рубежом XII—XIII вв., значит периодом, когда начинают появляться также в иных областях большие жилища длиной над 5 м, по всей вероятности расчлененные.

Неправильный план углубленных объектов встречается в Восточной Словакии даже на

более древних славянских местонахождениях датированных VII—X вв. Важным является тот факт, что углубленные объекты — жилища с правильным планом с хронологической точки зрения современные углубленным объектам — жилищам с неправильным, удлиненным планом. Обе группы объектов можно на местонахождении Свиница, рай. Кошице-видьек встретить в течение XII—XIV вв.

В однокомнатных углубленных объектах обнаруженных в Восточной Словакии не проследились следы внутреннего членения. Оценивая функциональность объектов периода средневековья надо учитывать, что отдельные хаты не служили человеку только в качестве приюта, но они представляли собой также среду, в которой он жил и работал.

На местонахождении Свиница жилища ориентированы в большинстве случаев своей длинной стороной по линии юго-запад — северо-восток. Также здесь подтверждается намерение строить жилища их фронтальной стороной по направлению к самой ветряной стороне так, чтобы крыша была защищена и внутри дома сохранилось тепло.

Донья обнаруженных на местонахождениях в Восточной Словакии жилищ довольно неправильные, но встретились также правильные донья с утапанным полом. Следы от деревянной обработки пола не обнаружались. Входами понимаются вырытые в углубленных частях жилищ ниши. Они встречаются в наименее угрожаемых природными и неблагоприятными погодными условиями местах жилищ, или же напротив очага. Исследованные в с. Свиница хаты имеют ниши в большинстве случаев на южной, юго-западной и юго-восточной сторонах. Вход в жилище был защищен навесом (напр. полуземлянка в с. Нижна-Шебастова, рай. Прешов).

Недостаточными являются представления о наземных частях жилищ и покрытии крыши углубленных объектов, так как в большинстве случаев следы от столбов несохранились (Требишов, Свиница, Нижна-Шебастова, Оборин, Вельки-Славков, Гановце). Славянские жилища очень часто строились срубовой техникой, которая применялась при стройке наземных частей полуземлянок. Крыши были насажены или же на срубы, иногда их подпирали центральные столбы, или же были повешены на перпендикулярную конструкцию. Они были двускатные или односкатные,

покрытые соломой и камышом. В областях с лиственными деревьями с недостатком ровных, прежде всего хвойных деревьев, употреблялась также деревянная конструкция. Помимо такого рода наземных частей жилищ можно в областях низменностей, которые были под угрозой наводнений рек или почвенных вод, предполагать конструкции плетенные из прутьев и оштукатуренные глиной.

Важного значения составной частью жилищ являлась отопительная установка, имевшая существенное влияние на способ быта и внутреннюю обстановку, на выбор употребляемой посуды, как и на выбор и способ приготовления продуктов питания. В Восточной Словакии они встречаются в форме простых очагов. Очаги находились или на свободном пространстве или в интерьере жилого помещения. Находившиеся ниже пола очаги в Восточной Словакии не обнаружались. Чаще всего они встречаются на уровне дна жилищ (Свиница, Требишов, Нижна-Шебастова, рай. Прешов), в единичных случаях немножко возвышенном месте (Свиница). В некоторых жилищах на местонахождении Свиница встретились даже два очага (рис. 1: 1, 2: 3).

Очаги не обнаружались только внутри жилых помещений, но также на свободном пространстве, вне углубленных хат. Их наибольшее количество сосредоточено на местонахождении Свиница, вблизи объекта 3/77 (рис. 2: 3). Есть основания предполагать, что в Восточной Словакии пища готовилась в очагах вне объектов, что подтверждают также находки котелков, напр. в с. Свиница, датированных XII—XIII вв. (табл. I: 4).

В славянский период появляется печь, дно которой выложено черепками, илстой глиной и речными камешками. Аналогичный способ устройства дна печи встречается в XII—XIII вв. на местонахождениях Брацовце, рай. Михаловце, и Мали-Горец, рай. Требишов. Обнаруженная в Юго-Западной Словакии глиняная печь, углубленная прямо в лесс, в Восточной Словакии пока не обнаружилась. В Восточной Словакии не вскрылись крупные сводчатые печи с большими предпечными ямами датированные XI—XIII вв., известные из соседней Венгрии. На местонахождении Свиница обнаружилась одна, по всей вероятности печь для печения хлеба (рис. 3), датированная XII—XIII вв. В исчезнувшей средневековой деревне Милой в кадастре

с. Спишски-Грушов, рай. Спишска-Нова-Вес, обнаружилась гончарная печь с предпечной ямой, датированная второй половиной XIII—XIV вв.

Отдельную главу образует обследование обнаруженных желобов. В Восточной Словакии они встречаются на поселениях в с. Свиница (рис. 1: 1, 2: 3, 5). Некоторые из них нарушают отдельные объекты и прослеживаются на их дне. Они очень трудно датируются. Пока можно констатировать, что они одновременные с периодом существования деревни, особенно с ее более поздней фазой развития. На основе нынешнего уровня исследований местонахождения Свиница в Восточной Словакии можно предполагать, что они служили для определения самостоятельных комплексов. Исключается возможность, что в случае местонахождения Свиница они имели осушительную функцию.

Самостоятельную группу образуют наземные объекты со столбовой конструкцией (жилища, сельскохозяйственные объекты). Автор их в общих чертах датирует периодом существования деревенского заселения на местонахождении Свиница, значит эпохой XII—XIV вв. В более поздних периодах, в течение XIII в., в особенности в XIV в. чаще встречаются наземные жилища с каменным фундаментом.

В исчезнувшей средневековой деревне Кригов в кадастре с. Павляни, рай. Спишска-Нова-Вес, было прослежено наземное жилище с каменным фундаментом. Можно говорить о несколькокомнатном доме с частью, служившей сельскохозяйственным целям с каменным колодцем (рис. 6) датированным в общих чертах на основе предметов материальной культуры XIV—XV вв.

В Восточной Словакии был обнаружен еще один закрытый однокомнатный объект с каменным фундаментом, находившийся в исчезнувшей средневековой деревне Милой, в кадастре с. Спишски-Грушов, датированный XIII—XIV вв. Важное значение имеют разрушенные остатки жилищ исчезнувшей средневековой деревни в с. Залужани-Немешани в Спише. Они вскрылись на южной стороне обнаруженной господской усадьбы.

На основе существующих знаний можно в Восточной Словакии параллельно проследить датированные XIII—XV вв. простые однокомнатные углубленные объекты и одно-

комнатные, двухкомнатные или же трехкомнатные объекты — дома с каменным фундаментом, и частями имевшими хозяйственное назначение. Ямы-хранилища, а также мусорные ямы были составной частью средневекового деревенского поселения. Как зерновую яму можно в Восточной Словакии однозначно интерпретировать только яму из Земплина, рай. Требишов, объекты из местонахождения Свиница можно по этому отношению таким образом воспринимать очень сдержанно. Прочие ямы обнаруженные в Восточной Словакии имели по всей вероятности характер зерновых ям, но позже, потеряв свою первичную функцию, служили как мусорные ямы.

Помимо сакральной архитектуры ядром некоторых средневековых деревень являлись феодальные усадьбы, вокруг которых сосредоточивались отдельные жилища, хозяйственные объекты и в сущности все, что характеризовало средневековые аграрные деревенские поселения. Как раз к Восточной Словакии восходят самые лучшие знания, касающиеся их плана, внутреннего устройства, а также их позиции в рамках закрытой деревенской единицы.

К ним относится закрытый феодальный дворец со всеми жилыми и хозяйственными постройками, вскрытый на местонахождении Залужани-Немешани в Спише, датированный периодом от половины XIII в. до последней четверти XV в.

В ходе исследований осуществившихся за последние годы в средневековой деревне в с. Свиница было прослежено каменное сооружение — феодальная усадьба (рис. 4). Ее возникновение автор датирует половиной XIII в. и прекращение ее существования XV в. Этот тип феодальной усадьбы является первым своего рода в Восточной Словакии. Пока нет сведений, касающихся усадеб мелкоместного деревенского дворянства, датированных XI—XII вв. Является весьма вероятным, что новые сведения касающиеся познания этих усадеб принесут следующие исследования светской и сакральной архитектуры в г. Михаловце.

Существующие результаты исследований деревенских феодальных неукрепленных усадеб в Восточной Словакии (без земного вала) приносят сведения, касающиеся их планов и внутреннего членения в эпоху XIII—XV вв.,

и в случае вскрытой в с. Свиница светской архитектуры прослеживаются также их отношения к домашним традициям, доля которых была наверное очень большая.

В заключительной части предлагаемой статьи автор резюмирует сведения, относящиеся к процессу развития и общей характеристике средневековой деревни. Датированные более ранними периодами поселения и деревни, непрерывно последующие за великоморавскими поселениями встречаются чаще в низменностях (рис. II), в то время как в XIII в., но особенно в XIV—XV вв. поселения и деревни располагались в большей высоте над уровнем моря, значит в более неприятных географических условиях. Углубленные объекты сосредоточиваются чаще всего в лессовых областях, между тем как влажные, рыхлые и каменистые почвы в выше расположенных географических областях потребовали строить дома на уровне местности. Можно предполагать, что как раз большая площадь способствовала также в Юго-Восточной Словакии и в низменностях в Венгрии, особенно в бассейнах рек Бодрог, Латорица и Тисса, но и в Кошицкой котловине довольно большой рассеянности объектов. Тип деревни с расположением построек по линии образующей улицу в типически деревенской среде в XI—XII вв. в Восточной Словакии не встречается.

В более ранней фазе заселения преобладали жилища, рассеянные в отдельных группах. Расположенные на более выгодном месте жилища имели на доминирующем месте построенную церковь. Такого рода застройка была зафиксирована в ходе археологических исследований в бывшей земплинской жупе (Мали-Горец, Сомотор, Вельки-Каменец и т. п.).

Процесс развития деревенского заселения нужно рассматривать в рамках членения на северные и южные области, так как неодинаковые экологические условия оказали влияние на разного рода способы искания средств к пропитанию, а также процесс застройки деревенских поселений. По этой причине южные области Восточной Словакии имеют с Юго-Западной Словакией и территорией нынешней Венгрии много общего. Определенная концентрация поселений прослеживается в окрестностях селищных центров, напр. в окрестностях городища Земплин.

Только на одном не вскрытом полностью деревенском поселении в Восточной Словакии в с. Свиница отдельные жилища, мусорные ямы и ямы-хранилища датировались периодом от XI—XII вв. вплоть до XIV в., причем расположенные в неправильных расстояниях друг от друга (рис. 5) они могли существовать вплоть до первой половины XV в. Своим характером можно деревню в с. Свиница отнести к типу деревень с жилищами концентрированными в группах (рис. 5). Существующие результаты исследований дали возможность выдвинуть предположение о том, что деревни с концентрированными группами жилищ, конкретно в Восточной Словакии продолжали существовать намного дольше чем деревни в Чехии и Моравии. Одновременно с тем опоздывает процесс развития диспозиции домов. Однокомнатное жилище продолжает существовать на территории Восточной Словакии очень долго.

Почти все определенные археологическим материалом деревни располагались поблизости рек (Нижна-Шебастова, Оборин, деревня Милой в кадастре нынешнего с. Спишски-Грушов и т. п.). Выше расположенные, трудно доступные и отдаленные от природных источников воды местности заселялись позже (напр. прекратившая существование и расположенная на возвышенности деревня в кадастре с. Брезовичка, датированная XIV—XV вв.).

Датированные XI—XII вв. деревни в Восточной Словакии исчезают в связи с естественным развитием средневековой деревенской среды, т. е. в связи с переселением населения, строительством и возобновлением жилищ, простая конструкция которых наверно не была очень прочной, но также в связи с использованием почвы в сельскохозяйственных целях и разведением скота или овец. Следующей важной причиной являлись разного рода бедствия — пожары, эпидемии и наводнения.

Много раз вспыхли в Восточной Словакии эпидемии чумы. Также неутешительное экономическое положение, причиной которого стал упадок добычи руд, напр. в области Верхнего Спиша и частые феодальные распри, захватившие также территорию Восточной Словакии способствовали прекращению существования многих поселков и деревень. Самое большое количество деревень прекратило

свое существование в XV—XVI вв., в период классовой борьбы и движения против феодализма (Ян Искра из Брандыса, чешские братья, восстание Юрая Дожу и т. д.), также как и в период начинающихся турецких опустошений, особенно в южных областях Восточной Словакии.

Многие поселки и деревни прекратили свое существование также по той причине, что их территория раздробилась и разделилась между наследниками, которые свое имущество продали чужим владельцам. В некоторых случаях средневековая деревня не прекращает существовать, наоборот развивается как располагающийся поблизости дороги — придорожный — поселок, или как зависимый от помещика феодальный городок (напр. средневековый поселок в г. Требишов), или же меняет свое местоположение и передвигается ближе к торговому пути или реке (напр. с. Свиница).

В возникновении или гибели деревенских поселений сыграла в Восточной Словакии решающую роль внутренняя и внешняя колонизации (Спиш, Шариш и т. п.).

На основе существующих археологических сведений процесс развития в Восточной Словакии в X в. (в особенности в восточной части Северного Потисья и Восточнословацкой низменности) отличается от развития в Юго-Западной Словакии. Пока не были обнаружены могильники простого народа, датированные X в., известные в Юго-Западной Словакии. Меньшие древневенгерские могильники или же единичные погребения концентрируются исключительно в области выделенной реками Латорица, Бодрог и Тисса. Все находки датируются концом IX в. и началом X в. На основе выше приведенных археологических сведений доказана непреемственность славянского заселения, несмотря на кратковременное вмешательство венгерских военных дружин. Постепенно, главным образом в конце X в. и в начале XI в., начинает венгерское население надолго заселять также южные области Восточной Словакии. Как раз эта этническая пестрость и закономерная интеграция культуры славянского и венгерского населения очень четко проявились на возникнувших рядовых могильниках на местонахождениях Сомотор, Земплин, Стражне, Бодрог и Барца.

Освещая общественно-экономическое развитие в XI—XII вв. отсутствуют исследован-

ные деревенские поселения, которые бы несомненно помогли объяснить, каким способом этот процесс протекал в среде формирующегося сельскохозяйственного поселения. В южных областях Восточной Словакии живет славянское (словацкое) и венгерское население в симбиозе и вместе принимают судьбу формирующегося крепостного, уже довольно единого эксплуатируемого класса.

Концентрация и непреemptивность славянского заселения не только в области Земплина, но также в Кошицкой котловине, в Спише и Шарише (рис. 11) служит доказательством не только плотности и количества славянского населения, но тоже подтверждает тот факт, что как раз это население являлось устоем формирующейся венгерской государственности.

В течение XII в. хоронилось исключительно на кладбищах, которые окружали церковь. Единственным исключением является погребение с труположением женщины в древнем кургане в с. Дриенов, рай. Прешов, датированное на основе сопровождающего материала XII—XIII вв.

В начале XII в. нельзя на основе археологического материала однозначно определить в деревенской среде этническую принадлежность населения. С этой проблемой встречаемся также исследуя появление глиняных подвесных котелков (Свиница, Будковце, Нижни-Ланец, Вельки-Шариш), датированных XII—XIII вв. Есть основания предполагать, что как раз глиняный котелок, которого первыми носителями были несомненно племена, поступавшие на территорию Словакии из юго-восточных областей, находит постепенно свое место также в инвентаре коренного славянского населения (табл. I: 4).

В среде феодальной деревни возникает постепенно единая деревенская культура, выходящая по форме и украшению из традиций славянской материальной культуры (табл. I: 1—3, 5—11). Помимо керамики (табл. I, II) в материальном содержании культуры преобладает сельскохозяйственное орудие, подтверждающее разведение скота (табл. III). В материальной культуре, на основе которой подтверждается развитие домашнего деревенского производства, но также некоторых ремесел, отражается не только их количественное, но и качественное развитие. В ее содержании, главным образом начиная

с XIII в., наблюдается сильное вмешательство специализированного городского ремесленного производства (табл. II). Автор не оспаривает производство керамической утвари высокого качества также в средневековой деревне, но подчеркивает импульсы, выходящие из формирующейся городской среды периода средневековья.

Не все предметы обнаруженные в ходе археологических исследований средневековой деревни (табл. III—IV) можно рассматривать как результаты работы средневекового деревенского кузнеца. Надо рассчитывать на то, что множество изделий попало в эту среду торговым путем, в более поздний период в основном из специализированных городских ремесленных мастерских. В период кульминирующего и позднего периодов средневековья производство сосредоточивается в окрестностях феодальных усадеб, напр. на местонахождении Залужани-Немешани в Спише.

В общем можно констатировать, что производственные традиции великоморавского и послевеликоморавского периодов пережили до XI—XII вв. и таким способом образовали базу, на которой формировалась материальная культура периода средневековья. Наличие многочисленных железных предметов предполагает уже в эту эпоху развитое горное дело и металлургию, для которых как раз Восточная Словакия предоставляла хорошую материальную базу (Гемер, Спиш, Абов).

Результаты археологических исследований подтверждают, что деревня формируется как экономическая и социальная единица в течение XII в. Усиливаются социальные и классовые противоречия и население превращается в барщинное крестьянство. В течение XIII в. многие развитые славянские деревни становятся основой для возникновения городов или же феодальных городков (напр. на местонахождениях Кошице, Михаловце, Требишов, Левоча, Кежмарок и т. д.). Аналогично этому явлению и другие города Восточной Словакии, напр. Прешов, Сабинков и Бардеев (как это подтверждают результаты археологических исследований) заселили славяне еще в период до прихода и поселения немцев. Значит, коренное славянское (словацкое) население сыграло важную роль в процессе формирования городов в период XII в. Также в среде средневековой деревни все больше вырисовывается картина общественной диф-

ференциации, на которую повлияло много факторов, что все-таки не очень четко прослеживается в археологическом материале, в планах жилищ, или же в структуре деревни. В связи с такого рода общественной дифференциацией строятся небольшие укрепления — крепости, но также феодальные усадьбы находившиеся прямо в среде средневековой деревни. Существование такого рода усадеб является и с археологической точки зрения ясным доказательством общественной дифференциации в средневековой деревне в Словакии (Свиница, Залужани).

На основе археологических разведок и раскопок в сопоставлении с донные опубликованными результатами работ историков-медиевистов на первый план выдвинулось значение в прошлом отрицаемых доколониционных производительных сил, сыгравших важную роль в возникновении и укреплении

феодальной общественно-экономической формации. Опять однозначно подтвердилась непрерывность славянского и средневекового заселения на всей территории Восточной Словакии (рис. 11).

В заключении автор отмечает тот факт, что на основе большинства археологических источников вместе с опубликованными и интерпретированными письменными памятниками он попытался дать картину развития области Восточной Словакии в XI—XV вв., главным образом с точки зрения деревенского заселения. Автор хорошо сознает то, что в работе есть многие пробелы, которые должны будут восполнить следующие систематические исследования археологов, историков-медиевистов, языковедов, географов-историков, но также специалистов по естественным и техническим дисциплинам, вместе с этнографами и искусствоведами.

Перевод Г. Забойниковой

Les habitats ruraux désertés du Moyen Age en Slovaquie de l'Est

Dušan Čaplovič

Cette étude est consacrée au développement d'une formation socio-économique féodale à travers des recherches archéologiques sur des villages médiévaux disparus dans la Slovaquie de l'Est.

Dans sa préface, l'auteur met en relief l'importance de la spécialisation archéologique — l'archéologie médiévale qui nous donne une image beaucoup plus complète de l'époque où vivaient des sites ruraux médiévaux. Il prête une grande attention à l'essor des sites ruraux du Moyen Age ainsi qu'aux causes de changements du village médiéval en s'appuyant sur les données atteintes au cours des fouilles archéologiques. L'auteur examine dans une étude particulière l'évolution des sites funéraires, la désertion des cimetières à rangées,

la naissance des cimetières autour des églises. C'est pourquoi dans cette étude il n'en traite que partiellement (église avec cimetière). Malgré cela l'auteur dans ce chapitre a mentionné certaines de ces questions parce qu'il estime que la structure d'un village et d'un habitat, l'église avec cimetière, éventuellement la résidence seigneuriale constituent du point de vue de la formation économique et sociale féodale une unité indissociable.

Dans d'autres études particulières, dont la problématique dépassera le contenu de celle-ci, il examinera plus à fond les preuves d'une production indigène artisanale et agrico-pastorale dans le village médiéval.

Il examine ce que les recherches actuelles sur cette problématique ont apporté à l'en-

quête archéologique et historique. Se fondant sur les faits concrets du développement de l'historiographie marxiste ainsi que sur la qualité et le volume des recherches archéologiques, il a souligné le mérite de l'Etat socialiste dans les résultats obtenus. Il constate que les publications consacrées à l'occupation médiévale du territoire actuel de la Slovaquie sont loin d'être marxistes par leur conception méthodologique (par leur manière d'aborder ces problèmes) en ce qui concerne cette problématique. Il interprète ce fait en examinant quelques travaux et études de l'archéologue hongrois *G. Győrffy* — historien hongrois qui n'a que peu ou pas du tout pris en considération les résultats de l'enquête archéologique et par la falsification des matériaux et des données historiques et archéologiques a poursuivi un seul but — justifier la primauté d'un peuple sur l'autre.

Dans la partie de cette étude qui fait suite, d'après les conditions géomorphologiques, climatiques et pédologiques caractérise le milieu géographique de la Slovaquie de l'Est. L'auteur montre le fait (fig. 10) que la profonde connaissance du terrain accidenté du pays, ses dénivelations, autrefois marquées même dans les microrégions sont en fin de compte très importantes pour la détermination du caractère d'un établissement. Un bon nombre des localités archéologiques sont placés à une altitude de 200 m, la plupart de celles-ci se situant pourtant de 100 à 125 m au-dessus du niveau de la mer. A cette altitude on trouve le plus grand nombre des localités datées depuis le XIe s. jusqu' à la première moitié du XIIIe s. (118), ainsi que celles qui sont datées de la seconde moitié des XIIIe—XVe s. (48). A l'appui de ce fait on a pu établir que les sites plus anciens datés du XIe s. à la première moitié du XIIIe s. occupèrent les vallées, les pieds des pentes, les dunes de sable, les terrasses fluviales, les flancs de petites collines, surtout près de sources d'eau. Dans la plupart des cas il est possible de trouver la continuité de ces sites avec ceux de l'époque grand-morave et post-grand-morave. On peut dire qu'ils occupèrent les plaines ou les vallées au lieu que dans les étapes suivantes s'établirent à des altitudes plus élevées (jusqu'à 900—1000 m au-dessus du niveau de la mer). C'est le résultat non seulement du déboisement et d'épuisement des sols mais aussi du développement de l'éle-

vage du bétail et du mouton ainsi que de la prospection minière, surtout dans les régions du Spiš et du Gemer.

La partie suivante est consacrée au village médiéval lui-même.

En classifiant et en interprétant les demeures — des cabanes — l'auteur a pris en considération les signes caractéristiques des habitats rustiques, c'est-à-dire l'existence d'une installation de chauffage, les dimensions des pièces d'habitation nécessaires pour abriter une famille élémentaire, ainsi que les trous de poteaux découverts.

Les plans des bâtiments excavés sont très différenciés. Les recherches ont mis au jour des cabanes à plan régulier, dont les caractères se rencontrent déjà dans les types d'habitats slaves plus anciens. Les habitats de ce type correspondent aux demeures médiévales de Nižná Šebastová, dist. Prešov (fig. 1: 2), de Zemplín, dist. Trebišov, de Veľký Slavkov et Gánovce, dist. Poprad, de Prešov (quartier II), de Trebišov, ainsi qu'aux demeures 1, 2, 8/76 et à celles (18/78) de la localité Svinica, dist. Košice-vidiek.

Le second groupe des habitations comporte les bâtiments à plan ovale irrégulier. Leur plus grande concentration a été mise au jour sur le site médiéval de Svinica. C'est le plus grand chantier ouvert en Slovaquie de l'Est. Il s'agit des habitats 1/77, 3/77 (fig. 2: 3) 27/79 (fig. 1: 1). Une cabane à plan ovale irrégulier avec un foyer entouré des pierres a été trouvé au lieu-dit „Somotorská Hora“ dans le territoire de la commune Somotor, dist. Trebišov. Des autres habitations de Svinica furent remarquables par leur grandes dimensions mais leur distribution intérieure n'est pas différente. L'inventaire archéologique date leur construction des XIe—XIIIe s., c'est-à-dire de l'époque de l'apparition dans les autres régions de plus grandes demeures longues de plus de 5 m (probablement déjà avec une distribution intérieure). Des plans irréguliers de bâtiments excavés ont été mis au jour au cours des recherches sur les localités slaves plus anciennes, datées du VIIe à Xe s. Il est remarquable que les demeures — bâtiments excavés à plan régulier soient contemporains des demeures à plan ovale irrégulier. Les deux types d'habitats qui ont été trouvés à Svinica, dist. Košice-vidiek y existèrent ensemble au cours des XIIe—XIVe s.

Lors des fouilles effectuées dans la Slovaquie de l'Est on n'a pas noté dans les bâtiments excavés à une pièce les traces d'une distribution intérieure. Pour déterminer la fonction des demeures médiévales il faut prendre en considération le fait que les cabanes individuelles ne fournissaient pas à l'homme seulement un abri, mais constituaient aussi le cadre de vie et de travail.

Les demeures de Svinica étaient orientées par leur paroi la plus longue sud-ouest — nord-est. Cela marque l'intention de bâtir un habitat tourné par sa façade la plus étroite vers le côté le plus exposé au vent, de façon que le toit de la maison soit protégé et la chaleur intérieure conservée. Le côté le plus éventé à Svinica était celui du nord-est.

Quelques habitats trouvés dans la Slovaquie de l'Est présentaient des sols inégaux aussi bien que d'autres de terre bien damée et régulière. Les traces d'un plancher de bois n'ont pas été trouvées.

On a considéré comme des entrées les niches creusées dans les pièces les moins menacées par les intempéries, éventuellement contre un foyer. Dans les cabanes de Svinica les niches sont placées pour la plupart sur les côtés sud, sud-ouest et sud-est. Dans certains habitats l'accès était protégé par un appentis. La hutte à demi-excavée de Nižná Šebastová, dist. Prešov en est un témoin.

Nous n'avons pas de notion suffisante des parties supérieures des bâtiments excavés ainsi que des toits parce que dans la plupart des cas les traces de poteaux ne subsistent pas (Trebišov, Svinica, Nižná Šebastová, Oborín, Veľký Slavkov, Gánovce). Dans les travaux de construction des demeures slaves, très souvent pour la construction des parties supérieures la construction de joncs tressés, crépie à l'argile est apparue surtout dans les vallées menacées par les inondations fluviales et la montée des eaux souterraines.

Un des éléments importants des demeures est constitué par l'installation de chauffage exerçant une influence tant sur le mode de vie, le mobilier, le choix des récipients d'usage courant que sur le choix et la préparation des mets. Dans la Slovaquie de l'Est elle est surtout représentée par les foyers simples. Ceux-ci se situaient soit en plein air, soit à l'intérieur du bâtiment. On n'a pas noté les foyers au-dessous du niveau du sol dans la Slovaquie

orientale. Le plus souvent les foyers sont placés au niveau du sol du bâtiment (Svinica, Trebišov, Nižná Šebastová, dist. Prešov) plus rarement en un endroit un peu élevé (Svinica). Quelques habitats de Svinica comportaient deux foyers (fig. 1 : 1 ; 2 : 3).

Les foyers n'étaient pas situés seulement à l'intérieur des bâtiments mais aussi en plein air, près de cabanes creusées dans le sol. Le plus grand nombre de ceux-ci sont concentrés dans la localité de Svinica, près de l'habitat 3/77 (fig. 2 : 3). Il est probable que dans la Slovaquie orientale au cours des périodes plus anciennes les mets furent préparés sur des foyers placés à côté des habitats ou devant comme le prouvent les trouvailles des chaudrons de Svinica datés des XIIe—XIIIe s. (tab. I : 4).

Pendant la période slave est apparu le four, dont le fond était revêtu de tessons, d'argile et de cailloux. Des fonds de fours aménagés d'une façon analogue, datés des XIIe—XIVe s. ont été trouvés sur la localité de Bracovce, dist. Michalovce et à Malý Horeš, dist. Trebišov. Un four d'argile creusé dans le loess, connu dans la Slovaquie du Sud-Ouest, est inconnu pour la Slovaquie de l'Est.

Les fours de grande taille voûtés avec des fosses de chaufferie datés des XIe—XIIIe s. sont connus dans la Hongrie voisine. Dans la localité de Svinica a été trouvé un four, probablement à pain (fig. 3) daté des XIIe—XIIIe s. En milieu rural on connaît l'alancier avec une fosse de chaufferie, trouvé dans un village disparu à Milož, dans le territoire de la commune Spišský Hrušov, dist. Spišská Nová Ves, daté de la seconde moitié du XIIIe s. à XIVe s.

L'étude des fosses constitue une chapitre particulière des recherches sur les habitats ruraux du Moyen Âge. On les a observés sur les sites de Svinica dans la Slovaquie orientale. (fig. 1 : 1 ; 2 : 3, 5). Quelques-uns ont coupé les habitats. Il est assez difficile de cerner leur datation. Cependant on peut constater qu'ils sont partiellement contemporains à l'existence du village, surtout de la phase plus récente de son développement. En s'appuyant sur des études effectuées dans la localité de Svinica dans la Slovaquie de l'Est on peut supposer qu'ils ont servi à délimiter des ensembles particulières mais non pas à amener ou à évacuer l'eau.

Un groupe particulière est formé par les constructions lacustres (demeures et bâtiments d'exploitation). L'auteur les date en général de la période de l'existence d'un site villageois à Svinica, c'est-à-dire des XIIe—XIVe s. Au cours des périodes plus récentes, au XIIIe s. mais surtout au XIVe s. sont apparues les habitations lacustres avec une fondation en pierre. Dans un village médiéval disparu à Krigov dans le territoire de la commune Pavlany, dist. Spišská Nová Ves, a été trouvé un habitat bâti au-dessus du sol avec une fondation en pierre. Il s'agit probablement d'un bâtiment à plusieurs pièces, daté des XIIIe—XIVe s. Remarquables sont les fragments d'architecture d'un village médiéval à Zalužany-Nemešany dans la région de Spiš, mise au jour dans la partie sud d'une résidence seigneuriale. Grâce aux données archéologiques on a pu observer parallèlement au cours des XIIIe—XVe s. les bâtiments excavés à une pièce ainsi que ceux à deux ou à trois pièces — les maisons avec une fondation en pierre et peut-être aussi avec des bâtiments d'exploitation.

Les silos à provision ainsi que les fosses à ordures représentent une partie composante d'un site rural au Moyen Age. Seule une fosse trouvée à Zemplín, dist. Trebišov a été interprétée comme un silo à grains et avec une grande réserve on a interprété également de cette façon celle de Svinica.

Il est probable que les autres fosses trouvées en Slovaquie de l'Est ont eu le caractère de silos à provision et que plus tard après la perte de cette fonction elles ont servi comme dépotoirs.

A côté du monument religieux quelques villages médiévaux présentaient en leur centre des résidences seigneuriales autour desquelles se concentraient les habitations individuelles, les bâtiments d'exploitation, et en fait tout ce qui caractérise les sites ruraux du Moyen Age. C'est en Slovaquie orientale que l'on a obtenu les meilleures données concernant leur plans, leur distribution intérieure, ainsi que leur position dans le cadre de l'unité constituée par le site villageois.

A Zalužany-Nemešany dans la région de Spiš on a observé une résidence seigneuriale avec tous ses bâtiments d'habitation et d'exploitation, datée de la moitié du XIIIe s.

Au cours des dernières recherches sur un

village disparu médiéval à Svinica a été mis au jour un ensemble des bâtiments en pierre — un résidence féodale (fig. 4). L'auteur date leur naissance du XVe s. C'est la première fois qu'on rencontre un tel type de résidence seigneuriale en Slovaquie de l'Est.

Jusqu'à présent on ne connaît rien des résidences de la noblesse provinciale des XIe—XIIIe s. Mais il est probable que les recherches à venir sur l'architecture profane et religieuse de Michalovce apporteront de nouvelles données sur ce type de résidences.

Les résultats obtenus au cours des fouilles effectuées sur les résidences seigneuriales rurales non fortifiées (sans vallum de terre) accroîtront nos connaissances concernant leur distribution intérieure, leurs plans, tels quels ils ont été aux XIIIe—XVe s. et dans le cas de l'architecture profane du site villageois de Svinica ils détermineront leur rapports avec la tradition indigène dont le rôle est évidemment très important.

Dans la partie finale de la présente étude l'auteur résume les données sur l'évolution et les caractéristiques générales du village médiéval. Les sites et les villages les plus anciens ayant une continuité directe avec les sites de l'époque grand-morave ont été situés dans la plupart des cas dans les vallées (fig. 11). En revanche, au XIIIe s., mais surtout au XIVe—XVe s. les habitats s'établissent à des altitudes plus élevées, c'est-à-dire dans un milieu géographique aux conditions climatiques défavorables. Les bâtiments excavés se concentrent surtout dans les régions loessiques. Les sols humides, meubles et pierreux dans les régions plus élevées exigeraient la construction des maisons au niveau du terrain. On peut penser qu'une vaste superficie a rendu possible la construction des habitats aux plans lâches dans la Slovaquie du Sud-Est, dans les vallées en Hongrie, surtout dans les bassins des rivières Bodrog, Latorica et Tisza, mais aussi dans le Bassin de Košice).

L'organisation spatiale du village — rue, typique au milieu rural aux XIe—XIIe s. n'a pas été observé en Slovaquie orientale.

Dans la phase la plus ancienne prédominent les types de villages où les bâtiments sont concentrés en petites unités dispersées. Ceux, qui occupèrent la plus vaste superficie et la position la plus favorable avaient une église bâtie à un endroit culminant. Ce fait ressort

des fouilles effectuées sur l'ancien comitat de Zemplín (Malý Horeš, Somotor etc.).

L'évolution d'un établissement rural du Moyen Âge ne peut se comprendre que dans le cadre de leur situation dans les régions Nord et Sud parce que des conditions écologiques différentes ont influencé le mode d'alimentation ainsi que l'essor architectural des villages. C'est pourquoi les régions Sud de la Slovaquie orientale avaient beaucoup en commun avec la territoire de la Slovaquie du Sud-Ouest ainsi qu'avec celle de la Hongrie actuelle. Une certaine concentration des sites peut s'observer aux environs des chef-lieux par exemple aux environs du bourg de Zemplín.

Trouvés sur un des sites ruraux de Svinica des demeures particulières, des fosses — dépotoirs ainsi que des silos à provision ont été datés des XIe—XIIe s. à XIVe s. Il est probable qu'ils ont survécu, dispersés sur la surface relativement très vaste du village (fig. 5) jusqu'à la première moitié du XVe s. Le village de Svinica présente par son organisation spatiale un type d'habitat où les bâtiments sont concentrés en unités distinctes (fig. 5). Les résultats actuels des fouilles ont prouvé que les villages mentionnés au-dessus existèrent dans la Slovaquie de l'Est très longtemps. Tous les villages mis au jour par les recherches archéologiques étaient situés près d'une rivière (Nižná Šebastová, Oborín, village Milož dans le territoire de la commune actuelle Spišský Hrušov etc.). Ce n'est que plus tard que les sites ont occupé les endroits plus élevés, peu accessibles et éloignés des sources d'eaux naturelles. La localité exemplaire en est un village disparu, situé dans les montagnes et daté des XIVe—XVe s. qui les fouilles ont mis au jour dans le territoire de la commune de Brezovička.

Dans la Slovaquie orientale les villages datés des XIe—XIIe s. ont disparu à l'occasion des migrations du peuple du fait de la construction et de la reconstruction d'habitations, dont la construction légère ne pouvait être de longue durée, mais aussi du fait de l'exploitation agricole du sol, de l'élevage du gros bétail et du mouton. D'autre part la disparition des villages s'est accompagnée de diverses catastrophes — telles que les incendies, les épidémies et les inondations.

Les villages de la Slovaquie de l'Est ont souffert très souvent des épidémies de peste.

Même de mauvaises conditions économiques provoquées par une trop faible exploitation de minerais, par exemple dans la région du Spiš au Nord ont pu accélérer le déclin des villages. Les fréquentes dissensions féodales qui ont touché aussi le territoire de la Slovaquie de l'Est ont déterminé le déclin de plusieurs villages et sites. Le plus grand nombre de villages a disparu au cours des XVe—XVIe s. tant à l'époque des mouvements antiféodaux et des luttes de classes (les combattants de Jan Jiskra de Brandýs, les Frères bohémiens avec Peter Axamit et Ján Talafus en tête) que lors des ravages des Turcs, surtout dans les régions sud de la Slovaquie orientale.

La désertion des villages et des sites fut également provoquée par le morcellement de la terre entre les héritiers qui ont vendu et partagé leur propriété. Dans certains cas le village médiéval ne disparaît pas, mais au contraire il se développe soit comme bourg routier soit comme bourgade féodale. Les localités exemplaires de la Slovaquie orientale sont les villages médiévaux de Trebišov et de Svinica. La position de ce dernier se change — il se rapproche de la voie commerciale ou des sources d'eau.

La colonisation intérieure et extérieure (Spiš, Šariš, etc.) a joué un rôle très important en ce qui concerne la naissance ou le déclin des sites villageois.

Se fondant sur les résultats archéologiques atteints on peut dire que l'évolution du territoire de la Slovaquie de l'Est au cours du Xe s. (surtout la partie Est de la région du Pôlisie ainsi que la vallée de la Slovaquie de l'Est) se distingue de celle de la Slovaquie du Sud-Ouest. Pour le moment manquent les nécropoles des classes inférieures datables du Xe s. connues en Slovaquie du Sud-Ouest. Les nécropoles hongroises anciennes plus petites ou les sépultures isolées se concentrent dans la région limitée par les rivières Latorica, Bodrog et Tisza. Toutes les trouvailles sont datées de la fin du IXe s. et du début du Xe s. Les données archéologiques attestent la continuité d'un établissement slave, malgré les interventions temporaires des troupes hongroises. Peu à peu surtout à la fin du Xe s. et au début du XIe s. la population hongroise est installée pour un temps assez long également dans les régions Sud de la Slovaquie orientale. Ce mélange ethnique ainsi qu'une interpé-

nétration de la culture des peuples slaves et hongrois ont été les plus remarquables sur les nécropoles à rangées de Somotor, Zemplín, Rád, Strážne, Bodrog et Barca. Les sites ruraux qui n'ont pas encore été mis au jour éclaireront l'évolution sociale et économique et donneront une image plus complète du processus de la formation d'un site rural agricole. Dans les régions Sud de la Slovaquie orientale les populations slaves (slovaques) et hongroises ont vécu en symbiose et partagé le sort commun d'une classe exploitée, mais déjà relativement homogène.

La concentration ainsi que la continuité d'un établissement slave non seulement à Zemplín, mais aussi à Spiš, Šariš et dans le Bassin de Košice prouvent tant la densité et le nombre de la population que le fait qui justement celles-ci constituent des bases de la formation et de la structure de l'Etat féodal hongrois.

Au cours du XIIe s. les cimetières sont situés près de l'église. La seule exception présente une sépulture à squelette de femme dans une tombe ancienne à Drienov, dist. Prešov, datée d'après un mobilier funéraire du XIIe—XIIIe s. A partir du XIIe s. on n'a pas pu déterminer en milieu rural l'appartenance ethnique d'une population. Ce problème passe au premier plan aussi lors de l'enquête archéologique sur les bronchons à une anse mobile (Svinica, Budkovce, Nižný Lanec, Veľký Šariš), daté des XIIe—XIIIe s. On peut estimer que justement un bronchon de terre cuite à une anse mobile dont les premiers porteurs avaient été sans doute les tribus qui arrivèrent dans la Slovaquie des régions Sud-Est, s'est introduit aussi dans un inventaire de la population indigène slave (pl. I: 4).

Dans le village médiéval une culture rurale homogène se forme peu à peu. Elle s'appuie sur les traditions et les formes de la culture matérielle slave (pl. I: 1—3, 5—11). Dans son contenu prédominant à côté de la céramique (pl. I: 1—3, 5—11) les instruments aratoires — les objets de la culture matérielle en relation avec l'élevage du gros bétail et du mouton (pl. III). La culture matérielle qui reflète un développement tant de la production indigène rurale que des métiers, exerce son influence aussi sur leur essor quantitatif et qualitatif. Dans son contenu, surtout à partir du XIIIe s. on peut estimer une forte intervention de la production artisanale spécia-

lisée de la ville (pl. II). L'auteur ne conteste pas la production de poterie de bonne qualité même dans un village médiéval, mais il souligne les impulsions provoquées par un milieu urbain qui est en train de se former.

Chaque produit métallurgique, trouvé au cours des fouilles archéologiques sur un village médiéval (pl. III—IV) ne peut être considéré comme le résultat du travail du forgeron rural. Il faut bien compter que beaucoup de produits provenant de ce mobilier y entrèrent par le moyen du commerce et plus tard surtout des ateliers d'artisanat spécialisés en ville. Au Moyen Age culminant et tardif la production est concentrée aux environs des résidences seigneuriales, par exemple à Zalužany-Nemešany, dans la région du Spiš.

En général on peut constater que les traditions de la production de l'époque grand-morave et post-grand-morave ont survécu jusqu'aux XIe—XIIe s. et c'est pourquoi ils formèrent une base importante de la culture matérielle médiévale. La présence d'un nombre important d'objets en fer suppose déjà au Moyen Age une industrie minière ainsi qu'une métallurgie développées, pour lesquelles la Slovaquie orientale a créé une réelle base matérielle (Gemer, Spiš, Abov).

Les résultats atteints au cours des fouilles archéologiques prouvent que l'évolution de l'organisation économique et sociale féodale d'un village médiéval se termine au cours du XIIe s. La population se constitue comme une classe serve et les contradictions sociales et de classes s'approfondissent. Au cours de XIIIe s. plusieurs villages slaves développés forment la base des villes ou des bourgades féodales (p. ex. Košice, Michalovce, Trebišov, Levoča, Kežmarok, etc.). Les autres villes de la Slovaquie de l'Est (ce fait est confirmé par les dernières recherches archéologiques) ont été peuplées par les Slaves avant l'arrivée des Allemands. Cela veut dire que la population slave (slovaque) indigène a joué un rôle très important dans le processus de formation des villes au XIIIe s.

De même au sein du village médiéval se reflète la différenciation sociale qui a été influencée par beaucoup de facteurs ce qu'un matériel archéologique, les plans d'habitats ou l'organisation spatiale d'un village n'avaient pas été capables de prouver. Cette différenciation sociale est liée à la construction des petits bourgs fortifiés, mais aussi aux résidences

seigneuriales, se situant dans le village médiéval (Svinica, Zalužany).

En examinant la problématique d'un établissement rural du Moyen Age disparu et en s'appuyant sur les recherches et les enquêtes archéologiques en confrontation avec les publications des historiens — médiévistes déjà parues on peut souligner l'importance des forces productrices pré-colonisatrices qui ont été contestées dans le passé mais qui ont joué un rôle très important dans la constitution et la consolidation d'une formation sociale et économique féodale. De nouveau a été prouvée la continuité d'un établissement slave à un village du Moyen Age sur le territoire de la Slovaquie de l'Est (fig. 11).

En conclusion l'auteur attire l'attention sur le fait qu'à l'aide des sources écrites publiées et interprétées, il a essayé de donner une image du développement des régions de la Slovaquie de l'Est au cours des XIe—XVe s. surtout du point de vue de l'établissement rural. Il admet qu'il y a beaucoup de problèmes non résolus et que les recherches et les enquêtes des archéologues, historiens — médiévistes, linguistes, géographes historiques, ethnographes, ou les critiques d'art, ainsi que les disciplines naturelles et techniques doivent combler la lacune qui existait dans ce domaine.

Traduit par *H. Zábojníková*

VÝSKUM V TRSTENOM PRI HORNÁDE (K problematike osídlenia východného Slovenska v závere 1. tisícročia pred n. l.)

PAVOL JUREČKO
(Východoslovenské múzeum, Košice)

V ostatnom období sa pozornosť mnohých bádateľov, skúmajúcich problematiku vývoja záveru pravekého a včasnohistorického osídlenia východnej časti Karpatskej kotliny, sústreďuje na riešenie otázok rozsahu a intenzity tráckeho, getskodáckeho a keltského osídlenia a ich podielu na vývoji osídlenia tejto oblasti v závere doby laténskej a počiatku doby rímskej. Staršie i novšie nálezy z územia východného Slovenska môžu prispieť k riešeniu uvedených otázok, a to v súvislosti s objasnením problematiky existencie a rozsahu rozšírenia kuštanovickej kultúrnej skupiny, špecifikácie časovo, etnicky a čiastočne i materiálnou náplňou blízkej skupiny nálezov zo západnej časti východného Slovenska, prehodnotením podielu staršieho „domáceho“ obyvateľstva východného Slovenska v materiálnej kultúre stupňov LC, LD a tzv. „čistých“ dáckych nálezov, a v súvislosti s tým bližšej špecifikácie (časovej i kultúrnej) keltsko-dáckeho horizontu, ďalej otázok zásahu lipickej kultúry, vplyvu či prítomnosti ďalších súvekých etník (napr. Sarmatov) atď.

Riešenie problematiky osídlenia dnešného územia východného Slovenska v dobe halštatskej, t. j. v období stupňov HC—HD/B (Dušek, M. — Dušek, S. — Romsauer 1980, s. 182) sa v minulosti (Eisner 1933, s. 161—166; Paulík 1966, s. 141—147), ale aj v súčasnosti spájalo s existenciou a rozšírením kuštanovickej kultúrnej skupiny, novšie lokalizovanej iba do juhovýchodnej časti východného Slovenska (Dušek 1974, s. 366—368, 403; Dušek, M. — Dušek, S. 1974, S. — Romsauer 1980, s. 182—184). V materiálnej náplni kuštanovickej kultúrnej skupiny vidí M. Dušek (1974, s. 403) dedičstvo kultúry Gáva a somotorského typu a rovnaký názor v súvislosti s novšie objavenými halštatskými pamiatkami z východného

Slovenska zastáva V. Budinský-Krička (1978a, s. 60).

Na rozdiel od maďarských autorov (napr. Lengyel 1960, 1964) sa u nás (Dušek 1961, 1964a, 1964b, 1966a, 1966b, 1971) zamieta priama účasť skýtskych kmeňov na genéze kuštanovickej skupiny podobne ako v Sovietskom zväze (Meľnikova 1962; Smirnova — Berňakovič 1965; Iliška — Terenožkin 1971; Krušelnicka 1979), kde sa na jej genéze zdôrazňuje podiel kultúrneho komplexu Gáva-Holihradu. Okrem uvedených autochtónnych prvkov badať v náplni kuštanovickej skupiny pomerne silný vplyv západopodolského (skýtskeho) pôvodu a vplyvom geografickej polohy jej rozšírenia aj slabší zásah severných a severozápadných elementov lužickej kultúry (Smirnova — Berňakovič 1965, s. 101; Iliška — Terenožkin 1971, s. 175—177).

S najväčšou pravdepodobnosťou pri genéze materiálnej kultúry, ale aj pri riešení problematiky osídlenia východného Slovenska a priľahlých oblastí severovýchodného Maďarska a Zakarpatskej oblasti USSR v dobe halštatskej bude potrebné rátať nielen s dedičstvom gávskej kultúry a jej integrálnou súčasťou — somotorským typom (ktorých komplexnosť spracovania, najmä z hľadiska nových výsledkov terénneho výskumu, ako aj z hľadiska potreby prehodnotenia doterajších poznatkov [Paulík 1968], a najmä dávnejšie získaného materiálu [Pástor 1958; Pleinerová — Olmerová 1958], doposiaľ postrádame) a vplyvom lužickej kultúry, ale aj s dedičstvom kultúry Suci de Sus (Balahuri 1969a; Budinský-Krička 1976). Napriek rovnakým prvkom v genéze materiálnej kultúry kuštanovickej skupiny a tráckej kultúry doby halštatskej na východnom Slovensku nemožno jednoznačne, ako vyplynie z nasledujúceho rozboru, pripustiť ich

úplnú vzájomnú totožnosť. Na odlišnosť tvarovej náplne, ale aj niektorých výzdobných prvkov keramiky z východného Slovenska od keramického profilu kuštanovickej skupiny upozornila E. Miroššayová (1979, s. 141). Z doterajších skúmaných nálezísk sa kuštanovickej skupine pripisovali predovšetkým hrobové nálezy z Michaloviec-Hrádku (Čilinská 1959a).

Dlhé obdobie boli sídliskové nálezy z doby halštatskej na východnom Slovensku známe iba z povrchových prieskumov, zberov, prípadne výskumných akcií vyslovene záchranného charakteru (Brehov, Dúbravka, Hrčel, Chabžany, Chmeľov, Košice, Košické Olšany, Kráľovský Chlmec, Obišovce, Sirník, Plešany, Valaliky-Všechsvätých; Čilinská 1959b; *Archeologické výskumy na východnom Slovensku r. 1961, 1962*, s. 296—298) a až záchranný výskum v Stretavke, okr. Michalovce (v minulosti lokalita evidovaná v katastri obce Drahňov-„Bušacina“ — 1962, s. 296; Paulík 1966, obr. 51 priniesol prvý ucelenejší súbor keramiky tohto obdobia (Miroššayová 1979). Avšak už z výskumov sídliska z doby rímskej v katastroch obcí Blažice-Bohdanovce, okr. Košice-vidiek, v rokoch 1958—1975 sa získal zaujímavý a dôležitý, doteraz iba čiastočne vyhodnotený materiál (Jurečko 1981a), ktorý po celkovom spracovaní prispeje nemalou mierou k detailnejšiemu poznaniu materiálnej kultúry doby halštatskej na východnom Slovensku, ale aj k možnosti riešenia jej genézy, pretože sa tu okrem iného našli aj sídliskové objekty s výrazným nálezovým materiálom gávskej kultúry (Pástor 1961, s. 87, 88, 92, tab. I: 4). Z ostatných, prevažne zbermi a povrchovými prieskumami evidovaných lokalít doby halštatskej z nášho územia si pozornosť zasluhujú predovšetkým Nižný Žipov, okr. Trebišov (Budinský-Krička 1978b, s. 45), Skrabské, okr. Vranov nad Topľou (Budinský-Krička 1980, s. 46), Streda nad Bodrogom, okr. Trebišov (Čaplovič — Gašaj — Olexa 1977, s. 94), a Zemplínska Nová Ves-Úpor, okr. Trebišov (Budinský-Krička 1978b, s. 50—51). K riešeniu uvedenej problematiky po detailnom spracovaní a úplnom zverejnení výsledkov výskumov prispajú s najväčšou pravdepodobnosťou aj poznatky získané odkryvkou sídliskových horizontov a objektov v Čečejovciach, okr. Košice-vidiek (Šiška 1980, s. 206; Tirpák 1980, s. 210), Jasove, okr. Košice-vidiek (Eisner 1933, s. 152—153, 161; Olexa 1980, s. 193—195; Gašaj — Jurečko — Olexa

1980, s. 74), Jastrabom nad Topľou, okr. Vranov nad Topľou (Budinský-Krička 1978b, s. 42—43; 1980, s. 42), v Košiciach-Sebastovciach, okr. Košice-mesto (Budinský-Krička 1977, s. 82; 1978a, s. 59—60), a v Rade, okr. Trebišov (Miroššayová 1980a, s. 174; 1980b, s. 142).

Celkový obraz súčasných poznatkov o dobe halštatskej na východnom Slovensku dopĺňajú aj doterajšie výsledky záchranného výskumu v katastri obce Trstené pri Hornáde, okr. Košice-vidiek, ktorý tu od roku 1980 realizuje Východoslovenské múzeum v spolupráci s Archeologickým ústavom SAV. Lokalita sa nachádza na terase na ľavom brehu Hornádu, v nadmorskej výške ca 200 m; časovo-kultúrny rozsah osídlenia tu predstavujú v zásade tri hlavné vrstvy, zodpovedajúce trom horizontom osídlenia: mladšej dobe rímskej (vrstva A — 3. stor. n. l.), staršej dobe rímskej (vrstva B — 2. stor. n. l.; Jurečko 1983) a dobe halštatskej (vrstva C).

Vrstvu C tvorí na skúmanom sídlisku výrazná kompaktná černozeň, nachádzajúca sa v hĺbke 140—220 cm od dnešného povrchu terénu a až na objekt 17 (zásobnicová jama v priereze hruškovitého tvaru, bez nálezov; obr. 1) sa v nej nepodarilo zistiť žiadny ďalší sídliskový objekt. Z vrstvy pochádza veľké množstvo keramických nálezov, ktoré možno z technologického hľadiska rozdeliť na keramiku zhotovenú na hrnčiarskom kruhu (1) a keramiku vyrobenú voľným lepením v ruke z jemne plavenej hliny (2) a z hliny s prímiesou piesku (3). Okrem keramiky bola vrstva pomerne bohatá aj na ďalšie drobné, pre datovanie celej vrstvy však pomerne dôležité nálezy (4).

1. Zo základných tvarov keramiky zhotovenej na hrnčiarskom kruhu možno uviesť misky s kónickou spodnou časťou a roztvorenou hornou časťou tela (obr. 2: 1, 2, 7), kónicky roztvorené misky s vtiiahnutým a zosilneným okrajom ústia (obr. 2: 9), vázovité nádoby (obr. 2: 4, 6, 10) a dvojkónické džbáňky (obr. 2: 3, 5, 8).

2. Keramiku zhotovenú voľným lepením v ruke z jemne plavenej hliny reprezentujú dvojkónické misky (obr. 3: 3; 4: 11), v niektorých prípadoch so šikmým žliabkovaním maximálneho vydutia (obr. 3: 2; 7: 2), misky s vtiiahnutou hornou časťou tela a s rôznou úpravou okrajov ústí (obr. 3: 4—6, 9), vázovité nádoby väčších (obr. 4: 1, 3) a menších rozmerov (obr. 3: 7), džbáňky (obr. 3: 1; 4: 6, 8—

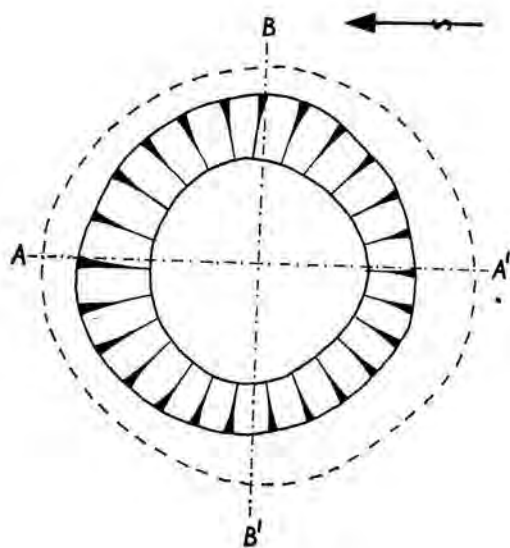
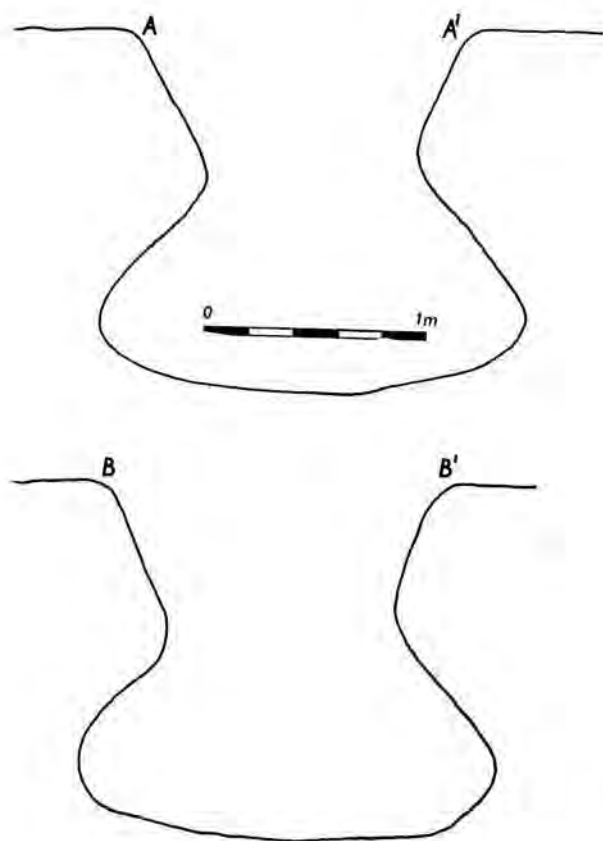
10, 12, 14) a hlinené kotúče, v prevažnej väčšine iba so slabou profiláciou (obr. 5: 2), resp. bez nej. K zvláštnemu a ojedinelému tvaru patrí fragment s vertikálne hviezdicovite upraveným maximálnym vydutím pravdepodobne vázovitej nádoby (obr. 4: 7).

3. Absolútne najčastejším tvarom v keramike zhotovenej rovnakým spôsobom ako v predchádzajúcej skupine, ale z hliny s prímiesou piesku, sú hrncovité nádoby dvoch typov: s esovitou profiláciou tela a plastickou výzdobou pod mierne roztvoreným ústím (obr. 6: 4, 8, 9; 7: 1, 5; 8: 10, 11) a súdkovité hrnce v prevažnej väčšine taktiež s plastickou výzdobou pod ústím (obr. 4: 13; 5: 4, 6; 6: 3, 5—7; 7: 3). Druhú najpočetnejšiu skupinu tvoria misky: kónicky roztvorené (obr. 5: 6, 11), mierne dvojkónické (obr. 5: 7) s vŕtanutou hornou časťou tela (obr. 5: 8, 9; 6: 1, 2; 8: 6) a s rôznou úpravou ústí (zriedkavo so šikmým tordovaním; obr. 5: 1) a misky na nôžke (obr. 4: 5; 5: 3). Rovnako početne sú zastúpené aj hlinené kotúče, v rámci ktorých sa zriedkavo vyskytujú aj exempláre s mierne profilovaným telom (obr. 8: 8) a plastickou výzdobou v podobe lúčovitých radov nechtovitých jamiek na vnútornej

strane (obr. 8: 9). K zriedkavým tvarom tejto skupiny keramiky patria vázovité nádoby (obr. 4: 4; 7: 4) a zásobnice (obr. 6: 10; 7: 7, 8).

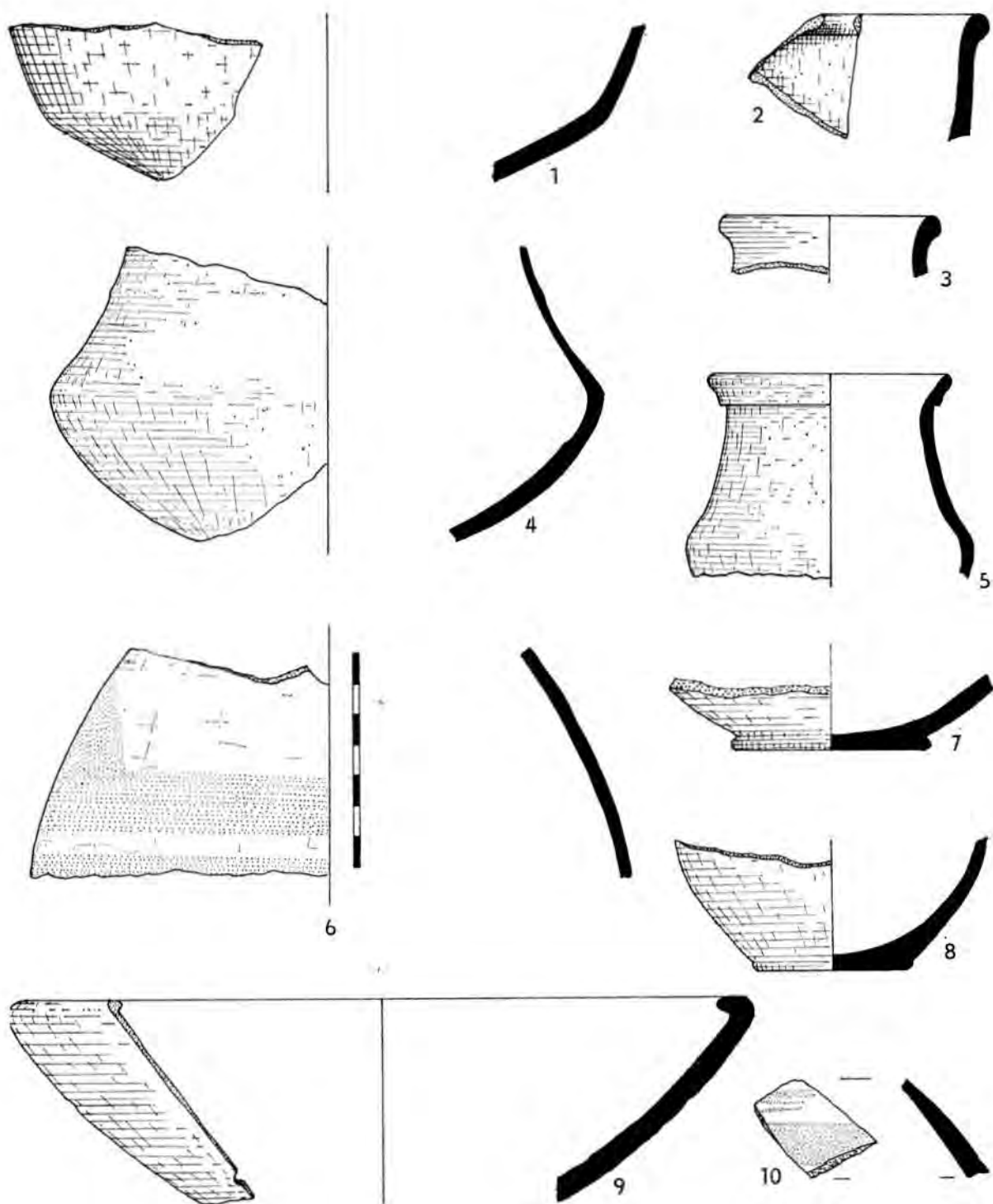
4. Z ostatných nálezov si pozornosť zasluhujú rôzne veľké hlinené guľičky (obr. 8: 3, 4), zlomok hlinenej lyžice (obr. 8: 2), dvojkónické prasleny (obr. 9: 3), často so šikmým prešekávaním spodnej časti (obr. 9: 6), zdobené hlinené gombíky (obr. 9: 5) a poškodená hlinená plastika koníka (obr. 9: 1). Z kamennej industrie sú početne zastúpené brúsiky (obr. 9: 4), drvidlá (obr. 8: 5) a podložky. Z výrobkov z kosti možno uviesť torzo bočnice konského postroja (obr. 8: 1) a dierkovaním a rytou výzdobou zdobený kančí kel (obr. 9: 2).

V keramickom materiáli z nádob zhotovených na hrnčiarskom kruhu z vrstvy C sídliska v Trstenom pri Hornáde sa fragmentárne vyskytli ostro profilované dvojkónické džbánky (obr. 2: 3, 5, 8), ktoré sa pokladajú, popri podobne zhotovených miskovitých a vázovitých nádobách (v Trstenom pri Hornáde sú početne zastúpené najmä misky; obr. 2: 1, 2, 7, 9), za určujúci keramický tvar inventára tráckych sídlisk a pohrebísk alföldsko-potisko-slovenskej skupiny (Dušek 1966b, s. 97; 1974, s. 403;

Obr. 1. Trstené pri Hornáde, okr. Košice-vidiek.
Objekt 17.

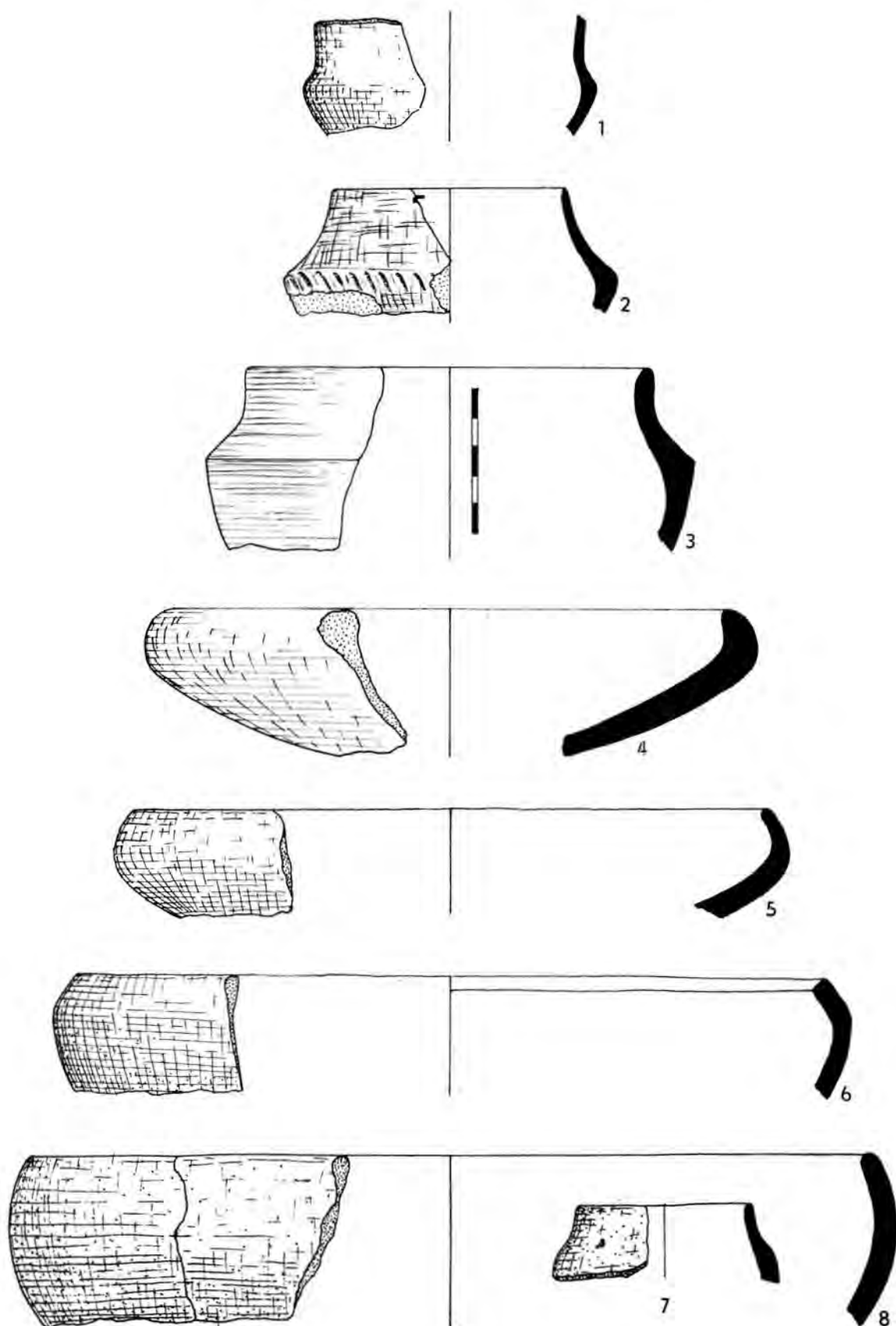

Obr. 2. Trstené pri Hornáde, okr. Košice-vidiek. Výber keramiky zhotovenej na hrnčiarskom kruhu. 1, 2, 7, 9 — misky; 4, 6, 10 — vázovité nádoby; 3, 5, 8 — džbáňky.

Dušek, M. — Dušek, S. — Romsauer 1980, s. 182—184), na východnom Slovensku doteraz doložené iba z Michaloviec-Hrádku (Čilinská 1959a, s. 79—81, obr. 1: 2, 3, tab. II: 6). Kým spomenuté misky, najmä tvary s vŕtanutou hornou časťou tela (obr. 2: 9), sú zastúpené aj

na ďalších lokalitách východného Slovenska (Michalovce-Hrádok — Čilinská 1959a, tab. II: 2; Košice-Šebastovce — Budinský-Krička 1978a, obr. 28: 6; Blažice-Bohdanovce — Jurečko 1981a, s. 390, obr. 2: 4; Jastrabie nad Topľou — Budinský-Krička 1978b, s. 42, obr.

Obr. 3. Trstené pri Hornáde, okr. Košice-vidiek. Výber keramiky zhotovenej v ruke z jemne plavenej hlíny
1 – džbánok; 2–6, 8 – misky, 7 – väzovitá nádoba.

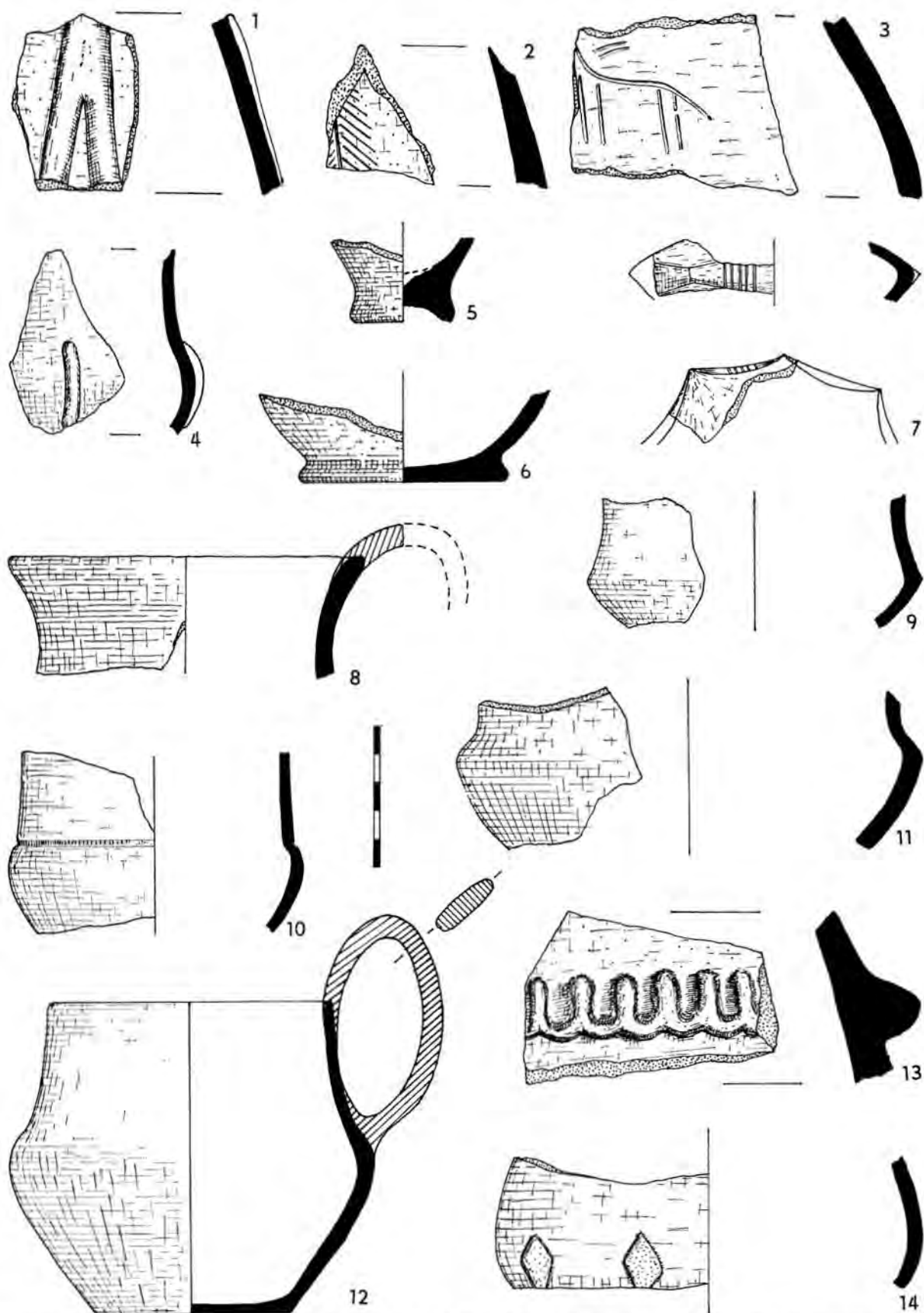
15: 8), rovnako ako na juhozápadnom Slovensku (Dušek 1966b, s. 98, tab. VII: 26, XI: 1, 4, pozn. 55) a v severovýchodnom Maďarsku (Dušek 1966b, s. 98, pozn. 56; Párducz 1966, tab. XXXII: 5, 15, 17—19), vázovité nádoby (obr. 2: 4, 6, 10) patria zatiaľ k zriedkavejšiemu tvaru na hrnčiarskom kruhu zhotovených nádob z doby halštatskej na východnom Slovensku (Michalovce-Hrádok — Čilinská 1959a, s. 80, tab. I: 6, III: 4, 6; Stretavka — Miroššayová 1979, s. 138, obr. 8: 3, 6; Jastrabie nad Topľou — Budinský-Krička 1978b, s. 42, obr. 15: 2, 16: 2) a svojím tvarom sa viac-menej približujú k typu Kruglik vyčlenenému G. I. Smirnovou (1965, s. 89; 1967, s. 229—232). V prípade zlomkov z Trsteného pri Hornáde sa na svetlohnedom povrchu zachovali pomerne dobre viditeľné stopy červeného maľovania (obr. 2: 6, 10), ktoré podobne ako maľovaný mriežkový dekor a rytý ornament krokvicovitého a mriežkovitého tvaru na džbánu zhotovenom v ruke a amforke zo Stretavky (Miroššayová 1979, s. 134—136, obr. 2: 8, 9: 1) možno pokladať za vplyv z oblasti lužickej kultúry, pričom konkrétne maľovanie v prostredí tejto kultúry sa dáva do súvislosti s protokeltskou vlnou, idúcou z južnej alpskej oblasti v období stupňov HC a počiatku HD (Alfawicka 1970). Ojedinelý výskyt včolkovaného dekoru na zlomku hrdla a ústia vázovitej nádoby z posledne spomenutého sídliska (Miroššayová 1979, s. 126, 134—136, obr. 8: 2) možno oproti tomu spájať skôr s prenikaním vplyvov z južných tráckych oblastí, kde sa táto výzdobná technika objavuje už v 4. stor. pred n. l. (Čičikova 1974, s. 62—67, obr. 4: 3, 4; 5; 6; 10: 2, 5, 7, 8) a odkiaľ sa neskôr vplyvom posunov dáckych kmeňov na sever ujalo včolkovanie ako dominantný výzdobný postup na sivej keramike blažického typu na východnom Slovensku.

Dvojkónické misky, zhotovené voľným lepením v ruke z jemne plavenej hliny (obr. 3: 3; 4: 11), v niekoľkých prípadoch so šikmým tor-dovaním najväčšieho vydutia (obr. 3: 2; 7: 2), podobne ako profilované misky zhotovené rovnakým spôsobom, ale z hliny s prímiesou piesku (obr. 5: 7), patria k ojedinelým tvarom miskovitých nádob tráckeho okruhu doby halštatskej (porovnaj Párducz 1954, obr. 26: 17; Budinský-Krička 1978b, s. 42, obr. 15: 4; Miroššayová 1979, s. 136, obr. 6: 11). So šikmým tor-dovaním najväčšieho vydutia, prípadne okrajov ústí (obr. 5: 1), sa stretávame taktiež zried-

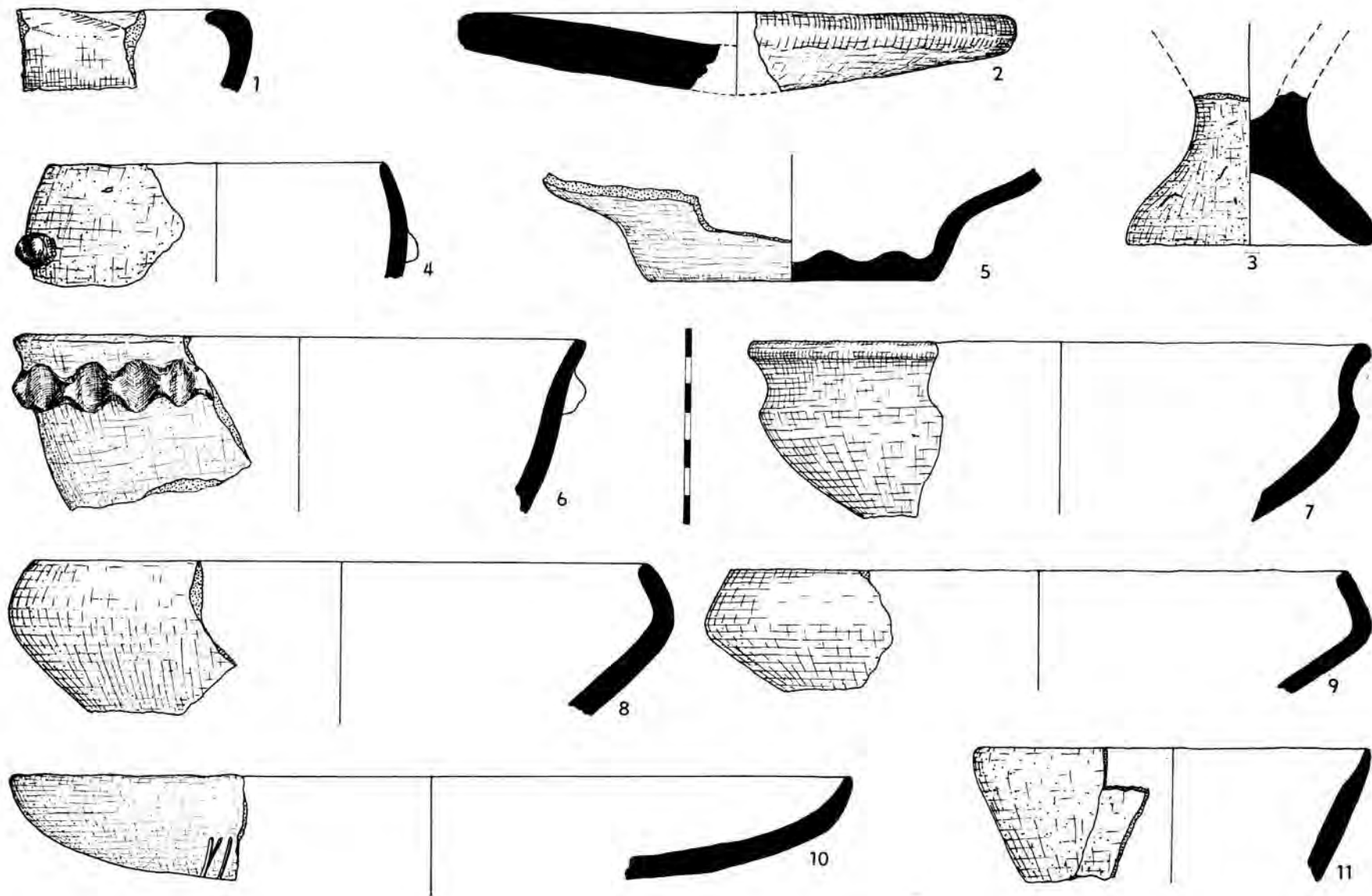
kavo (Párducz 1954, obr. 26: 3; Archeologické výskumy na východnom Slovensku roku 1961, 1962, s. 298, obr. 2: 13) a tento druh plastickej výzdoby možno pokladať za dedičstvo staršieho osídlenia (v prípade východného Slovenska somotorského typu a mladopodolského zásahu v ňom; Paulík 1968, s. 38) v celej oblasti severotráckej kultúry doby halštatskej (Dušek 1966a, s. 55), prejavujúceho sa na najstaršej keramike. Pomerne často sa tento výzdobný prvok vyskytuje na miskách s vtiahnutým okrajom ústia zo staršieho halštatského osídlenia v Blažiciach-Bohdanovciach. Ako prejav dedičstva gávskej kultúry (Pástor 1958, tab. I: 4), prípadne staršej kultúry Suci de Sus, možno označiť tiež vertikálne hviezdovitú úpravu maximálneho vydutia pravdepodobne malej vázy s rytou zvislou výzdobou (obr. 4: 7).

Najväčší počet misiek oboch skupín keramiky zhotovenej v ruke reprezentujú aj v Trstenom pri Hornáde misky s vtiahnutou hornou časťou tela, ktoré možno rozdeliť do dvoch základných podvariantov, pričom rozlišujúcim prvkom je spôsob profilácie v mieste maximálneho vydutia: buď s plynulým prechodom spodnej kónickej časti tela do vtiahnutej hornej časti (obr. 3: 4—6, 8; 5: 1; 6: 2; 8: 6), alebo s viac-menej ostrým zalomením miesta prechodu (obr. 5: 8, 9), pričom obidva podvarianty majú rôznu úpravu okrajov ústí (oblé, šikmo dovnútra alebo rovno zrezané). Ich spodná časť tela prechádza do plochého dna, niekedy s náznakom odsadenia (Budinský-Krička 1978b, obr. 15: 1; Miroššayová 1979, obr. 3: 3, 5). Druhý podvariant týchto miskovitých nádob, oproti situácii v Trstenom pri Hornáde, sa vyskytol vo väčšom počte v keramickom inventári sídliska v Stretavke, kým početne zastúpený prvý podvariant v Trstenom pri Hornáde bol zase v Stretavke zastúpený zriedkavejšie (Miroššayová 1979, s. 136—138, obr. 3: 2, 3, 5; 6: 1, 2, 5, 6, 8—10, 12). Podobne ako v Stretavke (Miroššayová 1979, obr. 3: 4; 6: 4, 4), aj vo vrstve C hodnoteného sídliska sa ojedinele vyskytli tanierovité misky (obr. 5: 10), niekedy s kyjovite zosilneným okrajom ústia (obr. 6: 1) a misky kónicky roztvorené (obr. 5: 11), v jednom prípade s plasticou, prstovite pretlačenou lištou pod ústím (obr. 5: 6).

Fragmenty viac (obr. 5: 3) alebo menej (obr. 4: 5) kónicky roztvorených dien pochádzajú pravdepodobne z podobných miskovitých nádob, aká je zatiaľ na východnom Slovensku

Obr. 4. Trstené pri Hornáde, okr. Košice-vidiek. Výber keramiky zhotovenej v ruke z jemne plavenej hlíny (1, 3, 6–12, 14) a z hlíny s prímiesou piesku (2, 4, 5, 13). 1, 3, 4, 7 – vázovité nádoby; 2, 13 – hrnce; 5, 11 – misky, 6, 8–10, 12, 14 – džbáňky.

Obr. 5. Trstené pri Hornáde, okr. Košice-vidiek. 1, 3, 5–11 — misky; 2 — hlinený kotúč; 4 — hrniec.

známa iba zo Stretavky na východnom Slovensku (Paulík 1966, obr. 51: 3; Miroššayová 1979, s. 138, obr. 3: 6).

Vázovité nádoby, zhotovené voľným lepením v ruke, sa opäť v keramickom inventári z Trsteného pri Hornáde vyskytujú iba vo veľmi malom počte (obr. 3: 7), a to väčšinou s plastickou (obr. 4: 1, 4) alebo rytou výzdobou (obr. 4: 2, 3). Zlomok s jazykovitým plastickým výčnelkom (obr. 7: 6) je azda z typickej väčšej nádoby, aké poznáme zo súdobých, resp. kultúrne blízkych lokalít východného (Miroššayová 1979, s. 134, obr. 9: 2), juhozápadného Slovenska (Dušek 1971, obr. 24: 9) a severovýchodného Maďarska (Párducz 1966, tab. XXX: 13, XXXI: 8, 16). V plastickej výzdobe v podobe zvislých alebo šikmých pásikov, umiestnených na maximálnom vydatí tela vázovitých nádob (obr. 4: 4), možno opäť vidieť dedičstvo gávskej kultúry, ako to dokladajú podobne výzdobné prvky na keramike tejto kultúry z USSR (Krušelnicka 1979, s. 83, obr. V: 1, 4), východného Maďarska a Sedmohradska (Kemenczei 1971, s. 31, tab. 1: 7). Ryté figurálne motívy, v našom prípade s najväčšou pravdepodobnosťou silne štylizovanej postavy koňa (obr. 4: 3), sú veľmi časté na keramike lužickej kultúry v Poľsku, kde sa práve silne schematizovaný motív koňa vyskytuje najčastejšie, a nádoby s touto výzdobou sú datované do stupňov HC—HD (Gediga 1970, s. 108—109, 130—131, 136—139, 233, obr. 47d, 49a). Zaujímavým a v analogických nálezoch keramiky z časovo zhodných, prípadne kultúrne blízkych nálezísk neznámym tvarom je štíhla váza s miernou esovitou profiláciou tela a lievikovite roztvoreným ústím (obr. 7: 4).

Pomerne častým tvarom z vrstvy C v Trstenom pri Hornáde, podobne ako na sídlisku v Stretavke (Miroššayová 1979, s. 132—134), sú v ruke zhotovené džbáňky s viac (obr. 3: 1; 4: 9) alebo menej ostro profilovaným telom (obr. 4: 10, 12, 14), s typickým, nad okraj ústia prečnievajúcim uchom (obr. 4: 8, 12) a ojedinelým prstencovite odsadeným dnom (obr. 4: 6). Tento technický prvok (odsadenie) pokladá E. Miroššayová (1979, s. 134, obr. 2: 5) za napodobenie tvarovo zhodnej predlohy, zhotovenej na hrnčiarskom kruhu. Na ďalšom džbáňku zo Stretavky (Miroššayová 1979, obr. 2: 9) sa vyskytli podobné plasticke výčnelky kosodĺžnikového tvaru na lome tela (obr. 4: 14); zriedkavo sa na tomto type nádob objavu-

je horizontálny obežný žliabok, oddeľujúci hrdlo od najväčšieho vydutia (obr. 4: 10).

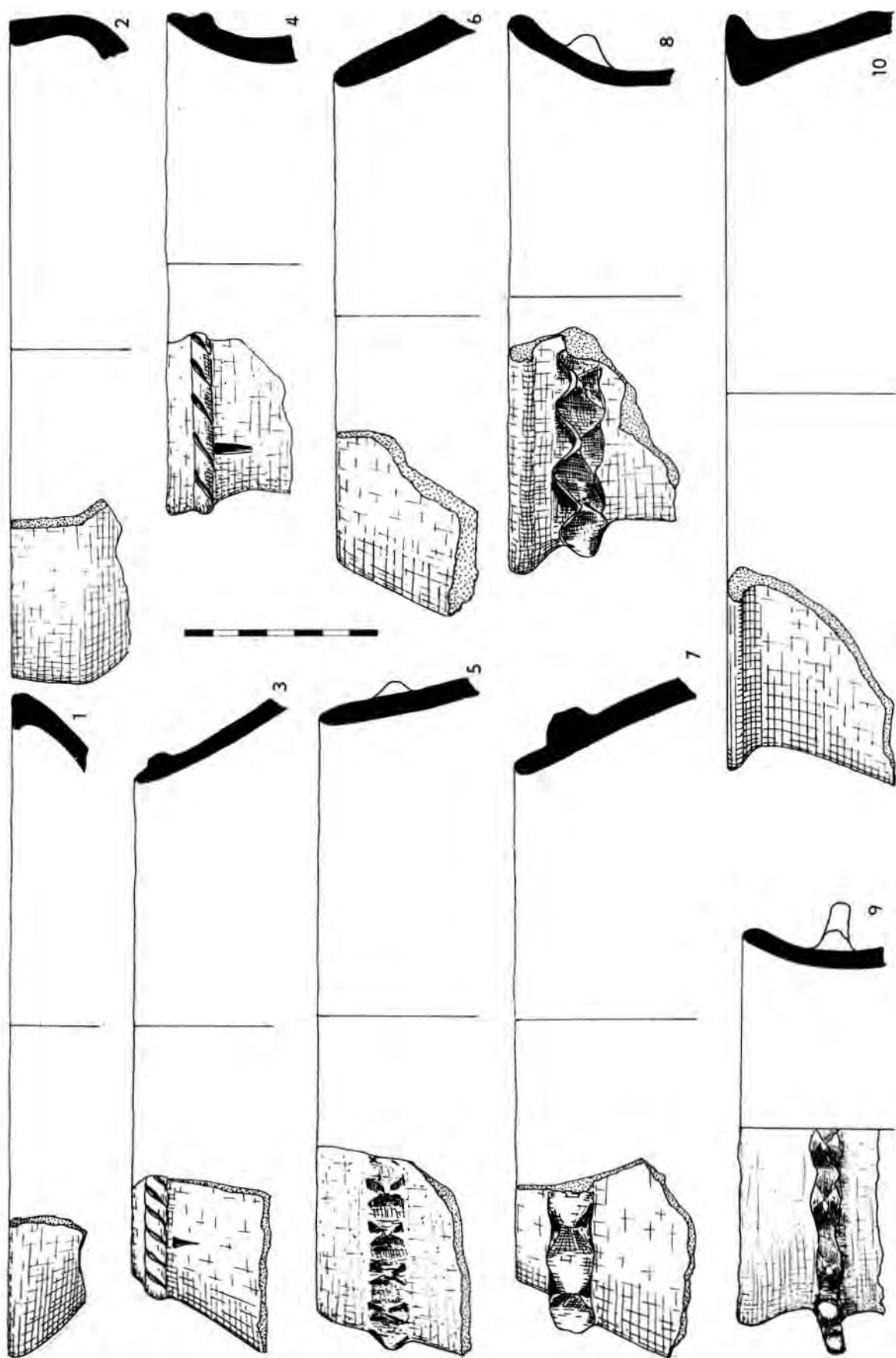
Zatiaľ v malom počte sú na sídlisku v Trstenom pri Hornáde zastúpené zásobnice. Doteraz zistené tvary (obr. 7: 7, 8), až na fragment s náznakom úpravy okraja ústia do šikmého okružia (obr. 6: 10), zodpovedajú analogickým nádobám zo Stretavky (Miroššayová 1979, s. 138, obr. 9: 5—8).

Ako som už uviedol, najfrekvencovanejším tvarom v ruke zhotovenej keramiky sú hrncovité nádoby spomenutých dvoch typov: súdkovité so zatiahnutým ústím (obr. 4: 13; 5: 4, 6: 3, 5—7; 7: 3) a štíhlejšie s náznakom esovitej profilácie tela (obr. 6: 4, 8, 9; 7: 1, 5; 8: 10, 11), v oboch prípadoch s typickou plasticou výzdobou, ktorej variabilitu výstižne uviedla E. Miroššayová (1979, s. 130—132). Genézu tohto typu nádob v stupni HB₃, platiacu aj pre ich ďalší vývoj v nasledujúcom období, vystihol V. Budinský-Krička (1976, s. 127—128). Pozoruhodná a zatiaľ bez analógií je kombinácia tejto plastickej výzdoby s obežnými radmi trojuholníkovitých vpichov (obr. 6: 3; 4; 8: 10) alebo jamiek (obr. 7: 9).

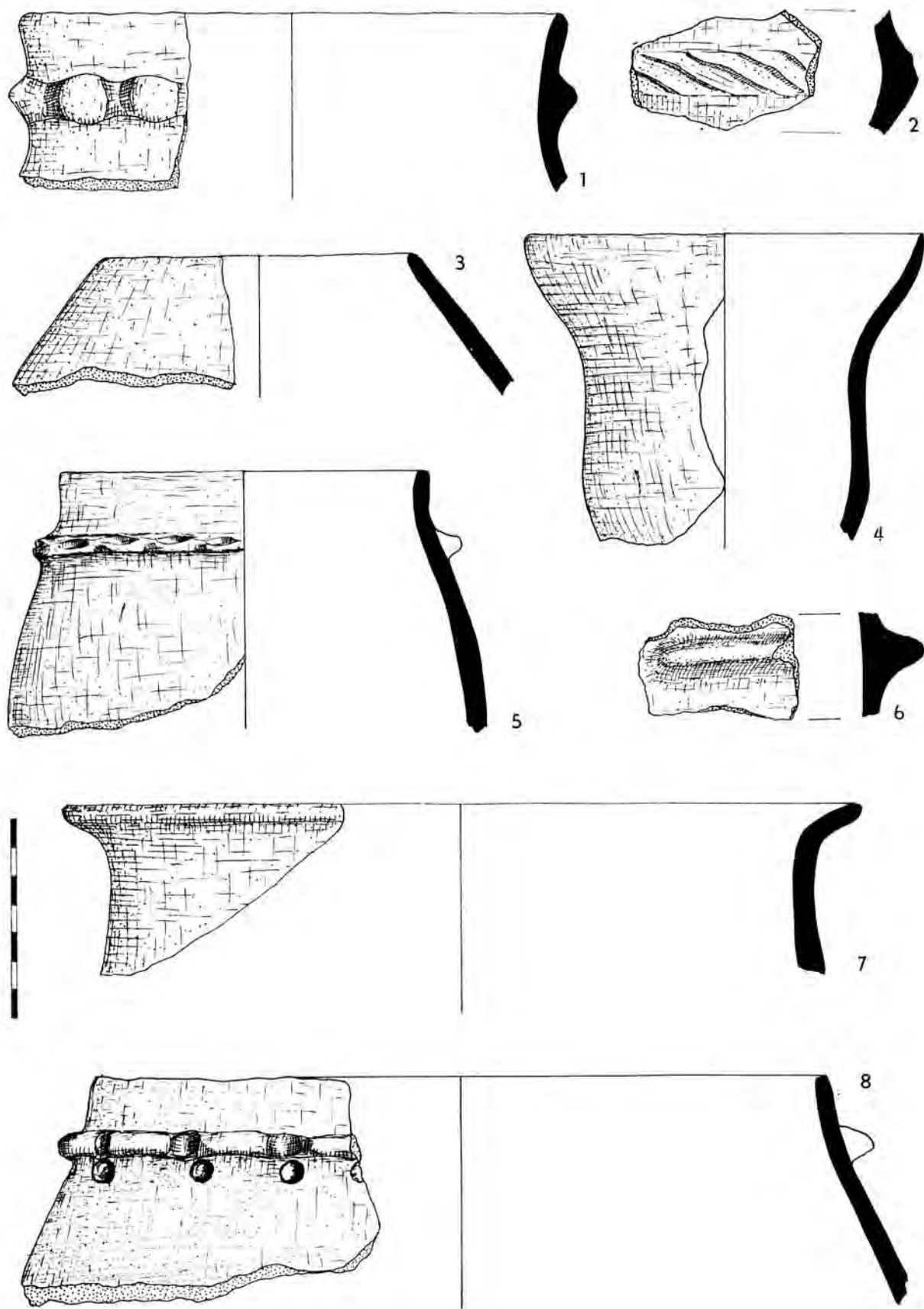
Všeobecne rozšíreným dobovým tvarom sú pravdepodobne ploché hlinené kotúče, v ojedinelých prípadoch s mierne kónickou profiláciou tela (obr. 5: 2; 8: 8) a na vnútornej strane s výzdobou v podobe lúčovitých radov prstovitých, nechtovitých alebo poloblúčkovitých jamiek po pretláčaní (obr. 8: 9). Sú známe z východného Slovenska (Miroššayová 1979, obr. 9: 4; Budinský-Krička 1978b, obr. 16: 5; Jurečko 1981a, s. 384—385, obr. 1: 1, 2), rovnako ako v susedných oblastiach, a slúžili pravdepodobne ako pokrývky na nádoby (Miroššayová 1979, s. 140).

Z ďalších úžitkových predmetov z hliny si pozornosť zasluhujú rôzne veľké, dobre vypálené guľky (obr. 8: 3, 4), ktorých použitie nie je úplne známe (početne sú zastúpené v inventári sídliskových objektov doby halštatskej z Blažíc-Bohdanoviec), je však celkom možné, že sa používali pri love vtákov ako náboje do prakov.

Popri bežných dvojkónických praslenoch (obr. 9: 3) sa aj na sídlisku v Trstenom pri Hornáde vyskytujú zdobené (obr. 9: 6), známe zo súdobých lokalít východného (Budinský-Krička 1978a, obr. 28: 9; Jurečko 1981a, s. 390, obr. 3: 5, 10; 4: 3) a juhozápadného Slovenska, kde sa objavujú častejšie ako nezdobené exempláre.

Obr. 6. Trstené pri Hornáde, okr. Košice-vidiek. 1, 2 — miskovité nádoby; 3–9 — hrncovité nádoby; 10 — zásobnicovitá nádoba.

Obr. 7. Trstené pri Hornáde, okr. Košice-vidiek. 1, 3, 5 — hrnce; 2 — miska; 4 — váza; 6–8 — zásobnice.

(Dušek 1966b, tab. III: 10, IV: 6, 13; VII: 18, X: 11; Plachá — Furmánek 1975, s. 68, obr. 5: 8). K pozoruhodným nálezom patria ploché zdobené hlinené gombiky (obr. 9: 5), zastúpené neskôr jedným tvarovo však neúplne zhodným exemplárom z hrobu 25 pohrebiska v Ižkovciach (Vizdal 1976, s. 171, obr. 44: 6). Ojedinele sa v tomto (Párducz 1954, tab. XXI: 7: 8), ale aj v staršom období (Pástor 1958, tab. II: 4) vyskytujú hlinené lyžice (obr. 8: 2).

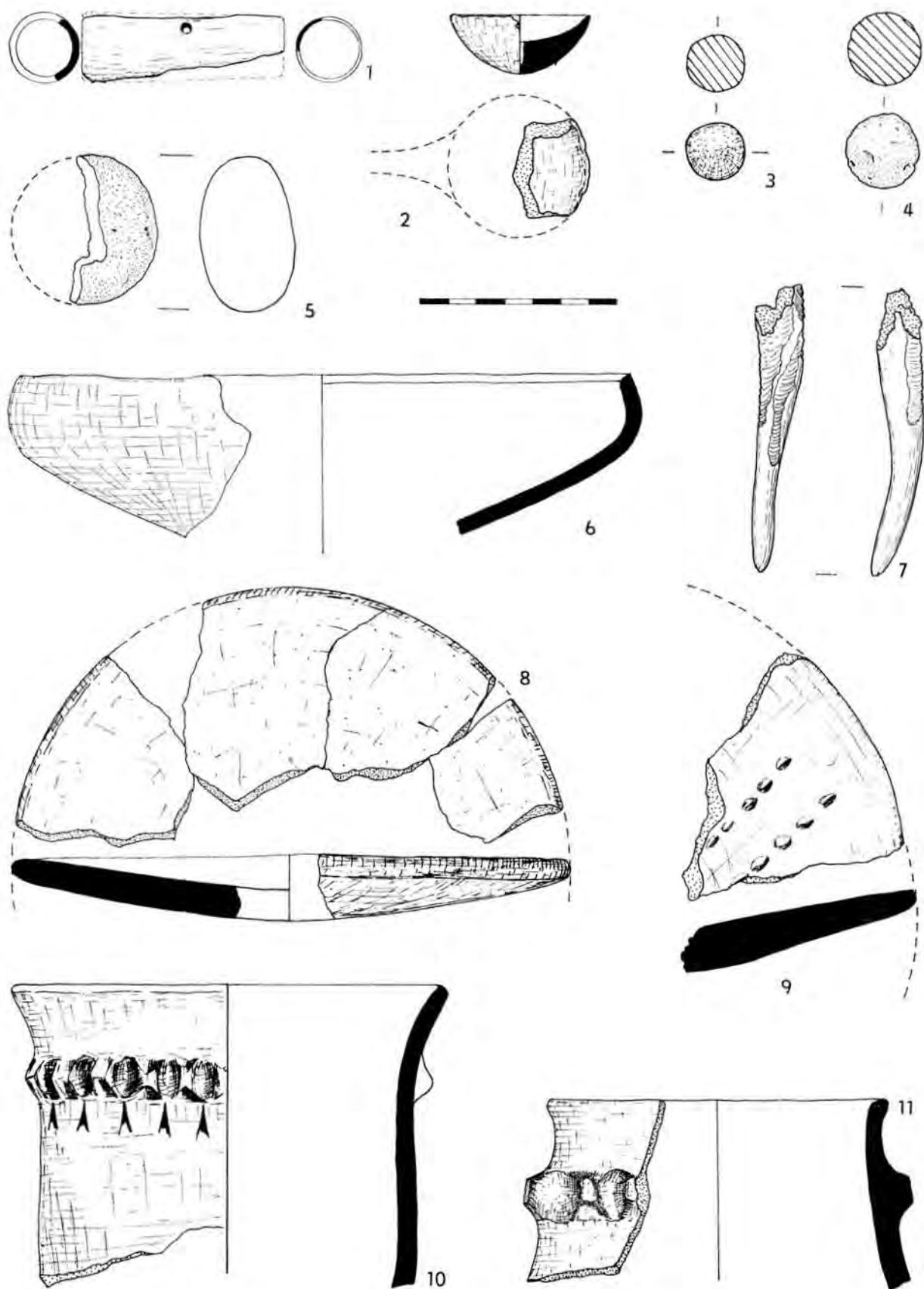
Z rámca bežných úžitkových hlinených predmetov sa vymyká poškodená plastika konika s náznakom úzkej hrivy, zhotovená z jemne plavenej hlíny, na povrchu s odtlačkami prstov jej tvorcu (obr. 9: 1). Zdá sa, že rozmach chovu koní v dobe halštatskej mal širšie teritoriálne uplatnenie, s čím potom súvisí aj kult. odzrkadľujúci sa aj v tvorbe ich plastík a kresieb. Právom možno spojiť rozšírenie chovu koňa s vplyvmi etník východného pôvodu (Kossack 1954, s. 54), ako to dokladá aj výskyt jazdeckých hrobov vo východnom Maďarsku (Párducz 1952, 1954, 1955, 1966), a s tým súvisiace rozšírenie používania súčastí konských postrojov (obr. 8: 1; ďalší charakteristický atribút severotráckeho kultúrneho okruhu doby halštatskej — železné zubadlo tzv. typu Veckerzug uvádza M. Párducz [1952, obr. 3]) aj z Košíc).

Ako som už uviedol, motív koňa sa vyskytuje najčastejšie medzi figurálnymi motívmi rytej, ale aj plastickej výzdoby na nádobách lužickej kultúry (Gediga 1970, s. 130, obr. 46a). Podobne, ale s dlhším trupom je formovaná plastika konika z halštatského objektu z Devína, datovaného sprievodnou keramikou do stupňa HC (Plachá — Furmánek 1975, s. 55—71, obr. 5: 7; 11). Najpriliehavejšia analógia k našej plastike pochádza z horizontu halštatského osídlenia rumunskej lokality Lechința de Mureș (s intenzívnym osídlením najmä z doby rímskej), kde sa našla figúrka konika so zachovaným chvostom spolu s ďalšími desiatimi plastikami (ošípaná, býk, koza, ovca), datovanými ako uzavretý nálezový celok, šálkou a miskou s vtiahnutou hornou časťou tela a šikmým tordovaním okraja ústia do stupňa HC (Horedt 1963, s. 527—534, obr. 2: 2). V oblasti Sedmohradska sa v dobe halštatskej vyskytujú drobné plastiky, medzi ktorými prevládajú najmä motívy ošípanej a koňa a práve „hromadný nález“ z lokality Lechința de Mureș vylučuje interpretácie, že ide o hračky

(napr. neúplná plastika konika zo Somotora-Somatorskej hory; Paulík — Novotná — Benadik 1962, s. 73) a svedčí skôr o ich kultovom charaktere, symbolizujúcom kult plodnosti a zabezpečenia úrody (Horedt 1963, s. 533).

Na základe uvedeného rozboru materiálu spolu s odvolaním sa na dostupné a publikované paralely možno rámcovo datovať nálezy a rovnako celú kultúrnu vrstvu a objekt 17 najstaršieho horizontu osídlenia (vrstva C) v Trstenom pri Hornáde na prelom stupňov HC/HD až LA. Spodnú hranicu datovania určuje výskyt na kruhu vyrobenej keramiky. Problém jej datovania v okruhu tráckych pamiatok Karpatskej kotliny, ale aj východnejších oblastí nie je dosiaľ vyriešený (porov. Smirnova 1965, s. 80; Dušek 1966a, s. 62; Miroššayová 1979, s. 138—140).

Podľa všetkého určujúcim faktorom pri datovaní najstaršieho výskytu na kruhu zhotovenej keramiky v Karpatskej kotline by mal byť jej výskyt a vlastná produkcia v materskom prostredí tráckeho osídlenia, kde sa prvá výroba už masovejšieho charakteru datuje na začiatok 5. stor. pred n. l. (Fedorov — Polevoj 1973, s. 118). Preto si myslím, že možno prijať datovanie najstaršej na hrnčiarskom kruhu zhotovenej keramiky v severnejších oblastiach tráckej kultúry do stupňa LA. Popri nepublikovaných nálezoch a objektoch z Blažic-Bohdanoviec predstavuje teda vrstva C osídlenia v Trstenom pri Hornáde zatiaľ najstaršie pamiatky tráckeho, resp. už začiatku severotráckeho osídlenia východného Slovenska. Z rozboru zároveň vyplynulo, že nemožno prijať úplnú identitu východoslovenského materiálu doby halštatskej s materiálnou náplňou kušanovickej skupiny; dokladá to okrem iného vzájomná odlišnosť v kermike (džbáňky, hrncovité nádoby), ako aj v jej výzdobe. Aj pamiatky z územia východného Slovenska, pripisované doteraz kušanovickej skupine (Michalovce-Hrádok), je potrebné prehodnotiť z hľadiska ich kultúrnej príslušnosti a chronologického zaradenia. Najnovšie výskumy v oblasti juhovýchodného Slovenska (Košická kotlina) s doposiaľ známymi a preskúmanými lokalitami z Východoslovenskej nížiny, ale aj severovýchodnej časti východného Slovenska (Jastrabie nad Topľou) potvrdzujú názor sovietskych autorov o mylnom pripisovaní pamiatok doby halštatskej z nášho územia nositeľom kušanovickej kultúrnej skupiny (Iliška

Obr. 8. Trstené pri Hornáde, okr. Košice-vidiek. Výber z keramiky zhotovenej v ruke (6–11) a úžitkových predmetov (1, 7 – kosť; 2–4 – hlina; 5 – kameň).

— *Terenožkin* 1971, s. 174). Logická zhoda niektorých prvkov materiálnej kultúry doby halštatskej z nášho územia s materiálom kuštanovickej skupiny z USSR vyplýva z rovnakého etnického základu všetkých lokálnych kultúrnych skupín doby halštatskej v Karpatskej kotline a priľahlých, teda aj východných a juhovýchodných oblastí, ako na to poukázal M. Dušek (1974), a v zhodných, resp. príbuzných kultúrach, podieľajúcich sa na ich genéze. Revíziou staršieho a spracovaním najnovšie získaného materiálu a poznatkov z výskumov už uvedených lokalít východného Slovenska (Blažice-Bohdanovce, Čečejevce, Košice-Šebastovce, Rad) sa pravdepodobne detailizujú tiež jednotlivé zložky starších kultúr (Suci de Sus, gávská kultúra, somotorský typ), podieľajúcich sa priamo či nepriamo na genéze severotráckej kultúry východného Slovenska. Etnická príslušnosť nositeľov tejto kultúry je v súčasnosti už zrejmá (Dušek 1974); fyzický zásah alebo intenzívny kultúrny vplyv Trákov je evidentný aj v oblastiach mimo ich trvalého osídlenia (Gabrovec 1964—1965; 1966).

Pre územie Slovenska a pre lepšie poznanie materiálnej kultúry doby halštatskej v celom rozsahu s ňou spojennej problematiky (genéza, vplyvy, datovanie) bude mať veľký význam rozpracovanie a riešenie otázok vzájomných stykov nositeľov lužickej kultúry a severotráckej kultúry doby halštatskej na východnom Slovensku. S priamym zásahom Trákov do severnej oblasti Karpatskej kotliny (Sulimírski 1974) pravdepodobne súvisí aj zánik hradísk lužickej kultúry v juhovýchodnej časti dnešného Poľska a podobnosť keramickej náplne lužickej kultúry stupňov HD—LA (Moskwa 1976, s. 103—104, tab. IV: 3—7, 13 atď).

Podľa predbežného spracovania a hodnotenia materiálu z ďalších lokalít východného Slovenska možno do doby halštatskej chronologicky zaradiť jednotlivé nálezové súbory takto: HC/HD—LA — Trstené pri Hornáde (vrstva C), Blažice-Bohdanovce (starší horizont osídlenia doby halštatskej); HD/LA — Nižná Myšľa (Miroššayová 1980c, s. 390); LA — Stretavka (Miroššayová 1979); LB₁ — Blažice-Bohdanovce (mladší horizont osídlenia z doby halštatskej; Jurečko 1981a), LB₂ — Michalovce-Hrádok (Čilinská 1959a). Z časového hľadiska je pravdepodobne rovnako potrebné hodnotiť aj mohyly XI z eponymného pohrebiska v Kuštanovicích (Böhm — Jankovich 1936, s. 53—54,

tab. XIV). Pritom celú oblasť východného Slovenska tvorila viac-menej jednotná kultúrna oblasť, ktorá bola integrálnou súčasťou tráckeho kultúrneho okruhu (alföldsko-potisko-slovenskej skupiny), spätého však skôr so skupinami Ferigile (Vulpe 1967) a sedmohradskou skupinou než s vývojom v oblasti intenzívneho rozšírenia kuštanovickej skupiny (Dušek 1974, s. 402—403, mapa 2).

Pokračujúci výskum osídlenia východného Slovenska v nasledujúcom období — v dobe laténskej — poukazuje na ďalšie pretrvávajúce severotráckej materiálnej kultúry nielen do stupňa LC, ale pravdepodobne v nezmenenej forme, najmä v hrubej keramike zhotovenej v ruke cez stupeň LD až do 1. stor. n. l., prípadne na začiatok 2. stor. n. l.

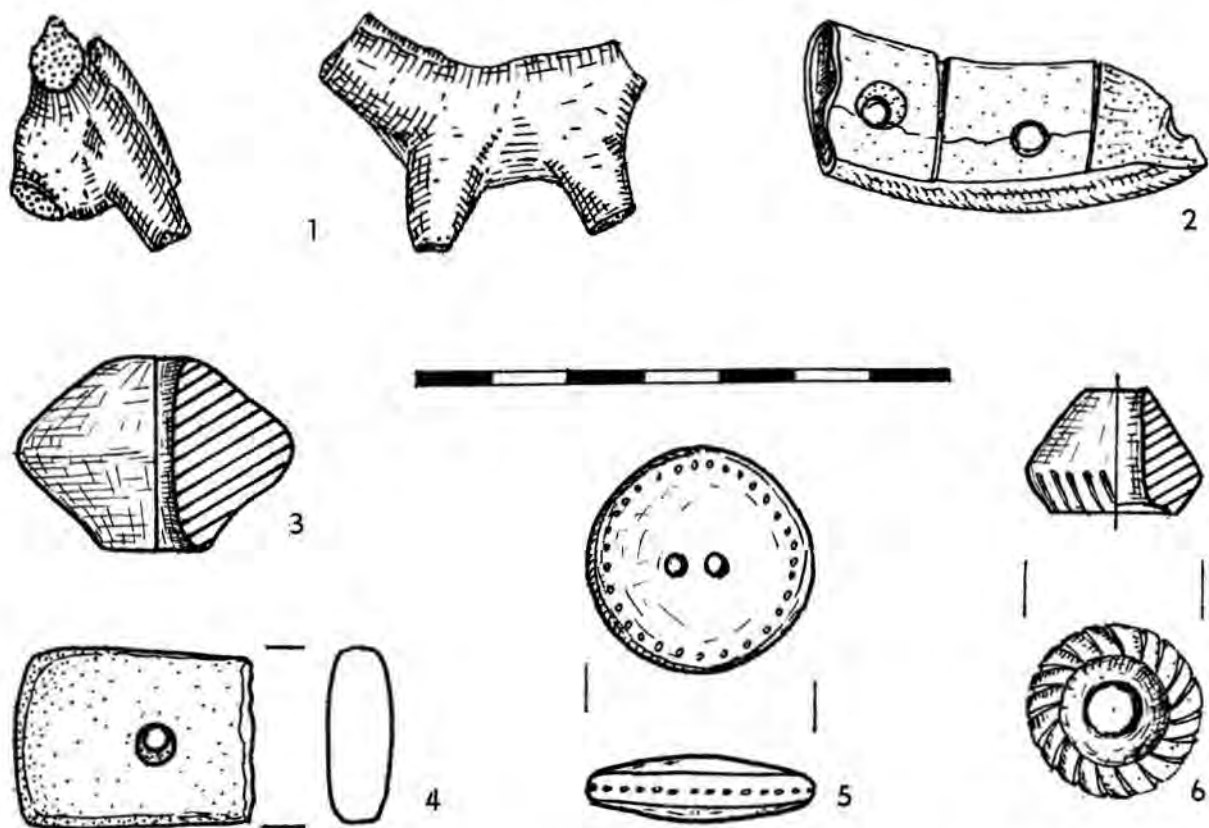
Do stupňa LC možno zatiaľ datovať doteraz jediné väčšie hrobové celky z keltského birituálneho pohrebiska v Ižkovciach, okr. Trebišov (Vizdal 1976). Keramický inventár tohto pohrebiska dokladá v uvedenom stupni ďalšieho vývoja osídlenia východného Slovenska, rovnako ako záchranným výskumom získaný materiál zo sídliska v Michalovciach-Hrádku (Paulík 1959), ďalšie prežívanie tvarovej i výzdobnej škály keramického profilu predchádzajúcich stupňov HC/HD až LB, a to v oboch skupinách keramiky: zhotovenej na hrnčiarskom kruhu (džbáňky, vázy), ako aj voľne lepenej v ruke (Vizdal 1976, s. 185; Jurečko 1981a, s. 388—389). Práve džbáňky si zachovávajú od najstaršieho severotráckeho osídlenia, cez stupne LB (Blažice-Bohdanovce, Michalovce-Hrádok), LC (Ižkovce — Vizdal 1976, obr. 30: 5; 40: 7), LC₁ (Cejkov — Benadik 1964, s. 86, obr. 1: 4; Košice — Pástor 1954, s. 339—341, obr. 151; Košťany — Pástor 1959), LC₂ (Kráľovský Chlmec — Budinský-Krička 1975, s. 375, tab. II: 3, 3a) nezmenenú formu a v niektorých prípadoch i umiestnenie výzdoby: šikmé či rovné presekávanie okraja úška v prípade torza džbáňky zo Stretavky (Miroššayová 1979, obr. 6: 15) a podobne zdobeného úška džbáňky z hrobu 21 v Ižkovciach (Vizdal 1976, s. 167, obr. 40: 7), prípadne tiež aplikácie vlnkovitého dekoru v podobnom štýle na džbáňku z Kráľovského Chlmca (Budinský-Krička 1975, tab. II: 3, 3a). Podobne v keramike zhotovenej voľným lepením v ruke možno zaznamenať ďalšie pretrvávajúce najmä slabo profilovaných hrncov, vázovitých nádob so zvislým žliabkovaním maximálneho vydutia

z HC/HD (Pleinerová — Olmerová 1958, obr. 1: 2, 5; 6: 1, 2, 5, 6; Pástor 1958, tab. I: 1, II: 3, 6, atď.) do LB₂ (Čilinská 1959a, tab. I: 3) a vázovitých nádob s jazykovitými plastickými výčnelkami pod najväčším vydutím (obr. 7: 6) od HC/HD (Pástor 1958, obr. 8: C) do LB₂ (Čilinská 1959a, tab. III: 5) a LC₁ (Benadik 1964, s. 86, obr. 1: 3).

V súvislosti s riešením problematiky podielu staršieho domáceho, t. j. severotráckeho obyvateľstva, na vývoji osídlenia východného Slovenska v období stupňov LC a LD sa musíme samozrejme nevyhnutne dotknúť problémov rozsahu keltského a rovnako i getskodáckeho či dáckeho zásahu (časovo i v zmysle kultúrneho podielu) do uvedeného vývoja tejto a susedných oblastí (južné Poľsko, USSR, severovýchodné a východné Maďarsko, severné Rumunsko).

Intenzívnejšie keltské osídlenie východného Slovenska sa za súčasného stavu bádania datuje do staršieho úseku strednej doby laténskej — LC₁ (Benadik 1980, s. 192), ako to dokladá pohrebisko v Ižkovciach (Vizdal 1976), a pravdepodobne už tento časový úsek, a nie až záver

stredolaténskeho obdobia (Benadik 1971b, s. 472; 1971c, s. 322—325; 1977, s. 20), sa niesol v znamení stabilizácie keltského osídlenia východného Slovenska. Podobne najstaršie keltské osídlenie územia Poľska, doložené v južnej časti Horného Sliezska a v západnom Malopoľsku, sa datuje do záveru stupňa LC₁, resp. na začiatok LC₂ (Woźniak 1970; Gedl 1978; Godłowski 1978), s hrobovými nálezmi datovanými už do LB₂ (Woźniak 1971, s. 504). Počiatok keltského osídlenia v strednom a severnom Poľsku sa datuje na záver stredolaténskeho obdobia a počiatok LD (Woźniak 1970, s. 173; Kaszewska 1977, s. 108) a najstaršia keltská kultúra v južnej časti Malopoľska sa viaže s mladším úsekem strednej doby laténskej (Woźniak 1970, s. 257—258; 1971, s. 511) s intenzívnejším osídlením v neskorolatenskom období (Woźniak 1971, s. 512—519; Wielowiejski 1960, s. 95—99; Hachulska-Ledwos — Woźniak 1976; Godłowski 1977), doloženým zatiaľ sporadicky aj v juhovýchodnej časti Malopoľska, teda v bezprostrednom susedstve východného Slovenska (Jamka 1963, s. 26—30; Wielowiejski 1973, s. 30; Parczewski 1978).

Obr. 9. Trstené pri Hornáde, okr. Košice-vidiek. 1 — hlinená plastika koňa; 2 — zdobený kančí kel; 3, 6 — praslenny; 4 — fragment kamenného brúsika; 5 — zdobený hlinený gombík.

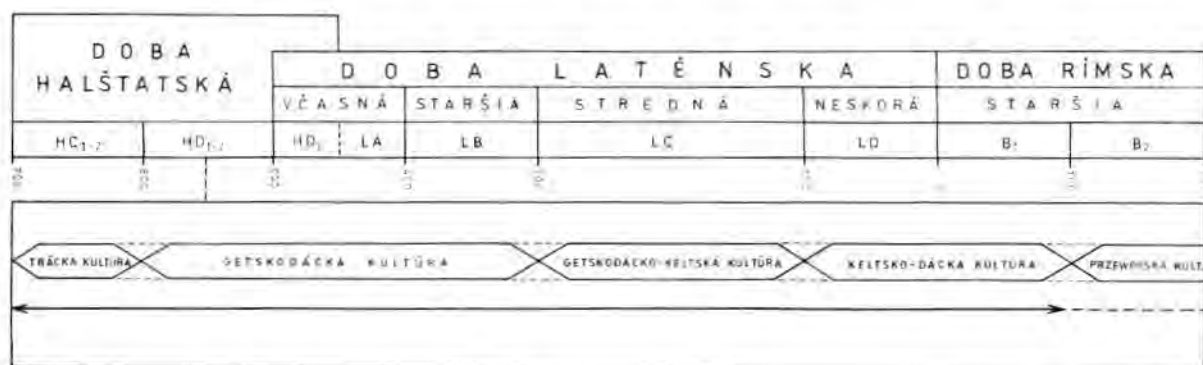
Prvé keltské importy v prostredí neskorokuştanovického osídlenia Zakarpatskej časti USSR a v oblasti vznikajúcej zarubinskej kultúry sa objavujú už v období LB₂ a C₁ a prenikajú sem s najväčšou pravdepodobnosťou predovšetkým povodím Tisy (Kucharenko 1959, s. 31—51; Woźniak 1971, s. 518; 1974, s. 139—165; Kasparova 1981, s. 73). K intenzívnejšiemu osídleniu tejto oblasti došlo v priebehu stupňa LC₂ (Brajčevskij — Bidziła 1966a; 1966b; Bidziła 1970; 1975; Godłowski 1970, s. 187; Balahuri — Peňak 1978, s. 10—11; Kasparova 1981, s. 76—78). V materiálnej kultúre zarubinskej kultúry sa evidentne prejavujú vplyvy laténskej kultúry (Petrov 1961; Petrov — Maksimov 1975; Kasparova 1981) a rovnako písomné pramene z 3.—1. stor. pred n. l. uvádzajú na území severne a severovýchodne od Karpatského oblúku problematické kmene Galatov a Bastarnov (Godłowski 1970, s. 198). Aj keď archeologické nálezy sú z oblasti východne od Karpatského oblúka zatiaľ problematické a chýbajú tu jednoznačné nálezové celky (Woźniak 1974, s. 13—30, 139—165), predsa jazykové doklady svedčia o priamom keltskom zásahu aj do tejto oblasti v priebehu od polovice 2. stor. do 1. stor. pred n. l. (Ščukin 1974; Mačinskij 1974). Vo východnom Maďarsku dokladajú keltské prenikanie a osídľovanie najmä Veľkej maďarskej nížiny hrobové nálezy datované do stupňa LB (Szabó 1971, s. 14—15; Maráz 1977, s. 49—55). V severovýchodnej časti Maďarska došlo, podobne ako na východnom Slovensku, k stabilizácii keltského osídlenia v LC₁ (Salamon — Török 1960, s. 149—154; Salamon 1963). Počtom síce nevelmi rozsiahle, ale pomerne výrazné nálezy dokladajú potom osídlenie celej východnej časti Maďarska cez stupne LC₂ až po LD₂ (Maráz 1977, s. 55—60).

Zdá sa, že keltské osídlenie severovýchodnej časti Rumunska (Sedmohradska) je svojím charakterom najbližšie osídleniu východného Slovenska, a to predovšetkým v súvislosti s riešením vyššie spomenutých otázok podielu Kelto- v na formovaní kultúry stupňov LB₂ až LD, resp. až 1. stor. n. l. v getskodáckom prostredí oboch geografických celkov. Datovanie najstarších keltských pamiatok, a tým aj osídlenia Sedmohradska, sa ustálilo do obdobia stupňa LB₂ (Nestor 1932, s. 163; Crişan 1971, s. 554; Zirra 1971a, 1971b), pričom vzájomné spolumažovanie Kelto- v a Geto-Dákov kulminovalo

v priebehu LC, ako o tom svedčia hrobové i sídliskové nálezy (Crişan 1964; Zirra 1967, 1971c).

V období vrcholu rozkvetu getskodáckej kultúry (1. stor. pred n. l.—1. stor. n. l.) už pravdepodobne nemožno s Keltmi ako s priamymi účastníkmi na vývoji osídlenia na území Sedmohradska počítať (Crişan 1971, s. 555, 557; Zirra 1971c, s. 536). Pri porovnaní materiálnej kultúry z doteraz známych hrobových a sporadických sídliskových nálezov stupňov LC₁ a LC₂ z východného Slovenska s nálezovým profilom týchto stupňov zo Sedmohradska možno konštatovať nápadnú zhodu, odrážajúcu sa na našom území v analogických prvkoch (tvarových i výzdobných) hrobových nálezov keramiky z Ižkoviec, Cejkova, Kráľovského Chlmca, v keramickom materiáli napr. z pohrebísk na lokalitách Blaj (Crişan 1964, s. 87—90, obr. 2: 2), Dezmir (Crişan 1964, s. 91—100, obr. 3: 4), Ciumeşti (Zirra 1967, s. 125) a ďalších. Pritom v oblasti Sedmohradska (okrem uvedených aj pohrebiská z lokalít Apahida, Sanislău — Crişan 1964, s. 100—110; Zirra 1967, s. 132), ale aj vo východnom Maďarsku, najmä v povodí Tisy (Párducz 1966, s. 90), a v zakarpatskej oblasti USSR (Bidziła 1975, s. 31—32) sa v podobnom rozsahu i kvalite ako na východnom Slovensku objavujú popri typických keltských kovových nálezoch (napr. Barea) keramické tvary neskorohalštatského charakteru (Nestor 1932, s. 165—167; Zirra 1967, s. 133).

V oblasti Sedmohradska možno teda obdobie stupňa LC označiť jednoznačne ako getskodácko-keltský horizont, ako to dokladajú nálezy z uvedených hrobových a sídliskových celkov. Polemická zostáva miera asimilácie Kelto- v getskodáckym etnikom, pričom je zrejmé, že práve Kelti prispeli v priebehu LC k rozvoju ekonomického a politického vývoja Geto-Dákov a od LB₂ sa podieľali, popri juhotráckych kmeňoch (Alexandrescu 1977), na ďalšom sprostredkovaní znalosti napr. keramickej výroby z gréckych pričiernomorských oblastí a kolónii (Fedorov — Polevoj 1973, s. 119; Zirra 1978). Je celkom pravdepodobné, že po preniknutí nositeľov kultúry Poieneşti-Lukaševka (kmeňový zväz na čele s Bastarnmi) v 3.—2. stor. pred n. l. do východnej časti dnešného Rumunska, t. j. Moldavska a delty Dunaja (Vulpe 1957; Fedorov — Polevoj 1973, s. 134—135), došlo tu, okrem opätovného vzniku sym-

Obr. 10. Návrh chronológie osídlenia východného Slovenska v dobe halštatskej, laténskej a v staršej dobe rímskej.

biózneho typu osídlenia nového etnika a Geto-Dákov, aj k vytlačeniu určitej časti getskodáckych (rozpad medzikmeňového getsko-dáckeho zväzu známeho v písomných prameňoch pod označením Dromichetovo kráľovstvo; *Fedorov — Polevoj 1973*, s. 130) a keltských kmeňov. Postupný rozmach osídlenia nového etnika (Bastarnov) mohol spôsobiť (ako jeden z predpokladov) viac-menej úplný odsun keltského etnika na sever, kde, ako som už uviedol, práve v stupni LC zaznamenávajú rumunskí bádatelia evidentný vzostup podielu Keltovej na vývoji osídlenia Sedmohradska. V určitej miere, podobne ako na východnom Slovensku a v Zakarpatskej oblasti USSR, je potrebné rátať s čiastočnou asimiláciou Keltovej aj v prostredí formujúceho sa getskodáckeho hospodárskeho a politického centra v Sedmohradsku.

Náhle zmiznutie priamych keltských pamiatok v materiálnej kultúre nasledujúcej vrcholnej fázy getskodáckeho osídlenia (1. stor. pred n. l.—1. stor. n. l.) v tejto, podobne ako v ostatných oblastiach Rumunska možno vysvetliť s najväčšou pravdepodobnosťou odchodom Keltovej a s nimi i Dákov severozápadným, severným a severovýchodným smerom v dôsledku oslabenia keltskej domény a narušenia politicko-ekonomickej rovnováhy v severozápadnej časti Európy, spôsobených tlakmi a expanziou germánskych kmeňov (*Zirra 1971c*, s. 537). Tým možno teoreticky vysvetliť i objavenie sa prvých dáckych elementov na juhozápadnom Slovensku (*Točík 1959*). Do tohto obdobia možno datovať aj počiatky keltskodáckeho horizontu na východnom Slovensku, pozdĺž Tisy (*Párducz 1941*, s. 24—66; 1944, s. 70—74; *Visy 1970*) a v Zakarpatskej oblasti USSR (*Bidziła 1975*, s. 31—32). K vytlačeniu keltského etnika a ním asimilovanou a pravdepodobne i hospo-

dársko-politicky a sociálne spojenou časťou dáckeho etnika prispela aj centralizácia a vznikajúce ústredie Dákov v Sedmohradsku už koncom 2. stor. pred n. l. (*Zirra 1971c*, s. 537—538). Uvedený posun keltského etnika severným smerom sa v plnej miere odzrkadľuje aj v numizmatickom materiáli dokonca aj na území Poľska (*Winkler 1971*).

Vzhľadom k doterajším poznatkom, vyplývajúcim zo súčasného stavu bádania, treba východné Slovensko podľa môjho názoru spájať už od počiatku doby halštatskej s veľkou geografickou oblasťou tráckej kultúry, pričom pre obdobie stupňov HC/HD₁ nemožno zatiaľ špecifikovať prítomnosť určitého, bližšie menovaného kmeňa severotráckeho etnického konglomerátu, pretože aj na samotnom území dnešného Rumunska súčasný stav bádania dovoľuje určiť obdobie formovania základných črt getskodáckej kultúry a počiatkov vzniku getskodáckeho kmeňového zväzu v Sedmohradsku až medzi roky 300—100 pred n. l. (*Fedorov — Polevoj 1973*, s. 111). Starší úsek vývoja tráckeho osídlenia Rumunska, deliaci sa na dve hlavné etapy, sa niesli v znamení spolupatričnosti k východohalštatskému kultúrnemu okruhu (7.—6. stor. pred n. l.) a neskôr, v druhej etape (5.—4. stor. pred n. l.) v znamení začiatkov formovania severotráckeho etnického konglomerátu (*Fedorov — Polevoj 1973*, s. 118—123). Obdobie formovania základných črt getskodáckej kultúry a počiatkov vzniku getskodáckeho medzikmeňového zväzu (LC) je v oblasti Sedmohradska charakterizované getskodácko-keltským osídlením a tento rytmus vývoja so zachovaním si mnohých prvkov z predchádzajúceho vývoja v dobe halštatskej a začiatku doby laténskej (podľa môjho názoru) plne zodpovedá aj situácii v tomto období na

územi východného Slovenska. Príslušnosť tohto územia k oblasti getskodáckeho osídlenia potvrdzujú aj nálezy getskodáckych mincí. Počtom i typologickým zastúpením mincí prvej fázy mincovníctva predrímskej Dácie (polovica 3. — polovica 2. stor. pred. n. l.) patrí východné Slovensko k severnej a severovýchodnej časti neskoršej provincie Dácia (Kolníková 1982, s. 24—25) a podobné, ale počtom menšie zastúpenie getskodáckych mincí uvedenej fázy je aj v oblasti severovýchodného Maďarska a Zakarpatskej oblasti USSR (Winkler 1968, s. 114). V ďalšom období (polovica 2. stor. pred. n. l.) sa východné Slovensko podľa nálezu a zhodnotenia depotu getskodáckych mincí z Ptičieho, okr. Humenné (Kolníková 1980), stalo pravdepodobne viac-menej samostatnou oblasťou so špecifickým kultúrno-spoločenským vývojom pokračujúcim do stupňa LD, a to možno popri všeobecne rozšírenom zvyku u Dákov z obdobia Burebistovej centralizácie používať rímske republikánske denáre (na východnom Slovensku ojedinelé nálezy a depot z Prešova; Kolníková 1968; 1982, s. 26) opäť s vlastnou produkciou mincí (Zemplín; Kolníková 1980, s. 85).

Pokračovanie vývoja osídlenia východného Slovenska od LC súvisí so spomenutým príchodom Keltov a Dákov zo Sedmohradska, a to pravdepodobne už v priebehu LC (t. j. skôr, než je najstarší výskyt dáckych keramických nálezov a vôbec najstarší dácky horizont osídlenia juhozápadného Slovenska; Točík 1959, s. 871; Benadik 1971a, s. 908). S novým posilnením getskodácko-keltského spoločenstva súvisí pravdepodobne aj nová etapa vlastného mincovníctva (Ptičie). Až v priebehu LD sa na východnom, podobne ako na juhozápadnom Slovensku (Točík 1959, s. 843), objavujú typické dácke nálezy (opevnené sídlisko a pohrebisko v Zemplíne a ďalšie viac-menej ojedinelé nálezy, siahajúce na sever až po Prešov a Bardejov; Budinský-Krička 1959; 1965, s. 46; Benadik 1965; 1971a, s. 910—912; Lamiová-Schmiedlová 1969, s. 458—461; 1977, s. 203—205; Polla 1969, s. 185, 194—195, 201), ktoré aj v našom prostredí dokladajú s najväčšou pravdepodobnosťou dácku expanziu v období vojenských ťažení nielen severným, ale aj severovýchodným smerom. Po dáckom zásahu na územie dnešného juhozápadného Slovenska (druhá vlna; Točík 1959, s. 871) sa sporadicky objavujú dácke nálezy keramiky aj v severo-

západnom Maďarsku (Bónis 1969, s. 139—190; 1971, s. 906; Pető 1979, s. 277). Pretrvávajúce keltsko-dácke horizontu do polovice 1. stor. n. l. na východnom Slovensku dokladá zatiaľ najlepšie opevnené sídlisko a pohrebisko v Zemplíne (Benadik 1965, 1971a).

V materiálnej kultúre staršieho úseku staršej doby rímskej (1. stor. n. l.) na tomto území popri typických keltských a dáckych pamiatkach (vyskytujúcich sa vždy spolu; Lamiová-Schmiedlová 1969, s. 460—461) sa tu naďalej objavujú v podstate v nezmenenej forme niektoré druhy keramiky halštatského (tráckeho) charakteru (Lamiová-Schmiedlová 1977, s. 202—203; Jurečko 1981a, s. 389—390; 1982; 1983). Pretrvávajúce halštatských a laténskych prvkov v materiálnej kultúre staršej doby rímskej je doložené aj v Poľsku (Godłowski 1977), Maďarsku (Bónis 1969, s. 188; 1977), Zakarpatskej oblasti USSR (Smiško 1976, s. 62) a v Čechách (Motyková-Sneidrová 1977). Okrem celého komplexu keltskodáckeho horizontu sa v 1. stor. n. l. stretávame na sídliskách východného Slovenska s keramikou zhotovenou na hrnčiarskom kruhu (dielňa odkrytá v Šebastovciach-Barci), ktorá svojimi špecifickými tvarmi a najmä úpravou okrajov ústí (Lamiová-Schmiedlová 1969, s. 462—463) poukazuje predovšetkým na ďalšie existujúce kontakty s dáckym prostredím v severnom a severovýchodnom Rumunsku (porov. Dărăbant 1979), aj napriek existujúcej čiastočnej izolácii východného Slovenska od Sedmohradska od prvej polovice 1. stor. n. l., spôsobenej osídlením východného Maďarska sarmatským kmeňom Jazygov (Ondrouch 1936, s. 88; Párducz 1941, 1944). Na pokračujúcu aktivizáciu dáckeho osídlenia východného Slovenska v 1. stor. n. l. (aj keď v nálezovom materiáli doteraz nie je úplne zachytená) poukazuje tiež stúpajúci výskyt dáckych nálezov v prostredí púchovskej skupiny na Spiši (Pieta 1977, s. 285; 1979).

Aj napriek určitým rozdielom medzi materiálnou kultúrou východného Slovenska v stupni LD a v 1. stor. n. l. a nálezmi z obdobia rozkvetu dáckeho osídlenia Sedmohradska, zapríčineným spomenutou čiastočnou izoláciou a prežívajúcim keltským etnikom, je v našich nálezoch veľa zhodných črt, ktoré poukazujú na stálu spätosť východného Slovenska s centrálnou dáckou oblasťou. Myslím si preto, že až na niektoré terminologické výhrady, týkajúce sa kmeňovej konkretizácie (žiada sa za-

chovať časovú i priestorovú postupnosť etnického vývoja tráckeho a neskôr severotráckeho konglomerátu), možno v zásade súhlasiť so závermi I. H. Crișana (1969, 1977). Nemožno však uvedené pamiatky z 1. stor. n. l. pripísať len lipickej kultúre (Budinský-Krička 1961, s. 46; citovaný autor tu však zdôrazňuje iba podobnosť getskodáckych pamiatok z východného Slovenska s pamiatkami lipickej kultúry; Lamiová-Schmiedlová 1969, s. 461; Kolník 1971, s. 524—525; 1980, s. 202). S jej nositeľmi (Kostobokovia; Cyhylik 1975) sa obyvateľstvo východného Slovenska dostalo do kontaktu pravdepodobne až v priebehu prvej polovice 2. stor. n. l. (Jurečko 1981b, s. 327; 1981c, s. 194), keď na tomto území došlo aj k rozvoju hrnčiarskeho remesla a produkcii tzv. sivej keramiky blažického typu (Jurečko 1981c, s. 192—194). Rovnako na tomto území chýbajú jednoznačné nálezy, ktoré by analogicky zodpovedali pamiatkam z východného Maďarska, pripisovaných Sarmatom.

Mladší úsek staršej doby rímskej (2. stor.) sa na východnom Slovensku nesie v znamení expanzie nositeľov przerworskej kultúry, ktorých tlak južným a juhovýchodným smerom už koncom 1. stor. spôsobil posun nositeľov lipickej kultúry z horného Podnestria naznačenými smermi. K rozvoju remeselnej výroby, ale aj

keramiky na východnom Slovensku mohli prispieť tiež malé skupiny Dákov (Karpov?), ktorí opustili severné Moldavsko a Sedmohradsko po vytvorení provincie Dácia. Je však pravdepodobnejšie, že ich posun smeroval horným Pótišom skôr do oblasti Zakarpatskej časti USSR, kde sa Karpovia podieľali na genéze kultúry karpatských kurhanov (porov. Bichir 1973; Smiško 1976; Vakulenko 1977).

Na základe uvedených doterajších poznatkov predpokladáme návrh časovo-kultúrnej schémy vývoja osídlenia východného Slovenska v dobe halštatskej, laténskej a v staršom úseku staršej doby rímskej (obr. 10), rešpektujúc najnovšie vypracované chronologické údaje (Dušek, M. — Dušek, S. — Romsauer 1980; Benadik 1980; Kolník 1980). Schéma aj závery si samozrejme nenárokujú podobu definitívnej platnosti a treba ich chápať ako snahu o postihnutie súčasného stavu bádania a poznatkov o vývoji osídlenia východného Slovenska v tomto pomerne dlhom časovom úseku pravekých a včasnohistorických dejín. Možno sa nám podarilo poukázať na doteraz málo poznané úseky histórie a zvýrazniť tak potrebu zintenzívnenia ďalších terénnych výskumov, ktoré by prispeli k riešeniu celého komplexu kultúrno-spoločenských otázok vývoja východného Slovenska.

Literatúra

- ALEXANDRESCU, P.: Les modèles grecs de la céramique thrace tournée. In: Dacia. NS. 21. București 1977, s. 113—137.
- ALFAWICKA, S.: Ceramika malowana okresu halzstackiego w Polsce. Wrocław—Warszawa—Kraków 1970.
- Archeologický výskum na východnom Slovensku roku 1961. In: Štud. Zvesti Archeol. Úst. SAV. 9. Nitra 1962, s. 288—304.
- BALAHURI, E. A.: Feľševč-stanovskaja gruppa pamiatnikov epochi pozdnej bronzy v Verchnem Pótišje. Sov. Archeol., 1969a, č. 2, s. 147—159.
- BALAHURI, E. A.: Novejšije pamiatniki feľševčskoj kultury na territorii Zakarpatskoj oblasti USSR. In: A Móra Ferenc Múz. Évk. 2. Szeged 1969b, s. 61—68.
- BALAHURI, E. A. — PEŇAK, S. I.: Izučeniya drevnejšej istorii Zakarpattja za gody sovetsoj vlasti. In: Archeol. issledovaniya na Ukraine v 1976—1977 gg. Užhorod 1978, s. 8—12.
- BENADIK, B.: Mladohalštatské nálezy v dobe laténskej. In: Archeol. stud. Mater. I. Praha 1964, s. 85—92.
- BENADIK, B.: Die spätlátènezeitliche Siedlung von Zemplin in der Ostslowakei. Germania, 43, 1965, s. 63—91.
- BENADIK, B.: Dakische Elemente in der spätlátènezeitlichen Kultur der Slowakei. In: Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques Prague 1966. Praha 1971a, s. 907—912.
- BENADIK, B.: Obraz doby laténskej na Slovensku. Slov. Archeol., 19, 1971b, s. 465—498.
- BENADIK, B.: Zemplin und die Frage der keltischen Besiedlung in nordöstlichen Teilen des Karpatenbeckens. Archeol. Rozhl., 23, 1971c, s. 322—325.
- BENADIK, B.: Zur Datierung des jüngsten Horizontes der keltischen Flachgräberfelder im mittleren Donaubegebiet. In: Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Be-

- siedlung im mittleren Donaugebiet. Bratislava 1977, s. 15—31.
- BENADIK, B.: Doba laténska. Slov. Archeol., 28, 1980, s. 191—196.
- BICHIR, Gh.: Cultura carpică. București 1973.
- BIDZILA, V. I.: Z istoriji čornoji metalurgiji karpatskoho pidgir'ja rubežu našoj ery. Archeolohija, 24, 1970, s. 32—48.
- BIDZILA, V. I.: Laténska kultúra v Zakarpatt'i. In: Archeolohija Ukrajinskoji RSR, III. Kyjiv 1975, s. 24—32.
- BÓNIS, E. B.: Die spätkeltische Siedlung Gellérthegey-Tabán in Budapest. Budapest 1969.
- BÓNIS, E. B.: Die chronologische Einreihung der spätlatènezeitlichen Siedlung Budapest-Gellérthegey. In: Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Prague 1966. Praha 1971, s. 905—907.
- BÓNIS, E. B.: Der Nachlass der pannonischen Urbevölkerung und die frühkaiserzeitlichen Hügelgräber. In: Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet. Bratislava 1977, s. 33—39.
- BÖHM, J. — JANKOVICH, J. M.: Skythové na Podkarpatské Rusi. Praha 1936.
- BRAJČEVSKIJ, M. Ju. — BIDZILA, V. I.: Problema Kel'tov v Severovostočnom Prikarpat'ti. In: Acta archaeol. carpath. 8. Kraków 1966a, s. 57—64.
- BRAJČEVSKIJ, M. Ju. — BIDZILA, V. I.: Ješče o Kel'tach v Vostočnych Karpatach. In: Acta archaeol. carpath. 8. Kraków 1966b, s. 267—268.
- BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Výskum na mohylníku v Zemplíne r. 1958. In: Referáty o pracovných výsledcích čs. archeologů. II. Liblice 1959, s. 61—69.
- BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Východoslovenská nížina v praveku. Expozícia archeológie v Zemplínskome vlastiednom múzeu v Michalovciach. Archeol. rozhl., 13, 1961, s. 41—49.
- BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Doba laténska, rímska a sťahovania národov — od Kel'tov k prvým Slovanom. In: Dejiny Prešova 1. Košice 1965, s. 46—49.
- BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Kel'tský žiarový hrob z Kráľovského Chlmca, okr. Trebišov. Archeol. Rozhl., 27, 1975, s. 390—398.
- BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Predkušanovické žiarové pohrebisko vo Vojnatine. Slov. Archeol., 24, 1976, s. 119—149.
- BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Výskum na vyvýšenine Lapiše v Košiciach-Šebastovciach. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1976. Nitra 1977, s. 81—83.
- BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Archeologické prieskumy a nálezy na východnom Slovensku. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1977. Nitra 1978b, s. 39—56.
- BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Výskum slovansko-avarského pohrebiska a sídliska z doby halštatskej v Košiciach-Šebastovciach. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1977. Nitra 1978a, s. 57—60.
- BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Nové nálezy na východnom Slovensku. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1979. Nitra 1980, s. 41—54.
- CRİȘAN, I. H.: Morminte inedite din sec. III î. e. n. în Transilvania. In: Acta Musei Napocensis. 1. Cluj-Napoca 1964, s. 87—110.
- CRİȘAN, I. H.: Problema locuirii daco-getilor pe teritoriul Slovaciei în lumina recentelor descoperiri arheologice. In: Archeol. Moldovei. 6. București 1969, s. 91—109.
- CRİȘAN, I. H.: Zur Frage der dako-getischen Besiedlung auf dem Gebiet der Slowakei. In: Štud. Zvesti Archeol. Úst. Slov. Akad. Vied. 18. Nitra 1970, s. 83—106.
- CRİȘAN, I. H.: Das Keltenproblem in Siebenbürgen. Archeol. Rozhl., 23, 1971, s. 548—558.
- CYHYLYK, V. M.: Naselenn'ja verchn'oho Podnistrovia peršych stolit' našoj ery. (Plemena lipickoj kultury). Kyjiv 1975.
- ČAPLOVIČ, D. — GAŠAJ, D. — OLEXA, L.: Archeologický prieskum Medzibodrožia a Košickej kotliny v roku 1976. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1976. Nitra 1977, s. 88—99.
- ČIČIKOVA, M.: Frühthrakische Siedlungen in Bulgarien. In: Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa. Bratislava 1974, s. 61—84.
- ČILINSKÁ, Z.: Žiarový hrob kušanovického typu v Michalovciach. Slov. Archeol., 7, 1959a, s. 79—86.
- ČILINSKÁ, Z.: Záchrané výskumy na východnom Slovensku. Archeol. Rozhl., 11, 1959b, s. 510—512, 522—526.
- DĂRĂBANT, M.: Ceramica dacică pictată cu motive vegetale, geometrice și zoomorfe. In: Acta Musei Napocensis 16. Cluj-Napoca 1979, s. 519—543.
- DUŠEK, M.: Die thrako-skythische Periode in der Slowakei. Slov. Archeol., 9, 1961, s. 155—169.
- DUŠEK, M.: Regiunile carpato-dunăre și sudul Slovaciei în etapa hallstattiană timpurie. In: Archeol. Moldovei. 2/3. București-Iași 1964a, s. 273—298.
- DUŠEK, M.: Einfluss der Thraker auf die Entwicklung im Karpatenbecken in der jüngeren Hallstattzeit. In: Izv. Archeol. Inst. 27. Sofia 1964b, s. 55—76.
- DUŠEK, M.: K otázke tráckej keramiky. Archeol. Rozhl., 18, 1966a, s. 54—64.
- DUŠEK, M.: Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotin. Bratislava 1966b.
- DUŠEK, M.: Slovensko v mladšej dobe halštatskej. Slov. Archeol., 19, 1971, s. 423—464.
- DUŠEK, M.: Die Thraker im Karpatenbecken. Slov. Archeol., 22, 1974, s. 361—434.
- DUŠEK, M. — DUŠEK, S. — ROMSAUER, P.: Doba halštatská. Slov. Archeol., 28, 1980, s. 181—190.
- EISNER, J.: Slovensko v pravěku. Bratislava 1933.
- FEDOROV, G. B. — POLEVOJ, L. L.: Archeologija Rumynii. Moskva 1973.
- GABROVEC, S.: Halštatska kultura Slovenije. In: Archeol. Vest. 15—16. Ljubljana 1964—1965, s. 21—63.
- GABROVEC, S.: Zur Hallstattzeit in Slowenien. Germania, 44, 1966, s. 1—48.

- GAŠAJ, D. — JUREČKO, P. — OLEXA, L.: Výsledky prieskumov v Košickej kotline a na Východoslovenskej nížine. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1979. Nitra 1980, s. 73—79.
- GEDIGA, B.: Motywy figuralne w sztuce ludności kultury łużyckiej. Wrocław—Warszawa—Kraków 1970.
- GEDL, M.: Gräber der Latènekultur im Kietrz, Bezirk Opole. In: Beiträge zum Randbereich der Latènekultur. Prace archeol. 26. Warszawa—Kraków 1978, s. 9—72.
- GODŁOWSKI, K.: Ukraina w okresie późnolaten-skim i wpływów rzymskich In: Ukraina terazniejszość. Prace hist. 32. Warszawa—Kraków 1970, s. 187—205.
- GODŁOWSKI, K.: Das Gräberfeld in Kryspinów bei Kraków und seine Bedeutung für den Übergang zwischen der Latène- und römischen Kaiserzeit in Kleinen. In: Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet. Bratislava 1977, s. 59—79.
- GODŁOWSKI, K.: Zu Besiedlungsveränderung in Schlesien und den Nachbarräumen während der jüngeren vorrömischen Eisenzeit. In: Beiträge zum Randbereich der Latènekultur. Prace archeol. 26. Warszawa—Kraków 1978, s. 107—133.
- HACHULSKA-LEDWOS, R. — WOŹNIAK, Z.: Formy do wyrobu krążków menniczych w I w p. n. e. z Krakowa-Nowej Huty (Mogiła stan. I). In: Mater. archeol. Nowej Huty. 5. Kraków 1976, s. 202—206.
- HOREDT, K.: Hallstätische Tierfiguren aus Lechin-ja de Mureş (Rayon Luduş). In: Dacia. NS 7. Bucureşti 1963, s. 527—534.
- ILIŃSKA, V. I. — TEREŃOŹKIN, O. I.: Kuştanovis-ka kultura. In: Archeologija Ukrajinokoji RSR. II. Kyjiv 1971, s. 174—177.
- JAMKA, R.: Epoka żelazna w widłach Wisły i Sa-nu (od około 400 r. przed n. e. do 600 r. n. e.). In: Rocznik województwa Rzeszowskiego. 3. Rzeszów 1963, s. 19—54.
- JUREČKO, P.: Mladohalštatský sídliskový objekt v Blažiciach-Bohdanovciach, okr. Košice-vidiek. Archeol. Rozhl., 33, 1981a, s. 384—392.
- JUREČKO, P.: K problematike kultúrno-spoľočen-ských vzťahov na sídliskách z doby rímskej na vý-chodnom Slovensku. Slov. Archeol., 29, 1981b, s. 313—339.
- JUREČKO, P.: Problematika tzv. sivej keramiky v dobe rímskej so zreteľom na výsledky výskumu na východnom Slovensku. In: Historica Carpatica. 12. Košice 1981c, s. 169—209.
- JUREČKO, P.: Významné centrum hrnčiarskej vý-roby z doby rímskej na východnom Slovensku. In: Nové Obz. 24. Košice 1982, s. 113—139.
- JUREČKO, P.: Príspevok k riešeniu problematiky osídlenia východného Slovenska v dobe rímskej. In: Historica Carpatica. 14. Košice 1983 (v tlači).
- KASPAROVA, K. V.: Roľ jugo-zapadnych sviazej v procese formirovania zarubínskej kultury. Sov. Archeol., 1981, č. 2, s. 57—79.
- KASZEWSKA, E.: Problem der keltischen Besiedlung in Mittel-und Nordpolen. In: Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donau-gebiet. Bratislava 1977, s. 107—122.
- KEMENCZEI, T.: A gáva kultúra leletei a miskolci múzeumban. In: A Herman Ottó Múz. Évk. 10. Miskolc 1971, s. 31—86.
- KOLNÍK, T.: Prehľad a stav bádania o dobe rímskej a sfahovaní národov. Slov. Archeol., 19, 1971, s. 499—558.
- KOLNÍK, T.: Doba rímska a sfahovanie národov. Slov. Archeol., 28, 1980, s. 197—212.
- KOLNÍKOVÁ, E.: Hromadný nález rímskych mincí v Prešove. In: Nové Obz. 10. Košice 1968, s. 245—253.
- KOLNÍKOVÁ, E.: Hromadný nález keltsko-dáckych mincí z Ptičia. Príspevok k hospodársko-spoľočen-ským dejinám východného Slovenska. In: Slov. Numizm. 6. Bratislava 1980, s. 23—98.
- KOLNÍKOVÁ, E.: Mince predrímskej Dácie v Česko-slovensku. In: Numism. Listy. 37. Praha 1982, s. 13—28.
- KOSSACK, G.: Studien zum Symbolgut der Urnen-felder- und Hallstattzeit Mitteleuropas. Berlin 1954.
- KRUSELNICKA, L.: Studien zur Besiedlung der ukrainischen Karpaten und des Karpatenvorlandes zu Beginn der Eisenzeit. In: Acta archaeol. carpath. 19. Kraków 1979, s. 73—96.
- KUCHARENKO, Ju. V.: Rasprostraneniye latenskikh veščej na territorii Vostočnoj Jevropy. Sov. Archeol., 1959, č. 1, s. 31—51.
- LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, M.: Römerzeitliche Siedlungskeramik in der Südostslowakei. Slov. Archeol., 17, 1969, s. 403—501.
- LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, M.: Ältere römische Kaiserzeit in der Ostslowakei. In: Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donau-gebiet. Bratislava 1977, s. 201—208.
- LENGYEL, I.: Beiträge zur Ursprungsfrage der Kuştanovics-Kultur. In: Folia archaeol. 12. Budapest 1960, s. 61—69.
- LENGYEL, I.: A fazekaskorong megjelenésének kér-dése a Nagyalföldön. In: Folia archaeol. 16. Buda-pest 1964, s. 25—32.
- MAČINSKI, A. D.: Keľty na zemľach k vostoku ot Karpat. In: Keľty i keľtskije jazyki. Moskva 1974, s. 31—41.
- MARÁZ, B.: Délkelet — Magyarországon La Tène-ko-rának kronológiai kérdései. Archaeol. Ért., 104, 1977, s. 47—64.
- MELUKOVÁ, A. I.: Pamiatniki skifskogo vremeni lesostepnogo srednego Podnestrovja. In: Materialy i issledovaniya po archeologii SSSR. 64. Moskva 1962, s. 5—102.
- MIROŠSAYOVÁ, E.: Záchraný výskum halštatského sídliska v Strelavke, okr. Michalovce. Archeol. Rozhl., 31, 1979, s. 121—143.
- MIROŠSAYOVÁ, E.: Výskum slovanského pohrebis-ka a halštatského osídlenia v Rade. In: Archeologic-ké výskumy a nálezy na Slovensku 1978. Nitra 1980a, s. 174—175.
- MIROŠSAYOVÁ, R.: Pokračovanie záchranného vý-

- skumu v Rade. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1979. Nitra 1980b, s. 142—143.
- MIROŠŠAYOVÁ, E.: Depot železných predmetov z Nižnej Myšle. *Slov. Archeol.*, 28, 1980c, s. 383—394.
- MOSKWA, K.: Kultura łużycka w południowo-wschodniej Polsce. Rzeszów 1976.
- MOTYKOVÁ-ŠNEIDROVÁ, K.: Das Fortleben latènezeitlicher Traditionen im Verlauf der älteren römischen Kaiserzeit in Böhmen. In: Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet. Bratislava 1977, s. 239—248.
- NESTOR, J.: Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien. In: 22. Ber. Röm.-germ. Komm. Frankfurt a. M. 1932, s. 11—181.
- OLEXA, L.: Záchranný speleoarcheologický výskum v Jasove. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1978. Nitra 1980, s. 193—195.
- ONDROUCH, V.: Podkarpatská Rus v rané době dějinné. *Čas. Společ. Prát. Starožitn. čes.*, 44, 1936, č. 1, s. 22—29; č. 2, s. 78—90.
- PARCZEWSKI, M.: Denkmäler der Latènekultur von Bachórz am Mittellauf des San (Südostpolen). In: Beiträge zum Randbereich der Latènekultur. *Prace archeol.* 28. Warszawa—Kraków 1978, s. 136—151.
- PÁRDU CZ, M.: Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns. I. *Archaeol. Hung.* 25. Budapest 1941.
- PÁRDU CZ, M.: Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns. II. *Archaeol. Hung.* 28. Budapest 1944.
- PÁRDU CZ, M.: Le cimetièr hallstattien de Szentes — Vekerzug. *Acta archaeol. Acad. Sci. hung.*, 2, 1952, s. 143—169.
- PÁRDU CZ, M.: Le cimetièr hallstattien de Szentes — Vekerzug II. *Acta archaeol. Acad. Sci. hung.*, 4, 1954, s. 25—89.
- PÁRDU CZ, M.: Le cimetièr hallstattien de Szentes — Vekerzug III. *Acta archaeol. Acad. Sci. hung.*, 6, 1955, s. 1—18.
- PÁRDU CZ, M.: The Scythian Age Cemetery at Tápiószéle. *Acta archaeol. Acad. Sci. hung.*, 18, 1966, s. 35—91.
- PÁSTOR, J.: Laténsky žiarový hrob v Košiciach. *Archeol. Rozhl.*, 6, 1954, s. 332, 334—335, 338—341.
- PÁSTOR, J.: Sídľiskový výskum na Somotorskej hore r. 1955. *Slov. Archeol.*, 6, 1958, s. 314—346.
- PÁSTOR, J.: Keltský žiarový hrob v Košfanoch, okres Košice. *Archeol. Rozhl.*, 11, 1959, s. 526—528.
- PÁSTOR, J.: Sídľiskový výskum v Blažiciach. In: *Štud. Zvesti Archeol. Úst. SAV.* 6. Nitra 1961, s. 83—105.
- PAULÍK, J.: Halštatsko-laténske osídlenie „Hrádku“ v Michalovciach. In: *Štud. Zvesti Archeol. Úst. SAV.* 3. Nitra 1959, s. 177—180.
- PAULÍK, J.: Staršia doba železná. In: *Pravek východného Slovenska.* Košice 1966, s. 141—147.
- PAULÍK, J.: K problematike východného Slovenska v mladšej dobe bronzovej. In: *Zbor. Slov. nár. Múz.* 62. História 8. Bratislava 1968, s. 3—43.
- PAULÍK, J. — NOVOTNÁ, M. — BENADIK, B.: *Umenie doby železnej.* Bratislava 1962.
- PETROV, V. P.: Zarubinecko-korčevativ'ska kultura sereďného Podniprova i sinchronni kultury sumižnych teritorij. *Archeolohija*, 12, 1961, s. 53—75.
- PETROV, V. P. — MAK SIMOV, E. V.: Zarubinecka kultura. In: *Archeolohija Ukrajinskoj RSR.* III. Kyjiv 1975, s. 11—24.
- PETŐ, M.: Neuere topographische und archäologische Angaben zum Leben der Siedlung Gellérthegey-Tabán und Umgebung in der frühen Kaiserzeit. *Acta archaeol. Acad. Sci. hung.*, 31, 1979, s. 271—285.
- PIETA, K.: Zu Besiedlungsproblemen in der Slowakei an der Wende der Zeitrechnung. In: Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet. Bratislava 1977, s. 283—296.
- PIETA, K.: Etnische und kulturelle Verhältnisse in der Slowakei im 1. und 2. Jahrhundert u. Z. Thesen. In: Symposium Laugaricio MDCCC. Römer und Barbaren im Mittleren Donaugebiet im 2. und 3. Jahrhundert. *Nové Vozokany* 24.—28. September 1979. (Rotaprint.)
- PLACHÁ, V. — FURMÁNEK, V.: Halštatská jama na Devíne. In: *Zbor. Slov. nár. Múz.* 69. História 15. Bratislava 1975, s. 55—72.
- PLEINEROVÁ, I. — OLMEROVÁ, H.: Halštatské nálezy ze Somotorské hory. *Slov. Archeol.*, 6, 1958, s. 109—119.
- POLLA, B.: Nálezy z doby rimskej a doby sťahovania národov v Strede nad Bodrogom. In: *Zbor. Slov. nár. Múz.* 63. Bratislava 1969, s. 183—205.
- SALAMON, A.: La Tène-kori leletek Arkádól. In: *Folia Archaeol.* 15. Budapest 1963, s. 13—18.
- SALAMON, A. — TÖRÖK, Gy.: Funde von NO-Ungarn aus der Römerzeit. In: *Folia archaeol.* 12. Budapest 1960, s. 145—171.
- SMIRNOVA, G. I.: K otázce tráccké na kruhu robené keramiky v středním Podněstří. *Archeol. Rozhl.*, 17, 1965, s. 76—91.
- SMIRNOVA, F. I.: Nekotoryje voprosy ranneskifskogo perioda na srednem Dnestre (Po povodu stati M. Duška). *Archeol. Rozhl.*, 19, 1967, s. 223—235.
- SMIRNOVA, G. I. — BERNÁKOVIČ, K. V.: Proischozhenije i chronologija pamiatnikov kuštanovic-kogo tipa Zakarpattja. Po povodu nekotorych robot vengerskich i češskich archeologov. In: *Archeologičeskij sbornik.* 7. Leningrad 1965, s. 89—115.
- SMÍŠKO, M. Ju.: Plemena kultury karpatskich kurhaniv. In: *Naselenna Prikarpatt'a i Volyni za doby rozkladu pervisnoobščinogo ladu ta v davňoruskij čas.* Kyjiv 1976, s. 48—62.
- SULIMIRSKI, T.: Trakowie w północnych Karpatach i problem pochodzenia Wołochów. In: *Acta archaeol. carpath.* 14. Kraków 1974, s. 79—103.
- SZABÓ, M.: The Celtic heritage in Hungary. Budapest 1971.
- ŠČUKIN, M. B.: Kelto-dakijskije pamiatniki rubeža našej ery. In: *Kelty i keltskije jazyki.* Moskva 1974, s. 14—21.
- ŠÍŠKA, S.: Neolitické a halštatsko-laténske sídlisko v Čečejovciach. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1979.* Nitra 1980, s. 204—207.
- TOČÍK, A.: K otázke osídlenia juhozápadného Slovenska na zlome letopočtu. *Archeol. Rozhl.*, 11, 1959, s. 841—874.

- TIRPÁK, J.: Geofyzikálny prieskum archeologických lokalít. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1979. Nitra 1980, s. 209—211.
- VAKULENKO, L. V.: Pamjatki Pidhirja Ukrajinskych Karpat peršoj polovyny I tysjačolitt'a n. e. Kyjiv 1977.
- VISY, Zs.: Die Daker am Gebiet von Ungarn. In: A Móra Ferenc Múz. Évk. 1970—1971. Szeged 1970, s. 5—31.
- VIZDAL, J.: Záchranný výskum keltského pohrebiska v Ižkovciach. Slov. Archeol., 24, 1976, s. 151—190.
- VULPE, A.: Necropola hallstattiană de la Ferigile. București 1967.
- VULPE, R.: La civilisation dace et ses problèmes à la lumière des dernières fouilles de Poiana, en Basse-Moldavie. In: Dacia. NS 1. București 1957, s. 143—164.
- WIELOWIEJSKI, J.: Przemiany gospodarczo-społeczne u ludności południowej Polski w okresie późnolateńskiego i rzymskiego. In: Mater. starożytne. 6. Warszawa 1960, s. 7—414.
- WIELOWIEJSKI, J.: Okresy późnolateński i rzymski w Polsce południowo-wschodniej. In: Mater. Spraw. Rzeszów. Ośr. archeol. 1968—1969. Rzeszów 1973, s. 33—45.
- WINKLER, I.: Zur relativen Chronologie der dako-getischen Münzen. In: Acta archaeol. carpath. 10. Kraków 1968, s. 111—116.
- WINKLER, I.: Zu den Beziehungen der keltischen Stämme des inneren und äusseren Karpathenraums in der Mittellatènezeit. In: Acta archaeol. carpath. 12. Kraków 1971, s. 97—105.
- WOŹNIAK, Z.: Osadnictwo celtyckie w Polsce. Wrocław—Warszawa—Kraków 1970.
- WOŹNIAK, Z.: Die jüngste Phase der keltischen Kultur in Polen. Archeol. Rozhl., 23, 1971, s. 504—519.
- WOŹNIAK, Z.: Wschodnie pogranicze kultury lateńskiej. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1974.
- ZIRRA, Vl.: Un cimitir celtic in nord-vestul României. Ciurești I. Maramureș 1967.
- ZIRRA, Vl.: Beiträge zur Kenntnis des keltischen Latène in Rumänien. In: Dacia. NS 15. București 1971a, s. 171—202.
- ZIRRA, Vl.: Celtes dans le Nord-Ouest Transylvanie. In: Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques Prague 1966. Praha 1971b, s. 890—894.
- ZIRRA, V.: Stand der Forschung der keltischen Spätlatènezeit in Rumänien. Archeol. Rozhl., 23, 1971c, s. 529—547.
- ZIRRA, V.: The decorated Celtic pottery of Transylvania. In: Dacia. 22, București 1978, s. 125—141.

Исследования на местонахождении Трстене-при-Горнаде

(К проблематике заселения Восточной Словакии в конце I-ого тысячелетия до нашей эры)

Павел Юречко

Решение вопроса заселения территории Восточной Словакии в период гальштата и в раннеримском периоде тесно связано с решением проблематики объема и интенсивности фракийского, гето-дакийского и кельтского заселений этой области, а также их вклада в последующее развитие в конце периода гальштата и в начале римского периода. Результаты исследований, как и последняя разработка материала и сведений, приобретенных в ходе раньше осуществленных исследований показывают, что решая генезис материальной культуры, но также проблематику заселения Восточной Словакии и сосед-

них областей Северо-Восточной Венгрии и Закарпатской части УССР в период гальштата нужно будет рассчитывать не только на наследство гавской культуры и на ее составную часть — сомоторский тип и влияние лужицкой культуры, но также на наследство культуры Сучью-де-Сус. На основе анализа селищных находок, приобретенных исследованием самого раннего слоя заселения местонахождения Трстене-при-Горнаде, рай. Кошице-видьек (слой С), и его сравнением с материалом с донныне известных и современных местонахождений Восточной Словакии и соседних областей можно считать при-

веденный выше горизонт заселения в с. Трстене-при-Горнаде древнейшим памятником фракийского, или же первоначального северофракийского заселения этой территории и датировать их рубежом ступеней HC/HD вплоть до LA. Нижний рубеж датировки определяет наличие на гончарном круге изготовленной керамики (рис. 2), которую можно даже в этой области, учитывая ее появление в начале V в. до н. э. в материнской среде фракийского заселения, датировать ступеней LA. Из анализа стало также ясно, что нельзя принимать абсолютную (в прошлом подчеркиванную) идентичность восточно-словацкого материала периода гальштата с материальным содержанием куштановицкой группы: этот факт подтверждает отличающаяся друг от друга керамика. На приведенное выше сходство повлияли подобные, или же родственные культуры предшествующего периода (Сучью-де-Сус, гавская культура, сомоторский тип влияние лужицкой культуры), принявшие участие в генезисе материальной культуры периода гальштата на территории Восточной Словакии, также как и на территории распространения куштановицкой группы.

На основе предварительной обработки и анализа материала из прочих местонахождений Восточной Словакии можно с хронологической точки зрения комплексы находок отнести к периоду гальштата следующим способом: HC/HD вплоть до LA — Трстене-при-Горнаде (С) и Блажице-Богдановце (древний горизонт заселения периода гальштата), HD/LA — Нижна-Мишля (*Miroššayová 1980c*), LA — Стретавка (*Miroššayová 1979*), LB₁ — Блажице-Богдановце (поздний горизонт; *Jurečko 1981a*) и LB₂ — Михаловце-Градок (*Čilinská 1959a*). Область Восточной Словакии представляет собой более-менее единую культурную область, являющуюся интегральной частью фракийского, или же северофракийского культурного круга теснее связанного скорее с группами Фериджиле и трансильванской группой, чем с развитием в области интенсивного распространения куштановицкой группы.

Исследования заселения Восточной Словакии в латенский период подтверждают переживание северофракийской культуры предшествующих ступеней HC/HD и LB вплоть до I в. до н. э., или же до начала II в. н. э.

Этот факт подтверждают все донные обнаруженные на этой территории находки: кельтский биритуальный могильник в с. Ижковце (LC — *Vizdal 1976*), поселение в г. Михаловце-Градок (*Paulik 1959*), находки из погребений из местонахождений Цейков (LC₁ — *Benadik 1964*), Кошице (LC₁ — *Pástor 1954*), Кралёвски-Хлмец (LC₂ — *Budinský-Krička 1975*). Аналогичная ситуация длительного переживания северофракийского этнического конгломерата, или же более древнего заселения периода гальштата вообще, в симбиозе с кельтским заселением, подтверждена также в Польше, УССР, Венгрии, Чехии и Румынии.

Кажется, что кельтское заселение северо-восточной части Румынии (Трансильвания) приближается своим характером заселению Восточной Словакии, прежде всего в связи с решением выше приведенных вопросов о доли кельтов в формировании культуры ступеней LB₂ до LD, или же вплоть до I в. н. э. в гето-дакийской среде обоих географических комплексов. Этот факт подтверждает также сходство предметов материальной культуры, относящихся к донным известным находкам из погребений, а также немногочисленным селищным находкам датированным ступенями LC₁ и LC₂ из Восточной Словакии с находками этих ступеней из Трансильвании. Период ступени LC можно в Трансильвании назвать гетодакийско-кельтским горизонтом. По всей вероятности вследствие проникновения носителей культуры Поиенешти-Лукашевка в III — II вв. до н. э. в восточную часть нынешней Румынии была определенная часть гето-дакийских и кельтских племен вытеснена на север, где как раз в ступени LC наблюдают румынские исследователи очевидный рост доли кельтов в развитии заселения Трансильвании. Можно говорить о том, что в этой среде является этот период формирования основных черт гето-дакийской культуры и периодом возникновения гето-дакийского племенного союза, характеризованного гето-дакийско-кельтским заселением. Аналогичный ритм развития, который сохраняет многие элементы предшествующего периода гальштата и начала латенского периода наблюдается также на территории Восточной Словакии. Ее принадлежность к территории гето-дакийского заселения подтверждают также находки гето-дакийских монет (*Kolníková 1980, 1982*). Переселению кельтов на север

вместе с ассимилированной и по всей вероятности также с экономической, политической и социальной точек зрения соединенной частью дакийского этнического общества способствовали постепенная централизация и возникающий центр даков в Трансильвании уже в конце II в. до н. э. Процесс развития заселения Восточной Словакии с LC связан как раз с приходом кельтов и даков из Трансильвании, по всей вероятности уже в течение LC. В период LD опять появляются в Восточной Словакии типические дакийские находки (укрепленное поселение и могильник в г. Земплин и прочие находки встречавшиеся по направлению к северу и к городам Прешов и Бардейов), подтверждающие тоже в этой среде дакийскую экспансию в эпоху их военных походов к северу и северо-востоку. Лучшим доказательством переживания кельтско-дакийского горизонта до половины I в. н. э. в Восточной Словакии является до сих пор хорошо укрепленное поселение и могильник в Зепмлине (*Benadik 1965, 1971a*). Наличие керамики изготовленной на гончарном круге в I в. н. э. в Восточной Словакии, имевшей аналогии прежде всего в области Северо-Восточной Румынии (*Dărăbant 1979*) свидетельствует о новых контактах с даками вопреки существующей с первой половины I в. н. э. изолированности Восточной Словакии от Трансильвании, вызванной заселением Восточной Венгрии сарматскими языгами. На продолжившуюся активизацию дакийского заселения Восточной Словакии указывает также повышающееся количество дакийских находок в этом периоде в среде пуховской культурной группы в Спише (*Pieta 1977, 1979*).

На основе приведенного анализа можно, за исключением некоторых терминологических оговорок, касающихся конкретизации племен (следует сохранить временную и пространственную последовательность этнического развития фракийского и позже северо-фракийского конгломерата), согласиться с заключениями *И. Г. Кришана (1969, 1970)*. Поздний отрезок раннеримского периода (II в.) характеризуется в Восточной Словакии экспансиями носителей пржеворской культуры, нажим которых в южном и юго-восточном направлении уже в конце I в. способствовал передвижению носителей липицкой культуры (косто-боки) из области Верхнего Поднестровья, и с которым население Словакии вступило в течение II в. в контакты. В этот период развивается на этой территории также гончарное дело и производство т. наз. серой керамики (*Jurečko 1981c*). Развитию ремесленного производства керамики вероятно способствовали также небольшие группы даков (карпов?), покинувших Северную Молдавию и Трансильванию после образования провинции Дакия. Более вероятным является факт, что они передвигались через Верхнее Потисье скорее всего в область Закарпатской части Украинской советской социалистической республики, где карпы приняли участие в генезисе карпатской культуры курганных погребений (*Bichir 1973; Smiško 1976; Vakulenko 1977*).

На основе приведенных выше сведений вносит автор предложение временной и культурной схемы развития заселения Восточной Словакии в период гальштата, в латенский и раннеримский периоды (рис. 10).

Перевод Г. Забойниковой

Ausgrabung in Trstené pri Hornáde

(Zur Besiedlungsproblematik der Ostslowakei Ende des ersten Jahrtausends v. u. Z.)

Pavol Jurečko

Die Lösung der Besiedlungsfrage des ostslowakischen Gebietes hängt in der Hallstatt-, Latène- und älteren römischen Kaiserzeit unmittelbar mit der Lösung der Problematik des Ausmaßes und der Intensität der thrakischen, geto-dakischen und keltischen Besiedlung dieses Raumes und ihres Anteiles an der weiteren Entwicklung Ende der Latène- und Anfang der älteren römischen Kaiserzeit zusammen. Die Ergebnisse neuerer Ausgrabungen wie auch die neueren Bearbeitungen des Materials und der bei älteren Grabungen gewonnenen Kenntnisse deuten darauf, daß bei der Lösung der Genese der materiellen Kultur, aber auch selbst der Besiedlungsproblematik der Ostslowakei und der angrenzenden Gebiete Nordostungarns und des karpatischen Raumes der UdSSR in der Hallstattzeit notwendig nicht nur mit dem Erbe der Gáva-Kultur und ihrem integralen Bestandteil, dem Somotor-Typ, und dem Einfluß der Lausitzer Kultur gerechnet werden muß, sondern auch mit dem Erbe der Suci-de-Sus-Kultur.

Aufgrund der Analyse der Siedlungsfunde, die bei der Untersuchung der ältesten Siedlungsschicht der Lokalität in Trstené pri Hornáde, Bez. Košice-Land, (Schicht C) gewonnen wurden, und ihres Vergleiches mit dem Material aus bisher bekannten zeitgleichen Lokalitäten in der Ostslowakei und in den Nachbargebieten können die Funde des angeführten Siedlungshorizontes in Trstené pri Hornáde als bisher älteste Denkmäler der thrakischen bzw. beginnenden nordthrakischen Besiedlung dieses Gebietes betrachtet und an die Wende der Stufen HC/HD bis LA datiert werden. Die untere Datierungsgrenze bestimmt das Vorkommen von scheibengedrehter Keramik (Abb. 2), die auch in diesem Gebiet, mit Rücksicht auf ihr Vorkommen zu Beginn des 5. Jh. v. u. Z. im Kerngebiet der thrakischen Besiedlung, in die Stufe LA datierbar ist. Aus der Analyse

ging weiters hervor, daß nicht die völlige (früher betonte) Identität des ostslowakischen Materials aus der Hallstattzeit mit dem materiellen Inhalt der Kuštanovice-Gruppe angenommen werden darf. Dies belegt vor allem die gegenseitige Unterschiedlichkeit der Keramik. Die logische Übereinstimmung in manchen Elementen der materiellen Kultur der Hallstattzeit aus unserem Gebiet mit dem Material der Kuštanovice-Gruppe aus der UdSSR ergibt sich aus der gleichen ethnischen (thrakischen) Unterlage aller lokaler Kulturgruppen dieser Zeit im Karpatenbecken und in den benachbarten östlichen und südöstlichen Gebieten wie auch in übereinstimmenden bzw. verwandten Kulturen, die sich an ihrer Genese beteiligt haben (Suci-de-Sus-, Gáva-Kultur, Somotor-Typ, Einfluß der Lausitzer Kultur).

Nach der vorläufigen Bearbeitung und Auswertung des Materials aus weiteren Fundorten der Ostslowakei können die einzelnen Fundverbände chronologisch für die Hallstattzeit folgend eingestuft werden: HC/HD bis LA — Trstené pri Hornáde (C) und Blažice-Bohdanovce (älterer Siedlungshorizont aus der Hallstattzeit), HD/LA — Nižná Myšľa (*Mirošayová* 1980c), LA — Stretavka (*Mirošayová* 1979), LB₁ — Blažice-Bohdanovce (jüngerer Horizont, *Jurečko* 1981a) und LB₂ — Michalovce-Hrádok (*Čilinská* 1959a). Das ganze Gebiet der Ostslowakei nahm mehr oder weniger ein einheitlicher Kulturbereich ein, der ein integraler Bestandteil des thrakischen bzw. nordthrakischen Kulturkreises war, dieser jedoch eher mit den Gruppen Ferigile und Siebenbürgen verknüpft war als mit der Entwicklung im Gebiet der intensiven Verbreitung der Kuštanovice-Gruppe.

Die Siedlungsforschung in der Ostslowakei während der Latènezeit deutet auf ein Fortleben der nordthrakischen Kultur der vorangehenden Stufen HC/HD — LB bis in das 1. Jh.

u. Z. evtl. bis zum Beginn des 2. Jh. u. Z. Das belegen praktisch sämtliche bisher festgestellten Funde aus diesem Gebiet: das keltische bituelle Gräberfeld in Ižkovce (LC — Vizdal 1976), die Siedlung in Michalovce-Hrádok (Paulík 1959), die Grabfunde aus Cejkov (LC₁ — Benadik 1964), Košice (LC₁ — Pástor 1954), Kráľovský Chlmec (LC₂ — Budinský-Krička 1975). Eine ähnliche Situation des langen Überlebens des nordthrakischen ethnischen Konglomerats bzw. der älteren hallstattzeitlichen Besiedlung überhaupt in Symbiose mit keltischer Besiedlung ist auch in Polen, in der UdSSR, in Ungarn, Böhmen und Rumänien nachgewiesen.

Es scheint, daß die keltische Besiedlung Nordostrumäniens (Siebenbürgen) mit ihrem Charakter der ostslowakischen Besiedlung am nächsten steht, und zwar vor allem im Zusammenhang mit der Lösung der erwähnten Fragen über den Anteil der Kelten an der Gestaltung der Kulturen der Stufen LB₂ bis LD bzw. bis zum 1. Jh. u. Z. im geto-dakischen Milieu beider geographischen Einheiten. Bestätigt wird dies auch durch die Übereinstimmung der materiellen Kultur aus bisher bekannten Grab- und sporadischen Siedlungsfunden der Stufen LC₁ und LC₂ aus der Ostslowakei mit dem Fundprofil dieser Stufen aus Siebenbürgen. Der Zeitabschnitt der Stufe LC kann in Siebenbürgen als geto-dakisch-keltischer Horizont bezeichnet werden.

Wahrscheinlich kam es infolge des Eindringens von Trägern der Poienesti-Lukaševka-Kultur im 3.—2. Jh. v. u. Z. in das heutige Ostrumänien außer anderem auch zur Verdrängung eines bestimmten Teiles der geto-dakischen und keltischen Stämme nach Norden, wo gerade in der Stufe LC die rumänischen Forscher einen evidenten Anstieg des keltischen Anteils an der Entwicklung der Besiedlung Siebenbürgens verzeichnen. Es ist dies in diesem Milieu zugleich die Zeit der Formung der grundlegenden Züge der geto-dakischen Kultur und der Anfänge der Entstehung des geto-dakischen Stämmebundes, der durch geto-dakisch-keltische Besiedlung charakterisiert ist. Ein ähnlicher Entwicklungsrhythmus mit Beibehaltung vieler Elemente aus der vorangehenden Hallstattzeit und dem Beginn der Latènezeit ist auch in der Ostslowakei verfolgbar, deren Zugehörigkeit zum geto-dakischen Besiedlungsbereich auch durch Funde geto-da-

kischer Münzen bestätigt ist (Kolníkova 1980; 1982).

Zur Verschiebung der Kelten nordwärts zusammen mit dem assimilierten und wahrscheinlich auch wirtschaftlich-politisch und sozial verknüpften Teil des dakischen Ethnikums trug die allmähliche Zentralisation und das entstehende Zentrum der Daker in Siebenbürgen bereits Ende des 2. Jh. V. U. Z. bei. Die Fortsetzung der Entwicklung der ostslowakischen Besiedlung hängt seit LC mit dieser Ankunft der Kelten und Daker aus Siebenbürgen zusammen, und zwar wahrscheinlich bereits im Verlauf der Stufe LC. Im Verlauf von LD tauchen in der Ostslowakei abermals typische dakische Funde auf (befestigte Siedlung und das Gräberfeld in Zemplín und weitere Funde, die nordwärts bis Prešov und Bardejov reichen), die auch in diesem Milieu ein Nachweis für die dakische Expansion in der Zeit ihrer Feldzüge nord- und nordostwärts sind.

Das Überleben des kelto-dakischen Horizontes in die Mitte des 1. Jh. u. Z. in der Ostslowakei belegen bisher am besten die befestigte Siedlung und das Gräberfeld in Zemplín (Benadik 1965; 1971a). Das Vorkommen scheibengedrehter Keramik im 1. Jh. u. Z. in der Ostslowakei mit Analogien vor allem im Gebiet Nordostrumäniens (Dărăbant 1979) verweist auf weitere existierende Kontakte mit dem dakischen Milieu auch trotz der bestehenden teilweisen Isolierung der Ostslowakei von Siebenbürgen seit der ersten Hälfte des 1. Jh. u. Z. die durch die Besiedlung Ostungarns mit den sarmatischen Jazygen verursacht worden war. Auf die fortsetzende Aktivität der dakischen Besiedlung der Ostslowakei deutet außer anderem auch das zunehmende Vorkommen dakischer Funde in dieser Zeit im Milieu der Púchover Kulturgruppe in der Zips (Pieta 1977; 1979).

Aufgrund der angeführten Analyse kann man also den Schlußfolgerungen I. H. Crisans (1969; 1970) beipflichten — bis auf manche terminologische Vorbehalte bezüglich der stammlichen Konkretisation (es sollte die zeitliche und räumliche Abfolge der ethnischen Entwicklung des thrakischen und später nordthrakischen Konglomerats beibehalten werden). Der jüngere Abschnitt der älteren römischen Kaiserzeit (2. Jh.) steht in der Ostslowakei im Zeichen der Expansion der Träger der Przeworsk-Kultur, deren Druck süd- und

südostwärts bereits Ende des 1. Jh. die Verschiebung der Träger der Lipica-Kultur (Kostobokovia) aus dem oberen Dnjestr-Gebiet verursachte, mit welchen die Bevölkerung der Ostslowakei im Verlauf des 2. Jh. in Kontakt gelangte, wann es in diesem Gebiet auch zur Entfaltung des Töpferhandwerks und der Produktion der sog. grauen Keramik kam (Jurečko 1981c). Zur Entfaltung der handwerklichen Keramikproduktion konnten in der Ostslowakei auch kleine Gruppen weiterer Daker (Karpen?) beitragen, die die nördliche Moldau und Siebenbürgen nach Schaffung der Provinz Da-

zien verlassen hatten. Doch ist es wahrscheinlicher, daß ihre Verschiebung das obere Theißtal aufwärts eher in den karpatoukrainischen Teil der UdSSR gerichtet war, wo sich die Karpen an der Genese der karpatischen Kurgankultur beteiligten (Bichir 1973, Smiško 1976, Vakulenko 1977).

Aufgrund der angeführten Erkenntnisse legt der Autor den Entwurf eines zeitlich-kulturellen Entwicklungsschemas der Besiedlung der Ostslowakei in der Hallstatt-, Latène- und älteren römischen Kaiserzeit vor (Abb. 10).

Übersetzt von B. Nieburová

SPRÁVY A RECENZIE

Životné jubileum PhDr. Márie Rejholcovej

Medzi tých slovenských archeológov, ktorí dosiahli päťdesiatku, t. j. vek, v ktorom sa životná skúsenosť snúbi s plánmi do budúcnosti a reguluje ich v reálnych polohách, pribudla v roku 1983 i PhDr. *Mária Rejholcová*, jedna — možno to tak povedať — zo zakladajúcich pracovníkov Archeologického ústavu SAV.

Dr. *M. Rejholcová* sa narodila 1. júna 1933 v Horných Opatovciach, dnes prakticky už zaniknutej obce v blízkosti Žiaru nad Hronom. Z rodného domu si priniesla citlivý vzťah k domovine, jej prírode, ľuďom i dejinám, no a zmysel pre svedomitú a zodpovednú prácu. Takto by sme mohli charakterizovať základné črty osobnosti dr. *Rejholcovej* — skromnej pracovníčky v archeológii, ktorá svoj vzťah k vede nerealizovala nikdy na úkor svojej rodiny alebo medziľudských vzťahov.

M. Rejholcová prešla zložitým odborným vývojom. Už v roku 1948 začala pracovať v Štátnom archeologickom ústave v Martine, ktorý sa v roku 1951 presídlil definitívne do Nitry a v roku 1953 bol už ako Archeologický ústav SAV zaradený medzi spoločenskovedné ústavy Slovenskej akadémie vied. Menovaná sa podieľala ako technická pracovníčka ústavu na realizácii početných terénnych výskumov. V rokoch búrlivej industrializácie Slovenska a združstevňovania poľnohospodárskej pôdy sa menila tvár krajiny. Záchranné výskumy slovenských archeológov prispeli však k výraznej zmene predstáv o dávnej minulosti našej vlasti i o počiatkoch národných dejín. Nepochybne i *M. Rejholcová* má náležité zásluhy na tom, že roky 1951—1960, nazývané neraz s istým nadšením i „bohatierskym desaťročím“ slovenskej archeológie, priniesli výborné výsledky najmä v terénnej práci a napokon sa stali základom a podkladom pre ďalší rozmach tejto ešte stále mladej vednej disciplíny.

M. Rejholcová so sebe vlastnou trpezlivosťou a húževnatosťou pracovala i na sebe. Získala odborné vedomosti, ktoré boli základom rastu jej kvalifikácie — v roku 1969 získala vysokoškolský diplom na Filozofickej fakulte UK v Bratislave.

Zodpovedný vzťah k práci a presné plnenie úloh sa preniesli i do oblasti teoretického bádania menovanej. Synteticky zhrnula súčasný stav poznatkov o slovanskom osídlení stredného Slovenska. Publikačná činnosť dr. *Rejholcovej* je rozmerná. Vyhodnotila výsledky výskumov včasnostredovekých pohrebísk v Nových Zámkoch, Bohatej, Zemnom a i. Podieľala sa na spracovaní väčších komplexov

staromaďarských pamiatok zo Slovenska. Od roku 1974 vedie závažný systematický výskum viacfázového slovanského a včasnostredovekého pohrebiska v Čakajovciach. Precízna dokumentácia výskumu, dôležitý materiál a historická problematika, ktorá z neho vyplýva, predstavujú potenciál, na ktorý odborná verejnosť je právom veľmi zvedavá. Pred dr. Rejholcovou stojí teda náročná úloha teoretického vyhodnotenia tohto výskumu tak, ako to heslovite naznačila už v článku o severnej hranici výskytu tzv. belobrdských pohrebisk.

M. Rejholcová patrí k archeológom, ktorí sa neuzavierajú do ulity „čistej vedy“ — vyniká dobrým vzťahom ku kolektívu ústavu a k ľudom vôbec, aktívne pracuje v spoločenských organizáciách. Dlhé roky veľmi kvalitne vykonáva i funkciu vedeckej tajomníčky Slovenskej archeologickej spoločnosti pri Archeologickom ústave SAV.

O komplexnom veľmi pozitívnom hodnotení odborného, ideového a osobného profilu dr. Rejholcovej svedčí skutočnosť, že z príležitosti životného jubilea, ktoré si i tu, v reprezentatívnom odbornom časopise slovenských archeológov pripomíname, ju Predsedníctvo Slovenskej akadémie vied ocenilo rezortným vyznamenaním „Zaslúžilý pracovník Slovenskej akadémie vied“.

Redakčná rada časopisu Slovenská archeológia ďakuje v mene všetkých slovenských archeológov dr. Márii Rejholcovej za dosiaľ vykonanú prácu a praje jej i naďalej úspešné plnenie pracovných programov, realizáciu ďalších odborných predsavzatí, no a čo k tomu nepochybne je nevyhnutné — veľa zdravia a spokojnosti v osobnom živote, v kruhu spolupracovníkov a priateľov.

Alexander Ruttkay

Mezinárodní symposium v Postupimi

Zabezpečování terénního a teoretického archeologického výzkumu v Německé demokratické republice je úzce spjaté s existencí specializovaných muzeí pro pravěk a ranou dobu dějinnou. Tato muzea zabezpečují nejen základní výzkum, ale vyvíjejí i činnost přesahující hranice jejich sběrné oblasti, ba i činnosti přesahující hranice státu.

Takovou akcí bylo i mezinárodní symposium „*Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft während der jüngeren Bronze- und der Hallstattzeit in Mitteleuropa*“, které zorganizovalo Museum für Ur- und Frühgeschichte Potsdam. Odbornými garanty tohoto vědeckého shromáždění byl ředitel zmíněného muzea B. Gramsch a specialista na problematiku pozdní doby bronzové a doby halštatské D. — W. Buck. Konference se uskutečnila ve dnech 25. — 29. 4. 1983 v prostorách historicky známého zámku Cecilienhof v Postupimi. Účastnilo se jí přes padesát odborníků z Maďarska, Československa, Polska, Německé spolkové republiky, západního Berlína, Dánska a Německé demokratické republiky.

Účastníky symposia přivítal ředitel muzea B. Gramsch. Naznačil důvody, které tuto instituci vedly k zorganizování tohoto zasedání a seznámil je s historií archeologického výzkumu sběrné oblasti postupimského muzea, která zahrnuje kraje Potsdam, Frankfurt a./O. a Cottbus. Dalším úvodem do problematiky byla všeobecná přednáška, s níž vystoupil D. — W. Buck. Ve stručném avšak vyčerpávajícím přehledu se dotkl všech otázek souvisejících se základnou a nadstavbou pravěké společnosti na konci doby bronzové a na počátku doby železné.

Další referáty byly věnovány obsáhlé problematice zahrnující nejrozličnější oblasti předmětu výzkumu. Organizátoři symposia se snažili soustředit příbuznou tematiku do samostatných bloků referátů, ke kterým pak byla společná diskuse.

Svým způsobem ojedinělý byl referát B. Hänsla „*Migration, Infiltration und Integration im Süden der mitteleuropäischen Spätbronzezeit-Zivilisation*“. Autor vycházející z kategorií společenského pohybu dokazoval na

konkrétních příkladech historické fenomény, které lze z archeologických pramenů vysledovat. Při konkretizaci teoretických postulátů vycházel z výsledků několikaletého výzkumu lokality Kastanas v severním Řecku. Otázky uvedené v názvu referátu řešil z mnoha aspektů: tvar a výzdoba keramiky, archeobotanický materiál, archeozoologický materiál a antropologický materiál. Zejména výsledky získané díky spolupráci s přírodovědnými disciplinami jasně potvrdily opodstatněnost některých migračních teorií.

Další referáty lze prezentovat v tematicky uzavřených celcích, přičemž, pochopitelně, jejich pořadí se nekryje s pořadím podle programu. Kulturně-historickému vývoji s přihlédnutím k některým kategoriím základny a nadstavby byly věnovány následující referáty. E. Plesl v přednášce „*Zu den Kulturverhältnissen in der Jungbronze- und der Hallstattzeit in Böhmen*“ analyzoval tři kulturní okruhy v Čechách a v jejich rámci hovořil o materiální náplni jednotlivých kultur. T. Kemenczei se v přednášce „*Zur Problematik der früheisenzeitlichen Siedlungsgeschichte Ostungarns*“ zaměřil na studium vývoje východního Maďarska v době halštatské a při této příležitosti se také zabýval hodnocením tzv. skýtské expanze. Lokálním kulturním skupinám rozšířeným ve střední části NDR byly věnovány dva referáty. Jeden přednesla U. Lappe „*Die Besiedlung Ostthüringens während der Urnenfelderzeit*“ a druhý „*Der Besiedlungsablauf in ausgewählten Regionen an der Unstrut anhand von Altfunden*“ prezentovala K. Wagner.

Komplexním otázkám sídlištní archeologie vycházející z výzkumů sídlišť a z výskumů vazby sídlišť a pohřebišť byly věnovány další referáty. D. — W. Buck v přednášce „*Siedlungswesen und sozialökonomische Verhältnisse bei den Stämmen der Sächsisch-Lausitzer/Billendorfer Gruppe*“ sumarizoval dosavadní poznatky o celkové sídlištní síti v době bronzové a v době halštatské v Sasku. Rekonstruoval také počty obyvatelstva v jednotlivých obdobích studovaného území a věnoval se základním odvětvím pravěké ekonomiky. B. Gediga v referátu „*Das Siedlungswesen der Lausitzer Kultur unter dem Aspekt der gesellschaftlichen Struktur und Differenzierung*“ řešil na konkrétním archeologickém materiálu metodologické problémy archeologie v období

lužické kultury v Polsku a konkrétně se věnoval společensko-hospodářským aspektům daného období. Podobného charakteru byl referát W. Coblence „*Bemerkungen zu offenen und befestigten Siedlungen sowie den dazu gehöri-gen Gräberfeldern*“, který po obsažném metodickém úvodu o problematice komplexního výzkumu pravěkého osídlení řešil zejména vztahy mezi otevřenými sídlišti a hradišti a vztahy mezi sídlištními formami a pohřebišti. O halštatských hradištích v Durynsku referoval K. Peschel „*Hohensiedlungen Thüringens im Wandel von der Urnenfelder- zur Hallstattzeit*“. Do stejné kategorie příspěvků lze zařadit i vystoupení F. Horsta, který původně oznámený referát „*Das Hügelgräberfeld von Weitgendorf*“ jen ve stručnosti sumarizoval a pak se věnoval sídlištím z mladší doby bronzové v okolí Berlína a typům staveb, které se na nich vyskytly. Tuto problematiku zasadil do širokého geografického okruhu severní části střední Evropy.

Ekonomickými otázkami doby bronzové v Dánsku se podrobně zabýval v referátu „*Betrachtungen über Landwirtschaft und Bevölkerung in Dänemark vor der Eisenzeit*“ J. Poulsen. Zamýšlel se nad produkcí rostlinné a živočišné výroby v podmínkách pravěkého zemědělství, nad potřebami jednotlivých rodin a nad celkovou hustotou obyvatelstva v Dánsku. Tato přednáška vyvolala značnou odezvu. Podobné otázky řešil v podmínkách pomořské kultury v Polsku T. Malinowski. Ovšem ten se v referátu „*Zum Problem der Viehzüchtung bei der Bevölkerung der Pommerschen Kultur*“ omezil jen na pravěký chov zvířat. Sociálně-ekonomické otázky při studiu vazby základny k nadstavbě prezentoval v referátu „*Kulturelle und gesellschaftliche Änderungen während der Bronzezeit Südschandinaviens*“ K. Kristiansen. Dosti podrobně a z různých aspektů analyzoval společnost doby bronzové v Dánsku (výbava mužských a ženských hrobů, ekologická báze, ekonomická báze aj.). Sociálními rozdíly, které vyplynuly z analýzy žárových hrobů mladší doby bronzové na území mezi Labem, Sálou, Odrou a Nisou, se v přednášce „*Aussagen zur gesellschaftlichen Struktur anhand jungbronzezeitlicher Gräberfelderuntersuchungen*“ zabýval R. Breddin.

Geografické a ekologické aspekty krajiny studované v souvislosti s konkrétní historickou

situaci doby bronzové a doby halštatské v Polsku a v NDR se prezentovaly v referátech, které přednesli B. W. Bahn „Zur geographischen Lage hallstattzeitlicher Fundpunkte in Südhüringen“, M. Gedl „Die Siedlungsformen der Bronze- und Früheisenzeit in Südpolen“, K. Goldmann „Zur Umweltgestaltung während der Spätbronzezeit Mitteleuropas“, J. Michalski „Zur Frage der Lage der Siedlungen der Lausitzer Kultur“, a J. Rydzewski „Geographische Aspekte der spätbronzezeitlichen und früheisenzeitlichen Besiedlung des westlichen Kleinpolens“. Při této skupině referátů bych se chtěl zastavit u příspěvku K. Goldmanna, který byl spekulativního charakteru. Autor předkládal jen indice, aniž by byly doloženy výsledky konkrétního archeologického výzkumu.

Jiná skupina referátů byla čistě typologického charakteru. Značně rozsáhlá a z hlediska řešení slovenské problematiky byla důležitá analýza odlévacích forem z doby bronzové, kterou podal T. Kovács v referátu „Bronzezeitliche Gussmodelle und Giessereien in Ungarn“. Také studie „Früheisenzeitliche Fibelherstellung in Transdanubien“, kterou prezentovala M. Fekete, má z hlediska naší problematiky velký význam. S unikátním nálezem zlatého náramku seznámil přítomné R. Schulz v přednášce „Ein Goldenes Armband aus dem Havelgebiet“ a o hliněných odlévacích formách referoval H. Geisler.

Několik přednášek se věnovalo problematice kovů. Byl to teoretický příspěvek A. Jockenhövela „Metallverarbeitung in bronzezeitlichen Siedlungen Süddeutschlands“ věnovaný organizaci produkce a dalšímu zpracování bronzu, referát J. Waldhausera „Naturressourcen der Metalle und ihre Nutzung in der Hallstattzeit Böhmens“ o získávání a zpracovávání mědi v době halštatské a laténské v Čechách a dva referáty věnované problematice pravěkého železa, které přednesli Z. Bukowski „Der Verbreitung des Eisens im Raum der Lausitzer Kultur“ a R. Pleiner „Das Eisen in Europa während der Bronzezeit“.

Na konferenci se také prezentovaly významné výsledky, které postupimské muzeum dosáhlo při záchraně archeologických lokalit ohrožených těžbou hnědého uhlí. O předběžných výsledcích žárového pohřebiště v Saalhausen referoval E. Böhnisch a o výzkumech

dalších lokalit „Die bronze- und früheisenzeitliche Besiedlung im Gebiet von Schöpsdorf, Kr. Hoyerswerda“ H. Rösler.

Velký počet referátů vycházel z výsledků zkoumání přírodovědných disciplin v konfrontaci s archeologickým materiálem anebo se přímo prezentovaly výsledky těchto disciplin ve vztahu k osídlení střední Evropy v mladší době bronzové a v době halštatské. Paleodemografický rozbor jihovýchodních popelnicových polí podali V. Furmánek a M. Stloukal v přednášce „Ergebnisse der archäologisch-anthropologischen Analyse vom Brandgräberfeld in Radzowce“. Z antropologických určení vycházel i J. Jelinek v přednášce „Social Development Religion and Ritual in Late Bronze Age in Central Europa“. Výsledky antropologické analýzy žárových hrobů a problematiku, která souvisí s určováním věku a zejména pohlaví u tohoto druhu pohřbů, přednesl H. Grimm „Einige Ergebnisse der anthropologischen Analyse von Leichenbränden des Flachgräberfeldes von Tornow, Kr. Calau“. Archeozoologické analýzy prezentovali C. Ambros „Tierreste aus der Siedlung der Lausitzer Kultur in Dresden-Coschütz“ a L. Teichert „Ergebnisse der Tierknochenuntersuchungen einiger bronze- und eisenzeitlicher Fundplätze im Siedlungsgebiet der DDR“. Paleoklimatologické problematice se věnoval referát V. Ložka „Anthropogene Umweltänderungen während der späten Bronzezeit dargestellt am Beispiel mitteleuropäischer Karstlandschaften“, který přečetl K. — D. Jäger. K. — D. Jäger sám referoval o dalších příbuzných problémech v přednášce „Grundwasserverhältnisse in mitteleuropäischen Talauen während der späten Bronzezeit“. Do stejné skupiny referátů lze zařadit i přednášku věnovanou pylové analýze „Pollenanalytische Untersuchungen in einer Billendorfer Kulturschicht bei Lübben-Steinkirchen“, kterou přednesl K. Kloss.

Pestrou mozaiku příspěvků bych uzavřel referátem „Zur Überlieferung vorslawischer Namen in der DDR“, který přednesl G. Schlimpert. Ve své zajímavé přednášce podal konkrétní doklady původní toponymiky z před slovanského a předgermánského osídlení NDR.

Součástí odborného programu byly i dvě půldenní exkurze. Prvá směřovala do blízkého okolí Postupimi. Kromě kulturně-historických památek, na které je Postupim tak bohatá,

jsme navštívili i hradiště z pozdní doby bronzové zvané Römerschanze u Postupimi, které v letech 1908 a 1909 zkoumal C. Schuchardt. Závěrem této exkurze jsme navštívili pracoviště postupimského muzea v Babelsbergu.

Druhá exkurze byla vedena do jižních oblastí sběrného území postupimského muzea. Navštívili jsme rozsáhlý mohylník z doby bronzové Grossrössen, na kterém je evidováno 652 mohyl, mezi kterými byly uloženy i ploché hroby. Ve vzdálenosti 2,5 km od tohoto mohylníka bylo hradiště z pozdní doby bronzové. Poslední lokalitou, kterou účastníci exkurze navštívili, bylo nížinné hradiště v obci Malitschkendorf datované na přelom doby bronzové a doby halštatské.

Z uvedeného výčtu referátů vidíme, že záběr pertraktované problematiky byl nesmírně široký. Znovu se potvrdilo, že čistě typologické či popisné referáty stále více a více ustupují

před referáty, které systémovým přístupem se zmocňují studované problematiky a které ve stále větší míře vycházejí z komplexního studia archeologických pramenů za pomoci celé řady dalších vědních disciplín. Účast na sympoziu byla pro všechny zúčastněné odborníky velmi užitečná. Měli nejen možnost se seznámit s nejnovějšími výsledky archeologické vědy v různých státech, ale mohli navázat nové a prohloubit staré osobní kontakty, které jsou v naší vědní disciplíně tak důležité. Materiály z tohoto sympozia budou publikovány v samostatném čísle časopisu, který vydává Museum für Ur- und Frühgeschichte Potsdam.

Závěrem bych chtěl jménem československých účastníků organizátorům sympozia poděkovat za pozvání, mimořádně pěkné prostředí, dobré kolegiální ovzduší a vysokou odbornou úroveň celé akce.

Václav Furmánek

Kolokvium k problematice nálezů římských mincí na Slovensku

Komisia pre numizmatiku pri Archeologickom ústave SAV usporiadala v dňoch 13.—15. októbra 1982 na pracovisku Archeologického ústavu v Nových Vozokanoch kolokvium k problémom výskytu a významu římských mincí v nálezoch na Slovensku. Bolo to už druhé podujatie Komisie k numizmatickým problémom (prvé sa konalo roku 1981 k problematike keltského mincovníctva na Slovensku — referáty budú publikované v Slovenskej numizmatike VIII/1984). Komisia pre numizmatiku sa takto snaží o ich riešenie v spolupráci s ostatnými vednými disciplínami. Ide jej predovšetkým o konfrontáciu výsledkov bádania numizmatiky a archeológie, ako aj o zainteresovanie prírodných a technických vied do riešenia problematiky. Obidve kolokviá znamenali v tomto smere prínos, ukázali medzery vo vzájomnej spolupráci, naznačili jej potreby a perspektívy.

Na kolokviu o problematike nálezů římských mincí na Slovensku bolo 28 účastníkov. Reprezentovali tieto inštitúcie: Archeologický

ústav ČSAV, Praha (Z. Nemeškalová, R. Pleinert), Archeologický ústav SAV, Nitra (T. Kolník, E. Kolníková, M. Lamiová, K. Pieta, J. Rajtár, S. Šiška, A. Tirpáková, I. Vlkolinská), Historický ústav SAV, Bratislava (Š. Kazimír), Universita Karlova, Ústav pro klasickou archeologii (J. Bouzek), Univerzita Komenského, archeologický seminár Filozofickej fakulty (E. Krekovič), Národné múzeum, Praha (K. Kurz), Slovenské národné múzeum, Bratislava (J. Hlinka, L. Kraskovská, E. Minarovičová, M. Pichlerová), Východoslovenské múzeum, Košice (P. Jurečko, E. Petách, K. Zozuláková), Oblastné podunajské múzeum, Komárno (P. Rati-morská), Mestské múzeum, Bratislava (A. Fiala), Mestská správa pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody, Bratislava (L. Snopko), Slovenská numizmatická spoločnosť, Bratislava (M. Bystričský). Kolokvia sa súkromne zúčastnili akad. sochárka L. Cvengrošová, M. Kurzová a Z. Rajtárová. Zasadanie viedol predseda Komisie pre numizmatiku PhDr. Š. Kazimír, CSc. Úvodný príhovor, zdôrazňujúci význam, ciele

a predpoklady rozvoja numizmatiky, predniesol riaditeľ Archeologického ústavu SAV, člen korešpondent ČSAV a SAV B. Chropovský. Program, okrem hlavného referátu zameraného na tému kolokvia (E. Minarovičová), pozostával z koreferátov, ktoré ho dopĺňali riešením čiastkových problémov súvisiacich s výskytom a významom rímskych mincí v barbarskom prostredí dnešného Slovenska. Išlo o kritický rozbor nálezového fondu rímskych mincí na Slovensku (E. Kolníková), o interpretáciu štruktúry nálezov rímskych mincí v českých krajinách (Z. Nemeškalová), o nálezy rímskych mincí na sídliskách z doby rímskej na slovenskom území (P. Jurečko), o výskyt rímskych mincí v hrobách na Slovensku (L. Kraskovská), ako aj v prostredí rímskych stavebných objektov (J. Rajtár), o regionálny výskyt a význam rímskych mincí na východnom Slovensku (M. Lamiová), na severnom Slovensku (K. Pieta), na území Bratislavy (M. Pichlerová) a na Devíne (A. Fiala). Dôležité príspevky odzneli o význame rímskych mincí v barbarskom prostredí vôbec (J. Bouzek, K. Kurz). Prerokovali sa aj otázky zbierkových fondov rímskych

mincí (z hľadiska Oblastného podunajského múzea — P. Ratimorská). Predložil sa tiež návrh na využitie matematicko-štatistických metód pri spracúvaní rímskych mincí zo Slovenska (A. Tirpáková, E. Kolníková). Hlavný referát i jednotlivé koreferáty vyvolali bohatú a tvorivú diskusiu, v ktorej sa riešil celý rad závažných odborných otázok. Priebeh celého podujatia zhodnotil a výsledky vyzdvihol PhDr. T. Kolník, CSc. Príspevky sa pripravujú pre Slovenskú numizmatiku IX.

V závere kolokvia sa uskutočnila exkurzia na výskum rímskeho kastela v Iži-Leányvári a návšteva Oblastného podunajského múzea v Komárne, kde účastníkom pripravili P. Ratimorská, J. Rajtár a ostatní pracovníci múzea a AÚ SAV príjemné prijatie s výkladom výsledkov výskumu v Iži-Leányvári prostredníctvom diapozitívov a nálezových materiálov.

Kolokvium malo tvorivý a priateľský priebeh, výrazne prispelo k riešeniu predloženej problematiky a naznačilo nové cesty pre štúdium a interpretáciu rímskych mincí z nálezov na Slovensku.

Eva Kolníková

Medzinárodné sympóziu „Die Baiern und ihre Nachbarn bis 907“

Medzinárodné sympóziu, ktoré sa konalo v dňoch 25.—28. októbra 1982 v rakúskom meste Zwettl, tematicky nadviazalo na sympóziu „Die Baiern und die Slawen in Oberösterreich“ (Linz 1978). Usporiadateľmi sympózia boli *Kommission für Frühmittelalterforschung der ÖAW, Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Wien, Institut für österreichische Geschichtsforschung, Bundesministerium für Wissenschaft und Forschung, Niederösterreichische Landesregierung* a niektorí ďalší mecenáši. Okrem pracovnej časti bola do programu sympózia zaradená prehliadka historicko-umeleckého objektu v Stifte Zwettl a na záver sympózia návšteva múzea v Garse nad Kampou a slovanského hradiska v Thunau pri Garse.

Tematická náplň sympózia, zameraná predovšetkým na poukázanie historického miesta

Bavorov v rámci európskeho vývoja, sa odrazila v témach referátov, aj vo výbere pozvaných. Prevažnú časť tvorili bádatelia z Rakúska (28) a z Nemeckej spolkovej republiky (14), ostatní (13) boli z Maďarska, Československa, Poľska, Juhoslávie, Nemeckej demokratickej republiky, Švajčiarska a Veľkej Británie. Pracovnú časť sympózia otvorili prof. dr. H. Wolfram a prof. dr. H. Friesinger, záverečné zhodnotenie urobil prof. dr. E. Zöllner. Počas sympózia odznelo 45 referátov, ktoré doplnila živá a veľmi plodná diskusia. Výsledky tohto pracovného zasadania budú publikované v samostatnom zborníku.

Hlavným cieľom sympózia bolo riešenie otázok etnogenézy, politického a kultúrneho rozmachu Bavorov od doby sťahovania národov až do začiatku 10. stor., ich vzťah k súčasným politickým a kultúrnym oblastiam Európy, in-

terakcie so susednými kmeňmi a etnikami, ako aj ich kultúrny habitus. Na riešení uvedených problémov okrem archeológov participovali historici, jazykovedci, historici umenia v takom počte, že by sa to mohlo zdať až predimenzované. No na druhej strane sa tým vytvorili predpoklady pertraktovania danej témy na širokej báze a z rôznych aspektov bádania.

Etnogenézou Bavorov z hľadiska archeologických, historických a lingvistických prameňov sa zaoberali: *H. Wolfram* (Historische Bemerkungen zur Ethnogenese der Baiern), *O. Kronsteiner* (Linguistische Bemerkungen zur Ethnogenese der Baiern), *B. Schmidt* (Die Thüringen und ihre Provinzen und ihr Anteil an der Entstehung des Stammes der Baiern), *F. Lotter* (Die germanischen Stämme im Umkreis des Ostalpen-Mitteldonau-Raumes im Zeitalter Severins in der literarischen Überlieferung), *P. Wiesinger* (Probleme der bayerischen Frühzeit in Niederösterreich aus namenkundlicher Sicht), *I. Reiffenstein* (Zur Frühgeschichte des Wortes „deutsch“ im Südosten), *K. Holter* (Zum Stand der Baiern-Forschung im oberösterreichischen Grenzbereich), *J. Jarnut* (Zur Herkunft der Agilolfinger) a *F. Daim* — *M. Pertwieser* (Das bayerische Gräberfeld von Schwanenstadt, Oberösterreich).

Interakciám Bavorov so susednými oblasťami a ich kultúrnym milieu boli venované referáty *K. Weidemanna* (Die böhmisch-donauländischen Beziehungen zum westlichen Reihengräberkreis im 5. und 6. Jh.), *H. Castritiusa* (Die Grenzverteidigung in Rätien und Noricum im 5. Jh. n. Chr.), *H.-D. Kahla* [Die Baiern und ihre Nachbarn bis zum Tode Herzog Theodos (+ 717)], *G. Hauptfelda* (Langobarden und Baiern im 6. Jh.), *M. Moisl*a (Kingship and orally transmitted historical tradition among the Lombards and Franks), *A. Kissa* (Das gepidische Fürstengrab (?) von Tiszaszöllös), *H. Kellera* (Alemannen, Alemannien, alemannisch im frühen Mittelalter), *W. Strömera* (Bayrischostfränkische Beziehungen vom 7. bis zum 9. Jh.), *H.—J. Hundta* (Frühgeschichtliche Webkunst im voralpinen Mitteleuropa) a *M. Martina* (Bemerkungen zum Armring aus dem „Fürstengrab“ von Civezzano). O výsledkoch archeologických výskumov najstarších bavorských kláštorov hovorili *H. Dannheimer* (Sandau und Herrenchiemsee — zwei altbayerische Klöster im Lichte neuer archäologischer Untersuchungen) a *M. Menke* (Sindelsdorf. Neue

Ergebnisse der archäologischen Landeskunde im Raum der frühbayerischen Klostergründungen Benediktbeuern und Scharnitz (Schlehdorf), o otázkach cirkevnej organizácie referovali *H. Dopsch* (Erzpriester und Chorbischöfe. Zur Organisation der Salzburger Mission in Karantanien und Pannonien) a *V. Šribar* (Drau- und die Kirchengrenze zwischen Aquileia und Salzburg im Lichte der archäologischen Funde). V príspevku *F. Lošeka* (Philologisches zur Conversio Bagoariorum et Carantanorum) išlo o filologickú analýzu uvedeného prameňa.

Avari, ich kultúra, politický osud avarského kaganátu na konci 8. stor., vzťahy bavorsko-avarské a avarsko-chorvátske, to boli otázky, ktoré riešili: *J. Koder* (Zum byzantinischen Awarenbild aufgrund der griechischen Quellen), *H. Vierck* (Awarische Selbstdarstellungen und die Bildzeugnisse nomadischer Einflussnahme im Germanischen), *W. Hahn* (Das Münzgold im awarischen Raum), *F. Daim* (Frühawarische Gräber aus Sommerein am Leithagebirge und Leobersdorf, Niederösterreich) *Ľ. Garamová* (Pferde- und Reiterbestattungen in der Spätawarenzeit), *Cs. Bálint* (Eperjes, Komitat Csongrád, eine spätawarische Siedlung), *E. Horváthová-Tóthová* (Eine Familienbegräbnisstätte der frühawarischen Führungsschicht in Kunpeszér und der Kagans von Kunbábony) a *W. Pohl* (Die Awaren und die „kroatischen“ Ethnogenesen). Príspevok *P. Stadlera* (Seriation awarischer Gürtelgarnituren) dokumentoval využitie matematicko-statistických metód v archeológii.

Ďalší okruh problémov sa dotýkal Slovanov. Riešil sa v niekoľkých rovinách. K etnogenéze Slovanov a ich expanzii do Európy hovoril *K. Godłowski* (Die Slawen in östlichen Europa im 5. und 6. Jh. und die Frage ihrer Expansion). Sformovanie sa germánskeho a slovanského sídliskového areálu v strednej Európe bolo predmetom referátu *J. Hermann*a (Herausbildung und Dynamik der germanisch-slavischesiedlungsgrenze in Mitteleuropa). K slovanskému osídleniu Dolného a Horného Rakúska z hľadiska pohrebísk a pohrebného ritu hovorili *H. Friesinger* (Slawische Hügelgräber im Nordwald) a *V. Tovorniková* (Slawische Gräberfelder Oberösterreich), ku karoľínskym vplyvom v kultúre Slovanov *V. Staré* (Die rheinländischen Kultureinflüsse im slowenischen Raum im 9. Jh.), *L. Leciejewicz*

(Das karolingische Reich und die Westslawen. Zur Entfaltung einer Kulturgrenzzone im 8.—9. Jh.), *D. Bialeková* (Ethnische Verhältnisse im nördlichen Teil des Karpatenbeckens Ende des 8. und Anfang des 9. Jh. und Anfänge der Staatsbildung der mährischen Slawen) a čiastočne *B. Szöke — L. Vándor* (Neue Ergebnisse der Ausgrabungen im Kisbalaton-Gebiet). V prednáške *R. Katičića* (Die Anfänge des kroatischen Staates) a spominanom referáte *D. Bialekovej* sa prejednávali otázky štátotvornosti u Slovanov. Na obdobie Veľkej Moravy sa zamerali *M. Richter* (Grossmähren im späteren 9. Jh.) a *Č. Staňa* (Mährische Burgwälle im 9. Jh.), ktorý načrtol typológiu slovanských hradísk a vývojové tendencie hradskej sústavy na Veľkej Morave. Etnické a kultúrne pomery na území Maďarska v 10. stor. boli predmetom

referátu *A. Kissa* (Studien zur Archäologie der landnehmenden Ungarn).

Ak máme posudzovať riešenie otázok slovanského osídlenia v Rakúsku, ako to vyplývalo z prednesených referátov, môžeme s uspokojením konštatovať, že súčasná slovanská archeológia v Rakúsku, nadväzujúca na bohaté dedičstvo *H. Mitscha-Märheima*, urobila kus nesmierne závažnej a objektívnej práce. Zhoda v posudzovaní mocenského vývoja po rozpade avarského kaganátu, rešpektovanie etnických aj kultúrnych zmien na prelome 8. a 9. stor. na území severne od Dunaja (vrátane Slovenska), ako aj v oblasti Balatonu, ktoré sa prejavili vo viacerých referátoch, sú príslubom objektívneho prístupu k riešeniu tejto problematiky.

Darina Bialeková

Medzinárodný seminár o histórii a kultúre Trákov v Plovdive

V rámci „V. Semaines Philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace“ sa konal 8.—19. októbra 1982 v Plovdive medzinárodný seminár na tému „La Thrace et le monde oriental méditerranéen des 16.—11. ss. av. n. è.“ Jeho usporiadateľmi boli Vládny výbor pre kultúru, Trákológický ústav Bulharskej akadémie vied, Mestský výbor a Národné archeologické múzeum v Plovdive. Rokovania, ktoré sa konalo v dome vedeckých pracovníkov, sa zúčastnilo viac ako 50 odborníkov z Bulharska, Československa, Grécka, Holandska, Nemeckej demokratickej republiky, Nemeckej spolkovej republiky, Poľska, Rumunska, Talianska, Turecka, Veľkej Británie a Sovietskeho zväzu. Seminár predchádzala veľkoryso organizovaná štvordňová exkurzia spojená s návštevou múzeí a prehliadkou významných archeologických lokalít. Začínala v Sozopole a viedla cez Burgas, Pomorie, Nessebar, Varnu, Madaru, Pavlikeni, Veliko Tirnovo, Staru a Novu Zagoru, Karanovo a Džadovo do Plovdivu. Na ďalších dvoch, poldenných exkurziách navštívili účastníci najnovšie výskumy v centre Plovdivu a oboznámili sa s výsledkami bulharsko-sovietskej expedície na telle Junacite, ako aj s nález-

mi z tejto lokality, prezentovanými na samostatnej výstave múzea v Pazardžiku.

Rokovanie semináru otvoril minister osvetý a riaditeľ Trákológického ústavu BAV prof. *A. Fol*, ktorý v úvodnom referáte zhodnotil význam a miesto Trákov a tráckej kultúry v juhovýchodnej Európe a oboznámil účastníkov so súčasným stavom bádania a s výsledkami najnovších výskumov, medzi iným aj s novoobjavenou antickou hrobkou vo Sveštari, okr. Razgrad, ktorá je bohato zdobená kreslenými výjavmi a plastikami kariatid.

Prednášky boli zaradené do štyroch ucelených blokov podľa nasledovných tém: 1. Proces etnogenézy. 2. Historický a kultúrny vývoj. 3. Mytológia a náboženstvo. 4. Kultúrne vzťahy.

V súlade s hlavnou témou semináru sa najväčšia pozornosť v prednesených referátoch sústredila na riešenie rôznych aspektov vývoja a kultúrnych vzťahov Trácie a Balkánu k bližším i vzdialenejším oblastiam v dobe bronzovej a na začiatku staršej doby železnej. Popri referátoch pertraktujúcich širšie pozadie a súvislosti kontaktov Balkánu a východného Stredomoria (*J. Best*, *R. Hachmann*, *R. Hoddinott*,

D. Džonova) sa pozornosť venovala otázkam vzájomných vzťahov Trácie a oblasti mykénskej kultúry (B. Hänsel), vzťahom k egejskej (P. Dyczek, L. Press, N. Kourou) a egejsko-anatolskej oblasti (R. Katinčarov), k Tróji (V. Popov, D. Samsaris), ako aj ku Karpatskej kotline (M. Dušek, J. Hrala, P. Romsauer). Do programu boli zaradené aj prednášky zaoberajúce sa problematikou vývoja karpatsko-pontsko-dunajskej oblasti v závere doby bronzovej a na začiatku staršej doby železnej (G. Tončeva, D. Nicolae-Popovici, A. Barnea), bronzovej metalurgie (M. Petrescu-Dimbovița, G. Trohani, I. Panayotov), vzniku a vývoju miest v Trácii (A. Pejkov, A. Balkanska) doplnené o početné správy o výsledkoch najnovších výskumov (H. Todorova, V. Ilčeva, A. Minčev, Z. Zdravkova, B. Čaparov a M. Ruseva, D. Dimitrov, V. Džaparidze, I. Džambov a ďalší).

Dôležité miesto zaujímala problematika tráckej mytológie a náboženstva sledovaná na základe jazykových zvyškov zachovaných v gréckych textoch (V. Georgiev, K. Vlachov), gréckych mýtoch a eposoch (D. Popov, R. Hošek, B. Papouliu, Z. Gočeva, G. Kuvandijev a ďalší) i zobrazení v antickom umení (U. Kästner, M. Oppermann, E. Mitropoulou).

Viaceri autori (S. Tochtassiev, W. Pajkowsky, A. Anfertiev, M. Tačeva, D. Gergova, K.

Jordanov), vychádzajúc z historických správ a iných písomných prameňov, sa venovali otázkam pôvodu, lokalizácie a rekonštrukcie spoločenskej štruktúry tráckych i okolitých kmeňov. Celkový obraz tráckej minulosti dopĺňali referáty venované numizmatike (K. Kolev, A. Arnaldi), tráckej toreutike (T. Taylor, L. Ogunenova-Marinova, V. Vasiliev) a v neposlednom rade rekonštrukcii tráckeho jazyka (L. Gindin).

Medzinárodný seminár zhodnotil súčasný stav poznania hlavných problémov doby bronzovej v juhovýchodnej Európe a podčiarkol význam Trácie ako sprostredkovateľa medzi mediteránnym svetom a ostatnými kultúrnymi oblasťami juhovýchodnej a strednej Európy. Prítomnosť odborníkov z viacerých vedných disciplín na jednej strane dovolila prediskutovať zásadné otázky vývoja juhovýchodnej Európy z rôznych zorných uhlov a vzájomne konfrontovať dosiahnuté výsledky, a na druhej strane je aj odrazom chvályhodnej a cieľavedomej snahy organizátorov o čo možno najkomplexnejší prístup k nastoleným problémom i k štúdiu a poznaniu celej tráckej minulosti. Referáty budú zverejnené v zborníku seminára „Pulpudeva V.“ a stanú sa tak dostupné najširšiemu okruhu záujemcov.

Peter Romsauer

S. I. Peňak: Ranňoslov'jans'ke i davňorus'ke naselenňa Zakarpatťa VI—XIII st. Kyjiv 1980, 180 strán, 57 obrázkov.

Publikácia, v ktorej sa autor zaoberá históriou slovanských kmeňov v Zakarpatsku v 6.—13. stor., má okrem úvodu a krátkeho záveru päť kapitol, pričom druhá a tretia kapitola sa delí ešte na ďalšie tematické časti.

V úvode autor zhrnul a podrobil kritickému rozboru teórie a názory o pôvode a pravlasti Slovanov i dobe ich usídlenia v Karpatskej kotline (geograficky sem patrí i Zakarpatsko), ktoré sa v priebehu vyššie jedného storočia vykryštalizovali do štyroch základných smerov. K prvému patria predstavitelia ruskej historiografie 19. stor., stúpenci a propagátori teórie podunajsko-karpatskej pravlasti Slovanov vôbec, ktorej zakladateľom bol autor Povesti vremennyh let.

Obzvlášť zaujímavý je fakt, že tu videli aj kolísku východného Slovanstva. Táto teória našla stúpencov a obhajcov aj medzi sovietskymi bádateľmi (V. P. Kobylev). Hoci nevyriešila problém pôvodu Slovanov, predsa len upozornila na potrebu výskumu slovanských pamiatok tejto oblasti.

Do druhej skupiny zaradil autor československých slavistov, podľa ktorých sa Slovania objavili v Karpatskej kotline v polovici prvého tisícročia n. l. a až v jeho druhej polovici došlo k hustejšiemu osídleniu tejto oblasti tak západnými, ako aj východnými Slovanmi. Začlenil sem aj maďarských bádateľov — zástancov trochu odlišnej teórie, ktorí slovanské osídlenie tejto oblasti spájali s avarským podmanením a pádom avarského kaganátu v 7.—9. stor.

Do tretej skupiny zaradil ruských i ukrajinských historikov a lingvistov z konca 19. a začiatku 20. stor., ktorí tvrdili, že Karpaty i Zakarpatská oblasť sa stali „ruskými“ (slovanskými) len v 11.—12. stor., keď i

pod tlakom Pečenehov a Polovcov osídlili východoslovanské kmene Tivercov, Uličov a Bielych Chorvátov.

Do štvrtej skupiny patria podľa autora predstavitelia uhorskej oficiálnej buržoázno-nacionalistickej historiografie 20.—30. rokov 20. stor., ktorí osídlenie kraja východnými Slovanmi — Rusínmi — spájali s tzv. „slovanskou kolonizáciou“, uskutočnenou z vôle uhorských kráľov v 12.—14. i ďalších storočiach. Cieľom týchto bádateľov bolo teoreticky zdôvodniť práva uhorskej svätoštefanskej koruny na vlastníctvo „nezafundovaných“ oblastí horného Potisia. Ich zoširoka koncipované a zdôvodňujúce názory autor zredukoval do tvrdení o tom, že v hornom Potisí do príchodu starých Maďarov nežili Slovania, že Rusíni sú neskoršími prisťahovalcami-kolonistami z 12.—14. stor. a že sú zvláštnym národom, produktom maďarsko-rusínskeho spolužitia, ktorý nemá nič spoločného z východoslovanským obyvateľstvom východne od Karpát. Spomínané názory sa hlboko zakorenili v maďarskej historiografii a ich dozvuky sa objavujú i v súčasnej dobe. Ako príklad uvádza S. I. Peňák súčasného maďarského archeológa P. Németha, ktorý len nedávno vyjadril svoj vzťah k slovanským nálezom z horného Potisia v intenciách mylných názorov niekdajších buržoáznych historikov o „neosídlenie pustatiny“, o málopočetnosti včasnოსlovanského osídlenia Zakarpatska v tzv. období zabratia vlasti Maďarmi. Bezodôvodne sa snaží revidovať dokázateľnú slovanskosť kultúrnych pamiatok 8.—9. stor., objavených v Zakarpatsku v období sovietskej vlády, napr. žiarové pohrebisko v Červeneve, sídliská v Užhorode-Radvanke, Zňaceve a iné, a pripisuje ich Avarom.

V závere tejto state autor uvádza dosiahnuté výsledky vo výskume, štúdiu a analýze včasnოსlovanských pamiatok Zakarpatska v minulosti aj v súčasnosti, ktoré umožnili načrtnúť nielen historický obraz života slovanského obyvateľstva v 6.—13. stor., ale aj v značnej miere prehĺbiť všeobecnú charakteristiku včasnოსlovanskej i dávnoruskej kultúry a ich základných komponentov.

Prvá kapitola je venovaná historiografii významnej udalosti z prvého tisícročia n. l. — slovanského osídlenia Karpatskej kotliny vrátane horného Potisia. Konštatuje, že najväčšie úspechy pri skúmaní tejto problematiky získala československá archeológia, ktorá dosiahnutými výsledkami upútala nielen všeobecnú pozornosť, ale prispela v značnej miere aj k štúdiu slovanských kultúrnych pamiatok 6.—8. stor. v iných krajinách. V súvislosti s riešením spôsobu i doby rozšírenia prvých Slovanov v spomínanej oblasti uvádza názory starších československých medievalistov i neskorších a súčasných archeológov, ktorí postup spočiatku len nevelkých slovanských skupín na západ zaradili na koniec prvej polovice prvého tisícročia, t. j. oveľa skôr, ako sa na historickej scéne objavili Avari. Z pochopiteľných dôvodov podrobnejšie rozviedol názory tých našich bádateľov, ktorí sa zaoberali problematikou včasnოსlovanského osídlenia východného Slovenska, najmä otázkami etnicity przeworskej kultúry a tzv. prešovského typu (podľa neho prešovskej kultúry), druhu prvých slovanských

kmeňov i príčinami ich podmanenia menejpočetnými kočovníkmi. Okrem československých archeológov uvádza i mienku maďarských a rumunských bádateľov o dobe usídlenia prvých Slovanov v spomínanej oblasti. Konštatuje, že v otázke doby, ciest i smerov slovanského osídlenia uvedeného územia nedošli zatiaľ bádatelia k jednotnému názoru. Vysvetľuje to absenciou dobre datovaných slovanských archeologických nálezov i nedokonalou metodikou a subjektivismom pri ich vyčleňovaní z materiálu neskoršej doby rímskej i sťahovania národov.

V oblasti prieskumu, zhromažďovania nálezov i menších výskumov v Zakarpatsku hodnotil autor zásluhnú bádateľskú prácu T. Lehoczkého, J. Jankovícha, bratov E. a J. Zatlukálovcov i J. Eisnera. Tito priekopníci archeologického bádania na Zakarpatsku sa snažili získaný materiál aj napriek oficiálnym názorom vtedajšej buržoáznej vedy interpretovať nielen ako slovanský, ale ho aj chronologicky začlenili.

Systematický výskum slovanských pamiatok na Zakarpatsku sa začal až po zjednotení Zakarpatskej Ukrajiny s Ukrajinou SSR. Zaslúžili sa oň v 50. rokoch docent Užhorodskej univerzity F. M. Potušňak a pracovník Zakarpatského vlastivedného múzea K. V. Berňakovič. Prvý z nich nielen upozornil sovietskych bádateľov na existenciu slovanských pamiatok v Zakarpatsku, ale zdôraznil aj význam a nevyhnutnosť ich výskumu. Sám preskúmal slovanské sídliská v Užhorode-Halahove, Činadijeve, Liskove, Drysyni i Orichovceji a získal z nich množstvo keramického materiálu. Aj keď úplne neprebádal a neinterpretoval získané nálezy, čo sa odrazilo v niektorých subjektívnych prístupoch k ich charakteristike, predsa jeho výsledky na poli slovanského archeologického bádania sa stali podkladom pre zmapovanie slovanských pamiatok Zakarpatska. Významnou mierou sa o výskum slovanských pamiatok tejto oblasti zaslúžil K. V. Berňakovič. Odkryl slovanské sídlisko v Červeneve, čiastočne preskúmal opevnenú osadu na Zámočkej hore i sídlisko v Užhorode-Radvanke. Okrem toho napísal zhrňujúcu prácu o slovanskom osídlení Zakarpatska, v ktorej ako prvý publikoval množstvo archeologického materiálu nachádzajúceho sa v zbierkach Zakarpatského vlastivedného múzea.

Novou etapou včasnოსlovanského výskumu v Zakarpatsku bolo obdobie rokov 1960—1975. V tejto dobe pri melioračných prácach odkryl autor recenzovanej práce a vedecký pracovník Užhorodskej štátnej univerzity V. H. Kotihoroško i ďalší bádatelia desiatky nových včasnოსlovanských i dávnoruských lokalít. Ich výsledky sú zhrnuté v recenzovanej knihe. Autor vyzdvihol aj súčasné úspechy slovenskej archeológie pri vyčleňovaní skupiny pamiatok przeworskej kultúry a tzv. prešovského typu i pri výskume množstva slovanských pamiatok zo 6.—13. stor. na východnom Slovensku, ktoré hraničí so Zakarpatskom. Územie východného Slovenska a Zakarpatska v dôsledku rovnakých geografických, prírodných a klimatických podmienok bolo podľa neho osídlené v tej istej dobe príbuznými slovanskými kmeňovými skupinami.

Kapitolu *Archeologické pamiatky a ich charakteristika* rozdelil autor na dve časti. V úvode k prvej

z nich sa v krátkosti zaoberá charakteristikou kultúry karpatských kurhanov, przeworskej a prešovskej kultúry (u nás typu), pretože majú zásadný význam pri doriešení otázky objavenia sa prvých slovanských skupín v Karpatskej kotline, vrátane horného Potisia, už v prvej polovici prvého tisícročia n. l. V prvej skupine — typ karpatské kurhany — zhrnul v krátkosti výsledky výskumu M. Ju. Smiška v Ize i jeho názory na otázku územného rozšírenia, chronologického začlenenia, pohrebného ritu s formami uloženia spálených pozostatkov i spôsobu navrhovania mohyly. Okrem toho uviedol aj domnienku spomínaného bádateľa, že tieto pamiatky možno spájať s Karpmi, ktorí boli bezprostrednými predkami východných letopisných Chorvátov.

Autor uvádza aj hypotézu L. V. Vakulenkovej, podľa ktorej formy keramiky v spomínanej kultúre vyhotovené vo voľnej ruke majú mnoho spoločného s podobnými v zarubinskej kultúre. Podľa autora to znamená, že pri formovaní kultúry karpatských kurhanov okrem gétsko-dáckeho etnika vystupoval ako základný komponent slovanský element a že nositelia spomínanej kultúry sú etnicky veľmi blízki slovanskému obyvateľstvu 6.—7. stor. na území Priľkarpatska a Zakarpatska.

Do druhej skupiny pamiatok z prvej polovice prvého tisícročia n. l. objavených v Zakarpatsku zaradil autor pamiatky przeworskej kultúry, ktoré zozbieral a získal ešte v minulom storočí T. Lehoczy. Konštatoval, že v oveľa väčšej miere sú tieto pamiatky známe z lokalít na východnom Slovensku. Práve na základe výsledkov výskumu tejto oblasti autor považuje obyvateľstvo zaoberajúce sa poľnohospodárstvom a chovom dobytká za element, ktorý možno nepochybne spájať s počiatkami slovanského postupu na juh, a teda aj do horného Potisia.

O etnicite przeworskej kultúry sa viedli a vedú široké diskusie, ktoré v poslednom čase, aspoň čo sa týka jej východnej časti, vyznievajú v prospech Slovanov. Nazdávame sa, že určiť, z ktorej przeworskej oblasti sa uskutočnila migrácia jej nositeľov až takmer k hornej Tise, nie je za súčasného stavu výskumu nateraz možné, a preto ťažko odpovedať na otázku, či tu boli zastúpení aj Slovania.

Podobne je to aj v otázke slavinity tzv. prešovského typu. Autor v zhode s názormi niektorých našich bádateľov nielenže pripúšťa možnosť, že jeho nositelia sa bezprostredne podieľali na počiatkovej slavinite horného Potisia, ale hovorí aj o prešovskej kultúre. Domnievame sa, že za súčasného stavu bádania, len na základe málopočetného sídliskového materiálu a pri úplnom nedostatku hrobového inventára v tomto horizonte osídlenia, je hádam predčasné hovoriť o prešovskej kultúre. V zhode s tým ostáva doteraz nedoriešená aj otázka etnickej príslušnosti nositeľov tzv. prešovského typu. Vyžaduje si dôkladnejší rozbor materiálnej kultúry ďalších systematicky skúmaných lokalít tohto charakteru nielen u nás, ale aj v Poľsku a ZSSR, aby sa dokázala kontinuita sídlisk tzv. prešovského typu až do doby historických Slovanov, lebo o tom niet doteraz bezpečných dokladov. Výskumy v tejto oblasti boli doteraz nepočetné a poskytli len istú časť materiálu zo sídlisk (pohrebiská neboli skú-

mané), nazdávame sa preto, že vyvodzovať širšie závery o slovanskej etnogenéze na takomto základe je zatiaľ predčasné a hypotetické. Jestvuje však stále nádej na postrehnutie najvyššieho preniknutia slovanského etnika na územie východného Slovenska i Zakarpatska ešte pred historickou expanziou Slovanov.

Hlavnú pozornosť v tejto stati venoval S. I. Peňak opisu i výsledkom výskumu sídlisk, hradísk a pohrebísk zo 6.—13. stor. n. l., ktoré mu poslúžili ako základný prameň pri načrtnutí histórie slovanského obyvateľstva Zakarpatska v spomínanom období. Opis lokalít spolu s nálezovými okolnosťami a získaným materiálom podal v chronologickom slede. Pri sídliskách podrobne opísal formu obydli i ich zariadení, hospodárske objekty a nálezový inventár, na základe ktorého ich dotoval. Pri hradiskách uvádza formu a druh opevnenia, predhradiskové osídlenie, získaný archeologický materiál i známe písomné pramene. V opisoch preskúmaných mohylníkov a ojedinelých hrobov bez mohýl uvádza formu, spôsob navrhovania, miesto kremácie i druh uloženia jej zvyškov. V ojedinelých urnových hroboch si všimá aj spôsob kremácie a uloženie jej zvyškov v nádobe. V obidvoch prípadoch opisuje zistený nálezový inventár. Medzi spomínané druhy nálezísk začlenil všetky výsledky získané doterajším výskumom.

V ďalšej časti podáva autor analýzu i charakteristiku pamiatok získaných výskumom. Týka sa to oblasti osídlenia, typu sídlisk, foriem obydli, vykurovacích zariadení i hospodárskych objektov. Pri hradiskách opisuje ich typy v súvislosti so spôsobom opevnenia, funkčné zameranie a uvádza k nim najbližšie analógie. Na základe súčasného stavu výskumu autor vylučil tieto formy pohrebísk: žiarové urnové, mohylové žiarové, birituálne v jamách i kostrové pohrebiská. Podal bližšiu charakteristiku spôsobu pochovávaní, pri mohylovom dokladá niekoľko foriem uloženia zvyškov kremácie. Mohyly bez hrobov z okolia dedín Zňacevo a Drahynja pokladá za kenotafy, iné so zvyškami kremácie boli bez nálezového inventára. Obidva prípady zaradil predbežne k slovanským hrobom. Nazdávame sa, že bližšie zaradenie a datovanie tohto pohrebiska bude možné iba po ďalšom systematickom výskume lokality. V závere tejto časti uvádza početné analógie z územia ZSSR i susedných krajín, ako aj iný spôsob pochovávaní, ktorý sa v tej dobe vyskytuje mimo hraníc Zakarpatska.

V ďalšej kapitole venoval autor pozornosť hospodársko-spoločenským otázkam. Nálezmi poľnohospodárskeho náradia a nástrojov dokumentuje rozvoj poľnohospodárskej výroby, spôsob získavania a obrábania pôdy, zber úrody a jej spracovanie na produkty výživy. Zvyškami kostí domácich a divých zvierat, ktoré sa našli na sídliskách, dokladá chov domácich zvierat, poľovníctvo a rybolov. Konštatuje, že s rozvojom poľnohospodárstva bola úzko spätá remeselná výroba. V ďalšej časti venoval autor pozornosť metalurgii a železiarskej produkcii. Rozvoj remeselnej výroby v Zakarpatsku dokladá nálezmi železnej trosky, taviacich pecí na sídlisku v Ďakove, poľnohospodárskych a kováčskych nástrojov, výzbroje a častí odevu.

Širšie sa autor zaoberá otázkami keramickej výroby (príprava hliny, pridávanie prímiesí, technika vyhotovenia), jej vývojom od domácej ručnej až po remeselnú výrobu na rýchlo rotujúcom kruhu. Na základe získaného materiálu sa pokúsil vyčleniť v rozvoji slovanskej keramickej výroby v Zakarpatsku štyri etapy. Najstaršie formy keramiky zaraďuje autor k tzv. pražskému a jemu podobnému typu; sú známe z početných lokalít na Ukrajine i v susedných krajinách. Nálezy šperkov, ktoré sú svedectvom umeleckej výroby, kamenné i kostené nástroje a doklady domácej výroby látok s uvedením lokalít i početných analógií charakterizoval v stati zaoberajúcej sa inými odvetvami výroby.

Na základe archeologického materiálu i písomných prameňov autor vo všeobecných rysoch charakterizoval sociálny vývoj a politické zriadenie slovanských kmeňov Zakarpatska v druhej polovici prvého tisícročia n. l. Predpokladá tu dlhšie trvajúce obdobie vojenskej demokracie, ktorá sa v procese sociálno-ekonomického vývoja zmenila na teritoriálnu občinu. Prehĺbenie majetkového a triedneho rozvrstvenia spoločnosti vyústilo koncom prvého tisícročia do vzniku feudálnych vlastníkov a závislého roľníctva. Čo sa týka politického zriadenia Slovanov v tejto oblasti i celom hornom Potisí, autor poukazuje na nejednotnosť názorov československých, maďarských a sovietskych historikov. Za najpriateľnejší považuje názor sovietskych bádateľov, ktorí toto územie koncom 9. až začiatkom 10. storočia začlenili do sféry Kyjevskej Rusi.

Autor konštatuje, že sociálno-ekonomickému poriadku Slovanov v období prechodu od prvotnopopolnej spoločnosti k feudálnemu zriadeniu zodpovedal pohanský svetonázor — polyteizmus. V priebehu formovania triednej spoločnosti ho vystriedalo monoteistické náboženstvo — kresťanstvo. Ako doklad jeho existencie uvádza radové pohrebisko v Somotore na východnom Slovensku.

Vo štvrtej kapitole sa pokúsil autor na základe analýzy historických, lingvistických, ale hlavne archeologických prameňov riešiť zložité a problematické otázky periodizácie a chronológie slovanských pamiatok. Nálezy pracovných nástrojov, výzbroje, keramiky, šperkov, ďalej sídliská i obydlia, pohrebný ritus a jeho formy umožnili mu v rozvoji kultúry včasnoslovanského obyvateľstva Zakarpatska vyčleniť štyri etapy. Do prvej z nich (7.—8. stor.) zaradil sídliská a pohrebiská, kde sa zistila len keramika tzv. pražského alebo jemu blízkeho typu, vyhotovená vo voľnej ruke. Konkrétne ide o sídlisko v Zňaceve a urnové hroby v Užhorode. Okrem nich dokladá ešte niekoľko sídlisk, ktorých počiatky osídlenia spadajú do tohto obdobia, resp. do 6.—8. stor. Najväčšiu časť sídliskových keramických nálezov zaradil do 8.—9. stor. Analýza materiálu ukázala, že charakteristickou črtou tejto etapy je spoločný výskyt keramiky vyhotovenej vo voľnej ruke a pomocou kruhu, ktorá spravidla prevládala. Okrem nej pokračuje výskyt pekáčov a na konci tohto obdobia sa objavujú aj misky. Do tretej etapy (10.—11. stor.) zaradil autor sídliská a hradiská, kde nájdený keramický materiál bol vyhotovený len pomocou nožného hrnčiarskeho kruhu.

Autor sa nazdáva, že mnohé zo zistených sídlisk tohto obdobia v Zakarpatsku vznikli v druhej polovici 9. stor. a prestali existovať na počiatku 10. stor. v súvislosti s vpádmi staromaďarských kmeňov.

Posledná etapa, v Zakarpatsku ešte málo prebádaná, obsahuje pamiatky zo sídlisk a hradísk z 12.—13. stor. Získaný keramický inventár bol vyhotovený v hrnčiarskych dielňach na nožnom kruhu. Aj napriek tomu, že sa začína istá uniformita vo výrobe keramiky, spojená s prechodom k remeselnej produkcii, predsa ju možno, podľa autora, hoci s ťažkosťami odčleniť od keramiky predchádzajúceho obdobia. V závere kapitoly autor priznáva, že ide o prvý pokus načrtnúť základné etapy vývoja slovanskej kultúry Zakarpatska 6.—13. stor. (väčšinou len na základe keramiky) a že ich historickú platnosť potvrdia alebo opravia až budúce výskumy.

V kapitole o kmeňovej príslušnosti včasnoslovanských pamiatok Zakarpatska pripúšťa autor na základe výsledkov výskumu kultúry karpatských kurhanov v oblastiach, kde predtým žili Karpovia a neskoršie slovanské kmene Chorvátov, možnosť genetickej spätosti medzi slovanskými pohrebiskami druhej polovice prvého tisícročia n. l. (podľa neho chorvátskymi) a včasnejšou kultúrou karpatských kurhanov, ktorej nositeľmi možno boli Karpovia. Okrem preskúmania archeologického materiálu, svedčiacieho o kmeňovej príslušnosti slovanských pamiatok Zakarpatska z druhej polovice prvého tisícročia n. l., autor sa zaoberal aj historickými a lingvistickými údajmi. Na základe spomínaného pramenného materiálu dospel k tomu, že horné Potisie v polovici spomenutého tisícročia začali osídľovať východoslovanské, najpravdepodobnejšie chorvátske kmene z medziriečia Dnestra a Dnepra. Nevylučuje však ani možnosť neskoršieho osídlenia inými východoslovanskými kmeňmi, ktoré za Karpatmi hľadali útočisko pred nájazdmi východných kočovníkov. Formovanie dávnoruského obyvateľstva Zakarpatska sa odohrávalo podľa neho na včasnoslovanskej báze za nepretržitého etnického, kultúrneho a politického spojenia s východoslovanskými oblasťami.

V záveroch autor v krátkosti zhrnul výsledky výskumu slovanského osídlenia v Zakarpatsku, ktoré sa týkajú počiatkov osídľovacieho procesu kraja, jeho rozšírenia v neskoršej dobe do iných oblastí, foriem sídlisk, obydli i hradísk, ekonomickej bázy i jej rozvoja, sociálno-ekonomických otázok, svetonázoru a napokon aj charakteru obyvateľstva.

S. I. Peňak sa snažil objasniť, kedy a za akých okolností sa objavilo v hornom Potisí slovanské obyvateľstvo. Je to problém neobyčajne zložitý a zatiaľ nie definitívne vyriešený. V snahe čiastočne prispieť k jeho riešeniu autor na základe archeologického materiálu, dostupných historických a lingvistických prameňov interpretoval materiálnu a duchovnú kultúru i spoločenský život obyvateľstva Zakarpatska prvej polovice prvého tisícročia, ale najmä vo včasnom a neskorom stredoveku.

Maximálny priestor v publikácii bol venovaný riešeniu problematiky včasných Slovanov v tejto oblasti. Autor využil doteraz získaný archeologický materiál na vedeckú rekonštrukciu histórie, sociálno-

ekonomického a duchovného života včasnoslovanských kmeňov v Zakarpatsku.

Aj keď sa domnievame, že niektoré názory obsiahnuté v publikácii (napr. otázku etnicity przeworskej kultúry i tzv. prešovského typu, datovania najstaršej včasnoslovanskej keramiky a jej kmeňovej príslušnosti či niektoré iné závery) bude potrebné overiť budúcim systematickým výskumom nielen v Zakarpatsku, ale aj v príslušných oblastiach susedných štátov, neuberá to na jej význame, pretože po dlhšom čase na základe výsledkov doterajšieho výskumu podáva ucelený prehľad o slovanskom osídlení Zakarpatska v 6.—13. stor. Ďalším prínosom publikácie je možnosť využiť výsledky doteraz nepublikovaných výskumov na riešenie slovanskej problematiky v uvedenej oblasti a domnievame sa, že je jedným zo základných prameňov na skúmanie včasnoslovanského osídlenia i v susedných štátoch.

Július Béreš

Helga Donder: *Zaumzeug in Griechenland und Cypern. Prähistorische Bronzefunde, Abteilung XVI, Band 3, München 1980, 153 strán, 43 obrázkových tabuliek.*

V roku 1980 vyšla v známej edícii *Prähistorische Bronzefunde* publikácia venovaná zubadlám a ostatným súčastiam konských úzd vyrobeným z kovov.

V práci sú zhrnuté a odborné zhodnotené nálezy z Grécka, príslušných ostrovov, gréckych kolónií v Malej Ázii a z Cypru.

Autorka žije i pracuje v Grécku, kde mala k dispozícii všetky dostupné nálezy vrátane predmetov, ktoré sa získali pri nedávnych výskumoch. Pri spracúvaní v nejednom prípade popravila pôvodné datovanie. Okrem samotného nálezového fondu vo svojej práci hojne využila súveké zobrazenie koní s uzdami, ktoré sa zachovali na keramike, mozaikách, reliéfoch, sochách i rytinách. Zväčša sú tieto umelé diela dobre datované, a tak ich pomocou mohla pomerne presne zaradiť ten-ktorý typ zubadiel, resp. ozdôb, aj s uvedením absolútneho datovania.

V úvodných kapitolách sa autorka venovala funkcii jednotlivých častí postrojov, ich geografickému rozšíreniu, časovému zaradeniu a aj materiálom, z ktorých boli vyrobené. Zastáva názor, že ide zväčša o importy, najviac zo severosýrskych dielní. Zubadlá, klapky na oči, konské čelenky i prívesky z postrojov vyrábali z bronzu, vzácnejšie i železa, pri ich zdobení využívali zlato a zriedkavo aj slonovinu.

Jadrom práce je typologické a chronologické triedenie zubadiel. H. Donderová ich rozdelila na desať samostatných typov s viacerými variantmi. Kritériom zaradenia výrobkov do jednotlivých typov boli charakteristické tvarové a funkčné znaky, pričom zohľadnila i zodpovedajúce datovateľné zobrazenie.

I. typ a jeho varianty A—D predstavujú platničkové podlhovasté bočnice zubadla s použitím trojosového princípu. Vyskytli sa na týchto náleziskách: Milet, Mykény (akropola), Téby, Salamis, Palaepaphos, Curium, Cyprus. Zubadlá tohto typu boli roz-

šírené v celej sledovanej oblasti od 13. stor. pred n. l. až do rokov 750—650 pred n. l. Na základe analógií z Prednej Ázie autorka predpokladá, že sa používali pravdepodobne aj skôr, už okolo roku 1500 pred n. l. Najmladšie exempláre tohto typu sa vyrábali už zo železa.

II. typ tvoria platničkové bočnice zubadla v podobe koňa, založené na dvojoso-vom princípe, z nálezísk Samos a Lindos. Pre zubadlá tohto typu je charakteristická zmena z trojosového na dvojoso-vý princíp. Túto zmenu autorka kladie do doby panovania asýrskoho kráľa Tiglathpilešara III. (745—727 pred n. l.). Tým určuje hornú hranicu ich výskytu do tretej štvrtiny 8. stor. pred n. l. a spodnú do začiatku 6. stor. pred n. l., lebo na presne datovanom reliéfe Asurbanipala (668—630 pred n. l.) sa už nenachádzajú. Predpokladá, že zubadlá boli orientálnym importom, ktorý na ostrove Samos možno sledovať len do začiatku 6. stor. pred n. l. Známe analógie pochádzajú z lurištanskej kultúry na východe a takmer zhodné exempláre z územia Talianska boli vyčlenené ako typ Veji.

Do III. typu autorka zaradila platničkové postranice vo figurálnej a protónovej forme, založené na dvojoso-vom princípe z nálezísk Olympia, Delfy a Chadrinou. Tento typ je pomerne zriedkavý, ale dobre datovateľný do 7. stor. pred n. l. Pre spodnú hranicu datovania je určujúca skutočnosť, že na neskoršej maľovanej keramike sa už neobjavujú. Analógie sa nachádzajú v inventári lurištanskej kultúry.

IV. typ predstavujú platničkové postranice s figurálnymi motívmi a oblúkovou formou, založené na dvojoso-vom princípe z nálezísk Delfy a Eleusis (?). V tomto prípade opäť ide o zriedkavo sa vyskytujúce exempláre, ktoré úzko súvisia s III. typom. Pokiaľ sa nenájdu ďalšie, autorka považuje ich presné datovanie za problematické. S istou rezervou ich dáva do rokov 600—500 pred n. l.

V. typ tvoria oblúkové, neuzavreté platničkové bočnice zubadla, založené na dvojoso-vom princípe, z nálezísk Samos, Delfy a Olympia. Geografické rozšírenie tohto typu zubadiel je pomerne veľké. Okrem Grécka sa nachádzajú v gréckych kolóniách na maloázijskom pobreží a aj z Kaukazu pochádzajú veľmi podobné exempláre. Autorka ich datuje od prvej polovice 6. stor. pred n. l. až do začiatku 5. stor. pred n. l., pričom sa opiera o analogické zobrazenia na reliéfoch z Malej Ázie i na maľbe nádoby z ostrova Samos.

VI. typ a jeho varianty A—E predstavujú platničkové bočnice zubadla polkruhovej i kruhovej formy, založené na dvojoso-vom princípe, z nálezísk Olympia, Arkades, Prinias a Delfy. Tento typ zubadiel je dosť rozšírený i mimo Grécka a Kréty. Podobné exempláre autorka uvádza z Talianska (typ Bologna) a jeden exemplár z lokality Strelča v Bulharsku. Pri datovaní využila početné maľby na korintských, lakónskych, atických i chalkidských nádobách a aj torzá skulptúr z Halikarnasu, ktoré pochádzajú zo známeho Mauzólea. Podľa autorky sa tento typ zubadiel vyskytuje v dlhšom časovom rozpätí, a to od 6. do 4. stor. pred n. l., pričom pripúšťa, že mohli byť vyrábané už i o niečo skôr. Vyobrazenia sú známe na keramike už v druhej polovici 7. stor. pred n. l., na nádoby

bách sa potom zobrazenia tohto typu zubadiel až do polovice 4. stor. pred n. l. vyskytujú len zriedkavo. Napriek takmer 300-ročnému obdobiu obľuby týchto zubadiel autorka nateraz vylučuje možnosť jemnejšieho chronologického zaradenia toho-ktorého variantu. Je pozoruhodné, že na ich výrobu sa používalo už aj železo.

VII. typ tvoria platničkové bočnice zubadla polmesiakovitej formy, založené na dvojsovom princípe, z nálezísk Téby (?), Achaia (?), Olynth a Dodona. Tento typ honosných zubadiel sa nachádza len na Balkánskom polostrove. Napriek tomu, že sa nezachovali analógie na maľbách či reliéfoch, sú podľa autorky takéto zubadlá dobre datované do druhej polovice 5. stor. pred n. l., lebo typologicky úzko súvisia so zubadlami typu VIII a sú s nimi súčasné.

VIII. typ a jeho varianty A, B obsahujú tyčinkovité bočnice zubadla s axiálnou, resp. S-formou, založené na dvojsovom princípe, z nálezísk Téby (?), Korint a Plynth. Rozmerné, honosné exempláre tohto typu sa našli na území Grécka, podobné pochádzajú z Bulharska. Na maľbách na keramike sú doložené len vzácné. Vynikajúce zobrazenie je na tzv. alexandrovskej mozaike v Pompejoch. Autorka tento typ zubadiel datuje do obdobia 450–430 pred n. l. a domnieva sa, že zubadlá typov VII–IX sa bežne používali najmä v 4. stor. pred n. l.

IX. typ a jeho varianty A–E tvoria tyčinkovité S-ovité, resp. jednostranne zakrivené bočnice zubadla, založené na dvojsovom princípe, z nálezísk Olympia, Philia, Delfy, Olynth, Dodona, Samos a Kalapodi. Rozšírenie týchto zubadiel je veľké. Okrem Grécka sa našli v Bulharsku, Rumunsku i na Kryme. Tento pomerne početne zastúpený typ autorka datuje od druhej polovice 7. stor. pred n. l. až do záveru 4. stor. pred n. l. Dobrými datovacími prostriedkami boli sprievodné nálezy, vyobrazenia na keramike, na štítoch z Olympie i na tzv. alexandrovskej mozaike v Pompejoch. Vzhľadom na ich početné zastúpenie i rozšírenie sa domnieva, že mohli byť bežným obchodným artiklom. Najdôležitejším rozlišovacím funkčným znakom zubadiel typu IX sú bočnice zubadla umiestnené paralelne s osou.

X. typ obsahuje tyčinkovité oblúkovité, resp. axiálne bočnice zubadla, založené na dvojsovom princípe, z nálezísk Atény-Akropolis, Olynth a Samos. Zubadlá tohto typu sa okrem Grécka našli v Juhoslávii, Rumunsku, na Kaukaze, v Egypte, Sýrii a na maloázijskom pobreží. Kvalitné zobrazenie sa nachádza na už spomínanej mozaike v Pompejoch. Autorka datuje počiatky týchto zubadiel k roku 700 pred n. l. podľa dobre datovaného nálezu v Gori na Kaukaze. Nálezy zo Sýrie sú z prvej polovice 5. stor. pred n. l. Doba používania zubadiel typu X sa končí okolo roku 500 pred n. l.

V ďalšej časti publikácie sa H. Donderová venuje kovovým klapkám — tienidlám na oči, ktoré boli súčasťou konských postrojov. Všetky nájdené exempláre, až na jednu výnimku z Eretrie, pochádzajú z ostrovov Cyprus (Salamis, Idalion, Tamassos a Palaepaphos), Rodos a Samos. Domnieva sa, že tieto výrobky sú pravdepodobne produktom severosýrskych dielní a datuje ich do obdobia 750–650 pred n. l.

Keďže tvarove sú takmer zhodné, rozdelila ich len podľa výzdoby, resp. jej absencie, do piatich skupín a tie, ktoré majú figurálnu výzdobu, aj do štyroch variantov.

Samostatnú časť venovala aj kovovým členkám a ich plechovým príveskom, ktoré tak isto boli súčasťami honosných konských postrojov. Ide o pomerne zriedkavé nálezy, pre ktoré platia podobné poznatky ako pre klapky na oči. Známe nálezy opäť pochádzajú len z ostrovov Cyprus (Salamis, Tamassos a Palaepaphos), Rodos a Samos. Ojedinelé exempláre sú len z Olympie a Milétu. Aj tieto výrobky dáva autorka do súvislosti s importmi zo severosýrskych dielní a datuje ich do doby od konca 8. stor. pred n. l. až do polovice 7. stor. pred n. l. Podľa tvaru i výzdoby ich rozdelila na desať skupín. Vzácné sa vyskytli exempláre tohto druhu vyrobené zo zlatého plechu.

V závere druhej časti publikácie sa H. Donderová detailnejšie zaoberá pôvodom a rozšírením zubadiel, členiek i klapiek, ich chronológiou a súvekými ikonografickými paralelami zo stredomorskej oblasti.

Kniha H. Donderovej patrí k hodnotným vedeckým publikáciám posúvajúcim vpred spoznávanie pravekej bronzovej industrie. Je prácou približujúcou druhy nálezov, ktoré boli aj v stredomorskej oblasti vzácné a patrili k honosným výrobkom. Pri hodnotení nesporného odborného prínosu tejto publikácie nemožno obísť ani jej vybavenie precízne kreslenými tabuľkami a mapkami a v neposlednej miere aj vzornú grafickú úpravu celej monografie.

Ladislav Olexa

V. D. Baran: Černachiv'ska kultura. Za materialamy Verchnoho Dnistra i Zachidnoho Buhu. Kyjiv 1981, 263 strán, 50 obrázkov, 89 obrázkových a 4 textové tabuľky.

Vo vydavateľstve Naukova dumka v Kyjeve vyšla monografia V. D. Barana o černachovskej kultúre na hornom Dnestri a Západnom Bugu, ktorá — ako sa uvádza v anotácii na 2. strane — má byť pomôckou pre archeológov, historikov, učiteľov, vlastivedcov a študentov histórie.

Práce V. D. Barana sú na Slovensku známe už roky. Spomeňme aspoň knihy: *Poselenňa peršych stolif našoji ery biľa sela Čerepin*, Kyjiv 1961; *Ranni Slov'jany miž Dnistrom i Pripiatfu*, Kyjiv 1972. Publikoval i v našich odborných časopisoch (*Ranneslavianskije pamiatniki na Zapadnom Buge*, *Slovenská archeológia*, 13, 1965, s. 319–376), resp. referoval o výsledkoch svojho bádania na konferenciách a pod. (napr. *Slaviane meždu Dneprom i Visloj*, v: *Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave*, 1, Bratislava 1979, s. 77–85).

V najnovšej práci sa V. D. Baran upriamil na spracovanie obrazu kultúrneho vývoja spomenutej oblasti v 2. až 5. stor., teda v čase, keď bola obývaná nositeľmi černachovskej kultúry. Práca je rozdelená do deviatich kapitol. Po úvode, v ktorom autor stručne načrtol problematiku, nasleduje I. kapitola — Dejiny výskumu a stav bádania, ktorá je vlastne dejinami

štúdia celej čerňachovskej kultúry od prelomu 19. a 20. stor., keď K. Hądaczek objavil prvé pamiatky tejto kultúry, až dodnes. Autor zhrnul práce sovietskych, ale aj poľských a československých autorov. Upozornil tu aj na stále platnú tézu L. Niederleho, že „Slovania v dobe rímskej v archeologickom materiáli ťažko rozpoznať, ale s ich existenciou treba rátať na území obývanom zarubinskou a čerňachovskou kultúrou“.

V. D. Baran prehľadne opisuje dejiny výskumu oblasti horného Dnestra a Západného Bugu i jednotlivých lokalít a uvádza najvýznamnejšiu literatúru o nich. Takto môžeme sledovať rozvoj výskumu čerňachovskej kultúry od začiatku nášho storočia. K akému rozmachu tu došlo najmä v posledných desaťročiach, podarilo sa autorovi výstižne charakterizovať, keď upozornil na to, že mapa čerňachovských lokalít Ukrajiny, ktorú roku 1960 publikovala E. V. Machnová (Pamiatniki čerňachovskej kultúry na teritorii USSR, Materialy i issledovanija po archeologii SSSR, 82, Moskva 1960, s. 9—83) zachycovala okolo 1000 nálezísk, kým nová mapa, na ktorej v súčasnosti pracuje tá istá autorka, má ich vyše 2500. Popri tom už napr. aj z územia Rumunska je známych 500 čerňachovských lokalít.

V I. kapitole autor uvádza aj prehľad názorov na etnicitu čerňachovskej kultúry, počnúc slovanskou teóriou cez gótsku až k mnohoetnickej. V tejto spojitosti sa zmieňuje aj o nálezoch, ktoré sa na Slovensku pripisovali čerňachovskej kultúre a uvádza, že sú síce s ňou súčasné, ale k nej nepatria.

V II. kapitole (Sídlišká) opisuje V. D. Baran osady. Kriticky upozorňuje na skutočnosť, že hoci čerňachovská kultúra je známa už 80 rokov, doteraz sa nepodarilo úplne prebádať ani jednu osadu. Preto závery týkajúce sa urbanistického riešenia, zastúpenia typov objektov v jednotlivých osadách a pod. sa môžu iba približovať skutočnosti, a preto ich nemožno považovať za definitívne.

Podľa doterajšieho stavu výskumu možno povedať, že osady sa nachádzajú na brehoch potokov a menších riek, pri veľkých tokoch ich je málo. Rozmery osád dosahujú 3—4 hektáre. Chaty bývajú zahĺbené, no sú aj povrchové. Prevažujú polozemnice. V niektorých sa podarilo zistiť schody, resp. výstupky v podobe lavíc. V chatách sa objavujú i jamy na uskladňovanie potravín, ktoré sa pravdepodobne prikrývali dreveným príchlopom. Mimoriadne hlboké jamy, nájdené napr. v Ripnive II (hlboké až do 358 cm), slúžili podľa autora na uskladňovanie mäsa. Dokladá to nálezom kostí oviec uložených v anatomickom usporiadaní v jednej a kosti jeleňa v druhej takejto jame.

Ohniská a pece bývajú v chatách umiestnené rôzne. Pece sa stavali z hliny alebo kameňa. Podarilo sa zachytiť aj stopy prestavby pecí na sídlisku v Čerepyne, kde sa na jednej peci dali rozpoznať stopy jednej a na inej až dvoch prestáv. Ohniská a pece mimo obytných objektov sa používali najskôr v lete.

Doteraz najväčší počet chat sa podarilo odkryť v Bakote 44, v Žurivke 33 a Ripnive II 28. Prevažujú medzi nimi zahĺbené príbytky, ktoré možno rozdeliť na zemné a polozemnice. Oba typy sú vždy jednopriestorové, iba na sídlisku v Ripnive II bola od-

krytá jedna dvojpriestorová polozemnica; jedna miestnosť bola pravdepodobne obytná a druhá hospodárska. V nadzemných chatách je dvojpriestorové a viacpriestorové riešenie časté.

Kamenné domy na dolnom Podnepri dáva V. D. Baran do súvisu s Pričernomorím, kde boli takéto stavby v antike bežné.

Veľké hlinené domy postavené na povrchu, ktorých bolo v sledovanej oblasti odkrytých doteraz deväť, sa vyskytujú vždy na sídliskách, kde sa nachádzajú i malé jednopriestorové príbytky. Objavujú sa aj na Volyni, a preto autor predpokladá, že sa do čerňachovskej kultúry dostali zo škandinávskej oblasti, kde takýto typ obydli existoval už v 1. stor. V. D. Baran spája objavenie sa veľkých domov v osadách čerňachovskej kultúry s prenikaním wielbarskej kultúry na juh a juhovýchod.

Predchodcov polozemníck a malých povrchových chat treba hľadať v kultúrach rozšírených na miestach neskôr obývaných nositeľmi čerňachovskej kultúry, a to v zarubinskej, lipickej a przeworskej kultúre, resp. u Sarmatov a Skýtov.

III. kapitola má názov Pohrebiská a ojedinelé hroby. V oblasti, ktorou sa autor zaoberá, sa doteraz skúmali len štyri väčšie pohrebiská; ostatné doteraz známe hrobové nálezy pochádzajú z ojedinelých hrobov. Tento materiál nestačí na to, aby sa mohli vyvodit' ďalekosiahlejšie sociálno-ekonomické a etnické závery. Možno však povedať, že pohrebiská, podobne ako v iných oblastiach čerňachovskej kultúry, tu boli birituálne. Vzájomný pomer žiarových a kostrových hrobov je premenlivý. Kostrové i žiarové hroby bývajú pomerne plytké, so skromnou výbavou. V keramike prevažuje na kruhu točená; hrubá, ručne tvarovaná keramika sa objavuje len výnimočne. Vyskytujú sa hroby s kamenným obložením (Horodnycja), ako aj hroby so skrčenou kostrou (Ostrivíc, Psary). Schodok v hrobovej jame považuje autor za sarmatský vplyv (Černeliv Rus'kyj).

Pretože hrobové nálezy z oblasti horného Dnestra a západného Bugu neposkytli dostatok materiálu, obrátil sa autor k nálezom zo širšej oblasti. Zhromaždil údaje o 2104 hroboch z 35 lokalít na území Ukrajiny, Moldavska a Rumunska a zistil, že 1250 z nich (t. j. 59,4 %) bolo kostrových, 853 (40,6 %) žiarových. I v tejto súvislosti V. D. Baran pripomína, že nie sú preskúmané celé pohrebiská, a preto uvedené počty môžu byť skreslené.

V pohrebnom rite sa prejavujú staré tradície, v oblasti Moldávie a Rumunska sú to gótsko-dácke, na strednom Podnepri zarubinské a medzi horným tokom Západného Bugu a Dnestrom przeworské — pokiaľ ide o žiarový rítus. Kostrové hroby majú prvky skýtsko-sarmatské až stredoázijské, ale mohli sa tu uplatniť i keltské prejavy.

Teda možno súhlasit' s názorom V. D. Barana, že na pohrebiskách čerňachovskej kultúry máme do činenia s celým konglomerátom vplyvov, ktoré sa vzájomne prelínajú, a nielen s obyčajným prežívaním základných prvkov niektorej kultúry. Preto nemožno postrehnúť etnicitu pochovaných.

Vo IV. kapitole (Keramika) autor píše, že čerňachovskú keramiku, podobne ako v iných súvekových

stredoeurópskych a východoeurópskych kultúrach, možno rozčleniť na dva základné druhy: na jemnú, vytáčanú na hrnčiarskom kruhu, a hrubú, tvarovanú v ruke. V zásade na sídliskách prevažuje hrubá, ale na lokalitách, kde sa vyrábala jemná keramika, mohla početne prevažovať. Okolo roku 400, keď veľké dielne na výrobu jemnej keramiky zanikajú, stále viac pribúda percento hrubej keramiky. V 6. stor. sú zlomky jemnej keramiky už iba výnimkou. V. D. Baran po porovnaní inventára jednotlivých sídliskových objektov došiel k poznatku, že hrubá keramika výrazne prevažuje v osadách, kde je väčšina zahĺbených chát; kde je viac povrchových chát, býva hrubej keramiky málo. Myslí pritom samozrejme na osady súveké.

Autor pripomína, že v odbornej literatúre sa doneďava venovala hrubej čerňachovskej keramike len malá pozornosť, hoci práve ona najlepšie odzrkadľuje miestne tradície a poskytuje najviac možností pri určovaní etnických znakov, ako sme to sledovali aj na Slovensku (*Lamiová-Schmiedlová, M.: Römerzeitliche Siedlungskeramik in der Südostslowakei, Slovenská archeológia, 17, 1969, s. 467, 475, resp. 490–491*). Hrubú keramiku z doby rímskej nemožno obísť ani pri štúdiu začiatkov slovanskej keramiky. V ruke tvarované nádoby čerňachovskej kultúry sú vyrobené z hrubozrnného materiálu sivej až hnedej farby. Základným tvarom je hrniec, zriedkavejšie sú šálky, misy a poháre.

V. D. Baran sa zmieňuje o pokuse L. J. Karčínovej získať na základe matematických ukazovateľov koeficient podobnosti medzi materiálom z jednotlivých osád čerňachovskej kultúry, ako aj medzi týmto a včasnoslovanským materiálom. Treba súhlasiť s jeho názorom, že vypracovanie kódov na matematické spracúvanie keramiky je zatiaľ ešte v počiatočnom štádiu, a preto treba popri výsledkoch dosiahnutých touto metódou brať do úvahy aj tradičné pozorovania založené na vizuálnych vnemoch, aj keď sa pri nich nemožno vyhnúť subjektivite.

Zvláštnu skupinu keramiky tvarovanej v ruke tvorí materiál przeworský, najmä hlboké misy s nôžkami, šálky a hrncovité nádoby s čiernym lešteným povrchom.

Zaslúženú pozornosť venuje autor aj jemnej, na kruhu točenej keramike, ktorá býva v odbornej literatúre označovaná ako „sivá“. Spomína sa to ako typický čerňachovský prejav z druhej štvrtiny prvého tisícročia n. l. V. D. Baran sa správne kloní k záveru, že technológia výroby sivej keramiky sa do čerňachovskej kultúry dostala zvonka, z provincií, podobne ako do iných súdobných kultúr v barbariku, kde bola tiež rozšírená. Podľa autora zakladateľmi dielni na výrobu sivej keramiky na území čerňachovskej kultúry boli majstri z provincií, ktorí sa po vytvorení podmienok na výrobu vracali do vlasti a vzali so sebou aj výrobné tajomstvo. Proti tomu možno namietnuť, že šlo o dielne s prevádzkou trvajúcou niekoľko desaťročí, preto nie je mysliteľné, že by v nich boli mohli pracovať po celú tú dobu majstri, ktorí by sami nemali dostatočné technologické znalosti.

Mohutné zásobnice, vytáčané tiež na hrnčiarskom kruhu, majú predlohy v keltskom a dáckom hrnčiárstve, ale aj v provinciách.

Na sídliskách a ojedinele i na pohrebiskách čerňachovskej kultúry sa popri domácej objavuje aj importovaná keramika. Sú to najmä amfory privážané zo severného Pričernomorja a terra sigillata z juhozápadnej Európy, ktorá sa podľa autora dostala sem pravdepodobne prostredníctvom podunajských provincií cez przeworskú kultúru. Dokladá to zemepisným rozšírením nálezov, ktoré sú najhojnejšie v oblasti hraničiacej s przeworským územím.

Okrem nádob sa na sídliskách vyskytujú aj početné prasleny a závažia vypálené z hliny.

V. kapitola je najstručnejšia a zaoberá sa výrobkami zo skla. Zlomky sklenených nádob, ale najmä početné korálky zo skla, dovoľujú predpokladať, že sa sklo mohlo privážať na územie čerňachovskej kultúry z Pričernomorja, ale i to, že sa vyrábalo priamo na mieste. V. D. Baran sa domnieva, že takáto dielňa mohla byť v Komarive a že ju síce založili majstri z provincií, ale využívali pritom lacné miestne pracovné sily.

VI. kapitolu venoval autor výrobkom z kovu, kosti a kameňa a pokúsil sa aj o náčrt ekonomickej a sociálnej organizácie čerňachovskej spoločnosti.

Zo železa sa vyrábali predovšetkým poľnohospodárske a remeselnícke pracovné nástroje. Pomerne málo je zbraní a tie, čo sa zachovali, ukazujú na vzťahy k przeworskej kultúre. Vo dvoch prípadoch (Ripnív II a Boršov) sa zistila taká koncentrácia železných predmetov, že možno uvažovať o ich výrobe na týchto miestach.

Z bronzových výrobkov sú najčastejšie spony, početom prevažujú spony s podviazanou nôžkou, ktoré sú pravdepodobne miestnymi výrobkami.

Oproti starším obdobiam došlo k úbytku výrobkov z kosti a kameňa. Jedinými výraznými kostenými predmetmi sú hrebene, nachádzajú sa tu hlavne trojvrstvové, oblúkovité. Sporadicky sa objavujú aj kostené ihly, ihlice a hladidlá. Kameň sa používal na výrobu žarnovov, kadlubov a oslíčiek.

Vychádzajúc z výsledkov štúdia materiálnej kultúry V. D. Baran usúdil, že základným zamestnaním ľudu, ktorý v dobe rímskej obýval územie na hornom Dnestri a Západnom Bugu, bolo poľnohospodárstvo s vyvinutým chovom domácich zvierat. Štatistické vyhodnotenie osteologického materiálu z najvýznamnejších lokalít svedčí o chove hovädzieho dobytku, menej bolo ošípaných, kôz a oviec, koní, psov a hydiny. Udice dokazujú rybolov, o love svedčia zachované kosti divjej zveri.

Početné železné výrobky dokladajú metalurgiu, ktorá sa rozvíjala najmä v blízkosti nálezísk blatnej rudy. Autor predpokladá, že aj na území čerňachovskej kultúry mohlo byť podobné výrobné centrum ako v Poľsku v Górach Świętokrzyských. Nachádzalo sa pravdepodobne pod Umanou, kde V. I. Bidzil'a a D. P. Nedopako objavili celú sériu pecí-dymárok.

O výrobe bronzových predmetov V. D. Baran predpokladá, že vychádzala z miestnych tradícií, ale pri niektorých predmetoch pripúšťa, že sa privážali už hotové.

Hrnčiárstvo čo do kvality i technológie výroby súperí s provinciálnym.

V spojitosti s obchodom, ktorý sa realizoval jednak medzi ľudom čerňachovskej kultúry a provinciami, resp. okolitými etnikami, jednak priamo v rámci tejto oblasti, uvažuje autor o funkcii rímskych mincí. Ukazuje sa, že ich prílev od polovice 1. do konca 2. stor. bol intenzívnejší než skôr. Naproti tomu v 3.—4. stor. pribúdajú importy keramické, sklenené a kovové. Vzhľadom na uvedené skutočnosti sa V. D. Baran domnieva, že prvoradú úlohu hrala tovarová výmena a mince ako platidlo mali len druhoradé postavenie.

Spoločenské zriadenie nositeľov čerňachovskej kultúry v dobe jej rozkvetu charakterizuje autor ako územnú občinu s kmeňovými organizáciami, pričom možno uvažovať i o kmeňových zväzoch v štádiu vojenskej demokracie. Zdôrazňuje však, že etnické rozdiely medzi jednotlivými kmeňmi mohli spôsobiť aj rozdiely v ich ekonomickom vývoji.

Kapitola VII — Datovanie pamiatok. Polemika okolo datovania pamiatok čerňachovskej kultúry neutícha ani v spojitosti so stále pribúdajúcim nálezovým materiálom. Autor prv než vyslovil vlastný názor, uviedol v tejto kapitole doteraz zverejnené mienky, pričom upozornil na ich klady i zápory. Všimol si aj nálezy, ktoré sú z hľadiska datovania najvhodnejšie — spony, mince, hrebene, teru sigillatu, ostrohy a pod. Pokúsil sa zoradiť jednotlivé náleziská do chronologickej schémy. Opiera sa o poznatky z iných oblastí a po zhrnutí všetkých získaných údajov dospel k názoru, že začiatok čerňachovskej kultúry v skúmanej oblasti treba datovať na koniec 2. stor. V tom čase tu vznikla nová historická situácia, ktorá umožnila aj vytvorenie materiálnej kultúry s novými znakmi. Z jednej strany silnel vplyv provincií, ktorý vytlačal laténske prvky, z druhej strany — z lesostepnej oblasti — prenikali Sarmati, ktorým sa pripisuje zničenie značného počtu zarubinských osád. Pokiaľ sa niektoré aj zachovali, pod vplyvom novoprišlého obyvateľstva došlo v nich k značným zmenám. Súčasne zanikla aj lipická kultúra. Hoci aj przeworská kultúra pôsobila na vznik čerňachovskej kultúry, nebola ňou pohltená, ale žila vedľa nej v 3.—4. stor. ďalej a i v neskorších obdobiach dochádzalo k vzájomným kontaktom. Vpád gótsko-gepidských kmeňov v 3. stor. sa odráža archeologicky na materiáli typu Dytnyši-Trišyn.

Obdobím rozkvetu čerňachovskej kultúry bolo 3.—4. stor. K jej úpadku a neskôr k zániku došlo podľa autora v dôsledku vpádu Hunov, ktorí napadli a zničili pričiernomorský gótsky zväz a víťazne postupovali ďalej na západ, ako aj v spojitosti so vznikom včasnoslovanskej kultúry.

VIII. kapitola sa zaoberá otázkami pôvodu čerňachovskej kultúry. V snahe čo najlepšie objasniť pôvod čerňachovskej kultúry skúmal autor tie kultúry, ktoré ju predchádzali. Upriamil sa najmä na obdobie a príčiny ich zániku, aby zistil, aký mohol byť ich podiel na formovaní sa novej kultúrnej zložky.

V. D. Baran sa domnieva, že základnými substrátmi, z ktorých čerňachovská kultúra vznikla, bola v lesostepnej oblasti zarubinská, przeworská a lipická a v stepnej oblasti neskoroskýtska a sarmatská kultúra. Integračný proces, ktorý tieto prvky stmelil do novej

kultúry, sa začal koncom 2. stor. K týmto zložkám v 3. stor. výrazne prispel vpád Gótov. Značnú úlohu zohrali i rímske provincie. Vpád Hunov nepoznačil rovnako celé územie čerňachovskej kultúry; na severe je menej badateľný, zjavne tu mohla ešte prežívať tá časť obyvateľstva, ktorá sa potom podieľala na vzniku staroslovanskej kultúry.

Posledná — IX. — kapitola je venovaná vzťahu čerňachovskej kultúry k slovanským pamiatkam 5.—6. stor. V. D. Baran úvodom k tejto časti uviedol v šiestich bodoch znaky spoločné pre celú čerňachovskú kultúru (vyplývajú z predošlých kapitol). V ďalšej časti uvádza lokálne rozdiely, ktoré možno výrazne rozpoznať. Na rozdiel od M. A. Tichanovej, ktorá v roku 1957 vypracovala päť lokálnych variantov (O lokálnych variantoch čerňachovskej kultúry, Sovetskaja archeologija, č. 4, 1957, s. 170—194), V. D. Baran vyčlenil iba tri: 1. Pričiernomorie, 2. medziriečie Dnestra, Prutu a Dunaja, 3. lesostepná oblasť Ukrajiny. Okrem toho na Volyni sledoval prejavy zmiešania sa wielbarskej a čerňachovskej kultúry, ktoré spája s prenikaním wielbarskej kultúry na juh a juhovýchod.

Autor sa snažil nájsť styčné body medzi čerňachovskou a staroslovanskou materiálnoú kultúrou, aby tak dospel k určeniu miesta, kde s najväčšou pravdepodobnosťou došlo k vytvoreniu staroslovanskej kultúry. Skúmal podobnosti v keramike čerňachovských sídlisk a staroslovanskou osadou Zelenyj Haj a zistil, že koeficient podobnosti sa pohybuje od 51 do 82 %. Snažil sa porovnať topografiu sídlisk, typy obydli, remeselné výrobky i organizáciu spoločnosti. Zistil, že v poľnohospodárstve došlo iba k malým zmenám, o to viac sa však zmenila napr. metalurgia a hrnčiarstvo. Zanikli veľké dielne, nahradili ich malé, primitívnejšie. Obydli sú u Slovanov už iba zahlbené. K zmene došlo i v pohrebnom rite, miesto birituálnych pohrebísk sú iba žiarové.

Takto autor dospel k záveru, že slovanská kultúra nie je priamym pokračovaním niektorej hornodneperskej alebo przeworskej kultúry, ale integráciou a syntézou prvkov viacerých kultúr, medzi ktoré patrí aj čerňachovská a przeworská.

V staroslovanskej kultúre možno od konca 5. do 8. stor. sledovať tri veľké lokálne skupiny: 1. kolčinská na hornom Podnepri, ktorej podloží v dobe rímskej tvoril kyjevský typ, 2. peňkovská, ktorá vyrastala na čerňachovskom podloží medzi Dneprom a Dnestrom, 3. pražský typ, ktorý siaha od horného Dnepra po Labe, teda na obrovskom území, kde prv bola čerňachovská a przeworská kultúra a čiastočne kyjevský typ. Autor pripomína, že intenzita prejavu jednotlivých kultúr z doby rímskej v slovanskej hmotnej vzdelanosti je rôzna a postupne dochádzalo k ich eliminovaniu.

Antropologický výskum ukázal, že lebky Skytov a príslušníkov čerňachovskej kultúry na Podnepri sú podobné ako mladšie slovanské. Aj túto skutočnosť považuje V. D. Baran za dôkaz, že sa tu slovanské etnikum vytváralo zo staršieho podložia. Pôvodne boli Slovania v politickej závislosti od pričiernomorského gótskeho vojenského zväzu. Keď Huni porazili Gótov, vznikla nová situácia, ktorú Slovania využili na

to, aby vystúpili proti cudzej hegemonii. Takto došlo k vojne medzi Antmi a Gótmí, ktorú opisuje *Jordanes*. Táto vojna sa síce skončila porážkou Antov, ale Slovania sa čoskoro začali znovu presadzovať a postupne prevzali vedúce miesto v spoločnosti založenej na nových sociálno-ekonomických a etnických vzťahoch. Tieto vývody dokladá V. D. Baran aj výsledkami bádania lingvistiky v oblasti toponymie a hydronymie, ako aj písomnými správami antických autorov.

Monografia V. D. Barana je dôkladným prehľadom materiálu a literatúry o čerňachovskej kultúre na hornom Dnestri a Západnom Bugu. Pre archeológov by bolo bývalo vítané, keby ju bol doplnil aspoň stručným súpisom a krátkou charakteristikou jednotlivých lokalít skúmanej oblasti.

Autor mal pôvodne zámer sledovať ohraničený región, ktorý tvorí iba malú časť územia obývaného v dobe rímskej ľudom čerňachovskej kultúry, ale v skutočnosti sa mu podarilo zhrnúť množstvo poznatkov, ktoré platia pre celú oblasť rozšírenia tohoto významného kultúrneho spoločenstva, dominujúceho v mladšej dobe rímskej v juhovýchodnej Európe.

Pretože V. D. Baranovi sa podarilo vysoko prekročiť pôvodný cieľ a vytvoril skutočne hodnotné vedecké dielo, nielen pomôcku pre študentov, učiteľov a bádateľov, bolo by bývalo vhodné, aby práca mala aj cudzojazyčné resumé, ktoré by umožnilo širokému okruhu bádateľov i za hranicami Ukrajiny využívať výsledky tohto pozoruhodného syntetického diela.

Mária Lamiová-Schmiedlová

Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981, 263 strán, 208 obrázkov, 133 tabuliek.

Monografické spracovanie pevnosti, osady a pohrebiska z doby rímskej v Tokode (severovýchodné Zádunajsko) je dielom siedmich autorov. Kolektív tvoria pedagogickí pracovníci Katedry archeológie Univerzity Loránda Eötvösa v Budapešti a odborní pracovníci regionálnych múzeí, zostavovateľom je A. Mócsy. Hoci jednotlivé kapitoly sú po formálnej i obsahovej stránke samostatnými článkami, predsa sa navzájom dopĺňajú a vytvárajú ucelený obraz o rímskych pamiatkach, odkrytých v Tokode. Preto je nutné toto dielo posudzovať jednak ako súbor štúdií o jednej lokalite, t. j. každú jeho časť osobitne, a jednak ako organický celok.

M. H. Kelemen (Balassa Bálint Múzeum, Esztergom): *Funde und Grabungen in Tokod*. Túto kapitolu venuje autorka civilnej osade, z ktorej sa odkrylo jedenásť troj-, štvor- a viacpriestorových budov, datovaných do 1.—4. stor. Autorka pri jednotlivých stavbách uvádza charakteristické nálezy, podrobne opisuje architektúru, stavebné fázy a ich funkciu v tom-ktorom období. Dôležité sú nálezy hrnčiarskych pecí, štyroch kamenných nádob (podľa A. Mócsyho súčasť hrnčiarskej dielne) a zvyškov nástenných malieb. Zvláštnu pozornosť si zasluhuje budova X so štyrmi stavebnými fázami (podľa S. Soproniho). V polovici

1. stor. slúžila ako kúpele, v ďalších dvoch fázach ako obytná budova a vo 4. stor. ako hrnčiarska dielňa. V závere sa autorka zamýšľa nad polohou osady pri rímskom limite, ktorá je svojím spôsobom zriedkavým javom. Jej lokalizáciu zdôvodňuje blízkosťou vodných zdrojov a stavebného materiálu, ako aj rozdvojením cesty z Brigetia do Aquinca v týchto miestach a prítomnosťou rímskeho vojska. V práci načrtla i historický vývin osady, v ktorom na prelome 1. a 2. stor. existovalo sídlisko s viacerými stavbami. V polovici 2. stor. dochádza k jeho rozkvetu a po zničení markomanskými vojnami k čiastočnej obnove. Väčšina nálezov pochádza z 3. stor. Vo 4. stor. sa v juhovýchodnej časti vybudovala pevnosť a na mieste predchádzajúcich stavieb vznikli hrnčiarske a sklárske dielne. Vďaka hrnčiarskej výrobe tu pretrvávajú osídlenie i v 5. a 6. stor. Jeho koniec spája autorka s príchodom Avarov. Ďalšie nálezy dokladajú existenciu osady i v dobe arpádovskej, ktorá zaniká za tatárskych nájazdov. Nakoniec stručne uvádza i predchádzajúce osídlenie tejto polohy (neolit, doba laténska), zaoberá sa zvyškami rímskej limitnej cesty a včasno-rímskeho pohrebiska.

A. Mócsy (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Régészeti Tanszék, Budapest): *Die spätrömische Festung*. Autor výskumu nás v druhej kapitole oboznamuje s architektúrou tejto nevelkej pevnosti — súčasťou rímskeho limitu provincie Valéria. Obvodový múr s jednou vstupnou bránou, štyrmi rohovými a štyrmi bočnými vežami, veľkou juhovýchodnou vežou a vonkajšou priekopou ohraničoval plochu s rozlohou 1,6 ha (142 × 118 m). Výskumom tu zachytili dôležité stavebné detaily, ktoré umožnili časové i funkčné zaradenie jednotlivých budov, a tým i celej pevnosti. Na základe terénnej situácie i archeologického materiálu (najmä tehál, mincí a keramiky) rozlíšil A. Mócsy dve stavebné fázy. Podľa jeho zistení sa v období vlády cisára Valentiniána I. vybudoval pevnostný múr, horreum a niekoľko budov medzi severnou a severozápadnou, južnou a juhovýchodnou vežou a pri východnej rohovej veži. Až po zničení požiarom, ktoré rámcovo datuje do toho istého obdobia, bola pevnosť hustejšie zastavaná a nálezy dokladajú jej osídlenie až do 5. stor. Je nutné zdôrazniť, že ide o prvý komplex rímskych pamiatok tohto druhu v Panónii, ktorý možno bez problémov datovať do 5. stor. Okrem antropologického rozboru príslušného pohrebiska sa autor odvoláva aj na písomné pramene, dokladajúce prítomnosť rímskeho obyvateľstva vo Valérii v 5. stor. Zaoberá sa i otázkou typologického vývoja a datovania oblúkových, podkovitých a vežárovitých rohových veží, pričom uvádza početné analógie.

Z historického hľadiska A. Mócsy skúma možnosť identifikácie tokodskej pevnosti s pevnosťou Gardelaca (Tabula Peutingeriana), príp. Cardabiaca (Notitia Dignitatum), ktoré by geograficky prichádzali do úvahy. Stotožnenie s prvou z nich síce pripúšťa, ale pokladá za veľmi neisté a vedecky nedokázateľné. V súvislosti s Cardabiacou dochádza k záveru, že ju nemožno stotožniť s Tokodom. Podľa neho je najpravdepodobnejšie, že skúmaná pevnosť v Notitia Dignitatum chýba. Príčinou môže byť jej neskorá,

azda nikdy úplne nedokončená výstavba, alebo to, že nebola určená na pobyt vojenskej posádky. Pomocou funkčného rozboru prvej stavebnej fázy dospel k názoru, že ide buď o zásobovaciu základňu pre vojsko alebo o nedokončenú pevnosť. Autor sa na základe viacerých zistení (hlavná budova — horreum, troj-priestorová stavba — dielňa, veľká nezastavaná plocha — priestor pre dobytok, blízkosť limitu — 3 km) prikláňa k zásobovacej funkcii, pričom uvádza analógie z územia Veľkej Británie a Nemecka. Druhú stavebnú fázu s nekválitne vybudovanými vnútornými stavbami nepravidelného pôdorysu interpretuje ako útočnú pevnosť, osídlenú romanizovaným a kristianizovaným civilným obyvateľstvom.

Nakoniec uvádza i drobné nálezy, mince a keramiky získané pri vyrovnávaní terénu.

V. Lányi (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Régészeti Tanszék, Budapest): *Die graue spätrömische Keramik von Tokod*. Sívú neskororímsku keramikou spracovala autorka pomocou štatistickej metódy, ktorej cieľom bolo zistiť pôvodné číselné pomery jednotlivých tvarov z typologického i funkčného hľadiska. Na základe tohto rozboru vyčlenila 33 typov (I.—XXXIII), pri ktorých uvádza podrobný opis, analógie a funkciu. Okrem toho spracovala i kahance, keramiky s kolkovanou výzdobou a nápisom a nádoby s rytými kresťanskými symbolmi (križ, alfa, omega, ryba, vtáci s palmovými halúzkami), ktoré majú veľký význam pre datovanie a určenie etnicity výrobcu, prípadne užívateľa.

Typologickým rozborom vyčlenila tri druhy sivej keramiky. Prvú, prevládajúcu časť tvoria tvary rímskeho pôvodu s analógiami v západných provinciách. Zvláštnosťou sú misky s vlnkou a bohato zdobené zásobnice. K druhej skupine nachádza analógie v sarmatskom barbariku — na území medzi Dunajom a Tisou. Najvýznamnejšou je tretia skupina náleзов, dosiaľ bez analógií, ktorej výzdoba (ryté zväzky vlnoviek) je na rímskom materiáli takmer neznáma. Ide o keramiky miestnej výroby, z miestnej suroviny, ktorej pôvod hľadá V. Lányiová v naddunajskom barbariku (na území Slovenska).

Z funkčného rozboru vyplýva, že miestni hrnčiari vyrábali najprv úžitkovú keramiky — jednoduché hrnce (našli sa iba na sídlisku) — a neskôr všetky druhy tejto svojráznej keramiky (pochádzajú zo sídliska a z pevnosti). Keramiky z troch rôznych polôh (z pevnosti, z okolia hrnčiarskych pecí a zo sídliska) skúma autorka samostatne, potom pri vzájomnom porovnávaní získava poznatky, hodnotné najmä pre relatívnu chronológiu jednotlivých polôh. Z nich je podľa materiálu najmladšia pevnosť. Keramiky datuje rámcovo od polovice 4. do konca 5. stor.

V závere V. Lányiová prispieva k riešeniu chronologických otázok pevnosti. Protirečenie medzi jej valentiniánskym datovaním a materiálom z 5. stor. vysvetľuje dvoma stavebnými fázami. V období vlády cisára Valentiniána I. bola pevnosť vybudovaná, ale sotva používaná. V 5. stor. tu vybudovalo miestne obyvateľstvo, viazané hrnčiarskou výrobou na kvalitný zdroj hliny, obranyschopné a bezpečné refúgium, ktoré mu umožnilo zotrvať na takom exponovanom mieste až do konca 5. stor.

B. Lőrincz (Intercisa Múzeum, Dunaújváros): *Gerstempelte Ziegel aus Tokod*. V prvej časti svojej štúdie o rímskych tehľách z Tokodu uvádza B. Lőrincz jednotlivé typy a ich varianty, ktoré sú označené kolkami vojenských jednotiek a menami úradníkov. Pri každom z nich podáva podrobný, vyčerpávajúci rozbor, obsahujúci najbližšie analógie, datovanie — vzhľadom na známe historické skutočnosti a územné rozšírenie. Z desiatich uvedených typov si zasluhujú pozornosť kolky ATB (ala I Flavia Britannica c. R.) — dosiaľ neznáme v Panónii; tri varianty kolku Frigeridus v. p. dux a štyri varianty kolku Lupicinus tribunus, ktoré ešte nie sú publikované v odbornej literatúre. Okrem nich sa tu našli tehly s kolkami Legio XI Claudia, Terentius v. p. dux, Terentianus tribunus, Caris tribunus, Olympus tribunus, Ursus a C. V. S.

Najväčšie rímske stavby v Tokode možno na základe tehál datovať na koniec 1. až začiatok 2. stor. Podľa autora sa s výstavbou pevnosti začalo v poslednom období stavebnej činnosti cisára Valentiniána I. (v 360-tych rokoch), pričom budovy boli ukončené začiatkom 370-tych rokov. Pri stavebných prácach sa využili miestne zdroje, čo dokladajú kolkované tehly, známe iba z Tokodu a blízkeho okolia. Príslušné pohrebisko je podľa tehál čiastočne identické s pevnosťou. Je zaujímavé, že sa tu našli iba tehly s menami tribunov. Do obdobia vlády cisára Valentiniána I. autor bezpečne z nich datuje 97 %. Na pohrebisku sa začalo pochovávať mnoho rokov po jeho smrti, to znamená, že i tehly sem uložili podstatne neskôr.

Za textovou časťou nasleduje katalóg náleзов, usporiadaný podľa jednotlivých polôh a objektov, doplnený prehľadnou tabuľkou.

M. R. Pető (Budapesti Történeti Múzeum, Budapest): *Eisenfunde aus der Festung*. Medzi archeologickými nálezmi z pevnosti bolo pomerne veľké množstvo železných predmetov. Tvarový konzervativizmus, charakteristický pre tento druh náleзов, nedovolil ich presné datovanie. Rámcovo patria na koniec 4. a do 5. stor.

Podľa funkcie rozlíšila autorka štyri hlavné skupiny železných predmetov: nástroje, železné súčasti vozov, stavebné železné predmety a zbrane. V rámci prvej skupiny rozoznáva poľnohospodárske pracovné nástroje (roľnícke a dobytčárske), remeselnícke náradie (murárske, kamenárske, kováčske a tesárske) a domáce nástroje (nože). Z viacerých železných súčastí vozov, odkrytých na lokalite, sa nechal zrekonštruovať celý voz. Železné predmety používané rímskymi staviteľmi tu zastupujú skoby, kľúče a zámky. Zbrani sa zachovalo veľmi málo — iba niekoľko hrotov kopijí, strelky a časť železného meča.

V závere autorka konštatuje, že skúmané kovové nálezy celkovo nevybočujú z rámca dosiaľ známeho panónskeho materiálu. Technológia výroby týchto úžitkových predmetov bola na pomerne nízkej úrovni.

M. T. Biró (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Régészeti Tanszék, Budapest): *Ein architektonisches Tonmodell aus Tokod*. Z územia Panónie poznáme niekoľko hlinených architektonických modelov. Tokodský exemplár sa od nich líši detailnejším vypracovaním a na jeho priečeli je umiestnená malá soška.

Autorka sa v úvodnej časti svojej práce venuje podrobnému opisu tohto pomerne zriedkavého nálezu. Oboznamuje nás so živou diskusiou o funkcii analogických modelov, ktorá prebiehala začiatkom storočia, a zapojili sa do nej viacerí významní bádatelia (napr. F. Drexel, G. Behrens, L. Nagy, a i.).

Hlinený model z Tokodu podrobila autorka všestrannému rozboru a zistila na ňom niekoľko nedostatkov (chyby v proporciách, nedôsledné vypracovanie detailov). Z nich usudzuje, že jeho výrobca — majster nepracoval podľa priamej predlohy. Model pokladá za dielo hrnčiara, prípadne remeselníka s určitými sochárskymi schopnosťami, ktorý zobrazil budovu niekedy videl alebo poznal z opisu. Čo sa týka samotnej architektúry, M. T. Biróová ju interpretuje ako nymfeum a jeho pôvodné rozmery rekonštruje na základe uvedených analógií.

Otázku, koho predstavuje čiastočne zachovalá soška na priečeli miniatúrneho nymfea, možno zodpovedať niekoľkými spôsobmi. Autorka sa prikláňa k názoru, že ide o personifikáciu ročných období s rohom hojnosti.

V. Lányi (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Régészeti Tanszék, Budapest): *Das spätrömische Gräberfeld*. Rozsiahla štúdia je venovaná neskororímskemu pohrebisku so 120 kostrovými hrobmi. Po úvodnej časti obsahujúcej základné údaje o jeho polohe a veľkosti, nasleduje opis jednotlivých hrobov. Autorka upustila od tradičného opisovania hrobov a zvolila jednoduchú a veľmi výstižnú formu, ktorá umožňuje rýchlu orientáciu a dobrý prehľad v publikovanom materiáli. Na dvoch tabuľkách sa jej podarilo demonštrovať — so značnou detailnosťou — všetky odkryté hroby. Pri hrobách s výbavou uvádza 28, pri hrobách bez nej 10 údajov (číslo hrobu, stav, orientáciu, tvar hrobovej jamy, typ, rozmery, pohlavie, vek a dĺžku kostry, polohu rúk, prílohy — keramiku /tri tvary/, sklo /osem druhov/, náramky, prívesky, náušnice, ihlice, hrebene, mince, iné predmety a prílohy spolu).

Katalóg nálezov je zostavený podľa typológie, vypracovanej autorkou v roku 1972. V ďalšej časti podáva podrobný rozbor pohrebiska a už uvedených hrobových nálezov. Dôležité je zistenie, že väčšinu týchto predmetov vyrobili v Tokode alebo v blízkom okolí. Za importy možno považovať iba 10 % nálezov, mnohé sú však bez analógií a ich proveniencie je zatiaľ neznáma. Autorka predpokladá, že časť predmetov bez analógií bola vyrobená na mieste. Ide hlavne o keramiky (48 %), ktorú charakterizujú rozvinuté rímske tvary s určitými barbarskými prvkami.

V. Lányiová sa osobitne zaoberá umiestnením milodarov v jednotlivých hrobách, čo je znázornené i graficky. Jej cieľom je sledovať určitú pravidelnosť, resp. nepravidelnosť v rámci lokality a v porovnaní so súčasnými panónskymi pohrebiskami. Ďalej skúma množstvo určitých predmetov v jednom hrobe. Zostavené grafy dobre dokumentujú vzťah tokodského k uvedeným neskororímskym pohrebiskám, t. j. skutočnosť, že sa nevymyká z ich rámca. Výnimkou je iba malý počet mincí. Okrem toho je pre pohrebisko charakteristické veľké množstvo keramiky a ženského šperku, menej súčastí mužského odevu a veľmi málo nástrojov. Autorka sleduje aj vzťah pohlavia

k jednotlivým milodarom a zisťuje, že nie je významný rozdiel medzi mužskými a ženskými hrobmi. (Je zaujímavé, že tri štvrtiny všetkých mužských hrobov sú bez príloh.) Zo súvislosti medzi pohlavím, vekom a milodarmi získava viacero čiastkových výsledkov, ktoré dokresľujú celkový obraz pohrebiska. Dva nálezové celky (spona, pracka, nákončie) považuje za doklad osobitného postavenia, prípadne určitej hodnoty pochovaného.

Pohrebny rítus je pomerne jednotný a pohrebisko možno všeobecne zaradiť k ostatným neskororímskym pohrebiskám v Panónii. Podľa výsledkov antropologického rozboru i pohrebneho ritu autorka predpokladá, že ide o skupinu obyvateľov presídlenú z barbarika, ktorá tu pochovávala počas troch generácií, t. j. 80—100 rokov. Pohrebisko datuje do 5. stor.

Na doplnenie textu využíva vo veľkej miere možnosť grafického znázornenia. Početné tabuľky a grafy spolu s textom podávajú ucelený, všestranný obraz o rímskom pohrebisku v Tokode.

K. Éry (Bakony Múzeum, Veszprém): *Anthropologische Analyse der Population von Tokod aus dem 5. Jahrhundert*. Dôležité poznatky o rímskom obyvateľstve v Tokode sú výsledkom antropologického rozboru pohrebiska. Jeho autorka sa v úvode zaoberá demografickou charakteristikou, ktorá okrem základných údajov obsahuje i teoretické úvahy o počte obyvateľstva, žijúceho na príslušnom sídlisku. Ďalej uvádza patologické anomálie a deformácie lebiek, ktoré sa vyskytli na kostrovom materiáli. Podľa metrickej, morfologickej a taxonomickej charakteristiky tu žilo zmiešané obyvateľstvo, zastúpené európidnou rasou (66,7 %) a východnými „barbarskými“ elementmi z oblasti južného Ruska. Zaujímavé zistenia dosiahla K. Éryová skúmaním vzťahu medzi určitými archeologickými a antropologickými javmi.

Pri porovnaní s paralelnými populáciami dochádza k záveru, že obyvateľstvo Tokodu bolo v 5. stor. z väčšej časti neskororímske s nepatrnými „barbarskými“ — predovšetkým germánskymi prvkami. Pri porovnaní s populáciou z obdobia avarskej ríše zisťuje menšie skupiny neskororímskeho obyvateľstva, ktoré napriek hlbokým spoločensko-ekonomickým zmenám sú prítomné ešte aj v 6.—8. stor.

Tažiskom recenzovanej kolektívnej práce je pevnosť a pohrebisko z neskorej doby rímskej. Samostatné štúdie venované kolkovaným tehľám, sivej keramike, železným predmetom, hlinenému architektonickému modelu, ako aj antropologický a demografický rozbor prispievajú k celkovej interpretácii, predovšetkým k riešeniu chronologických otázok tokodskej pevnosti a pohrebiska. Preskúmaná časť civilnej osady doplnia naše poznatky o charaktere osídlenia v dobe rímskej. Okrem čiastkových výsledkov prináša práca viaceré historicky významné zistenia, týkajúce sa neskororímskeho limitu provincie Valéria. K najdôležitejším patria i archeologické doklady o existencii menšej skupiny romanizovaného obyvateľstva v 5. stor. Hoci každá časť tejto práce obsahuje samostatné závery, žiadalo by sa celkové zhrnutie získaných poznatkov, ktoré by poskytlo stručnú prehľadnú informáciu o tejto významnej lokalite.

Klára Kuzmová

Jutta Stadelmann: Funde der vorgeschichtlichen Perioden aus den Plangrabungen 1967—1974. Der Runde Berg bei Urach IV. Kommission für Alamannische Altertumskunde, Schriften Bd. 7. Heidelberg 1981, 320 strán, 7 obrázkov v texte, 82 obrázkových tabuliek, 22 tabiel, 13 máp.

V predloženej práci autorka spracúva praveké nálezy z výšinného sídliska na lokalite Runde Berg pri Urachu (juhozápadné Nemecko) získané pri výskumoch alamanského včasnostredovekého sídliska, ktoré viedol v rokoch 1967—1974 V. Milošević.

Pramenný materiál podrobila autorka dôkladnej analýze. Ťažisko práce spočíva v chronologickej a typologickej klasifikácii nálezov patriacich do komplexu kultúry juhonemeckých popolnicových polí. Keďže praveké sídliská boli veľmi narušené včasnostredovekou zástavbou plošiny a novovekými zásahmi, nebolo možné získať bezpečne stratifikované nálezy. Z uvedeného dôvodu sa autorka pri analýze keramického materiálu sústredila na sledovanie typologických a technologických znakov. Vychádzala z klasifikačných kritérií stanovených R. Dehnom pre nálezy zo severného Württemberska (Dehn, R.: *Die Urnenfelderkultur in Nordwürttemberg*. Forsch. u. Ber. z. Vor- und Frühgesch. in Baden-Württemberg 1, Stuttgart 1972).

Z typologického hľadiska venuje autorka pozornosť predovšetkým forme okraja a hrdla nádob (dĺžka, sklon, prechod k telu nádoby, forma ústia), na ktorých sleduje vývojové zmeny. Pri technologickom rozbere venuje pozornosť najmä spôsobu vypálenia, farbe (vonkajšej, vnútornej), kvalite hliny (prímesí), kvalite úpravy povrchu a lomu, charakteristickej výzdobe. Celkovo podľa uvedených kritérií preskúmala 150 000 fragmentov. Nálezy z Runde Bergu možno z chronologického hľadiska rozdeliť do troch skupín.

Najstaršie stopy osídlenia sledovanej polohy reprezentujú kamenné nástroje z mladšej doby kamennej. Ich bližšie kultúrne určenie nie je možné, pretože sa nenašla žiadna sprievodná keramika, ktorá by pomohla ich kultúrne zatriedenie upresniť. S výnimkou kopytnatého klína (tab. 1: 6), ktorý autorka spája s lineárnou, resp. rössenskou kultúrou, môžu sa ostatné formy kamenných sekeriek vyskytovať v rôznych mladoneolitických skupinách severoalpského okruhu. Podobnú kultúrnu príznakovosť majú aj dve obojstranné retušované šípky (tab. 1: 11, 12). Bezpečné kultúrne určenie má azda len fragment nátepanej dosťky (tab. 1: 10) patriacej kultúre zvoncovitých pohárov.

Prítomnosť kamenných sekier v areáli sídlisk juhonemeckých popolnicových polí nie je zvláštnosťou. V tejto súvislosti uvádza autorka niekoľko názorov, ktoré ich výskyt vysvetľujú. Podľa niektorých autorov sú kamenné sekerky svedectvom „zberateľskej“ činnosti nositeľov kultúry popolnicových polí (E. Gersbach, W. Kimmig, H. J. Hundt), iní sa domnievajú, že kamenné nástroje mohli byť ešte v tomto období vyrábané priamo na používanie (R. Laur-Belart). Otázku prítomnosti kamenných sekier na Runde Ber-

gu a ich vzťahu k osídleniu popolnicových polí necháva autorka otvorenú a nezaujíma stanovisko ani k spomenutým názorom.

V kapitole Doba bronzová spracúva autorka materiál včasnej a počiatku strednej doby bronzovej. Na základe kritérií sledovania technologickej stránky keramického materiálu vydela dva základné druhy: 1. jemnú keramiku (*Feinkeramik*), v rámci ktorej vyčlenila tri skupiny; 2. úžitkovú keramiku (*Wirtschaftsware*) so štyrmi skupinami. Pre materiál oboch druhov keramiky je charakteristická prímies drveného vápenca.

Podľa percentuálneho zastúpenia prevažuje v hrnciarskom tovare doby bronzovej na sídlisku Runde Berg jemná keramika (63 %), ku ktorej autorka zaraďuje všetky nádoby s hrúbkou steny do 5 mm.

Z typologického hľadiska vydeľuje 11 základných foriem. Úžitková keramika (forma 1—4): 1 — hrncovité nádoby s prehnutým hrdlom (tab. 2); 2 — nádoby s kužeľovitým hrdlom a horizontálne zrezaným zosilným okrajom (katal. č. 31—49); 3 — nádoby so „zobákovitým“ vytiahnutým okrajom (katal. č. 50—58); 4 — hrubé polguľovité misky (katal. č. 59—65).

Typickou výzdobou úžitkovej keramiky sú plastické pretláčané pásiky, výčnelky a zámerné zdrsňovanie vydutia. Jemná keramika (forma 5—11): 5 — hrncovité nádoby s pretiahnutým hrdlom odsadeným od tela (katal. č. 81—85, 87, 89—92); 6 — vysoké fľaškovité nádoby (katal. č. 78—80); 7 — nádoby s kužeľovitým hrdlom (katal. č. 70—76); 8 — nádoby s lievikovitým hrdlom (katal. č. 77); 9 — nádoby ostrej profilácie (katal. č. 93—98); 10 — šálky (katal. č. 86, 88, 99—101); 11 — polguľovité misky (katal. č. 69).

Typickým výzdobným motívom jemnej keramiky sú šrafované ryté trojuholníkové motívy, zrnkovité odtlačky, nechťové vrypy, ryhy.

Autorka porovnáva keramiku z doby bronzovej na Runde Bergu s nálezmi na sídliskách Arbon Bleich, Baldeg, Meilen Schelle. Dospieva k názoru, že keramický materiál z Runde Bergu má mnoho spoločných znakov s materiálom z lokalít patriacich do tzv. prechodného horizontu A₂/B₁ medzi včasnou a strednou dobou bronzovou, ktorý vyčlenil H. J. Hundt. Tohto horizontu sa pridrižiava aj W. Kimmig pri spracúvaní nálezov z Kirchbergu pri Reustene, a najnovšie aj E. Gersbach pri vypracúvaní relatívnej chronológie nálezov z Esslingenu.

Časť keramiky z Runde Bergu má však už typologické a výzdobné znaky zodpovedajúce keramike z počiatkovej fázy strednej doby bronzovej. Sú to hlavne nádoby s kužeľovitým hrdlom (forma 2), nádoby s vyhnutým okrajom (forma 3) s výzdobou nechťových vrypov, odtlačkov paličky, hrbolčekov. Pre všetky spomenuté znaky nachádzame početné analógie na sídliskách strednej doby bronzovej vo Švajčiarsku (Spiez, Wisen, Trimbach) a južnom Nemecku (Hundersingen). Do rovnakého časového horizontu patrí aj výzdoba odtlačkov zrnkovitej formy medzi dvoma vertikálnymi ryhami, ktorá je veľmi častá na keramike z mohylových hrobov v oblasti Švábskej Jury (Schwäbischen Alb). Ako sa ukazuje v keramickom inventári v Runde Bergu prevahu majú výzdobné prvky inklínujúce svojím charakterom už k stred-

nej dobe bronzovej. Toto zistenie viedlo autorku k záveru, že počiatok sídliska doby bronzovej na Runde Bergu možno položiť do tzv. prechodného horizontu A₂/B₁, ale ťažisko osídlenia bolo tu už v strednej dobe bronzovej.

Uvedenú chronologickú klasifikáciu potvrdzuje aj sprievodný bronzový inventár. Počiatok sídliska vymedzuje výskyt tordovanej ihlice so stočenou hlavicou, ktorá má analógie na sídlisku Arbon Bleich. Ostatný bronzový inventár (ihlica s prevítaným krčikom a plochou dvojkónickou hlavicou, fragment bronzového plechu s geometrickou výzdobou, sekera s bočnými lištami a výrezom v tyle) už možno spájať s lochamským horizontom, teda patrí už do najstaršieho úseku mohylových kultúr, čo v Reineckeho chronologickom systéme zodpovedá stupňu BB₁.

Z analýzy materiálu doby bronzovej vyplynulo, že v nálezovom inventári sídliska Runde Berg sa síce na keramike objavujú isté lokálne zvláštnosti, ale v podstate je tesne príbuzná s ostatnými súdobými nálezmi juhozápadného Nemecka a severného Švajčiarska. Bronzový inventár zasa vykazuje súvislosť s karpatským kultúrnym prostredím.

Počiatok budovania výšinných sídlisk koncom včasnej doby bronzovej v južnom Nemecku mal byť vyvolaný sociálnymi zmenami v spoločnosti a vplyvmi z územia stredného Dunaja.

Ďalšiu kapitolu venovala autorka nálezom kultúry popolnicových polí (Urnenfelderkultur). Pri analýze keramiky sa opiera o rovnaké kritériá ako pri keramike doby bronzovej.

Z technologického hľadiska vydeľuje v rámci jemnej keramiky (71 %) deväť skupín (1—9). Najvýraznejšie sa javí skupina 4 (19,8 %) zahrňujúca keramiku monochrómnu s čierne sfarbeným povrchom (katal. č. 254—263). Úžitkovú keramiku člení na štyri skupiny (10—13). Výraznú prevahu má keramika 11. skupiny vyznačujúca sa monochrómny hnedo sfarbeným povrchom (15,7 %) (katal. č. 400—408).

Pri vypracúvaní typologického radu keramiky vychádzala autorka z postupov R. Dehna. Vzhľadom na zlomkovitý charakter sídliskového materiálu všimla si aj ona predovšetkým okrajové fragmenty nádob a na ich analýze postavila svoje typologické rozdelenie keramiky popolnicových polí na sídlisku Runde Berg. Ako hlavnú úlohu si vytýčila definovať jednotlivé skupiny keramiky, čo malo uľahčiť ich chronologickú klasifikáciu. V keramickom inventári vyčlenila autorka nasledujúce základné formy a ich varianty: I — nádoby s odsadeným hrdlom (cylindrickým, kónickým, lievikovitým — obr. 1). Varianty tejto formy sa vyskytujú priebežne v stupňoch HaA—HaB, pričom absolútne oddelenie jednotlivých variantov prí značných pre jeden alebo druhý stupeň je len zriedkavo možné; II — hrubé nádoby so šikmým okrajom (obr. 2). Varianty skupiny IIa (tab. 58: 1—8) sú v juhozápadnom Nemecku rozšírené už od stupňa HaA₁. Skupina IIb (tab. 59: 1—8) zodpovedá stupňu HaB₁. Neskorý stupeň HaB reprezentuje skupina IIc (tab. 60: 1—5). Hrubé nádoby s vyhnutým lievikovitým okrajom prežívajú v sledovanom kultúrnom prostredí aj do stupňa HaC; III — nádoby so šikmým okrajom — jemná keramika (obr. 3). Varianty skupiny IIIa

sa vyskytujú v hrobových a sídliskových nálezoch severowürttembersko-švábskeho okruhu od neskorého stupňa HaA. Skupina IIIb — pohárikovité a dvojkónické formy s výzdobou na pleciah sú príznačné najmä pre porýnsko-švajčiarsku skupinu popolnicových polí. Nádoby s bohatou geometrickou výzdobou sa vyskytujú hlavne v skorých vrstvách švajčiarskych nákolných sídlisk, datovaných do HaB. Skupina IIIc sa chronologicky viaže už so stupňom HaB₂; IV — misky so zalomeným telom a ostrou profiláciou (obr. 4). Skupina IVa chronologicky zodpovedá stupňu HaA, skupina IVb stupňu HaB₁. Varianty skupiny IVc nie sú príliš rozšírené; V — kónické misky so šikmým okrajom (obr. 5). Varianty skupiny Va sú na základe nálezov z oblasti horného Rýna a Švajčiarska datované najmä do stupňa HaA₂. Skupina Vb sa vyskytuje hlavne na území ovplyvňovanom porýnsko-švajčiarskou skupinou popolnicových polí a to od stupňa HaB₁. V neskorom stupni HaB začínajú misky uvedenej formy nadobúdať regionálne zvláštnosti; VI — kónické a polguľovité misky (obr. 6). Varianty formy VIA — polguľovité misky s bohatou geometrickou výzdobou — sú od včasného stupňa HaB príznačné pre hornorýnske a švajčiarske nálezové celky. Skupina formy VIB sa zase častejšie vyskytuje v dolnomohansko-švábskej skupine popolnicových polí (napr. poháre s cylindrickým hrdlom, misky ostrej profilácie so zalomeným telom). V bronzovej industrii tohto horizontu dominujú typy rozšírené v celom juhonemeckom kultúrnom okruhu. Ihlice s vázičkovitou hlavicou zdobené rytou výzdobou pokladá autorka za import z juho-bavorských bronzárskych dielní, ktoré si až do stupňa HaA₂ zachovávali v južnom Nemecku prioritné postavenie.

Včasnemu stupňu HaB sú na sídlisku Runde Berg pripisované ihlice s cibulovitou hlavicou a rytou krokvicovitou výzdobou, tzv. Pfahlbaunadeln (katal. č. 503—504), zdobené a nezdobené nože (katal. č. 531—533). Keramické formy tohto horizontu sú znázornené na obrázku 7. Od počiatku stupňa HaB₁ sa na sídliskovom materiáli z Runde Bergu prejavuje silnejšie pôsobenie vplyvov porýnsko-švajčiarskej skupiny popolnicových polí, ktorý sa odráža predovšetkým na keramike (napr. pohárikovité nádoby zdobené tzv. bohatým štýlom). No aj naďalej zostáva zreteľný podiel dolnomohansko-švábskej skupiny popolnicových polí (napr. ostroprofilované misky). Kontakty s bavorským prostredím sa prejavujú výskytom ihlic s priečne ryhovanou cibulovitou hlavicou (katal. č. 504).

V neskorom horizonte stupňa HaB (HaB₂) sa v bronzovom inventári začínajú výraznejšie presadzovať výrobky západošvajčiarskych bronzárskych dielní. Nálezový inventár tohto horizontu reprezentujú na sídlisku Runde Berg drobné formy ihlic s vázičkovitou hlavicou, zdobené nože, náramky (katal. č. 505—515, 534—536). Keramický inventár pozostáva zo zhodných foriem, aké sa zistili na iných lokalitách juhozápadného Nemecka a severného Švajčiarska (obr. 7), ale objavujú sa aj elementy z okruhu dolnomohansko-švábskej skupiny (katal. č. 178), prípadne bavorského územia (katal. č. 248).

Ako vidno z uvedených faktov, nálezový inventár sídliska kultúry popolnicových polí na Runde Bergu

má výrazne zmiešaný charakter. Podľa autorky je to priamy dôsledok polohy sídliska ležiaceho na rozhraní západných a východných skupín kultúry popolnicových polí, čo umožňovalo obyvateľom sídliska obojstranné kontakty.

V súvislosti s riešením problematiky príčin vzniku, resp. budovania výšinných sídlisk poukazuje autorka recenzovanej práce na skutočnosť, že budovanie juhonemeckých výšinných sídlisk nemožno považovať za dôsledok hroziaceho nebezpečenstva trácko-kimmeriského vpádu, pretože počiatok budovania výšinných sídlisk v juhozápadnom Nemecku, ale i vo Švajčiarsku spadá už do stupňa HaA₂. Mnohé z výšinných sídlisk v spomenutej oblasti boli situované skôr do blízkosti obchodných ciest a horských priesmykov. Autorka sa domnieva, že z podobných dôvodov bolo vybudované aj výšinné sídlisko na Runde Bergu. Je možné, že kontrolovalo cestu vedúcu údolím Ermsu na náhornú planinu Švábskej Jury.

Výskum sídliska bezpečne nedoložil, že by bolo opevnené. Podľa zmapovania výskytu keramických fragmentov na preskúmanej ploche sídliska sa ukazuje istá koncentrácia predovšetkým pozdĺž okraja svahu. Autorka sa domnieva, že v tejto časti bola najhustejšia zástavba. Odvoláva sa na analogickú situáciu zistenú na sídlisku Wittnauer Horn (Švajčiarsko) a Buchau (južné Nemecko). Na sídlisku Runde Berg, podobne ako na iných súdobých sídliskách juhozápadného Nemecka a Švajčiarska, je doložená kovolejárska činnosť. Početné kamenné odlievacie formy svedčia o tom, že obyvatelia sídliska Runde Berg vyrábali len nástroje. Nenašla sa tu ani jedna forma na odlievanie nejakej súčasti odevu. Sortiment bronzovej industrie naznačuje, že okrem bronzových predmetov vlastnej produkcie používali obyvatelia sídliska tiež výrobky nadobudnuté obchodnými kontaktmi s bavorskými a západošvajčiarskymi kovolejárskymi dielnami.

Po zhodnotení nálezov výšinného sídliska na Runde Bergu, patriacich kultúre popolnicových polí, stanovila autorka časové rozpätie existencie sídliska od neskorej fázy stupňa HaA až do neskorej fázy stupňa HaB.

Recenzovaná práca *Jutty Stadelmannovej* je ukážkou dôkladného spracovania rozsiahleho pramenného materiálu získaného systematickým výskumom výšinného sídliska, ktoré bolo prebádané takmer v celom rozsahu. Pozornosť sústredila predovšetkým na keramiku a predkladá jeden zo spôsobov klasifikácie a uceleného spracovania sídliskovej keramiky, ktorá najmä pri rozsiahlejších a dlhotrvajúcich výskumoch spôsobuje pomerne veľa problémov. Hoci z teoretického hľadiska sa autorka zamerala pomerne úzko na vlastné praveké nálezy z Runde Bergu, treba pozitívne hodnotiť metodický prístup pokiaľ ide o samotnú publikáciu pramenného materiálu a formu jeho hodnotenia. Práca je upravená veľmi prehľadne a umožňuje rýchlu orientáciu v publikovaných nálezo-

Teoretická analýza je doplnená katalógom nálezov, ktoré sú okrem opisu zobrazené aj graficky na tabuľkách. Tabuľková časť obsahuje okrem kresieb jednotlivých nálezov aj čiastočné rekonštrukcie základ-

ných foriem (tab. 55–82). Jednoduché kresby sú robené s dôrazom na typologickú príznačnosť jednotlivých foriem. Analýzu keramiky kultúry popolnicových polí dopĺňa priamo v texte kresba tvarov profilov každej základnej keramickej formy. Typologická tabuľka (obr. 7) zobrazuje jednotlivé keramické formy viažúce sa svojím výskytom na chronologické stupne HaA–HaB. Percentuálne zastúpenie jednotlivých foriem a ich vzájomné vzťahy sú prehľadne znázornené na grafických prílohách (Tabelle 1–22). Práca je doplnená plánmi sídliskového areálu s podrobným vyznačením jednotlivých nálezov, no chýba aspoň situačný náčrt polohy lokality, ktorý by umožnil lepšiu zemepisnú orientáciu.

Záver, ku ktorým autorka recenzovanej práce dospela, ako i spôsob publikácie pramenného materiálu možno využiť predovšetkým pri spracúvaní osídlenia počiatkov strednej doby bronzovej na území juhozápadných Čiech, lebo tunajšie osídlenie vtedy inklinuje ku kultúrnemu prostrediu južného Nemecka. Výrazné kontakty medzi územím Čiech a juhonemeckým prostredím sa udržiavajú aj v mladšej a neskorej dobe bronzovej a prejavujú sa hlavne na bronzovej industrii. K zosilneniu vzťahov medzi územím západných Čiech a juhozápadným nemeckým kultúrnym prostredím dochádza v priebehu neskorej doby bronzovej (nynická skupina) a počiatkom doby halštatskej.

Elena Miroššayová

Jürgen Oldenstein: Der obergermanisch-raetische Limes des Roemerreiches. Fundindex. Mainz am Rhein 1982, 148 strán, 2 tabuľky.

Z podnetu *Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts* vo Frankfurt nad Mohanom sa dostáva do rúk odbornej verejnosti nálezový index hornogermánsko-raetskeho limesu. V predslove *H. Schönbergera* sa dozvedáme, že už roku 1951 sa *W. Schleiermacher* prihovára za to (pozri *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 33, s. 133), aby sa prišlo k vypracovaniu indexu k 14 zväzkom „*Der Obergermanisch-raetische Limes des Römerreiches*“, ktorých vydávanie ukončil roku 1937 *E. Fabricius* (ďalej ORL). *W. Schleiermacher* tvrdil, že toto dielo bude pre odborníkov až vtedy plnohodnotné, keď sa k nemu dokončí index, ktorý začal pripravovať vtedy už zosnulý *K. Exner*. Sám prikrčil k pokračovaniu prác na indexe, ale početné povinnosti funkcie druhého riaditeľa *Römisch-Germanische Kommission* mu zabránili plán splniť.

Možnosť zavŕšiť začaté dielo sa naskytla až roku 1975, keď sa tejto práce ujal *J. Oldenstein* a *Deutsche Forschungsgemeinschaft* poskytla materiálnu podporu tomuto projektu. Práca na indexe trvala tri roky, počas ktorých autor vypracoval do 22 000 kariet vybavených obrázkami. Táto kartotéka je prístupná odbornej verejnosti v *Römisch-Germanische Kommission* v Mainzi. Pôvodne sa uvažovalo aj o indexe výskumov, tento však zatiaľ nebolo možné zostaviť, preto sa prišlo k aspoň k uverejneniu indexu nálezov. Potiaľ *H. Schönberger*.

V krátkom úvode autor stručne vysvetlil svoj postup pri zostavovaní indexu. Pôvodne chcel iba doplniť staršiu kartotéku, najmä W. Schleiermacherovu. No vďaka tomu, že ju roztriedili do tematických celkov, bolo ľahšie sa pokúsiť o jej doplnenie ako vypracovať novú.

J. Oldenstein si vybral na vzorové spracovanie kastel Zugmantel, pri ktorom spracoval nálezový fond, ale urobil aj index nálezových okolností. Takto získal bohatú kartotéku, ktorú potom rozdelil na tematické skupiny. Tento systém triedenia v podstate použil aj v ďalšom texte, ale postupom prác mohol dospieť aj k jemnejšiemu členeniu.

Ukázalo sa, že spracovanie nálezového fondu nie je problémom. Väčšina nálezov bola nakreslená, alebo ľahko identifikovateľná. Ťažkosti nastali až pri zisťovaní nálezových okolností, ktoré zďaleka neboli tak dobre dokumentované ako samotné nálezy. Pri porovnaní spracúvania jednotlivých úsekov limesu, resp. kastelov sa ukázalo, že kým niektorý „Reichsliimes-Kommissar“, ako označovali bádateľov na tomto poli, prerástol v skutočného odborníka, iní robili výskum tak, že na dokumentáciu nálezových okolností celkom zabudli. To bol hlavný dôvod, prečo sa autor podujal urobiť zatiaľ iba index nálezov.

V úvode autor podáva aj vysvetlenie k použitiu registra. V snahe zachovať systém zaužívaný v ORL členil materiál nie podľa funkčnosti, ale podľa suroviny, z ktorej bol ten-ktorý predmet vyhotovený. Aby sa však bádatelia mohli v indexe orientovať, pri jednotlivých skupinách nálezov uvádza aj odkaz, ak má predmet tú istú funkciu aj v inej kapitole (napr. hracie kocky sú pri výrobkoch z hlíny, kostí a skla).

V snahe zbytočne nezväčšovať rozsah indexu obmedzil sa autor len na najstručnejší spôsob citovania: písmenami A a B rozlišuje, či ide o úsek limesu (A), alebo kastel (B), pri nich sú čísla, ktoré udávajú číslo lokality podľa pripojeného súpisu. Ďalej nasleduje odkaz na stranu v ORL a na katalóg.

Na dvoch tabuľkách v závere knihy sú schematické kresby tých predmetov, ktoré sú dnes už málo známe a ktoré sa v dnešných slovníkoch nevyskytujú — s názvami, pod ktorými sú v indexe uvedené.

Z nálezového inventára vynechal J. Oldenstein iba mince, lebo tieto sú, alebo budú v najbližšom čase publikované vo FMRD (*Die Fundmünzen der Römische Zeit in Deutschland*).

Autor sa snažil zvoliť také kritériá, ktoré by mu pomohli rovnocenne spracovať všetky kategórie nálezov. Pripúšťa, že niektorým bádateľom bude v určitých prípadoch chýbať istý zreteľ, tí však môžu pri spracúvaní svojej špeciálnej problematiky využiť kartotéku.

Pri maximálnej snahe autora sa pri obrovskom množstve kariet, s ktorými pracoval, mohli dostať do textu publikácie chyby. Mohol ich zapríčiniť aj „tlačiarenský škriatok“, ktorý má najmä pri sádzaní veľkého počtu čísel značné pole pôsobnosti — ako to autor sám zdôraznil — a čím sa za prípadné nedostatky vopred ospravedlňuje.

Jadro práce tvorí index. Východiskom je spomínaný súpis skúmaných úsekov limesu a kastelov, kde sa pri každom objekte uvádza rok výskumu, u kastelov aj autor.

Index začína kovovými nálezmi. Zo zlata a striebra sú najmä šperky, je ich však v nálezovom fonde pomerne veľmi málo. O to početnejšiu skupinu tvoria výrobky z bronzu. Autor ich podľa funkčnosti predmetov rozdelil do skupín A až T. Najbohatšie sú zastúpené spony. J. Oldenstein ich začlenil do 54 skupín a typologicky ich určuje podľa Almgrena, Böhma a Ritterlinga. Ďalšie skupiny tvoria zbrane a výzbroj, pracky, kovania a závesky, prstene a krúžky (sem začlenil aj náramky a náhrdelníky), refaze, príbory, kľúče a časti zámkov, kovania skriniek, písacie náčinie, toaletné a lekárske potreby (tu sú uvedené aj ihly), váhy a meracie potreby, lampy, nákončia, hudobné nástroje, stavebné súčiastky a bronzové figúrky.

Početná je i skupina železných predmetov. Je však zaujímavé porovnať jej zloženie so skupinou bronzových predmetov. Kým z bronzu boli najmä spony, železné sa našli len dve. Naproti tomu veľa je zbraní, častí konského postroja, ale najmä poľnohospodárskych a remeselníckych nástrojov, ako aj stavebného železa. Sem zaradil autor aj zvyšky hutníckej činnosti, kusy železoviny, trosky a pod.

Z nálezov z olova sú najpočetnejšie vodovodné rúry.

Rozsiahly súpis kamenných nálezov začínajú dosky s nápismi, ktoré delí autor na cisárske, stavebné, náhrobné, votívne, benefičiálne, mílniky a zlomky. Pokiaľ sú niektoré z nich publikované v CIL (*Corpus Inscriptionum Latinarum*), uvádza aj odkaz. Doplnkom tejto časti indexu je súpis mien a predmetov, ktoré sa spomínajú na nápisoch, zoradené do týchto skupín: mená rodové, mená, cisári a cisársky dom, konzuli, nápisy týkajúce sa vojska, geografické údaje a zmienky o architektúre.

Kamenné predmety bez nápisu tvoria: nádoby, architektonické články, plastiky, časti hrobiek a tzv. „rôzne“ (mozaiky, ozdobné kamene, žarnovy, prasleny, závažia, hracie kamene a pod.).

Značnú časť indexu zaberajú nálezy z hlíny. Zoznam začína terrou sigillatou, ktorú autor člení do dvoch hlavných skupín: A — hladkú a B — reliéfne zdobenú. Pri určovaní nálezov sa opiera o triedenie Dragendorffa, Ludowiciho a Ritterlinga.

Hladkú terru sigillatou člení podľa typu nádob na tanieri, šálky, kalichy, misy, krčahy, fľaše na atrament, lampy a hracie kocky, pridal aj index kolkov, ktoré sa na týchto nádobách nachádzajú.

Reliéfne zdobenú keramiku uvádza v indexe v tomto poradí: nádoby, zlomky zoradené podľa dielni, resp. výrobných centier a kolkov výrobcov.

Jemnú keramiku rozdelil autor na osem druhov: glazovanú, zlatolesklo glazovanú, maľovanú, imitácie terry sigillaty čiže terru rubru, terru nigrú, raetsku firnisovú, porýnsku firnisovú a rôznu.

Pri členení úžitkovej keramiky vychádzal autor z geografického hľadiska, a tak dospel ku skupine všeobecne rozšírenej keramiky a keramiky, ktorá sa používala len v Raetii. Sem pričlenil index úžitkových predmetov vyhotovovaných z hlíny, a to hracích kociek, praslenov, závaží, perál, téglikov a pod.

Medzi terakotami prevažujú antropomorfné a zoomorfné. Je tu aj index kolkov na terakotách a súpis masiek.

Bohato sú zastúpené hlinené lampy. Autor ich rozdelil do 15 hlavných typov, z ktorých najpočetnejšie sú tzv. firemné lampy.

Grafitové nápisy alebo znaky sú na terre sigillate, jemnej a úžitkovej keramike, na amforách a lampách.

Tehly sú v indexe uvedené podľa kolkov i podľa tvaru. Medzi kolkami prevažujú vojenské (légie, ally, kohorty, numerie), našli sa však aj tehly označené iba obrazcom.

Sklenené predmety rozdelil autor do štyroch základných skupín: nádoby, ozdoby (prstene, gemy, korálky a výrobky z jantáru), náradie a rôzne (mozaiky, okenné sklo atď.).

Početne skromnú skupinu tvoria nálezy z kostí a parohov, sú to časti zbraní, toaletné potreby, ozdoby, písacie potreby, remeselnícke nástroje a hracie kocky.

Záverom indexu z doby rímskej je kapitola s rôznymi, prevažne ojedinelými predmetmi. Sú to kusy organických látok (kože, textilu), farbivá, zlomky fresiek, malty a pod.

Dodatok tvorí súpis nálezov z praveku a včasnej doby dejinnej, kam autor zaradil tie predmety, ktoré sa našli síce pri výskume limesu, ale s jeho budovaním nesúvisia. Tu uvádza laténsku a germánsku keramiku z doby rímskej, kamenné, keramické i kovové nálezy z doby kamennej, bronzovej, halštatu, doby sfahovania národov, merovejskej a stredoveku. Ide tu prevažne len o ojedinelé nálezy.

Index ORL, ktorý zostavil J. Oldenstein, je pozoruhodným dielom. Pripomínam iba, že zahraničnému čitateľovi, a pravdepodobne i mladším, v literatúre menej zbehlým kolegom v Nemecku chýba to, že sa neuvádza literatúra. Dokonca sa nikde nestretneme ani s presnou citáciou ORL, ku ktorému je vlastne index vypracovaný. Chýbajú aj názvy katalógov, podľa ktorých autor zaraďoval jednotlivé druhy nálezov, uvádza len skratky ako CIL, Lud., Drag. a pod. Zjavne predpokladal, že ide o všeobecne známe diela, ktoré netreba bližšie citovať.

Záverom musíme súhlasiť s H. Schönbergerom, ktorý v predslove napísal, že J. Oldenstein odvodil tvrdú a zodpovednú prácu, a len takto mohol splniť veľkú úlohu, pred ktorú bol postavený. Sme mu vďační za túto vzácnu pomôcku pre bádateľov a dúfame, že sa nezriekne zámeru vypracovať aj index nálezových okolností, ktorý by bol tak isto vítanou publikáciou.

Mária Lamiová-Schmiedlová

Yvette Mottier: Das mittlere Neolithikum. Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien II. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturreumes. Band 22. Bonn 1981, 175 strán, 26 + 77 obrázkových tabuliek, 6 (A-F) typologických tabuliek.

Recenzovanou publikáciou sa uzatvára uverejňovanie výsledkov výskumov profesora V. Milojevića na významnom mnohoveštňavom neolitickom sídlisku

Otzaki-Magula v Tesálii, ktoré sa uskutočnili v rokoch 1953–55. Paralelne s týmto zväzkom vychádza aj kniha V. Milojevića venovaná stratigrafii a stavbám (20. zväzok tejto edície) a publikácia H. Hauptmana venovaná mladším stupňom kultúr Dimini, Larisa a Rachmani na tejto lokalite (21. zväzok). Kniha o kultúre Sesko predchádzala 10. a 11. zväzok tejto edície z roku 1971 od J. Milojevića-Zumbuschovej a V. Milojevića venované osídleniu včasného neolitu. Takto sa dovŕšil dôležitý a priekopnícky výskumný projekt, ktorý umožnil vytvoriť nový systém klasifikácie gréckeho neolitu. Monografie o výsledkoch výskumov na Otzaki-Magule sa popri klasických dielach o tesalskom neolite (Ch. Tsountas, A. J. B. Wace a M. S. Thompson) stávajú základnými dielami pre štúdium neolitu v Grécku a v celej juhovýchodnej Európe. Vďaka pohotovým predbežným správam o výskumoch na jednotlivých magulách V. Milojević ich pred rokmi pravidelne publikoval) i jeho predbežnej stručnej syntéze (*Hauptergebnisse der Deutschen Ausgrabungen in Thessalien 1953–1958*, Mainz 1960) bol hlavný prínos tesalských výskumov primerane známy, ale v plnom rozsahu vynikne až po vydaní všetkých zväzkov. Treba len ľutovať, že V. Milojevićovi nebolo dopriate tento výskumný projekt uzavrieť novou syntézou tesalského neolitu.

V roku 1967 predložila Y. Mottierová túto prácu ako doktorskú dizertáciu, ktorú v rokoch 1973–1976, ako uvádza v predhovore, podstatne prepracovala a v tejto podobe aj publikovala.

Autorka v prehľade výstižne sumarizuje dejiny výskumu spätého s kultúrou Sesko. Užitočný je najmä prehľad hlavných výsledkov prác Ch. Tsountasa, A. J. B. Waceho a M. S. Thompsona, hlavne ich typologickej klasifikácie jednotlivých druhov keramiky. Poukázala na niektoré časy a novším výskumom prekonané klasifikácie a prehľad ukončila uvedením prác z posledných rokov. Autorka zdôraznila, že pojem kultúra Sesko prvýkrát použil už O. Menghin a o jeho rozšírenie sa zaslúžil hlavne F. Schachermeyr. Posledná definícia kultúry Sesko pochádza od V. Milojevića, ktorý v jej vývoji práve na základe výsledkov výskumu v Otzaki rozlíšil tri úseky označené ako včasný, stredný a neskorý štýl Sesko. K doterajším definíciám autorka v závere práce predkladá svoju definíciu.

Tažiskom práce je charakteristika a analýza keramiky kultúry Sesko z Otzaki-Maguly. Keramika je rozdelená do piatich základných kategórií: monochrómna, plasticky zdobená, vpichmi a rytím zdobená, keramika červeno maľovaná a bielom podklade a vytieraná keramika (*ausgewischte Keramik*). Autorka teda definitívne upustila od tradičnej nomenklatury zavedenej ešte Ch. Tsountasom, s ktorou však svoju terminológiu v úvode skonfrontovala. Najväčšie tvarové bohatstvo je v monochrómnej keramike a podľa autorky ide o nešpecializované formy. V monochrómnej keramike zistila štyri základné formy, ktoré stručne triedi na ďalšie varianty a sleduje ich stratigrafický výskyt. Monochrómna plasticky zdobená keramika je síce zriedkavá, ale dôležitá, lebo stratigraficky sa fixuje na spodné vrstvy a stáva sa tak jednou z charakteristík starého stupňa.

Významná je keramika zdobená vpichmi a rytím, ktorú autorka delí na tri hlavné skupiny. Do jednej z nich zaraďuje tzv. kardium — keramiku zdobenú hrebeňovitým nástrojom. Túto keramiku by bolo správnejšie klasifikovať ako úplne samostatnú kategóriu, lebo sa vyčleňuje z rámca tenkostennej monochrómovej keramiky a stojí bližšie k hrubostennej keramike. Druhú skupinu tvorí keramika zdobená jemne rytými líniami a ďalšiu zase keramika so žltou engobou zdobená drobnými vpichmi.

Samostatná kapitola je venovaná keramike s červeným maľovaním na bielom podklade, ktorá je najtypickejším znakom kultúry Sesko. Vo včasnej fáze je zriedkavá, v strednej fáze jej výskyt vrcholí a v najmladšej je opäť zriedkavejšia. Autorka rozlíšila šesť druhov farby a kvality povrchu, na čo sa viažu aj špecifické znaky maľovaného ornamentu. Absolútna väčšina maľovanej keramiky patrí do 5. skupiny, ostatné sú zastúpené nepatrným množstvom. V maľovanej keramike sú len tri základné formy: nízke kónické misy s rovným dnom, široko roztvorené misy na cylindrickej až kónickej dutej nožke a fragmentárne doložené nádoby s hrdlom. Autorka zdôrazňuje, že tieto tri základné formy sa viažu výlučne na červeno maľovanú keramiku. Paralelne s nízkymi kónickými misami sa vyvíjala aj podobná forma zdobená drobnými vpichmi (tab. D: 20—45), ktorá najlepšie dokumentuje genetické spojenie kultúry Sesko s kultúrou Magulitsa (Presesko).

Po stručnom výpočte ornamentov autorka konštatuje, že s výnimkou ojedinelých vzorov z najspodnejších vrstiev nemožno žiadny ornament považovať za typický starý alebo mladý. Najmarkantnejším znakom maľovaného ornamentu sú zubkované a plameňovité vzory v dokonalom vyhotovení maľované štetcom. V detailoch možno sledovať vývojové zmeny práve v týchto ornamentoch, mladšie sú jemnejšie, mierne barokizujúce. Bohatý je aj ornament na vnútornej strane mis, najmä na misách na nožke.

Ďalším špecifikom kultúry Sesko je tenkostenná keramika so špeciálnou úpravou povrchu: do engobovaného povrchu boli vytierané jemné kanelúry usporiadané do jednoduchých lineárnych a lomených vzorov. V iných kultúrach je tento druh keramiky neznámy. Vytieraná keramika je zastúpená od najstaršieho horizontu a podobne ako maľovaná keramika sa počas celého vývoja podstatnejšie nemenila. Na túto keramiku sa viažu opäť osobitné tvary. Typická je najmä šálka s pásikovým uchom. Táto forma začína v najspodnejšom horizonte ako monochrómová a od 8. vrstvy bola vystriedaná práve keramikou s vytieranými vzormi. Výskyt šálok s pásikovým uchom sa takto stáva dôležitým chronologickým kritériom. Paralelne so šálkami s pásikovým uchom sa vyskytujú aj pohárik, ktoré, pokiaľ sú len fragmentárne zachované, sa len ťažko odlišujú od šálok. Hlavné formy vytieranej keramiky uzatvárajú banaté nádoby s cylindrickým hrdlom. Autorka opäť konštatuje, že v prípade vytieranej keramiky sa už dávno uvažuje o tom, že ide o napodobeniny kovových nádob, v tomto prípade medených. Lákavá predstava o napodobovaní kovových nádob je so všetkou pravdepodobnosťou falošná. Ojedinelé drobné medené

predmety sa už v tejto dobe síce vyskytujú, najmä na náleziskách Prednej Ázie, ale chýbajú akékoľvek náznaky spracovania medeneho plechu na nádoby. Neolitické hrnčiarstvo v Mezopotámii i v Anatólii a nakoniec aj na Balkánskom polostrove dosahovalo permanentne vysokú úroveň už v dobách pred znalosťou medi, takže nie je potrebné hľadať pre niektoré tvary a novú technológiu prototypy v kovových nádobách. Vytieraný ornament ostal obmedzený na keramiku kultúry Sesko a pásikové ucho, ktoré sa tiež zvykne spájať s napodobovaním medených predmetov, sa už od kultúry Sesko permanentne udržalo. Keby sme mali hľadať prototypy v nádobách z iného materiálu, tak pravdepodobnejšie by bolo vari drevo, z ktorého sa nádoby počas celého praveku asi vyrábali. Autorka sa mohla viac zamyslieť nad problémom genézy a vzťahov vytieranej keramiky i s ňou spätých foriem. Takto ostáva jeden zo špecifických prvkov geneticky nezakotvený.

Pri vnútornom triedení keramiky kultúry Sesko autorka vyšla z triedenia V. Milojčića z roku 1960. Ním načrtnuté stupne bližšie charakterizuje a pripisuje ich jednotlivým vrstvám na Otzaki Magule. Autorka v tejto súvislosti detailne sledovala spätosť charakteristických znakov s jednotlivými horizontmi a vrstvami na sídlisku. Pri rozlišovaní jednotlivých stupňov dôležitá úloha pripadá kvantite charakteristických prvkov. Prechody medzi jednotlivými stupňami sa javia ako plynulé, k definitívnej zmene dochádza až po niekoľkých vrstvách. Dobrú orientáciu pri sledovaní vývoja poskytujú podrobné typologické tabuľky, na ktorých je vyobrazená väčšina rekonštruovateľných fragmentov. Typologické tabuľky poskytujú veľmi dobrý prehľad o vývoji jednotlivých druhov keramiky, jej tvarov a ornamentov.

Najstarší stupeň dokladajú monochrómove nádoby s perovitým okrajom (*Randlippe*), keramika zdobená imitáciou kardíu, ojedinelá vytieraná keramika a červeno maľovaná keramika v malom množstve. V jeho priebehu sa objavuje aj vpichmi zdobená keramika a charakteristické oválne pupčeky. Prvý zlom vo vývoji kultúry Sesko zisťuje autorka po vrstve 13. Vrstvy 16—13 by mali reprezentovať najstarší vývojový stupeň — včasnú kultúru Sesko.

Stredný prechodný stupeň charakterizujú poháre s jemnou ryhou pod okrajom, spoločný výskyt monochrómných a vytieraných šálok s pásikovým uchom sú sprevádzané stretávaním sa starých i neskorších foriem nádob a ornamentov. Tieto prvky sa viažu na vrstvy (12)—11—7.

Najmladší stupeň, ktorý odpovedá neskorej kultúre Sesko, v keramike najlepšie špecifikujú tvary zdobené kombináciou maľovania a vpichov, dominujúce misy na kónickej dutej nožke a najväčší rozkvet maľovanej a vytieranej keramiky. Ide o vrstvy 6—2 na ploche II a vrstvy 8—1 na ploche I. Spojením dvoch plôch v tejto úrovni sa plocha skúmanej časti tellu vlastne zdvojnásobila. Tým sa podstatne skresľujú kvantitatívne pomery nálezov a samotné kvantitatívne ukazovatele o prezencii či absencii určitých typických elementov prestávajú byť smerodajné pri definovaní toho, ale i predchádzajúceho stupňa. Nie však do tej miery, aby spochybňovali stanovenú pe-

riodizáciu kultúry Sesklo. Dôležitý je poznatok, že v najmladšom stupni sa už nevyskytujú monochrómné šálky s pásikovým uchom, udržiavajú sa len v keramike s vytieranými vzormi.

Po náčrte vnútorného triedenia kultúry Sesklo autorka prikrčila k dôležitej konfrontácii keramiky z významnejších sídlisk kultúry Sesklo v Grécku so stratigraficky ohodnotenými nálezmi z Otzaki. Autorka pracovala len s publikovanými nálezmi. Keby bola mala k dispozícii aj nepublikované nálezy, takáto konfrontácia by bola bývala úplnejšia a určite úspešnejšia. Porovnávacia báza reprezentovaná publikovanými nálezmi nie je zvlášť široká. Na základe typických foriem nádob a ornamentu autorka stanovila základnú synchronizáciu a kvalitu kultúrnych vzťahov. Dve tabuľky inštruktívne znázorňujú kultúrne a chronologické vzťahy lokalít Argissa, Soufli, Sesklo, Tsangli, Rachmani, Tsani, Zerelia, Lianokladi, Chaironea, Pyrasos a Servia k situácii zistenej na tellovom sídlisku v Otzaki.

Pri tejto konfrontácii z rámca kultúry Sesklo vylúčila Y. Mottierová sídlisko Lianokladi, ktoré považuje za reprezentanta samostatnej skupiny Lianokladi súčasnej podľa terajších nálezov so stredným a neskorým stupňom doloženým v Otzaki. Z rámca kultúry Sesklo vylúčila aj nálezy lokalít Elateia a Chaironea a priradila ich k samostatnej skupine Chaironea. Obidve skupiny majú kultúrne i chronologické kontakty s klasickou kultúrou Sesklo, nie sú však už jej súčasťou. Ich existencia na území južne od strednej Tesálie súčasne stanovuje južnú hranicu vlastnej kultúry Sesklo.

Otzaki-Magula množstvom nálezov a stratografiou sa stáva vedúcou lokalitou kultúry Sesklo. V súčasnosti poskytuje najkvalitnejší obraz o jej vývoji. Na týchto lokalitách sa dá najlepšie sledovať kontinuita vývoja od kultúry Magulitsa (Presesklo) ku kultúre Sesklo. Dokladajú to viaceré formy nádob i ďalší vývoj nepravých kardiových keramiky. Popri elementoch, prechádzajúcich z kultúry Magulitsa, od 16. vrstvy sa prvýkrát objavujú nové formy, ktoré tvoria charakteristický rys vlastnej kultúry Sesklo. Je to predovšetkým červené maľovanie na bielom podklade, vytieraný ornament a z tvarov predovšetkým šálky s pásikovým uchom. Záverom autorka konštatuje, že centrálna Tesália, najlepšie dokumentovaná nálezmi z Otzaki, je najbohatšie rozvinutá facies kultúry Sesklo a že je súčasne jej centrálnou oblasťou.

Od nálezov z Otzaki sa napodiv dosť podstatne líši keramika z eponymnej klasickej lokality Sesklo. Platí to aj o ďalšom nálezisku z Voloského zálivu — Pyrasos. Chýba tam keramika zdobená vpichmi a rytím, typická pre Otzaki, úplne zriedkavo sa tam vyskytuje aj vytieraná keramika. Podobné dosť podstatné diferencie medzi Otzaki-Magulou, Sesklom a ďalšími prímorskými náleziskami zistila aj J. Milojević-Zumbuschová pri spracovaní kultúry Magulitsa, ktorá sa vlastne na pobreží nedá doložiť. Horizontom kultúry Magulitsa tam odpovedajú podľa predbežných správ vrstvy s prevahou monochrómej keramiky, ktoré akoby predstavovali vývoj v období medzi kultúrou Protosesklo a Sesklo.

Tu sa dostávame k dôležitému problému genézy

kultúry Sesklo. Ide v prvom rade o jej vzťah ku kultúre Magulitsa, ktorý podľa situácie na Otzaki-Magule sa zdá byť jednoznačne pozitívny. Vpichovaný ornament napodobujúci výzdobu mušľou Cardium, séria nádob s perovitým okrajom, ako i monochrómná keramika s nízkym širokoroztveteným hrdlom takmer ideálne dokladajú pokračovanie tradície keramiky kultúry Magulitsa v kultúre Sesklo. (Bolo by však veľmi zaujímavé poznať starý stupeň kultúry Sesklo na takej lokalite, na ktorej nebolo predtým osídlenie mladej kultúry Magulitsa. Len potom by sme mohli definitívne rozhodnúť o tom, čo sú skutočné tradície a čo spôsobuje mechanická kontaminácia vrstiev a inventára v nich.) Prekvapuje náhly ústup leštenej keramiky, ktorá sa pomerne často vyskytovala v kultúre Magulitsa (J. Milojević-Zumbusch — V. Milojević: *Das frühe Neolithikum, Otzaki-Magula I*, 1971, tab. XXII: 1, 4, 10, 27; tab. 6: 13—16, 18, 19). Podobné tvary nádob pokračujú totiž aj v kultúre Sesklo. Stojí za úvahu, či nie práve táto keramika bola predchodcom keramiky zdobenej vytieraním, najmä keď sa chronologicky presne alternujú. Bolo by zaujímavé raz preveriť, či by sa nedala doložiť kontinuita medzi leštenými vzormi na keramike kultúry Magulitsa a kultúry Dimini. Model vzniku kultúry Sesklo na báze kultúry Magulitsa by mal platiť aspoň pre centrálnu Tesáliu a oblasť Servie. Na území ostatných skupín (Voloský záliv, Lianokladi, Chaironea) zatiaľ nie je definovaná predchádzajúca báza, na ktorej by tamojšie skupiny kultúry Sesklo mohli vzniknúť. Ide predovšetkým o horizont odpovedajúci kultúre Magulitsa na území od Nea Nikomedey a Servie až po Elateiu. Súčasný poznatok o tomto horizonte sú zatiaľ veľmi nedostatočné a medzerovité, ich prítomnosť by bola dôležitá aj z hľadiska vzťahov k vývoju na centrálnom Balkáne (kultúra Starčevo a Karanovo).

S uspokojením možno privítať vlastne prvé monografické spracovanie keramiky kultúry Sesklo (v práci chýba akákoľvek zmienka o plastikách, ktoré možno očakávať). Je to bezpochyby najúplnejšia analýza tejto keramiky podložená dobrou vertikálnou stratografiou. Ako v ostatných knihách o tesalských výskumoch V. Milojevića, tak aj v tejto práci sú podrobne dokumentované všetky nálezy s podrobným opisom a inštruktívnou fotografickou a grafickou dokumentáciou. Podrobný katalóg doplnený zoznamami jednotlivých druhov keramiky i s konkordantnými zoznamami umožňuje veľmi dobrú orientáciu v uvedených nálezoch. Samotný text je maximálne stručný, miestami až na škodu veci, niektoré problémy mohla autorka sledovať podrobnejšie. Y. Mottierová však svoju úlohu — spracovať keramiku kultúry Sesklo z Otzaki-Maguly — splnila úspešne. Zo stručnej a jasnej typologickej analýzy keramiky s plným využitím stratigrafických pozorovaní vyplýva celkový obraz o jej tvarovom a ornamentačnom repertoári.

Z autorkiných formulácií vyplýva, že na Otzaki-Magule uvažuje o kontinuite vývoja od kultúry Magulitsa cez celú kultúru Sesklo. Stratigrafická situácia bez zjavného prerušenia takýto predpoklad podporuje. Pri rekonštrukcii tellu i vývoja kultúry Sesklo

autorka akoby vôbec nerátala s možnou kontamináciou keramických nálezov. Keď však berieme do úvahy mechanizmus tvorby a narastania tellu s početnými výstavbami domov a s tým súvisiacim hĺbením základov a rôznych jám, tak musíme predpokladať aj mnohonásobne opakované premiešanie inventára. Opakovaná kontaminácia vedie k tomu, že časovo i typologicky rôznorodé pamiatky sa pri výskume často vyskytnú v jednej stratigrafickej pozícii, ktorá môže odpovedať vari len stratigrafii jednej z nich. Aj tieto okolnosti spôsobujú zdanie úplnej až ideálnej kontinuity vývoja na mnohovrstevnatom sídlisku, akým je i Otzaki-Magula. Ako príklad možno uviesť dva malé črepy zdobené vpichmi (tab. D: 20, 21) zo 16., teda najspodnejšej vrstvy, ktoré sa pravidelnejšie začínajú vyskytovať až od 13. vrstvy. V prípade Otzaki-Maguly, kde bola preskúmaná len malá plocha, sa prípadné kontaminácie nedajú kontrolovať horizontálnou stratografiou. Samozrejme, zjavný dôkaz diskontinuity chýba. Ten sa dá získať len konfrontáciou viacerých mnohovrstevnatých sídlisk od seba relatívne málo vzdialených. Za súčasného stavu výskumu v Tesálii sa nedá ani rozhodnúť, či prezenca alebo absencia niektorého elementu je prejavom teritoriálnych alebo chronologických diferencií. To sa snáď vzťahuje aj na zriedkavý výskyt vytieranej keramiky na lokalitách Sesklo a Pyrasos. Môže tam chýbať práve osídlenie v čase jej maximálneho výskytu, ale práve tak môže ísť o prejav lokalizácie vývoja ako predpokladá autorka.

Ako pri iných neolitických kultúrach, tak aj v prípade kultúry Sesklo chýba spoľahlivé objektívne kritérium o dĺžke jej trvania. Ak odhliadneme od včasného stupňa typologicky ešte výrazne spätého s kultúrou Magulitsa, v ostávajúcich nálezočoch zisťujeme veľmi málo diferencií, ktoré by sa dali interpretovať chronologicky. Z tohto pohľadu sa javí kultúra Sesklo, reprezentovaná nálezi z Otzaki-Maguly, ako typologicky homogénna a tým i relatívne krátkodobá. V keramike chýbajú aj elementy, ktoré by sa dali spájať s nasledujúcou kultúrou Dimini, takže aj z toho dôvodu sa môže jej typologická charakteristika v budúcnosti rozšíriť a upresniť.

V závere recenzie som sa zmienil o niektorých všeobecných problémoch súvisiacich s kultúrou Sesklo. Pri monografickom spracovaní keramiky z Otzaki-Maguly bola príležitosť zaoberať sa aj vzťahmi kultúry Sesklo mimo tesálskej oblasti. Autorka tak neurobila, ale ako som už spomenul, nebolo to ani jej úlohou. Ostáva teda naďalej úloha riešiť aktuálne problémy genézy, zániku a interkultúrnych vzťahov kultúry Sesklo. Práca Y. Mottierovej stáva sa medzníkom v štúdiu kultúry Sesklo a inšpiruje k novej aktivizácii pri jej komplexnom štúdiu. Napriek tomu, že sa ťažko hľadajú konexie kultúry Sesklo s vývojom na centrálnom Balkáne, má ona svoje pevné miesto vo vývoji gréckeho i balkánskeho neolitu a ostáva predmetom trvalého a širokého záujmu mnohých bádateľov.

Juraj Pavúk

K. Bittel — W. Kimmig — S. Schiek: Die Kelten in Baden-Württemberg — unter Mitarbeit von R.—H. Behrends, J. Biel, R. Dehn, K. Eckerle, G. Fingerlin, F. Fischer, I. Jensen, A. Linden, D. Mannsperger, V. Nübling, D. Planck, H. Reim, J. Stadelmann, W. Struck, E. Wagner, G. Wamser. Stuttgart 1981, 533 strán, 438 obrázkov, chronologická tabuľka.

Kniha o Keltoch v Badensku-Würtembersku podáva systematický a neobyčajne plastický obraz keltských dejín a kultúry na území juhozápadného Nemecka na základe archeologických, ako aj písomných prameňov. Nezachytáva všetky stopy až po ojedinelé nálezy, takže nie je inventárnou prácou, splňa však všetky požiadavky kladené na príručku. Pojednáva o všetkých základných prejavoch keltského života, počnúc pohrebiskami, pohrebnými zvykmi, náboženstvom a spoločenskou organizáciou, cez sídliská a formy osídlenia až po razbu mincí, remeslo a umenie. V topografickej časti sú uvedené všetky pamiatky v múzeách a v teréne, ktoré kolektív autorov považoval za podstatné a charakteristické pre Keltoch, sídlacích východne od Rýna v rámci hraníc Badenska-Würtemberska. Kniha je výsledkom spoločného úsilia devätnástich odborníkov z pracovísk pamiatkovej starostlivosti a múzeí na území Badenska-Würtemberska, ako aj ústavov Tübingenskej univerzity.

Autorský kolektív konštatuje, že počas štyroch až piatich storočí pred n. l. bolo územie Badenska-Würtemberska osídlené keltským obyvateľstvom, nerieši však definitívne otázku etnickej príslušnosti juhozápadonemeckej halštatskej kultúry v 7. a 6. stor. pred n. l., i keď v súčasnosti prevažuje medzi odborníkmi názor o jej keltskom pôvode.

Kniha začína kapitolou nazvanou Kelti a my. K. Bittel v nej pojednáva jednak o Keltoch ako jednej z veľkých staroeurópskych populácií, s dôrazom predovšetkým na ich civilizačný prínos a význam, jednak podáva výstižný prehľad dejín bádania v 19. a 20. stor. Autor upozorňuje na kontakty Keltoch so stredomorím a Východom, ktoré poskytovali množstvo poznatkov, foriem a motívov, neviedli však k púhmu napodobňovaniu, ale k vytvoreniu nového štýlu špecificky keltského umenia. I keď v priebehu doby Kelti na väčšine obsadeného územia stratili svoju nezávislosť, nikdy neupadli do zabudnutia, dokonca ani vo včasnom a vrcholnom stredoveku.

V kapitole Kelti a ich dejiny sa F. Fischer zaoberá písomnými prameňmi, otázkou pôvodu Keltoch, ich jazykom, prehistorickým rozšírením a historickou expanziou, pobytom v Taliansku, v Grécku a v Malej Ázii, ale aj archeologickými prameňmi a s nimi súvisiacou periodizáciou doby halštatskej a laténskej. F. Fischer upozorňuje na určité javy, ktoré môžeme sledovať v celej strednej Európe od konca doby poľnohospodárskych poľí, a ktoré zrejme súvisia s kočovným obyvateľstvom ponticko-eurázijských stepí. K tomu patria predovšetkým súčasť konského postroja, ale tiež preberanie niektorých častí odevu, typického podľa početných vyobrazení pre východný jazdecký

ľud — nohavice. Tento odev prenikol až do Galie, takže Rimania ho neskôr nazývali „Gallia braccata“ v protiklade so severným Talianskom („Gallia togata“), kde sa obyvateľstvo obliekalo podľa italickeho zvyku.

V rámci archaickej spoločnosti doby halštatskej sa ostro vyčleňuje vedúca vrstva, ktorá dosahuje vrchol svojho rozkvetu ku koncu 6. a v 5. stor. pred n. l., ako to dokladajú tzv. kniežacie hroby. Tieto veľké mohyly, ako aj opevnené výšinné sídliská končia v priebehu 5. stor. pred n. l., krátko po začiatku doby laténskej. Znovu do popredia vystupujú malé pohrebiská s plochými hrobmi a hustota sídlisk je oveľa menšia. Na základe pohrebisk predpokladá F. Fischer sídliská len vo veľkosti dvorcov. Tieto pozorovania by mohli svedčiť o odsťahovaní sa podstatnej časti obyvateľstva. Záverom autor zhrňuje, že v neskorohalštatskom „kniežacom“ okruhu, ktorý zahŕňa tiež juhozápadné Nemecko, nastupuje v priebehu 5. stor. pred n. l. hlboká zmena jednak v sídliskovej štruktúre a umeleckom štýle, jednak tiež vo forme politickej organizácie a vlády — vzniká cezúra, ktorej časová blízkosť k historickej keltskej expanzii do Talianska a do Podunajska je len sotva náhodná.

Nasledujúcu kapitolu venoval F. Fischer otázkam štátu, spoločnosti a foriem osídlenia. Aristokracia mladšej a neskorej doby laténskej, ako ju vo svojich zápiskoch popísal G. I. Caesar, sídlila prevažne na vidieku. Na oppidách v Galii možno stopy po aristokracii archeologicky zistiť až v dobe po Caesarových výbojoch. V protiklade k týmto poznatkom stojí však skutočnosť, že dosiaľ takmer nepoznáme hroby vysoko postavených osôb. Z juhozápadného Nemecka je zatiaľ známy len jeden hrob, ktorý však patrí ešte do mladšej doby laténskej — okolo alebo ešte pred rokom 100 pred n. l. — hrob zo Sinsheimu-Dührenu. Caesarom opísané veľkolepé pohreby Galov boli teda pravdepodobne ohraňované len na malý okruh aristokracie. Približne súčasne s oppidami vznikali väčšie otvorené sídliská, avšak kontinuita v osídlení od 6. do 1. stor. pred n. l. nebola dosiaľ nikde zistená, vládla skôr určitá fluktuácia.

V úvode kapitoly o náboženstve a kulte K. Bittel konštatuje, že pre územie juhozápadného Nemecka nie sú ani o keltskom náboženstve, ani o kulte priame písomné pramene. Toto negatívne konštatovanie však platí pre celé územie osídlené Keltmi, ktorí mali prísny zákaz zapisovať veci týkajúce sa náboženských alebo rituálnych záležitostí. Jedným z priamych prameňov, i keď vzácnym, sú keltské kamenné plastiky. Ide prevažne o náhrobné stély. Počet náhrobných stiel musel byť pôvodne oveľa vyšší, ak zoberieme do úvahy, že mnohé mohli byť vyhotovené z dreva, ako to dokladajú vzácne nálezy z Francúzska a zo Švajčiarska. V stati o kultových miestach K. Bittel venuje pozornosť predovšetkým keltským štvoruholníkovým valom, tzv. *Viereckschanze*, pre ktoré používa názov nemeton (nemeta). Ohraňované miesta sú rozšírené od dolnej Seiny a strednej Loiry v pomerne širokom páse, ohraňovanom na severe Moňanom a na juhu Alpami, až po západnú Moravu. Z územia Badenska-Würtemberska je dosiaľ známych asi 70 takýchto lokalít.

V kapitole o pohrebnom rite S. Schiek konštatuje, že počas staršej doby halštatskej boli mŕtvi spaľovaní a zvyšky kalcinovaných kostí boli uložené na malej kôpke, pravdepodobne v textilnom alebo koženom vrecúšku medzi nádobami, obvykle v malých hrobových jamách niekedy vyložených drevom. Kovové prídavky sa vyskytli len sporadicky. Paralelne so žiarovým ritom sa už v staršej dobe halštatskej objavuje kostrový ritus. Pochovaní boli uložení najčastejšie hlavou na juh, vo veľkých hrobových komorách v západnej polovici, zatiaľ čo vo východnej polovici boli nádoby a ostatné prídavky. Okolo prelomu 7. a 6. stor. pred n. l. sa udiala zmena v pohrebnom rite. Ustupuje žiarový ritus, pribúdajú kostrové hroby s pochovanými uloženými hlavou na juh, väčšinou v jednoduchých drevených sarkofágoch. Príslušníci sociálne vyššie postavennej vrstvy, podobne ako počas staršej doby halštatskej, boli pochovávaní vo veľkých hrobových komorách z drevených trámov. Vedľa nemalého počtu znakov — mohyla, hrobová komora, orientácia pochovaných hlavou na juh, ktoré pretrvávajú od staršej doby halštatskej, zmenil sa podstatne druh prídavkov v kostrových hroboch. Zvyk ukladať do hrobu množstvo nádob po krátkej prechodnej fáze úplne prestáva. Šperk ako súčasť kroja vystupuje početnejšie. Vo veľkých komorových hroboch, v ktorých pochovaní boli ako dosiaľ ukladani väčšinou v západnej časti, sa častejšie vyskytujú štvorkolesové vozy. Nie sú ojedinelé ani dvojhroby a vyskytujú sa tiež dodatočné pohreby v starších mohylách.

Počas začínajúcej laténskej kultúry boli mŕtvi pochovávaní ako dosiaľ väčšinou hlavou na juh, buď dodatočne už v skôr navrhovaných mohylách, častejšie však na plochých pohrebiskách. Kontinuita s predchádzajúcou halštatskou kultúrou je zjavná. V dobe približne od roku 320 pred n. l. (stupeň LT B) boli mŕtvi pochovávaní výlučne na plochých pohrebiskách. Väčšinou ide o kostrové hroby, ale ojedinele sa vyskytujú tiež žiarové hroby. Žiarový ritus sa však výraznejšie presadzuje až od konca 3. stor. pred n. l. (stupeň LT C). Z posledného storočia pred n. l. a z prvého storočia n. l. nie sú zatiaľ z juhozápadného Nemecka známe žiadne hrobové celky. Mohlo by sa to vysvetliť vyznívaním zvyku klať do hrobu prídavky. Malé hrobové jamy, obsahujúce len zvyšky z hranice, mohli byť poľnohospodárskymi alebo inými zemnými prácami ľahko zničené. Takéto vysvetlenie sa zdá byť najpravdepodobnejšie a podporujú ho tiež pozorovania z nášho územia. Súhlasím s názorom S. Schieka, ktorý pochybuje o schudobnení obyvateľstva ako o dôvode pre vysvetlenie tohto javu, keďže práve v tejto dobe vznikajú oppidá. Upozorňuje však, že to boli nepokojné časy, čo zrejme nezostalo bez vplyvu na domáce obyvateľstvo, pretože práve do tejto doby spadajú ťaženia Kimbrov a Teutonov, boje Ariovista a zásahy Rímskej ríše do severných provincií.

J. Biel začína svoju kapitolu úvahou o odevu a výzbroji ako vonkajších znakoch príslušnosti k určitej skupine obyvateľstva a sociálneho postavenia ich nositeľov. Ďalej konštatuje, že podľa nálezov z neskoršej doby halštatskej a včasnej doby laténskej možno územie juhozápadného Nemecka rozdeliť líniou

v smere východ-západ asi na úrovni Ludwigsburgu. Vedľa rýchlej zmeny kroja možno sledovať tiež konzervatívne prežívanie niektorých jeho súčastí, napr. ženy nosili dve ihlice, zatiaľ čo muži len jednu.

V staršej dobe halštatskej (stupeň Ha C) len ťažko možno určiť kroj pochovaných, lebo z tejto doby sú doložené žiarové hroby a vybavenie šperkom a kovovými súčasťami odevu je len sporadické. Tradíciu vynievajúcej doby popolnicových polí dokladajú ihlice a masívne bronzové krúžky, k tomu pristupujú predmety dennej potreby, ktoré boli pravdepodobne nosené s odevom, toaletná garnitúra, pozostávajúca z lyžičky na čistenie ucha, orezávatka na nechty a pinzety. Veľmi typické pre stupeň Ha C sú dlhé bronzové meče. Ojedinele sú tieto meče sprevádzané železnými sekáčmi, ktoré sú potom známe predovšetkým z mladšej doby halštatskej; bežné boli aj železné hroty kopijí.

Oveľa diferencovanejšia je obraz v mladšej dobe halštatskej (stupeň Ha D). Jednak kovové prídavky sú oveľa častejšie, jednak v prevažujúcich kostrových hroboch možno sledovať polohu predmetov, a tým lepšie určiť ich funkciu. Na základe hlbkej zmeny vo výzbroji — namiesto meča sa v hroboch vyskytuje dýka, k tomu kopija a ojedinele strelky a luk — usudzuje J. Biel o zmene vojenskej techniky od ťažko-ozbrojencov k vytváraniu kopijníkov — gréckej falangy. Túto formu boja mohli prebrať len prostredníctvom nastupujúcich úzkych obchodných vzťahov so Stredomorím. Koncentrácia moci archeologicky doložená tzv. kniežacími sídlami dala podklad pre vznik organizovaných bojových oddielov, ktorých vodcovia vydávali rozkazy za líniou. Tak sa zdá, že bojová technika mladšej doby halštatskej spočívala na kopijníkoch. Hrobové nálezy svedčia však o výraznom poklese významu zbraní. „Kniežacie“ hroby s výnimkou bronzových dýk takmer neobsahujú zbrane, čo je celkom v protiklade s východoalpským územím, kde mocné osobnosti boli pochovávané v helme a pancieri. Na území juhozápadného Nemecka úplne chýbajú helmy, panciere, štíty a chrániče nôh, ani sekery sa nepoužívali k boju, ako sú vyobrazené na zdobených situlách z východoalpského územia. V juhozápadnom Nemecku počas mladšej doby halštatskej zbrane všeobecne ustupujú do úzadia. Poloha a opevnenie sídlisk, obzvlášť kniežacích sídiel síce ukazujú, že existovala potreba ochrany, predsa sa však zdá, že moc týchto kniežat spočívala skôr na obchode ako na vojenskej sile.

S prechodom ku včasnej dobe laténskej sa udiala tiež zmena vo výzbroji a v kroji. Napriek tomu, že v hroboch nachádzame základné súčasti kroja, bol tento o niečo chudobnejší. Vo výzbroji sa opäť objavili meče a k nim pristupujú obranné zbrane, ako štít a helma.

V úvode krátkej, ale erudovanej štúdie o keltskom umení W. Kimmig dáva čitateľovi zorný uhol, potrebný k správne mu chápaniu a hodnoteniu keltského umenia. Pre laténsky štýl nie je príznačná jasnosť, ktorá je vlastná predovšetkým klasickému gréckemu a rímskemu umeniu. Súvisí to s rozdielnym chápaním umenia u vyvinutých stredomorských kultúr na jednej strane a barbarských okrajových kultúr na strane

druhej. Ak dnes hovoríme o laténskom štýle, potom pod ním rozumieme predovšetkým keltské ornamentálne umenie. Hoci závislosť keltského ornamentu na cudzích, predovšetkým grécko-etruských predlohách je nepopierateľná, nie sú to len mechanické napodobeniny, ale niečo celkom nové, čo odpovedalo vlastnému keltskému mysleniu a cíteniu. Keltský ozdobný motív sa nezakladá na matematicky premyslených konštrukciách, ako napríklad u Grékov s ich sebastým zmyslom pre rozmery a tvar. Keltský ornament síce vykazuje určité hlavné línie — napríklad kruh patrí k obľúbeným motívom keltských majstrov — ale výsledok je umelecky len ťažko rozriešiteľné bludisko. K rôznym úponkám a lístkom, zakompovaným do zložitých motívov, pristupujú často úškľabovité obličaje či masky, ktoré sú obvykle tak ukryté, že ich musíme hľadať ako v skryvke. Umenie Keltovej stojí v znamení poverčivej bázne pred božstvami, všetky jeho umelecké prejavy sa zakladajú na tajuplnej symbolike a sú plné divov a mágie.

V rámci keltského umenia rozlišuje W. Kimmig nasledovné štýlové a zároveň časové stupne: halštatský štýl v 7. až 6. stor. (tzv. prípravná fáza), včasný laténsky štýl v 5. a 4. stor., úponkový štýl (waldalgesheimský štýl) v 4. až 3. stor. a neskorý štýl (plastický štýl a tzv. štýl mečov) v 3. až 1. stor. pred n. l.

V kapitole venovanej otázkam remesla a techniky podáva H. Reim prehľad o metalurgii a spracovaní kovov, o hrnčiarstve, spracovaní skla, lignitu, jantáru, o drevoobrábaní a tkáčstve. Najstaršie doklady tavby železa severne od Álp, datované do mladšej doby železnej, boli zistené v Eifeli pri Hillesheime (Kr. Daun). H. Reim upozorňuje, že železné dýky z mladšej doby halštatskej vykazujú komplikovanú výrobnú technológiu, ktorú mohli ovládať len špecializovaní kováči a zbrojáři.

V kapitole o keltskej numizmatike uvádza D. Mannsperger, že z územia Badenska-Württemberska je vedecky evidovaných približne 400 keltských mincí. Mimoriadne dôležité sú výsledky analýzy kovov, uskutočnené vo württemberskom krajskom múzeu, ktoré podľa určitého obsahu platiny určujú, že zlaté statéry boli vyrobené z hornorýnskeho ryžovaného zlata. Ďalej sa autor zmieta o významnom náleze dvadsaťštvrtinky statéra v hrobe z Giengenu a. d. Brenz. Najbližšie predlohy boli razené okolo roku 216 pred n. l. v Capue pre Hanibala. Inventár tohto hrobu patrí na začiatok stupňa LT C, minca musela byť teda razená okolo roku 200 pred n. l. Záverom kapitoly D. Mannsperger konštatuje, že historická interpretácia uvedených nálezov, rovnako ako prisúdenie skupín mincí jednotlivým keltským kmeňom, či ich absolútna chronológia prinášajú so sebou veľké ťažkosti, pričom jednotlivé otázky a problémy sa navzájom prelínajú a ich riešenia sa podmieňujú.

Všeobecná časť knihy končí kapitolou o včasných Keltoch a stredomorí. Autor W. Kimmig tu konštatuje, že aristokratická štruktúra sa zdá byť široko prevládajúcim časovým javom, ktorý mal lokálne mocenské okruhy pozdĺž veľkého alpského oblúka od Slovinska až po severovýchodné Francúzsko. Doklady tohto včasnokeltského, podľa autora, feudálneho systému v 6. a 5. stor. pred n. l. — hradiská jednotlivých

dynastií s prislúchajúcimi hrobmi veľmožov — sú obzvlášť dobre doložené v Badensku-Würtembersku. Niet pochyb o tom, že v období mladšej doby halštatskej vrcholil proces sociálnej diferenciacie, ktorý prebiehal v rámci patriarchálnej rodovej spoločnosti. I keď sociálno-ekonomické pomery tohto obdobia v mnohom pripomínajú feudálny spoločenský systém, predsa použitie tohto termínu na označenie pomerov v období mladšej a neskorej doby halštatskej sa zdá byť neúnosné.

Stavebné a obytné princípy zistené v rámci opevneného areálu na Heuneburgu, ako aj na jeho podhradí (suburbium) porovnáva W. Kimmig s mediteránnym mestom (polis), ktorého rozkvet spadá do 6. a 5. stor. Ešte pred krátkou dobou bol štýlový zlom, ktorý sa odohral okolo polovice 5. stor. pred n. l., hodnotený ako doklad o vystúpení keltského etnika. Neskôr sa však ukázalo, že aj túto zmenu v ornamentálnej náplni treba vysvetľovať len silným vplyvom z juhu, ktorému dlho usadlé keltské obyvateľstvo podľahlo. W. Kimmig upozorňuje, že kým na Heuneburgu a v hrobách z Hochdorfu a z Grafenbühlu prevládala jednoznačne grécky tovar, a tento sa dovážal cez Massaliu a pozdĺž Rhôny a Saôny, zatiaľ južné importy z hrobu v Kleinaspergle boli dopravované na sever cez stredné Alpy a pochádzajú z iných dielní. W. Kimmig končí túto kapitolu úvahou o včasnokeltských opevnených sídlach neskorej doby halštatskej a včasnej doby laténskej ako kryštalizujúcich sa centrách kultúrnych vzťahov k stredomorskému juhu.

Topografická časť práce obsahuje stručný, ale hutný opis terénnej a nálezovej situácie, terénnych pamiatok a nálezov zo 177 lokalít. Každá lokalita je presne lokalizovaná na výseku topografickej mapy. Významnejšie lokality sú dokumentované tiež fotografickými zábermi z terénu, často tiež leteckou fotografiou. Táto časť knihy je bohatá ilustrovaná fotografickými obrázkami reprezentačného výberu nálezov a zaujímavých terénnych situácií. Z väčších, predovšetkým opevnených sídlisk, štvoruholníkových valov (tzv. *Viereckschanze*) alebo mohýlníkov je uverejnený tiež plán. Pri opisovaní pamiatok, ktoré sú ešte dobre zreteľné v teréne, sa kladol dôraz na to, aby odkazy v texte aj neodborníkom uľahčili vyhľadanie lokality.

Vítaným javom predovšetkým pre širšiu verejnosť je prehľad archeologickej periodizácie, jej synchronizácia s historickými dátami, ako aj základná archeologická a historická charakteristika jednotlivých období na chronologickej tabuľke (s. 510—513). Súpis literatúry, zostavený F. Fischerom, nie je vyčerpávajúcím zoznamom, ale poskytuje výber prác, ktoré podľa autorského kolektívu sú dôležité pre súčasný stav bádania, pre dejiny keltskej archeológie v Badensku-Würtembersku a tiež ako pomoc pre tých čitateľov, ktorí by sa chceli obrátiť na citovanú literatúru. Recenzovaná kniha je opatrená súpisom štvoruholníkových valov (tzv. *Viereckschanze*), zoznamom múzeí v Badensku-Würtembersku, v ktorých sa nachádzajú väčšie zbierky pamiatok halštatskej a laténskej kultúry, menným, vecným, ako aj miestnym registrom.

Kniha „Die Kelten in Baden-Württemberg“ líči na

vysokej odbornej úrovni a pritom prístupnou a pútavou formou významný dejinný úsek, v ktorom sa završil dovtedajší prehistorický vývoj západnej a strednej Európy. Recenzovaná kniha tým spĺňa jednu zo základných úloh modernej archeologickej vedy — odovzdanie nových výsledkov bádania širokej verejnosti a podnietenie hlbšieho záujmu o najstaršie dejiny, ako aj o archeologické pamiatky. Na poli vedecko-popularizačnej činnosti môže recenzovaná práca slúžiť ako vzor a príklad úzkej timovej spolupráce odborníkov z rôznych pracovísk a inštitúcií.

Jozef Bujna

Jenő, Fitz: Pannonok évszázada (Pannonia 193—284). Budapest 1982, 79 strán, 21 ilustrácií, 105 obrázkov.

Práca J. Fitz, jedného z popredných bádateľov o dobe rímskej v Maďarsku, je ďalšou populárno-vedeckou publikáciou edície Hereditas vydavateľstva Corvina. Na rozdiel od predchádzajúcich brožovaných výťažkov tejto série, ktoré zahŕňali širšie časové úseky pravekých i včasnohistorických dejín Maďarska (napr. neolit a eneolit, dobu bronzovú, dobu laténsku, obdobie obsadenia vlasti a i.), recenzovaná práca je venovaná kratšiemu, ale rušnému obdobiu rímskych dejín na území provincie Panónia. Ide o dôležitý úsek, ktorý začína vládou dynastie Severovcov (rok 193) a končí nástupom cisára Diokleciána (rok 284). Autor v jedenástich kapitolách a v epilógu podáva ucelený obraz o histórii tejto provincie, pričom sa opiera o poznatky viacerých vedných disciplín, predovšetkým archeológie, numizmatiky, epigrafie a čerpá i z antickej historiografie.

V úvode autor oboznamuje čitateľa s priebehom občianskej vojny v roku 193, z ktorej víťazne vyšiel cisár Septimius Severus. S jeho nástupom súvisia viaceré vojenské reformy, týkajúce sa najmä územia Panónie, ktoré výrazne ovplyvnili ďalší vývoj provincie a stali sa základom jej hospodárskeho rozmachu v nasledujúcich štyroch desaťročiach.

J. Fitz sa v krátkosti venuje i cisárovej návšteve Panónie v roku 202. Trasu, ktorú prešiel so svojím početným sprievodom, dokumentuje mnohými pamiatkami, zhotovenými na počesť panovníka, z príležitosti 20. výročia jeho vlády (napr. svätyne, sochy, nápisy).

V tretej kapitole sa autor zaoberá výstavbou dôležitých centier, akými boli Aquincum, Vindobona, Intercisa, Savaria, Carnuntum a Gorsium. Za vlády Severovcov nastal všeobecný rozkvet panónskych miest, charakterizovaný predovšetkým rozsiahlou stavebnou činnosťou. J. Fitz tu opisuje odkryté pôdorysy jednotlivých budov (palácov, kúpeľov, tržníc a i.) a celých mestských štvrtí, vybudovaných v tomto období. Textová časť je bohatá ilustrovaná plánmi a rekonštrukciami významných architektúr na dobrej technickej úrovni.

Osobitnú pozornosť venuje autor hospodárskemu životu provincie. Z reforiem Septimia Severa vyzdvihuje zvýšenie žoldu vojakov, čo vo veľkej miere pod-

mienilo rozvoj remesiel a obchodu, a tým aj rast životnej úrovne širokých vrstiev obyvateľstva. Remeselná výroba a obchodný ruch sa presunul zo západných a južných častí provincie do osád, umiestnených pozdĺž limitu. Do obehu sa dostalo množstvo peňazi a rozšíril sa okruh kupujúcich. Ich požiadavky boli na nižšej úrovni ako v predchádzajúcom období. V dôsledku masovej produkcie nastala uniformizácia miestnych dielní a import sa obmedzil na luxusný tovar zo západných, zriedka z východných oblastí Impéria. Panónia v tomto období dosiahla všeobecný rozkvet, ktorý ju vyzdvihol nad priemer Rímskej ríše.

V ďalšej časti práce sa J. Fitz zaoberá zložitými otázkami rímskej spoločnosti. Poukazuje na skutočnosť, že v uvedenom období obyvateľstvo provincie tvorilo čoraz viac vojenských rodín. Postupne zanikli miestne osobitosti a pôvodné obyvateľstvo stratilo svoj hospodársky a spoločenský vplyv. Celkove rozoznáva tri spoločenské vrstvy: vedúcu vrstvu, zastúpenú vysokopostavenými osobnosťami (napr. tribunus, praefectus provinciae, sacerdos provinciae, duumvir a i.), ďalej zbohatlých oslobodených otrokov (zaoberajúcich sa väčšinou obchodovaním) a nakoniec vrstvu remeselníkov a obchodníkov. Pri riešení otázok spojených s otrokárstvom na území Panónie v 3. stor. dospel k názoru, že na základe dostupných prameňov nemožno jednoznačne doložiť jeho existenciu. Zdá sa, že v poľnohospodárstve a v remeselnej výrobe nevyužívali prácu otrokov. Drobní roľníci boli vo vzťahu kolónov a remeselníci väčšinou slobodní. Pre nedostatok dôkazov môže autor iba predpokladať, že otroci sa najskôr uplatnili ako služobníctvo. Významnou črtou sa v tomto období stáva určité vnútorné vyrovnávanie, vytváranie jednotnej spoločnosti a panónskeho uvedomenia obyvateľstva. Heterogénna teritoriálna organizácia 1. a 2. stor. sa za vlády Severovcov zredukovala na municipiálne jednotky a veľkostatky.

Samostatná kapitola je venovaná otázkam kultu. Autor v nej konštatuje, že väčšina oltárov a iných mytologických pamiatok pochádza zo 42. roku vlády Severovcov, a to z táborov a civilných osád pozdĺž limitu. Množstvo predmetov a stavieb, spojených s náboženskými predstavami, považuje za výsledok hospodárskeho rozmachu provincie. V samotnom kulte rozlíšil tri hlavné tendencie, z ktorých čoraz väčšie miesto zaberal kult cisára. Popri tom naďalej uctievali viacerých bohov a bôžikov grécko-rímskeho panteónu (napr. Silvana, Herkula), ktorí nadobudli v jednotlivých častiach Panónie miestny charakter. V rámci táborov sa rozmáhal kult Génia. Osobitné postavenie mali i rôzne mystériá (Bakchus-Dionýzos, Liber Pater, východné mystériá, Jupiter Dolichenus, Mithras). Autor poukazuje aj na dôležité zmeny, ktoré nastali v pohrebnom rite po markomanských vojnách. Obyvateľstvo postupne upustilo od žiarového spôsobu pochovávaní a prešlo na spôsob kostrový, pričom svojich pochovaných ukládalo do drevených truhlíc, textilii, tehlových hrobov a majetnejších do kamenných sarkofágov.

Zaujímavou časťou recenzovanej práce je kapitola venovaná kultúre a umeniu Panónie za vlády Seve-

rovcov. Autor sa v nej zaoberá všeobecným vzdelaním obyvateľstva, literatúrou (náhrobné nápisy), hudo- bou (doklady o existencii organu), prácami umelecko-remeselnými (fresky, mozaiky, architektonické články a pod.). Čo sa týka námetov, s obľubou zobrazovali mytologické výjavy, pričom nemalú úlohu zohrala symbolika. Odráža sa v nich vzťah ku grécko-rímskej histórii. Mnohých čitateľov určite prekvapí poznatok, že kultúra a umenie provincie boli na pomerne nízkej úrovni. Svedčia o tom nielen epigrafické pamiatky a doklady hmotnej kultúry, ale aj antické písomné pramene.

V ôsmej kapitole sa J. Fitz opäť vracia k spoločenským otázkam provincie. Vyšší žold vojakov, uznanie ich spoločenského postavenia, ako aj rozkvet provincie začiatkom 3. stor. — to všetko viedlo k vytvoreniu jednotnej panónskej spoločnosti. Čoraz viac sa dostala do popredia vojenská zložka, ktorá v rámci nej nadobudla vedúcu úlohu. Autor uvádza množstvo príkladov, keď panónski vojaci dosiahli vysoké vojenské hodnosti a stali sa súčasťou cisárskej gardy. Vojenské reformy Septima Severa a neskôr Galliena tak otvorili cestu k najdôležitejším vojenským pozíciám Impéria, dokonca k samotnému cisárskemu trónu.

V troch záverečných kapitolách opisuje autor priebeh dejinných udalostí, ktoré viedli k postupnému prehĺbeniu hospodárskej krízy a k zoslabeniu moci Rímskej ríše. Úprava hraníc v roku 214 znamenala pre územie Panónie presun ťažiska vojenskej sily východným smerom. Panónia Inferior tým získala väčšiu moc, hospodársku potenciú a výhodnejšie politické postavenie. V závere vlády Severovcov došlo k pohybu viacerých kmeňov, k obnoveniu perzskej moci, k zoskupovaniu západných Germánov. Koristnícke nájazdy barbarov zo všetkých strán ríše dokladajú mnohé depoty mincí. Po víťazstve Galliena v roku 262 sa začalo s čiastočnou reorganizáciou Panónie. Zoslabená ríša však nebola schopná udržať svoje pôvodné hranice. Po opustení Dácie sa Panónia stala dôležitou baštou rímskeho impéria v Podunajsku.

V závere práce je chronologická tabuľka, dokumentujúca významné historické udalosti celej Rímskej ríše, Podunajska a Panónie, od vlády Antonína Pia po vládu Diokleciána, podrobnejšie od obdobia vlády Severovcov po cisára Aureliána. Ilustrácie, zobrazujúce mince, pôdorysy budov, ich rekonštrukcie, sochy, výbroj rímskeho bojovníka a i., vhodne dopĺňajú textovú časť. Výnimkou sú kapitoly o hospodárskom živote a o spoločnosti, ktoré sú úplne bez vyobrazení. Škoda, že sa tento priestor, vzhľadom na charakter publikácie, lepšie nevyužil. Na 105 fotografických obrázkoch sú zachytené predovšetkým unikátne nálezy — architektonické, sochárske a maliarske diela, rôzne hrnčiarske, sklárske, bronzárske výrobky, mince, šperky a iné. Ide o predmety, vynikajúce svojou umeleckohistorickou hodnotou, ktoré sú nesporne dokladom civilizačného stupňa rímskej spoločnosti. Žiadalo by sa snáď, aby sa v populárnovedeckej publikácii, určenej pre širokú čitateľskú verejnosť, objavilo viac úžitkových predmetov, ktoré by podali ucelenejší obraz o každodennom živote obyvateľov.

Práca J. Fitzá svedčí o jeho vysokej odbornosti a širokej historickej rozhladenosti. Výstižne a prístupnou formou priblížil čitateľom život obyvateľov Panónie v danom období vývoja rímskej spoločnosti. Strohé historické fakty, známe i z učebníc, spestril a doplnil archeologickými, epigrafickými a numizmatickými prameňmi. Oboznámil nás s najnovšími výsledkami týchto vedných disciplín a s možnosťou ich historickej interpretácie. Publikácia, určená pre širší okruh čitateľov, má čo povedať aj odborníkom. Recenzovaná práca rozhodne prispieva k popularizácii vedy, pričom nestráca na svojej vysokej odbornej úrovni.

Klára Kuzmová

Erdélyi István: Az avarság és Kelet a régészeti források tükrében. Budapest 1982, 253 strán a 98 obrázkových tabuliek.

Práca je výsledkom niekoľkonásobných pobytov autora v Sovietskom zväze a jeho osobného štúdia archeologického materiálu súvisiaceho s materiálnou kultúrou doby avarskej v Karpatskej kotline, ku ktorej hľadá paralely vo východnej Európe, v Strednej i Centrálnej Ázii. Popri publikovanom materiáli zverejňuje autor aj doteraz nepublikované pamiatky, čo možno považovať za veľký prínos práce.

Dielo má okrem úvodu 22 kapitol, po ktorých nasleduje krátky záver a zoznam významných rokov v dejinách Avarov, skratky použitých časopisov a literatúra. Rozsiahle ruské resumé uzatvára textovú časť práce. Na tabuľkách je výber uvádzaného archeologického materiálu.

V úvode I. Erdélyi uvádza inštitúcie v Sovietskom zväze a vedeckých pracovníkov, vďaka ktorým práca vznikla. Za úvodné možno pokladať aj prvé dve kapitoly. V prvej autor načiera do histórie štúdia doby avarskej so zvláštnym zreteľom na bádateľov, ktorí v snahe objasniť pôvod a najstaršie dejiny Avarov obracali pozornosť na archeologické pramene v ZSSR. Druhá kapitola je prehľadom teórií o pôvode Avarov, vytvorených okrem maďarských aj sovietskymi historikmi a jazykovedcami. Všetky vychádzajú z predpokladu o príbuznosti európskych Avarov s kmeňmi Zuan-zuanov alebo Heftalitov. Autor nepovažuje problém pôvodu za vyriešený, nakoľko chýbajú archeologické výskumy v Strednej a Centrálnej Ázii, kde sa avarské kmene formovali pred presídlením do Európy.

Ďalej nasleduje pramenná časť práce. Všetky kapitoly sú venované významným archeologickým prameňom (napr. poklad z Martynovky, Pereščepiny atď.) alebo etniku (východoslovanské a bulharské kmene), ktoré možno dať do súvisu s Avarmi.

Autor venuje pozornosť predovšetkým Utrigurovi a Kutrigurovi, s ktorými prišli Avari do styku ešte pred príchodom do Karpatskej kotliny. S ich vplyvom dávajú bádatelia do súvislosti niektoré prvky kultúry Avarov.

Nálezy zbraní a konského postroja zo 6. stor. na území Maďarska, na ktorých sú stopy ohňa, spája

autor s Utrigurmi. Za dôležitý dôkazový materiál pokladá birituálne pohrebisko v Borisove, pripisované uvedenému etniku. Popri kostrových hrobách sa tu odkryli aj hroby žiarové s inventárom identickým uvedeným pamiatkam z Maďarska. Pohrebisko, žiaľ, nie je celé publikované a Erdélyiho poznámky o ňom nie sú dostačujúce k zaujatiu stanoviska, najmä ak autor nevysvetľuje skutočnosť, že na území Maďarska pri inventári so stopami ohňa neboli nájdené spálené kosti, čiže nejde o žiarové hroby v pravom slova zmysle.

Ďalšiemu bulharskému kmeňu Kutrigurov sa pripisujú šachtové hroby vyskytujúce sa v csongrádskej a baranskej župe. K tomuto záveru zaujíma autor záporné stanoviská so zdôvodnením, že v sídelnej oblasti Kutrigurov na východe sa analogické hroby nevyskytujú.

Otázku vzťahu Avarov k východoslovanským kmeňom pertraktuje autor predovšetkým v súvislosti s písomnými prameňmi, zaznamenávajúcimi boje Avarov s kmeňmi Antov. Ich potýčky vyvrcholili v roku 602, odkedy sa v byzantských kronikách pomenovanie Anti nevyskytuje. Nie celkom jasné stanovisko zaujal k úlohe vzťahov Avarov a Slovanov pri osídľovaní Balkánu a k problému príchodu časti východoslovanských kmeňov do Karpatskej kotliny spolu s Avarmi. Nevšima si také dôležité nálezy východoslovanského pôvodu v Karpatskej kotline, ako sú papršlekovité spony a ďalšie pamiatky z lokalít v Panónii (napr. Cserkút, Oroszlány).

Autor ďalej venuje pozornosť archeologickým pamiatkam z východnej Európy, Strednej a Centrálnej Ázie, ktoré možno dať do súvislosti s materiálnou kultúrou doby avarskej v Karpatskej kotline. Taký je nález z Malej Pereščiny, žiaľ, doteraz nepublikovaný kompletne s dôkladnou analýzou. O to väčší význam malo Erdélyiho štúdium tohto skvelého, na zlaté a strieborné, ale aj iné pamiatky bohatého nálezu, ktorých zoznam autor uvádza a vyobrazuje. Pereščepinský nález, o ktorom nie je známe, či je to hrob, alebo depot, analyzuje autor z hľadiska chronologického zaradenia i etnickej príslušnosti. Rozborom počtu istých druhov predmetov dokazuje, že ide o žiarový hrob. Poukazuje na jeho vzťahy k hrobom z lokality Hlodosy k nálezu Novyje Senžary a potvrdzuje, že patria do jedného okruhu a datovať ich možno na koniec 7. a začiatok 8. stor. Príbuznosť nálezov z uvedených lokalít s materiálnou kultúrou zo žiarových mohylových hrobov v Tomske privádza I. Erdélyiho k hľadaniu paralel k nálezom z Podnepria (Malaja Pereščepina, Hlodosy, Kelegej) na Sibíri a v Centrálnej Ázii. Pohrebný rítus tu však nie je dostačujúcim dôvodom na hľadanie analógií v Mongolsku či Číne, najmä keď spaľovanie bolo charakteristické aj pre slovanské kmene žijúce na území, odkiaľ predmetné nálezy pochádzajú, alebo v jeho tesnej blízkosti. Určenie etnickej príslušnosti materiálnej kultúry z uvedených bohatých hrobov či depotov je podmienené tým, že ide prevažne o kultúru patriacu vrstve s vyšším spoločenským postavením, vlastníacu predmety, ktoré ju etnicky necharakterizujú.

Staršiu fázu doby avarskej v Karpatskej kotline autor uzatvára analýzou jazdeckých hrobov. Pod-

robne sleduje východné paralely jazdeckých hrobov, lebo sa domnieva, že tradícia sa najdlhšie udržiava v pohrebnom rite, preto je najvhodnejší pre štúdium etnických problémov. Na rozsiahlom území východnej Európy, Strednej a Centrálnnej Ázie postupne sleduje rôzne typy hrobov s koňmi (samostatné hroby koní, hroby jazdcov pochovaných s celým koňom, alebo jeho časťami).

Hroby s celým koňom sa podľa autora objavujú vo východnej Európe od 8. stor. pred n. l. Z toho istého obdobia pochádzajú hroby s časťami z koňa (lebka, končatiny) z Kazachstanu. Výsledkom sledovania ďalších storočí je autorov záver, že na území Strednej a Centrálnnej Ázie sa v polovici prvého tisícročia n. l. žiadne hroby s časťami koňa nevyskytujú. Tento zvyk je zaznamenaný v Povolží, kde sa k Avarom ťahajúcim na západ pravdepodobne pripojili kmene ktorých etnickým znakom bol tento prejav v pohrebnom rite, preto ho možno nájsť aj v Karpatskej kotline. Pochováť celého koňa s jazdcom je podľa autora, odvolávajúceho sa na výsledky bádania sovietskej archeológie, charakteristické pre turecké kmene.

V súvislosti s jazdeckými hrobmi nezabudol *I. Erdélyi* venovať pozornosť typom a datovaniu strmeňov, zubadiel a sediel z hrobov súčasných s dobou avarskou vo východnej Európe a Ázii.

V práci sa neobišiel ani problém príchodu druhej vlny Avarov do Karpatskej kotliny a ich pôvodu. Autor obracia pozornosť najprv k územiu Kamy, odkiaľ *Gy. László* predpokladá príchod ďalších nomádov na konci 7. stor. Táto teória má málo zástancov (aj keď autor píše o nej ako o všeobecne rozšírenej teórii), lebo je celkom jasné, že súveký inventár z lokalít v Prikamí je celkom iného charakteru ako z pohrebísk v Karpatskej kotline. Autor venuje relatívne veľa priestoru pohrebiskám lomovatovskej kultúry (Brody, Demenky, Nevolino atď.). Keďže sovietski bádatelia ju zaradili do 8.—9. stor., jej nositelia nemohli prísť okolo r. 680 do Karpatskej kotliny. Túto skutočnosť dostatočne dokázal *I. Erdélyi* ako spoluautor monografického spracovania pohrebiska Nevolino už pred niekoľkými rokmi (*Erdélyi, I. — Ojtozi, E. — Gening, W. F., Gräberfeld von Newolino, Budapest 1969*).

Pri hľadaní pôvodu materiálnej kultúry z pohrebísk z doby avarskej v Karpatskej kotline sleduje autor genézu a rozšírenie vybraných typov pamiatok, o ktorých predpokladá, že môžu plniť úlohu etnokultúrneho kritéria.

Analýzu liatych ozdôb opaskov začína ozdobami tvaru „rybieho chvosta“, ktoré viaže na kultúrny okruh Martynovky. Uvádza oblasti, počnúc južným Ruskom cez Ukrajinu, oblasť Krymu, Kaukazu, Volgy, Baškírska, západnej Sibíri, až po Strednú a Centrálnu Áziu (s vymenovaním lokalít), kde sa vyskytuje tento typ ozdôb. Začiatok výskytu týchto ozdôb datuje autor do konca 7. stor.

Zvláštnu pozornosť venuje *I. Erdélyi* okruhu liatych opaskových ozdôb s motívom grifa a úponky. Ani pri veľkej snahe nenachádza kompletné garnitúry tohto druhu na východe Európy alebo v Ázii. Podobne ani ozdoby so scénou boja zvierat, ktoré sú typické pre nákoncia v Karpatskej kotline, východne

od nej sa nevyskytujú. Ozdobný motív na liatych ozdobách opaskov, ktorý je pestrý a rôznorodý, vyvozuje autor z helenisticko-byzantského okruhu, alebo iránskeho prostredia. Dôležité je jeho konštatovanie o ojedinele sa vyskytujúcich liatych ozdobách opaskov na Ďalekom východe (Japonsko, Kórea), ktoré nemôžu byť chápané ako paralely k stredoeurópskym ozdobám. Zdôrazňuje rozdiely v ornamentike i technológii výroby v oboch oblastiach.

Isté vzťahy predpokladá *I. Erdélyi* medzi neskorosavskými pamiatkami z Karpatskej kotliny a saltovsko-majackou kultúrou. Do popredia dáva jazdecké hroby s výstrojom koňa (poznámenám, že ide len o strmene a zubadlá, lebo charakteristická časť konského výstroja — ozdoby ohlávky, sa v saltovskomajackej kultúre nenachádzajú), výzbroj a niektoré druhy ozdôb opaska, ktoré na pohrebiskách Karpatskej kotline sú skutočne zriedkavé. Aj v dvoch hrobch na Slovensku (Devínska Nová Ves, hrob 842; Radvaň nad Dunajom-Zitavská Tôň, hrob 26) sa výnimočne našli prelamované ozdoby z konského postroja, ktoré autor dáva do súvisu s poslednou vlnou avarskeho presídlenia.

Isté rozpaky je cítiť pri analýze keramiky z doby avarskej v Karpatskej kotline. V recenzovanej práci sú uvedené len tri typy, ku ktorým hľadá autor paralely na východe, s úspechom len u jedného typu. Sú to čuty, ku ktorým sa analógie našli na Kryme a v Strednej Ázii, kde sa vyskytujú už v prvých storočiach n. l., odkiaľ ich, podľa autora, Avari doniesli do Karpatskej kotliny. Menej úspešné bolo hľadanie pôvodu krčahov, sporadicky sa vyskytujúcich v staršom horizonte avarských pohrebísk v Karpatskej kotline. Čo sa týka tzv. žltej keramiky, ktorej pôvod vidia bádatelia v Strednej Ázii, zaujíma *I. Erdélyi* odlišné stanovisko ako *D. Bialeková* a *E. Garamová*. Uvedené autorky predpokladajú, že žltá keramika sa do Karpatskej kotliny dostala zo Strednej Ázie v 8. stor. s kmeňmi ťahajúcimi na západ. Autor dokazuje, že na spomínanom území v Ázii sa podobná keramika nenachádza a na základe písomných prameňov predpokladá, že zo Strednej Ázie do strednej Európy sa v tom období nemohli presunúť žiadne kmene. Podľa neho žltú keramiku vyrábali vo východnej Európe na Dunaji, imitujúc kovové nádoby, a odtiaľ sa dostali na územie Maďarska.

Z etnokultúrneho hľadiska je dôležité pojednanie o ženskom šperku, ku ktorému, až na vzácne výnimky, paralely na východe nie sú. Autor sleduje len niekoľko typov. Pre pyramídové náušnice nachádza predlohy v byzantskom šperkárstve a pre hviezdicové náušnice vo východoslovanských dielňach. Posledný typ, ktorému autor venuje pozornosť, sú polkruhové duté členené náušnice, ktoré sa v Karpatskej kotline našli len v troch hrobch. Podobne ojedinelé exempláre sú z Kudyrge na Altaji a z Baškírska. Ostatné tvary širokého sortimentu náušnic z pohrebísk v Karpatskej kotline nie sú v práci uvedené. Problematický pôvod majú aj ružicové spinky šiat a koráliky tvaru melónového zrna, ktorých ojedinelý výskyt na Východe nie je dostačujúcim dôvodom na hľadanie ich pôvodu na tomto území.

Pre zbrane z pohrebísk v Karpatskej kotline, ako

aj pre časti ochrannej výzbroje sú analógie vo viacerých oblastiach na východ od nej. Pancier z platničiek má presnú obdobu v Chorezme, kde sa predpokladá aj jeho pôvod, ale nálezy z Číny spochybňujú takýto záver. Podobný pôvod má aj helma, ktorá sa podľa autora, dostala s Avarmi až do západnej Európy.

Pre luky s úzkymi kostenými platničkami na upevnenie tetivy sú analógie v Povolží a v Baškírsku. Doteraz však neboli nikde na Východe nájdené širšie platničky z lukov, v Karpatskej kotline charakteristické pre mladšiu fázu pohrebísk doby avarskej, ktoré sa v hrobách vyskytujú spolu s liatymi okrasami opaskov. Je to neobyčajne dôležitý fakt pri skúmaní príchodu novej vlny Nomádov do Karpatskej kotliny na konci 7. stor. K jednosečným mečom s jedným či dvoma uškami sa nachádzajú paralely na celom Východe až po Čínu, a to v materiálnej kultúre i na nástenných maľbách v Strednej Ázii, odkiaľ autor vyvodzuje ich pôvod. Nejasný je pôvod šable. Táto sečná zbraň sa v Ázii vyskytuje len v 7. stor. a v tej dobe sa nachádza aj v južnom Rusku. Pre šable zo staršieho horizontu avarských pohrebísk autor nenachádza adekvátne paralely ani vo východnej Európe, ani v Ázii, zatiaľ čo mladšie exempláre vyvodzuje zo saltovsko-majackej kultúry.

Nakoniec I. Erdélyi venuje pozornosť avarskej societe. Zložitý problém načrtáva len v hrubých rysoch, bez analýzy prameňov. Podľa neho Avari mali podmienky pre kočovnícky spôsob života aj v Karpatskej kotline a neopustili ho celkom ani potom, keď sa stali polokočovníkmi. Mali zimné sídla a čiastočne sa venovali aj poľnohospodárstvu. Základom ich hospodárstva bol chov dobytky. Sociálne rozdiely spoločnosti dokumentuje najmä kniežacími hrobmi z územia Maďarska. Podstatnú časť analýzy venuje autor úvahám o postavení, funkcii a o právomoci hod-

nostárov avarskej ríše (kagan, jeho žena kutun, jugurruš, tudun atď.) uvádzaných v historických prameňoch a hľadá pre nich zodpovedajúce analógie v spoločnosti kočovníkov na Východe. Vývoj avarskej spoločnosti vidí autor v jej postupnom prechode k usadlému poľnohospodárskemu spôsobu života a v postupnom prehľbovaní sociálnych rozdielov.

Z výsledkov práce I. Erdélyiho vyplýva, že jej cieľom bolo osvetliť pôvod kultúry Avarov a ukázať na jej korene v stepiach východnej Európy, alebo v Strednej a Centrálnej Ázii. K tomu účelu zozbieral množstvo archeologických prameňov, ktorým však chýba vyhodnocujúce zhrnutie, ukazujúce jednak pôvodnú kultúru Avarov a potom tie prvky, ktoré prijali počas svojej cesty z Ázie do strednej Európy. Zároveň bolo potrebné vyhodnotiť archeologické pramene ako atribút spoločenského postavenia, predovšetkým tzv. luxusných predmetov, tvoriacich náplň bohatých kniežacích hrobov či depotov, ktorým autor venuje veľa pozornosti. Ide pritom o inventár charakteristický pre popredných členov spoločnosti, ktorý sa dostal z kultúrne vyspelých krajín do rôznych geografických oblastí a rôznym etnikám, preto jeho hodnota z hľadiska nastolenej etnickej problematiky nie je veľmi vysoká. Bolo potrebné venovať väčší priestor pohrebnému ritu (nielen hrobom s koňom), ktorý je podstatnou časťou duchovnej kultúry, charakterizujúcej etnikum vo väčšej miere ako materiálna kultúra.

Súhrnom archeologických prameňov prezentovaných v recenzovanej práci sprístupnil autor stredo-európskym bádateľom pramene z obrovskej geografickej oblasti (časť je publikovaná prvý raz), ktoré sú také potrebné pre skúmanie dejín spoločností v Karpatskej kotline v 6.—8. stor.

Zlata Čilinská

OBSAH 1. ČÍSLA

Bohuslav Chropovský	
Rozvoj archeologického bádania na Slovensku pod vedením Komunistickej strany Slovenska	
K šesťdesiatym narodeninám prvého tajomníka ÚV KSS súdruha Jozefa Lenárta	5
Alexander Ruttkaý	
Vznik Československej akadémie vied a Slovenskej akadémie vied a rozvoj slovenskej archeológie (príspevok k 30. výročiu založenia ČSAV a SAV)	11
Titus Kolník – Ladislav Veliačik	
Neskoroantická pyxida z Čiernych Kľačian (ikonografia, datovanie a vzťahy k Veľkej Morave)	17
Позднеантичная пиоксида из с. Черне-Клячани (иконография, датировка и отношения к Великой Моравии)	71
Spätantike pyxis aus Čierne Kľačany (Ikonographie, Datierung und Beziehung zu Grossmähren)	77
Jaroslav Tejral	
Mähren und die Markomannenkriege	85
Моравия и маркоманские войны	117
Darina Bialeková – Anna Tirpáková	
Preukázateľnosť používania rímskych mier pri zhotovovaní slovanskej keramiky	121
Доказуемость использования римских мер при изготовлении славянской керамики	142
Nachweisbarkeit der Benützung römischer Masse bei der Anfertigung von slawischer Keramik	145
Ján Tirpák	
Geofyzikálny prieskum archeologických lokalít na Slovensku	149
Геофизические разведки археологических местонахождений в Словакии	170
Geophysikalische Untersuchung archäologischer Fundstellen in der Slowakei	171
Július Jakab	
Antropologický rozbor slovanského pohrebiska v Závade	173
Антропологический анализ славянского могильника в с. Завада	194
Anthropologische Analyse des slawischen Gräberfeldes in Závada	196
Eva Hajnalová	
Paleobotanické neolitické nálezy zo Štúrova	199
Палеоботанические находки периода неолита в г. Штурово	216
Paleobotanische Funde aus dem Neolithikum in Štúrovo	217
Správy a recenzie	
PhDr. Juraj Bárta, CSc., šesťdesiatročný (Stanislav Šiška)	219
Konferenc „Der bronze- und früheisenzeitlicher Burgenbau in Mitteleuropa“ (Václav Furmánek)	221
Rudolf Laser: Die römischen und frühbyzantinischen Fundmünzen auf dem Gebiet der DDR (Eva Kolníková)	222
Erwin M. Ruprechtsberger: Ein Beitrag zu den römischen Kastellen von Lentia. Die Terra Sigillata (Mária Lamiová-Schmiedlová)	226
Marek Gedl: Die Rasiermesser in Polen (Václav Furmánek)	228
Helga Seeden: The Standing Armed Figurines in the Levant (Ivan Kuzma)	229

OBSAH 2. ČÍSLA

Zlata Čilinská	
The Development of the Slavs North of the Danube during the Avar Empire and their Social-Cultural Contribution to Great Moravia	237
Развитие славян обитавших территорию севернее Дуная в период аварского каганата и их культурно-общественный вклад в Великую Моравию	273
Jozef Bujna – Peter Romsauer	
Späthallstatt- und frühlatènezeitliches Gräberfeld in Bučany	277
Могильник позднего периода галльштата и раннего латенского периода в с. Бучани	323
Jiří Waldhauser	
Závěrečný horizont oppid v Čechách (Konfrontace výkladů historických pramenů, numismatiky a archeologie)	325
Заключительный горизонт кельтских оппидумов в Чехии (Сравнение толкований исторических источников с нумизматикой и археологией)	349
Dušan Čaplovic	
Stredoveké zaniknuté dedinské osídlenie na východnom Slovensku	357
Исчезнувшее средневековое деревенское заселение в Восточной Словакии	401
Les habitats ruraux désertés du Moyen Age en Slovaquie de l'Est	407

Pavol Jurečko

Výskum v Trstenom pri Hornáde (K problematike osídlenia východného Slovenska v závere 1. tisícročia pred n. l.)	415
Исследования на местонахождении Трстене-при-Горнаде (К проблематике заселения Восточной Словакии в конце I-ого тысячелетия до нашей эры)	437
Ausgrabung in Trstená pri Hornáde (Zur Besiedlungsproblematik der Ostslowakei Ende des ersten Jahrtausends v. u. Z.)	440

Správy a recenzie

Životné jubileum PhDr. Márie Rejholcovej (<i>Alexander Ruttkay</i>)	443
Mezinárodní sympozium v Postupimi (<i>Václav Furmánek</i>)	444
Kolokvium k problematike nálezov rímskych mincí na Slovensku (<i>Eva Kolníková</i>)	447
Medzinárodné sympóziu „Die Baiern und ihre Nachbarn bis 907“ (<i>Darina Bialeková</i>)	448
Medzinárodný seminár o histórii a kultúre Trákov v Plovdive (<i>Peter Romsauer</i>)	450
S. I. Peňak: Ranňoslov'jans'ke i davňorus'ke naselenňa Zakarpatťa VI—XIII st. (<i>Július Béreš</i>)	451
Helga Donder: Zaumzeug in Griechenland und Cypern (<i>Ladislav Olexa</i>)	455
V. D. Baran: Čerňachivs'ka kultura. Za materialamy Verchňoho Dnistra i Zachidnoho Buhu (<i>Mária Lamiová-Suhmiedlová</i>)	456
Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod (<i>Klára Kuzmová</i>)	460
Jutta Stadelmann: Funde der vorgeschichtlichen Perioden aus den Plangrabungen 1967—1974 (<i>Elena Miroššayová</i>)	463
Jürgen Oldenstein: Der obergermanisch-raetische Limes des Roemerreiches (<i>Mária Lamiová-Suhmiedlová</i>)	465
Yvette Mottier: Des mittlere Neolithikum (<i>Juraj Pavúk</i>)	467
K. Bittel — W. Kimmig — S. Schiek: Die Kelten in Baden-Württemberg — unter Mitarbeit von R.—H. Behrends, J. Biel, R. Dehn, K. Eckerle, G. Fingerlin, F. Fischer, I. Jensen, A. Linden, D. Mannsperger, V. Nübling, D. Planck, H. Reim J. Stadelmann, W. Struck, E. Wagner, G. Wamser (<i>Jozef Bujna</i>)	470
Jenő Fitz: Pannonok évszázada (Pannonia 193—284). (<i>Klára Kuzmová</i>)	473
István Erdélyi: Az avarság és Kelet a régészeti források tükrében (<i>Zlata Čilinská</i>)	475

Distributed in the Socialist countries by SLOVART Ltd., Leningradská 11, Bratislava, Czechoslovakia.
Distributed in West Germany and West Berlin by KUBON UND SAGNER, D-8000 München 34, Postfach 68,
Bundesrepublik Deutschland. For all other countries, distribution rights are held by JOHN BENJAMINS,
B. V., Periodical Trade, Amsteldijk 44, 1007 HA Amsterdam, Holland.

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
časopis archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied

Ročník XXXI, číslo 2

Vydalo v Bratislave roku 1983

Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied

Vychádza dva razy do roka. Ročné predplatné Kčs 150,—

Hlavný redaktor člen korešpondent SAV a ČSAV Bohuslav Chropovský

Technický redaktor Marián Škultéty

Prebal a väzbu navrhol Pavol Amena

Rozširuje, objednávky a predplatné prijíma PNS — ÚED Bratislava, ale aj každá pošta
a doručovateľ. Objednávky do zahraničia vybavuje PNS — Ústredná expedícia a dovoz
tlače, Gottwaldovo nám. 6. 813 81 Bratislava.

Vytlačili Tlačiarne Slov. nár. povstania, n. p., Martin

© Veda — vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1983

Cena viaz. Kčs 75,—